

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

HİCRÎ II. ASRIN SONUNA KADAR HÎRE ŞEHİRİ

Mahmut ESMER

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

2502170182

İSTANBUL-2024

ÖZ

HİCRÎ II. ASRIN SONUNA KADAR HÎRE ŞEHİRİ

Mahmut ESMER

Hîre şehri, Irak'ın güneybatı tarafı, Kûfe yakınlarında günümüz Necef topraklarının sınırları içerisinde yer almaktadır. İsmi Süryanice bir kelime olan ve ordugâh anlamına gelen hirtâ kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. Çeşitli mitolojik efsanelere de dayandırılan şehrin esas kuruluşu miladi II. asrın sonuna denk gelmektedir. Hîre, miladi 240 yılı civarında Sâsânîlere bağlı vassal bir devlet kuran Hîrelilere/Lahmîlere III-VII. yüzyıllar arasında başkentlik yapmıştır. “*Hicrî II. Asrın Sonuna Kadar Hîre Şehri*” adlı çalışmada, Hîre şehrinin Hicrî II. asrın sonuna kadarki fiziki yapısı, siyasî tarihi, kültürel yapısı, ilmî ve dinî hayatı ile iktisadî yapısı incelenmektedir. Çalışmanın temel amacı, İslam medeniyetinin gelişim sürecine Hîre şehrinin katkısının ne derecede olduğunu belirlemektir. Bu amaçla ele alınan çalışma ile Hîre şehrinin sahip olduğu kültürel ve ilmî mirasın, İslam medeniyetine aktarımının tespit edilmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla ilk olarak okuyucunun zihninde bir tasavvur oluşturmak amacıyla şehrin siyasî tarihi ele alınmıştır. Daha sonra mimarî özellikleriyle beraber şehrin kültürel, ilmî, edebî, yazı, eğlence, dinî ve iktisadî hayatı irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hîre, Irak, Hîreliler, Lahmîler, Huneyn b. İshak, el-Ahtal, el-Hîrî, Beni Münzir

ABSTRACT

THE CITY OF HIRA UNTIL THE END OF THE 2ND CENTURY AH

Mahmut ESMER

The city of Hira is situated in the southwestern part of Iraq, near Kufa, within the boundaries of what is now the Najaf region. The city's name is believed to be derived from the Syriac word *hirtā*, meaning "military camp." The founding of Hira is attributed to various mythological legends and is estimated to have occurred towards the end of the 2nd century AD. Hira served as the capital for the Hiraean, who established a state under the suzerainty of the Sasanian Empire around 240 AD, and it remained their capital from the 3rd to the 7th centuries. The study titled "The City of Hira Until the End of the 2nd Century AH" examines the physical structure, political history, cultural, scientific and religious life, as well as the economic structure of the city of Hira until the end of the 2nd century AH. The main objective of the study is to determine the contribution of the city of Hira to the development process of Islamic civilization. In this regard, the study focuses on identifying the cultural and scientific heritage of Hira and its transmission to Islamic civilization. To achieve this goal, the political history of the city is initially discussed to provide a conceptualization in the reader's mind. Subsequently, the cultural, scientific, literary, writing, entertainment, religious, and economic aspects of the city are examined, along with its architectural features.

Key Words: Hira, Iraq, Lakhm, Hunayn Ibn Ishaq, Ahtal, al-Hîrî

ÖNSÖZ

Hîre şehri Irak'ın güneybatı topraklarında, Kûfe yakınlarında günümüz Necef topraklarının sınırları içerisinde yer almaktadır. İslam medeniyetinin üzerinde yükseldiği önemli edebiyat ve bilim merkezidir. Sahibi olduğu ilim ve kültürel tecrübesini İslam medeniyetine aktarmıştır. Dolayısıyla bunun ortaya çıkarılması İslam medeniyetinin temellerinin tebellür etmesine katkı sağlayacaktır.

Günümüzde harabe bir şehir durumunda olan Hîre tarihin şahit olduğu en önemli bilim ve edebiyat merkezlerinden biridir. İslam'ın ilk tarihinde önemli bilim insanları ve şairler yetiştirmiştir. Nitekim Emevî döneminde Ahtal gibi şair ve Abbasî döneminde Huneyn b. İshak gibi bilim insanı İslam medeniyetine kazandırmıştır.

Çalışmanın başından sonuna kadar desteklerini esirgemeyen danışman Hocam, Prof. Dr. M. Mahfuz Söylemez'e desteği için ondan müteşekkirim. Alanla ilgili kendilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Adnan Demircan, Prof. Dr. Nurettin Gemici, Prof. Dr. İlyas Topsakal ve Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay hocalarıma şükranlarımı özellikle belirtmek isterim. Tez izleme kurulu ve tez jürisinde yer alarak çalışmanın şekillenmesinde büyük emekleri olan Prof. Dr. Hüseyin Hüsnü Koyunoğlu ve Doç. Dr. Osman Aydınlı hocalarıma teşekkür ederim. Ayrıca tez izlemede yer alan ve tezin son aşamasında okuyarak bana destek olan Doç. Dr. Mehmet Usluer, Dr. Öğr. Üyesi Yakup Akyürek ve Dr. Öğr. Üyesi Ümit Eskin hocalarıma gönülden şükranlarımı sunarım.

Son olarak hayatımızı paylaştığımız, zorluğa birlikte göğüs gerdiğimiz, acıya birlikte üzüldüğümüz ve sevinci paylaştığımız sevgili eşim Ayşe Esmer'e desteklerinden dolayı minnetimi arz ederim. Varlıklarıyla hayata umudu sağlayan her kederi sevince dönüştüren hayatın çölünde vaha olan cancağzım çocuklarım Hasan Salih Esmer ve İsmail Tuna Esmer'e sevgilerimi iletirim.

Şanlıurfa - 2024

Mahmut Esmer

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HÎRE’NİN SAKİNLERİ VE FİZİKİ YAPISI

1. HÎRE’NİN SAKİNLERİ	24
1.4 Araplar	24
1.4.1 Tenûh	24
1.4.2 ‘Ûbbad.....	25
1.4.3 Ahlaf	26
1.4.4 Lakâh.....	27
1.5 Nebatîler.....	28
1.6 Farslar	28
1.7 Süryanîler.....	28
1.8 Rumlar.....	29
2. HÎRE’NİN FİZİKİ YAPISI	30
2.1 HÎRE’NİN MAHALLE, KÖY VE ONA BAĞLI YERLEŞİM YERLERİ	30
1.8.1 Dûmetu’l-Hire.....	30
1.8.2 Zûra	31
1.8.3 eş-Şekura.....	31
1.8.4 el-Cer‘a	32
1.8.5 es-Sineyn.....	32
1.8.6 es-Seylehûn	33
1.8.7 Sindâd	33
1.8.8 es-Sevadiyye	34

1.8.9	Maviyye	34
1.8.10	Bekka	34
1.8.11	Debba	34
1.8.12	Hafır	34
1.9	HAPİSHANELER	35
1.9.1	es-Seviyye	35
1.9.2	es-Sanîn	36
1.9.3	el-Katkatâne	36
1.10	MİMARÎ	37
1.10.1	Saray ve Konak Mimarisi	39
1.10.2	Kilise ve Manastır Mimarîsi	53
1.11	HÎRE MEZARLIĞI	73

İKİNCİ BÖLÜM

HÎRE ŞEHRİNİN SİYASÎ TARİHİ

1	HÎRELİLERİN SON DÖNEMİ	75
2	HÎRE VE SÂSÂNÎLER	76
3	ZÛKÂR SAVAŞI (610-?)	81
3.1	Savaşın Nedenleri	82
3.2	Savaşın Gelişmeleri	89
3.3	Savaşın Sonuçları	93
3.4	Bekr b. Vâil'in Savaşı Kazanmasını Sağlayan Faktörler	96
4	HÎRE HEYETİ VE KA'B B. ADÎ	104
5	HÎRE'NİN FETHİ	111
5.1	Hîre'nin Fethine Hazırlık	111
5.2	Hîre'nin Fethi	120
5.3	Hîre'nin Fethini Kolaylaştıran Etmenler	130
5.4	Hîre Fethinin Sonuçları	132
6	FETHİNDEN HİCRÎ II. ASRIN SONUNA KADAR HÎRE ŞEHRİ	140

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÎRE ŞEHRİNİN İLMÎ, KÜLTÜREL, DİNÎ VE EKONOMİK YAPISI

1	İLMÎ HAYAT.....	153
1.1	HUNEYN B. İSHAK.....	155
1.1.1	Talebeleri	193
2	DİL, YAZI VE EDEBİYAT.....	198
2.1	DİL.....	198
2.1.1	Harun b. el-Haik.....	198
2.2	YAZI.....	199
2.3	ŞİİR VE ŞAİRLER.....	203
2.3.1	Ebü'l-Atâhiye.....	210
2.3.2	Huraka bnt. Nu'mân b. Münzir.....	211
2.3.3	Ahtal.....	216
3	HÎRE'NİN DİNÎ DURUMU	231
3.1	Hristiyanlar	231
3.2	Yahudîler.....	234
3.3	Müslümanlar	235
4	EKONOMİK HAYAT	237
4.1	Ticaret	237
4.2	Ziraat.....	241
4.3	Hayvancılık	242
4.4	Sanayi.....	242

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİR MÜZİK EKOLÜ OLARAK HÎRE ŞEHİRİ

1	MÜZİK	245
1.1	Huneyn el-Hîrî	249
1.2	Ceradetani	256
1.3	Hureyre ve Hâlîde	257
1.4	Maviye bnt. Afriz.....	257
2	BİRER MÜZİK İCRAATHANELEİR OLARAK MEYHANELER	258
2.1	Hânetu Câbir	259
2.2	Hanetu Huneyn el-Hammar	260
2.3	Hanetu Dume	261
2.4	Kubeysetu'l-Hammar.....	261

2.5 Sumeyyeku'l-Hammâr el-Hîrî	261
2.6 Yenhumu el-Yehudiyyu el-Hammar.....	261
SONUÇ	263
KAYNAKÇA	268
EKLER	292
ÖZGEÇMİŞ	303

KISALTMALAR LİSTESİ

(sav)	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
a.e.	: Aynı eser
a.g.e	: Adı geçen eser
b.	: İbn
bkz	: Bakınız
bnt.	: Bint
trc.	: Tercüme
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
nşr.	: Neşreden
yy.	: yayın yeri yok
say.	: Sayı
Thk.	: Tahkik
ty.	: Tarih yok

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Medeniyetler, üzerinde neşet ettiği coğrafyanın izlerini taşımaktadır. İslam medeniyeti, fetih hareketleri neticesinde bir çok kadim medeniyetin merkezini kendi sınırları içerisine katmıştır. Bu merkezler zamanla İslam medeniyetini besleyen unsurlar haline gelmiştir. İslam Medeniyeti, İslam'ın değerleri ile çelişmeyen ilmî ve kültürel öğeleri kendi potasında eritmeyi bilmiştir. Dolayısıyla söz konusu merkezlerin bilinmesi, İslam medeniyetinin daha sağlıklı bir zeminde tahlil edilmesine yardımcı olacaktır. İşte bu merkezlerden biri olan Hîre şehrinin ilmî, kültürel ve siyasî mirasını mütalaa etmek, İslam medeniyetinin oluşum sürecinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Araştırmamıza konu edindiğimiz Hîre şehri, Sâsânî ile Bizans topraklarının kesişme noktasında yer almaktadır. Hîre, coğrafi konumu nedeniyle eski Mezopotamya, İran, Arap ve Helen kültürlerinin kaynaştığı bir havza niteliği taşımaktadır. Bu konumu neticesinde Hîre, İslam öncesi dönemde Arap yarımadasının kültür, ilim ve düşünce hayatının şekillenmesinde önemli bir yer edinmiştir. Bunun yanında Antik düşünce geleneğini ve kadim kültürlerin mirasını İslam medeniyetine aktarma köprüsü görevi de üstlenmiştir. Ancak, Hîre İslâmî fetihlerinde akabinde yakın coğrafyada yeni şehirlerin kurulmasının da etkisiyle önemini kaybetmeye başlamıştır. Özellikle de kendisine yakın bir yerde Kûfe şehrinin kurulmasıyla birlikte Hîre zamanla küçük bir yerleşim yerine dönüşmüş ve metruk duruma düşmüştür. Buna rağmen, şehrin sahip olduğu ilmî ve kültürel birikim, fetihlerden sonra da Müslümanlar tarafından mümkün olduğu kadarıyla korunmuştur. Dolayısıyla zaman içerisinde bu ilmî ve kültürel miras İslâm medeniyetine aktarılacak mevzu bahis medeniyete büyük katkı sunmuştur. Böylece şehir sahip olduğu kültürel tecrübesiyle İslam medeniyeti içerisinde varlığını sürdürmüştür.

Maalesef ülkemizde İslam medeniyetine ilişkin yapılan çalışmalarda Hîre şehrinin yeterince işlenmediği görülmüştür. Zira ülkemizde bu konuyla ilgili yapılan araştırmaların genel bir bilgi olarak birkaç sayfalık ansiklopedi maddesinden ve özel

bir başlık olarak da Abdülhalik Bakır'ın “*Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre*” makalesi ile Ali Aksu tarafından çevrilen M. J. Kister'in “*el-Hîre*” adıyla kaleme alınmış birkaç makaleden öteye geçemediği görülmektedir. Bu durum bizi, yüksek lisansta “*İslam fethine kadar Hire şehrinin Arap kültüründeki yeri ve önemi*” başlığıyla tez hazırlamamıza ve doktora tezini “*Hicrî II. Asrın Sonuna Kadar Hîre Şehri*” olarak da belirlememize yöneltmiştir.

Yüksek lisans çalışmasında Hîre şehrinin İslam öncesi siyasî, kültürel, ilmî iktisadî, dinî ve sosyal tarihi ele alındı. Doktora tezinde ise İslami dönemin başlangıcından hicrî II. asra kadar olan süreçte şehrin siyasî, kültürel, ilmî ve dinî tarihi incelendi. Mimarî yapıların her iki dönemde varlıklarını sürdürenler her iki çalışmada yer verildi. Ancak ele alının döneme yoğunlaşarak işlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Önemi

Her medeniyet, tarih sahnesine çıktığı zaman diliminin ve üzerinde yükseldiği coğrafyanın kültürel kodlarından faydalanır. İslam medeniyetinin de doğup büyüdüğü Arap yarımadasının yanı sıra kadim medeniyetlerin güzergâhı olan Mezopotamya ve İran havzasından ciddi anlamda yararlandığı; özellikle de kurumsallaşma sürecinde bunların birtakım tecrübelerinden istifade ettiği bilinmektedir. İslam medeniyetini iyi anlamak için ilk İslam topluluğunun içinden çıktığı zemin ve sınırları içerisine kattığı ortamın etkilerini bilmek gerekir. Zira İslam medeniyeti, çeşitli ırkların ve inançların kültür, gelenek ve düşünce miraslarını kendi potasında eriten bir medeniyet olmuştur. Bunun yanında medeniyetin sahip olduğu özellikler, şehrin yapısına etki ettiği gibi; şehrin sahip olduğu özellikler de üzerinde yaşayan insan topluluklarının tarih sahnesindeki durumlarını ve geçirdikleri evrelerini anlamamız noktasında bizi aydınlatan birçok bilgi sunmaktadır. Dolayısıyla erken dönem İslam medeniyetinde derin iz bırakmış olan Hîre şehrinin incelenmesi, söz konusu medeniyetin temellerinin ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır.

Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezimizin konusu ve problemi, tezin önemi ve kapsamı ile çalışmanın kaynakları ve metoduna yer verilmiştir. Ayrıca konunun anlaşılması için Hîre şehrinin coğrafi konumu, adı ve kuruluşu ve İslam öncesi tarihine değinilmiştir. Birinci bölümde Hîre şehrinin sakinleri ve fiziki yapısı ikinci bölümde siyasî yapısı, üçüncü bölümde ilmî, kültürel, dinî ve

ekonomik yapısı ve nihayet dördüncü bölümde ise bir müzik ekolü olarak Hîre şehri ele alınmıştır. Çalışma Hicrî II. asır ile sınırlandırılmıştır. İslam medeniyetinin teşekkül devri olması ve Hîre şehrinin etkilerinin yoğun olarak hissedilir olması, çalışmanın sınırlarının bu şekilde belirlenmesinin en önemli nedenlerindendir.

Yöntem, Veri Toplama Teknikleri ve Kaynaklar

Çalışmada ilk olarak temel kaynaklar kronolojik olarak taranarak konunuz ile ilintili bilgiler saptanmıştır. Daha sonra bu bilgiler kategorilere göre tasnif edilmiştir. Buna göre de başlıklar oluşturularak çalışmanın çerçevesi oluşturulmuştur. Bununla beraber modern çalışmalardan elde edilen bilgiler de ilgili konular da işlenmiştir.

Çalışmamızda umumi olarak genel tarih, coğrafya, fütûhât, emval, haraç, ensâb, tabakat ve edebiyat kitaplarından faydalanılmıştır. Ancak çalışmamız bir şehir tarihi çalışması olduğu için, Hîre şehrinin siyasî, sosyal, dinî, kültürel ve ilmî yönden incelenmesi gerekmektedir. Hîre'yi ilgilendiren tarihî olayların tespit edilmesini sağlamak ve şehrin bu olaylardaki rolünü ortaya koymak için öncelikle genel tarih ve coğrafya eserlerinden faydalanarak çalışmamızı oluşturduğumuzu ifade etmeliyiz. Ayrıca tezimizde modern çalışmalar ve bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bilgilerden de faydalanılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın temel yapısını coğrafya kitaplarından derleyip elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda oluşturduğumuzu ifade etmeliyiz. Bunların arasında Ya'kûbî'nin (ö. 284/897) *Kitâbu'l-Buldân*'ı¹ önemli yer tutmaktadır. Hîre şehiyle ilgili az veri sağlamasını rağmen bilhassa fiziki mekânlar hakkında verdiği bilgiler özgünlük arz etmektedir. Bir diğeri olarak İbnü'l-Fakîh'in (ö. 289/932) *Kitabü'l-Büldân*'ını² sayabiliriz. Bu eser Hîre'nin genel yapısı hakkında oldukça önemli bilgiler vermesinin yanı sıra başka yerde bulamadığımız özellikle de şehirde yer alan saraylarının surlarla çevrildiği ve surların etrafına da hendeklerin kazıldığı şeklinde ilginç bilgiler bize vermektedir. Diğer bir coğrafya eseri ise İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/932) kaleme aldığı *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'tir³. Bu eserde, Hîre şehrinin Irak bölgesindeki konumundan bahsedilmektedir. Yararlandığımız başka bir coğrafya eseri İbn Rüste'nin

¹ Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer(292/905), *el-Büldân*, thk., Muhammed Emin ed-Dannavi, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

² İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak b. İbrâhîm el Hemedânî (289/902), *Kitâbü'l-Büldân*, thk., Yusuf Hadi, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1996.

³ İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih(ö. 300/912-13), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Beyrut: Daru's-Sadr Ofset Leiden, 1889.

(ö. 310/922?) *el-A'lâku'n-Nefise*⁴ adlı kitabıdır. Bu eserde Hîre şehrinin coğrafi mekânları ile ilgili verdiği bilgiler bağlamında yararlandık. Bunlarla beraber Bekrî'nin (ö. 487/1094) *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi*⁵ eserinde câhiliye şiirinde zikredilen Arap yarımadasına dair birçok yerin tarih ve coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir. Dolayısıyla Câhiliye şiirlerinde sıkça bahsedilen Hîre, Havernak, Sedir, Kasru'l-ebîyâz ve Deyru Hind gibi mimarî eserlerden genişçe bahsetmektedir. Söz konusu mimarî unsurların yapıları, tarih sahnesinde bulundukları dönemdeki işlevlerinden ve konumlarından bahsetmektedir. Ayrıca Hîre şehrindeki fiziki yapılarının yanı sıra kültürel hayattan da kesitler sunmaktadır. Bir diğer müellif olan Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ise coğrafi bir ansiklopedi niteliği taşıyan *Mu'cemü'l-büldân*⁶ adlı eserinde Hîre şehrinin fiziki unsurlarıyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle manastır ve saraylar hakkında verdiği bilgiler çalışma açısından çok değerlidir. Zira coğrafi bilgi vermekle yetinmeyen yazarımız tarihî olaylardan ve bahsettiği mekanların olaylara tanıklığından da söz etmektedir. Hîre'nin fiziki yapılarından bahseden şiir ve hikâyelere de yer veren müellifimiz ayrıca bahsetmiş olduğu yerlerle ilintili olan kişilere dair bilgiler de aktarmıştır.

Genel tarih kaynaklarından olup Ya'kubî'nin (ö. 292/905) kaleme aldığı *Târîh-u Ya'kubî*⁷, adlı eserden daha çok Hîre'nin siyasî tarihine dair verdiği verilerden istifade ettik. Dîneverî'nin (ö. 282/895) *el-Ahbârü't-tuvâl*'inde⁸ bilhassa Hîre ile Sâsânîler arasındaki ilişkiler hakkında verilen bilgilerin diğer kaynaklardan daha kapsamlı olduğunu söyleyebiliriz. Tâberî'nin (ö. 310/922) *Târîhü't-Taberî: târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk*'ü,⁹ genel tarih kitapları arasında en çok istifade ettiğimiz eserdir. Hz. Peygamber'in (sav) çağdaşları olan hükümdarlar ve bilhassa Sâsânî hükümdarları ve Araplarla ilişkileri mevzusuna ihtimam göstermesi Hîre şehrine özellikle yoğunlaşmıştır. Hal böyle olunca Hîre hakkında detaylı veriler sunmuştur. Dolayısıyla

⁴ İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö. 300/913'ten sonra), *A'lâkü'n-nefise*, thk. M. J. De Goeje, Leiden, E.J. Brill, 1967.

⁵ Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094), *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi*, I-IV, Beyrut: Alemi'l-Kutub, 1403.

⁶ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Daru's-Sadr, Beyrut, 1995.

⁷ Ya'kubî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer (292/905), *Târîhü'l-Ya'kubî*, I-II, thk., Abdülemir Mihne, Şeriketi'l-İlmiyye li'l-Metbuat, Beyrut, 2010.

⁸ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-tuvâl*, thk., Abdulmunim Amir, Daru'l-İhya Kütübü'l-Arabiyye, Kahire, 1960.

⁹ Tâberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Târîhü't-Taberî: târîhü'r-rusûl ve'l-mülûk*, I-XI, thk., Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1967.

çalışmamızda adı geçen eserden birçok konuda istifade ettik. Özellikle Hîre'nin fethi ve sonraki süreçte şehrin siyasî tarihi hakkında ayrıntılı verilen data, çalışmamıza önemli anlamda katkı sağlamıştır. Mes'ûdî'nin (ö. 346/957) *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*'i¹⁰, Hîre şehrinin kendine özgü oluşturmuş olduğu Hîrî mimarî tarzından bahseden ilk eser olması hasebiyle çalışma açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Müellifin söz konusu bu mimarî tarzın İslam mimarîsine ilham verdiğinden bahsetmesi dikkat çekicidir. Bu alanda faydalanılan eserlerden bir diğeri ise İbnü'l-Esîr (ö. 630/1232)'in *el-Kâmil fi't-târih*'idir.¹¹ Hîre'nin siyasî tarihinin ayrıntılı olarak aktarıldığı bu eserden özellikle Taberî'nin yer vermediği detayları elde etme noktasında istifade edilmiştir.

Çalışmada başvurulmuş başlıca tabakat eserleri arasında İbn Sellâm el-Cumahî'nin (ö. 231/846) *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ*¹² başta gelmektedir. Hîre hakkında verilen kültürel malzemenin yanı sıra bilhassa dönemin önemli şairlerinden olan Ahtal'a (ö. 92/710-11) dair bilgiler oldukça önem arz etmektedir. Bu sahanın bir başka çalışması olan İbn Kuteybe'nin (ö. 279/889) *eş-Şi'r ve's-su'arâ*¹³ adlı eserinde Ahtal ile ilgili verdiği bilgiler özellikle de adı geçen şairin hiciv konusundaki mahareti hakkındaki bilgileri dikkate değerdir. İstifade ettiğimiz eserlerin başında yer alan İbn Ebû Usaybia'nın (ö. 668/1269), *'Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*'sı¹⁴, Hîre'nin yetiştirdiği mütebahhir şahsiyetlerden Huneyn b. İshak hakkında verdiği bilgiler ve ondan yaptığı iktibaslar Hîre şehrinin ilmî yapısının ontolojisine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ayrıca Hîreliler'in Beytü'l-hikme bünyesinde yürütülen tercüme faaliyetleri hakkında sunduğu veriler ehemmiyet taşımaktadır. Aynı zamanda Huneyn b. İshak'ın yetiştirdiği talebelerinden bahsetmesi de çalışmamıza doğrudan katkı sağlamıştır. Bu eserden elde edilen verilerden, Huneyn b. İshak vasıtasıyla Hîrelilerin ilmî birikimlerinin İslam medeniyetine aktarıldığı anlaşılmaktadır. Yine İslam tarihinin

¹⁰ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali(346/957), *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, I-IV, thk., Esad Dağır, Darü'l-Hicre, Kum, 1409.

¹¹ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *İslam Tarihi:el-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*. I-X, Edt. Ahmet Ağırakça trc. Kolektif, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2008.

¹² İbn Sellâm el-Cumahî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumahî el-Basrî (ö. 231/846 [?]), *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ*, I-II, thk., Mahmûd Muhammed Şakir, Daru'l Medeni, Cidde, ty.

¹³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö.276/889), *eş-Şi'r ve's-su'arâ*, Darü'l-Hadis, Kahire 1423.

¹⁴ İbn Ebû Usaybia, Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (ö. 668/1269), *'Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, nşr. Nizâr Rızâ, Daru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ty.

ilk döneminde tercüme faaliyetlerinin gelişimi, tıp ilmînin İslam medeniyetinde kurumsallaşması ve Grek ilmînin İslam medeniyetine entegrasyonu konusuna dair sunduğu veriler oldukça önemlidir. İbnü'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248), *İhbârü'l-'ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ*¹⁵ adlı eseri, özellikler Huneyn b. İshak ve çalışmaları ile talebelerinin biyografileri için aydınlatıcı veriler sunarak tezimize katkı sağlamıştır.

İbn Habîb'in (ö. 245/860) *Kitabü'l-Muhabber*'i,¹⁶ daha çok Hîre'nin kültürel yapısı ve Zûkâr Savaşı hakkında verdiği bilgiler açısından tezimize katkı sağlarken Ahtal'a ait olduğu ifade edilen divânı¹⁷ hem dönemin topoğrafyasını hemde Ahtal'ın kendisini tanımamızı sağlamaktadır. Özellikle söylediği şiirler vasıtasıyla şairlik mahareti, şiir konularını ve uslubunu bize aktarmaktadır. Bunun yanın sıra dönemin siyasî ve politik konularına da ışık tutmaktadır. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (ö. 356/967) *el-Eganî*'si¹⁸ çalışma boyunca en çok başvurduğumuz ve istifade ettiğimiz kaynakların başında gelmektedir. Nitekim mevzu bahis eserde İslam öncesi dönemden başlayarak Hârûnürreşîd (786-809) dönemine kadar yaşayan şarkıcı ile bestekârların hayatı, bunların şarkıları, besteleri ve güfteleri; şarkının kimin için bestelendiği, hangi şarkıcılar tarafından seslendirildiği gibi hususlar aktarılmıştır. Bu bağlamda Hîre şehrinin yetiştirdiği şairler hakkında bilgiler verirken satır aralarında bu kentin kültürel hayatıyla önemli veriler de sunmaktadır. Neredeyse tezimizin kapsamına giren her hususa dair bu eserde bilgi bulunmaktadır. Özellikle çalışmamızın kültür, edebiyat ve eğlence mevzularında bizlerin başka kaynaklarda ulaşmamızın neredeyse imkânsız olduğu bilgileri sağlamaktadır. Dolayısıyla eser, Hîre şehrinin edebiyat ve müziğine dair kıymetli veriler sunması nedeniyle çalışmamıza bu anlamda yön vermiştir. Bilhassa şair Ahtal ile müzisyen Huneyn el-Hirî (ö. 109/728) hakkında verdiği bazı bilgiler diğer kaynaklara nazaran ayrıntılı ve özgünlük arz etmektedir. Yine Hîre şehrinin ikonik mimarî yapıları hakkında söylenmiş şiirleri aktararak bu anlamda bize yol göstermiştir. Ayrıca Zûkâr savaşı, Hîre'nin edebî yapısı ve Huraka bnt. Nu'mân hakkında verdiği bilgiler bağlamında çalışmamıza kaynaklık yaptığını söyleyebiliriz.

¹⁵ İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Âlî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî (ö. 646/1248), *İhbârü'l-'ulemâ bi-ahbâri'l-hükemâ, nşr.*, İbrâhîm Şemseddin, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.

¹⁶ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860): *Kitabü'l-Muhabber*, thk., İlse Lichtenstadter, Darü'l-Afaki'l-cedide, Beyrut, t.y.

¹⁷ Ahtal, Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal (ö. 92/710-11), *Divânü'l-Ahtal*, şrh. Mehdi Muhammed Nasîrüddin, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

¹⁸ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec Âlî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967), *el-Eganî*, I-XXV Cilt, Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1994.

İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (ö. 749/1349) *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*¹⁹ adlı eseri tarih ve coğrafyadan bahsetmesi özellikle içki, meyhane, raks vb. eğlence hayatı için nevi şahsına münhasır bir hazine mahiyetindedir. Dolayısıyla Hîre'nin siyasî tarihinin gölgesinde kalan sosyal ve kültürel konuların da çalışmamıza önemli katkılar sunmuştur.

Hîre'nin dinî hayatı özellikle de manastırları açısından İsfahanî'nin (ö. 356/967) *ed-Diyarat*²⁰ ile Şâbüştî'nin (ö.388/998) *ed-Diyarat*²¹ adlı eserlerinden istifade ettik. Bilhassa Şâbüştî, kilise ve manastır tarihini ele aldığı eserinde, Hîre manastırları ile ilgili özel başlık açmış ve onlardan detaylıca bahsetmiştir. Bu bağlamda genel dinî hayat, dinî ritüeller ve mabet şekillerine kadar bir çok konuda bize geniş veri sunmuştur.

Cevâd Ali'nin *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*²² adlı eseri fazlasıyla istifade edilen modern çalışmaların başında gelmektedir. Zira Hîre şehri hakkında İslâm öncesi dönemde her konuya temas ettiğini söylebiliriz. Bu eserin yanı sıra aynı konu bağlamında Corcî Zeydân'ın *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*²³ ve *İslam Uygarlıkları Tarihi*²⁴ adlı eserlerinden de istifade ettik. Bu eserlerin ilkinde Hîre şehrinin dil ve yazı husunundaki birikiminden ikincisinde ise siyasî ve kültürel yapı hakkında aktardığı bilgiler çalışmamıza ciddi katkı sağlamıştır. Şehir tarihçiliği ile temayüz eden araştırmacı ve akademisyen Mehmet Mahfuz Söylemez'in eserlerinden de çokça yararlanılmıştır. Özellikle tezin planlaması, kaynak kullanımı ve kaynak önceleme konusunda Söylemez'in kıymetli çalışmaları bize yol göstermiştir. Bunun yanı sıra araştırmacının *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*²⁵ adlı eserinde Hîre şehrinin İslam medeniyetine entegrasyonu hakkındaki aktarılan bilgiler bizim için ufuk açıcı olmuştur.

¹⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*, I-XXVII; thk. Kamil Selman el-Cubûrî, Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010.

²⁰ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967), *ed-Diyârât*, Londra, Dar el-Rayyes li'l-Kutub ve Neşr, 1991.

²¹ Şâbüştî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed eş-Şâbüştî (388/998), *ed-Diyârât*, thk., Korkis Avvad, Matbaatü'l-Maarif, Bağdat, 1966.

²² Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, I-XX Cilt, Daru's -Sâkî, Beyrut, 2001.

²³ Corcî Zeydân, Corcî b. Habîb Zeydân (1861-1914), *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*, thk., Şevki Dayf, I-IV Dârü'l-Hilâl, Kahire, t.y.

²⁴ Corcî Zeydân, Corcî b. Habîb Zeydân (1861-1914), *İslam Uygarlıkları Tarihi*, trc., Nejdî Gök, I-II Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

²⁵ Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.

Hîre şehrinde yapılan arkeolojik kazılar hakkında Sümer dergisinde yayımlanan Macid Abdullah eş-Şems'in Hafriyat *Makbereti'l-Hîre*²⁶ ve Muhammed Ali'nin *et-Tenkibat fi'l-Hîre*²⁷ adlı çalışmaları konumuza arkeolojik veri sağlamaları açısından önem arz etmektedir. Bilindiği gibi arkeolojik veriler mimarî yapılarda kullanılan malzemeler ve mimarî planların ortaya çıkarılması hususunda somut veriler sunmaktadır.

Hîre şehri ile ilgili yapılan müstakil çalışmalara gelince bunlardan ilki Yusuf Faysal Sakr'ın *Tarihu Memleketi'l-Menazire (268-634)* adlı eseridir. Bu eserde Hîrelilerin siyasî ve kurumsal olarak devlet yapısından bahsetmektedir. Ancak bu çalışma İslam öncesi dönemle sınırlı kalmış ve İslam sonrasına dair bilgi vermemiştir. Bir diğer çalışma Arif Ahmed Abdülgani'nin *Târîhû 'l-Hîre fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm* adlı eseri olup adeta Hîre ilgili yazılmış bir ansiklopedi niteliğindedir. Bu açıdan Hîre şehri ile ilintili olan her konuya temas etmektedir. Ancak bu eserin hemen hemen her konuyu ele alması ve detay vermemesi ile temel kaynaklardaki verileri tahlil ve tenkit etmeden doğrudan aktarması konuya katkıdan ziyade aslında bir karmaşa oluşturduğunu söyleyebiliriz. Çalışmanın başlığında İslam dönemini kapsayacağı belirtilmesine rağmen Hîre hakkında İslam dönemiyle ilgili çok az bilgiye yer verildiği görülmektedir. Hîre şehri ile ilgili yapılan en önemli çalışmalardan biri şüphesiz Yusuf Guneyme'nin *el-Hîre: el-medinetu ve'l-memleketu'l-'Arabiyye* isimli eseridir. Söz konusu eser özellikle Hîre şehrinin kültürel ve ilmî yapısına odaklanmıştır. Ayrıca zengin kaynakça kullanmış olması ve yukarıda zikrettiğimiz eserlere nazaran şehrin siyasî tarihine daha tarafsız bir şekilde yer vermesi çalışmanın kıymetini attırmıştır. Tüm bunlara karşın Hîre şehrinin İslamî dönem tarihine temas etmemesi, bu eserin önemli kusurudur.

Abdülhalik Bakır'ın “*Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre*”²⁸ makalesinde Hîre şehrinin adları, kuruluşu ve coğrafi yapısı işlenmiştir. Dolayısıyla daha çok yüksek lisansta ele aldığımız konuların bazılarıyla ilgilidir. Yine M. J. Kister'in “*el-Hîre*”²⁹ adlı makalesinde Hîre şehrinin bölgedeki kabilelerle olan

²⁶ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti'l-Hîre*, Sümer , Vizaretü's-Sekafe ve'l-İ'lam, I-II, Sayı, XL Cilt, 42

²⁷ Muhammed Ali, *et-Tenkibatu fi'l-Hîre*, Sümer , Vizaretü's-Sekafe ve'l-İ'lam, III, (1947), 29-32.

²⁸ Bakır, Abdulhalik. “Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri El-Hîre”. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi 6, sy. 2 (Mayıs 2010): 117-43.

²⁹ Kister, M.J. “*EL-HÎRE (Araplarla İlişkileri Üzerine Bazı Notlar)*”. Trc. Aksu, ALİ. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2005), 28-54.

ilişkisini işlemektedir. Tezimizde Ahlaf ve Lakâh konularında bu makaleden istifade ettik.

Yukarıda değindiğimiz çalışmaların dışında İbnü'n-Nedim'in (ö. 385/995) el-*Fihrist* adlı eserinde İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Kitâbü'l-Hîre ve tesmiyetü'l-biye ve'd-diyârât ve nesebü'l-İbâdiyyîn* adlı eserinin olduğundan bahsetmektedir.³⁰ Ancak maalesef bu eser günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte bu eser bize ulaşan eserlere kaynaklık etmiştir. Nitekim Hîre hakkında sahip olduğumuz bilgilerin bir çoğunu İbnü'l-Kelbî'ye borçluyuz³¹. Özellikle Taberî (ö. 310/923), Hamza el-İsfahânî (ö. 360/971) ve Ebu'l-Beka gibi tarihçiler Hîreliler hakkındaki hakkında aktardıkları bilgiler İbnü'l-Kelbî'nin bahsettiğimiz eserinden aldıkları ifade edilmektedir.³²

³⁰ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, trc. Ramazan Şeşen Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019. 304.

³¹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sultânî'l-ekber*, thk. Halil Şehade, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1988. II, 322; Nasîr el-Ka'bî, *Musannefâtü'l-Hîreti'l-Zâyi'ati li-mü'ellifihâ Hişâm binü'l-Kelbî*, Mecelletü Merkezi Dirasâtü'l-Kûfe, 2008, 9. Sayı, 129-140, 132.

³² Nasîr el-Ka'bî, *Musannefâtü'l-Hîreti'l-Zâyi'ati li-mü'ellifihâ Hişâm binü'l-Kelbî*, 132.

HÎRE TARİHİNDEN BİR KESİT

Hîre şehrinin anlaşılması için bulunduğu konum, kuruluşu ve İslam öncesi siyasi tarihinden bahsetmek gerekir. Biz de burada yüksek lisans tezimizin konusu olduğu için okura kolaylık sağlaması açısından özet olarak burada bahsedeceğiz.

1. Hîre'nin Coğrafi Konumu

Hîre, Irak'ın güney tarafında Sevâd bölgesinde, Küfe'den 5 km. uzaklıkta günümüz Necef toprakları sınırında içerisinde yer almaktadır³³. Fırat Nehrinin batı kıyısında yer alan geniş ve düzlük arazide yer almaktadır³⁴. Yâkût el-Hamevî Fırat'ın kolu olan Kâfir veya Hîre nehri olarak bilinen bir nehir şehrin sınırları içerinden aktığını ifade etmektedir.³⁵ Mes'ûdî, de yaşadığı döneme kadar Hîre nehrinin bilindiğini aktarmaktadır³⁶. Bununla birlikte Mes'ûdî, Hîre'ye Çin ve Hint gemilerinin geldiğini belirtmektedir. Söylediği bu bilgiyi desteklemek üzere Hz. Peygamber'in Seyfullah unvanı verdiği meşhur kumandan sahâbî Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) ile Hîrelilerin ileri gelenlerinden Abdulmesih b. Bukayle ile arasında geçen diyalogda İbn Bukayle'nin şu şekilde dediğini aktarmaktadır: “*Necef'e kadar Sind ve Hint malları taşıyan gemiler gördüm. Ayaklarının altında bulunan toprağı döven dalgalar gördüm. Bugün bizimle deniz arasında ne kadar mesafe olduğuna bir bak*”.³⁷ Yusuf Güneyme, Yâkût el-Hamevî ve Mes'ûdî'nin aktarmış oldukları bu bilgiyi doğrulayarak tarihin belli dönemlerinde çeşitli nehirlerin yatakları değiştiğini veya kuruduğunu söylemektedir. Ayrıca söz konusu nehrin hicri 1305 (1887) yıllarında kuruduğunu ifade etmektedir³⁸. Hîre'nin fiziki haritasına baktığımızda güney ve doğu taraflarında Fırat nehrinin getirmiş olduğu alüvyal topraklardan oluşan düz ve geniz ovalar yer almaktadır. Batı tarafında yarı çöl ve ilerledikçe çöl halini alan arazi bulunmaktadır. Kuzey tarafında ise Necef denizi yer almaktadır³⁹. Hatta Mes'ûdî, önceden Necef denizinin dalgalarının

³³ Cemâl Bâbân, *Usûlu Esmâi'l-Müddün ve'l-Mevaki'i'l-Irakiyye*, 101; Veysi Turun, **Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer**, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 29.

³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 329.

³⁵ Bekrî, *Mu'cemû me'sta'cem*, IV, 1110, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, IV, 431.

³⁶ Mesûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, I, 118.

³⁷ Mesûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, I, 118-119; Abdulhalik Bakır, *el-Hîre*, 48.

³⁸ Yusuf Güneyme, *el-Hîre*, 11.

³⁹ https://www.google.com.tr/maps/@32.0047005,44.2445236,37877m/data=!3m1!1e3?hl=tr&entry=ttu&g_ep=EgoyMDI0MDkxMS4wIKXMDSoASAFQAw%3D%3D

Hîre'nin topraklarını vurduğunu ama zamanla denizi besleyen nehrinin suyu kesilmesi sonucunda denizinin suları geri çekildiğini anlatmaktadır⁴⁰. Kazvînî (ö. 682/1283) de Hîre'nin daha öncelerin Necef denizinin sahilinde yer aldığını ancak zamanla denizin çekildiğini belirtmektedir⁴¹. Yine Yâkût el-Hamevî de Necef denizinin Hîre'ye kadar uzandığını söylemektedir.⁴² Ayrıca Bekrî, Hîre'de Çin ve Hint gemilerinin demir attığını ifade etmektedir.⁴³ Buradan hareketle Hîre'nin muktedir olduğu dönemlerde bir limana sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte görüldüğü üzere kaynaklarda Necef denizinin Hîre'ye kadar uzandığı ve sonrasında suların çekildiği üzerinde durulmaktadır. Mamafih Hîre'nin toprak yapısına baktığımızda yukarıda zikrettiğimiz gibi tuzlu topraklar bulunmaktadır. Yine söz konusu denizi besleyen nehrin yatağının değiştiğinsin söz etmiştik. Buradan Necef denizinin Hîre'ye ulaştığını ve zaman içerisinde bir takım iklim ve nehir yatağının değiştiği yine Abbasîler döneminde bölgede bataklıkları kurutmak amacıyla kanallar açıldığını⁴⁴ gibi nedenlerden dolayı denizin suları çekildiği sonucuna varıyoruz.

Erken dönem Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından Câhiz (ö.255/ 869) Hîre şehrini ziyaret etmiş ve gözlemleri neticesinde adeta şehrin jeomorfolojini ve klimatolojisini bize sunmuştur. Hîre'nin toprağının siyahımtırak, taşının ise bol ve dokunulması sert ve kaba olduğunu ayrıca Hîre'nin, kışının soğuk, yazının ise sam yelinin etkisiyle oldukça sıcak olduğunu belirtmektedir. Hatta sıcak havanın evlerinin perdelerini yakmasından korkan Hîrelilerin, perdeleri topladıklarını kaydetmektedir⁴⁵. Günümüzdeki meteorolojik bilgiler de klasik müelliflerin verdiği bilgileri doğrular niteliktedir. Nitekim antik Hîre şehrinin sınırları içerisinde olduğu günümüz Necef kenti meteoroloji verilerine göre 2023 yılının, yıllık ortalama sıcaklık 28 °c derece, yıllık ortalama yağış (mm) 12, 02, ortalama yıllık nem oranı (%) 25,08 ve ortalama yıllık güneşlenme süresi (saat) 11,22 olarak ölçülmüştür⁴⁶. Yine gününüz modern

⁴⁰ Mesûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, I, 118-119.

⁴¹ Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (ö. 682/1283), *Âsârü'l-bilâd ve ahbarü'l-ibâd*, Daru's-Sâdır, Beyrut, ty. 186.

⁴² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 329.

⁴³ Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 225.

⁴⁴ Will Durant, *Kıssatü'l-hadare*, XIII. Cilt, trc. Muhammed Bedran, Daru'c-Cîl, Beyrut, 2002, 107.

⁴⁵ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869); *Yurtlar ve Ülkeler, trc. Abdulhalik Bakır, Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine dair çeviriler II* Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2005, 231; Abdulhalik Bakır, *el-Hîre*, 48,

⁴⁶ <https://weatherandclimate.com/iraq/najaf>, erişim tarihi 08.04.2024.

çalışmalarında Hîre şehrinin başlıca toprak türleri olarak alüvyal toprak, nehir sularının biriktirdiği tınlı toprak, tuzlu toprak ve kireçli çöl toprağı yer almaktadır⁴⁷.

Klasik kaynaklarımızın bize sunduğı veriler ile günümüz bilimsel gelişmelerinin bize sunduğı dataları kıyasladığımızda her ne kadar Câhiz'in belirttiğı kadar sert bir iklime sahip olmasa da Hîre şehrinin karasal iklime sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca güneşlenme süresinin fazlalığına bağılı olarak ortalama sıcaklığın oldukça yüksek olduğı âşikardır. Ayrıca kışın batıdan esen günbatımı rüzgârları çölün kuru ve soğuk havasını şehre taşımaktadır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Hîre şehrinin doğası farklılık arz ettiğı ırmak, deniz ve çöl gibi üç farklı coğrafik özelliğe haizdir. Dolayısıyla bu özelliğı dikkatleri çekmiştir. Filvaki Hîre'in sahip olduğı güzel doğası, akarsuları ve havasıyla hakkında methiyeler dizilmiş ve bu övgüler Araplar arasında yayılmıştır. Bunlardan biri "*Hîre'de bir gün bir gece kalmak bir yıl tedaviden daha iyidir*⁴⁸." Sözü ile "*Hîre, şifalı ve sıhhatli bir yer, hastalıkları ilaç ile tedavi etmekten daha iyileştiricidir.*"⁴⁹ Şeklinde ifadelerle güzel havasından bahsetmişlerdir.

Hîre'nin güzel ikliminden etkilenip ondan övgüyle söz edenlerden biri de Ebü'l-Ferec el-İsbahânî'dir. Yapılan övgülerin nedenini Hîre'nin güzel havası sayesinde Hîre kralları arasında Kâbûs b. Münzir'den başka hiç kimse orada ölmemesine bağlamaktadır.⁵⁰ Bekrî' de Hîre'nin doğası hakkında dizilen methiyeleri aktarmıştır. Buna göre "*Hîre'nin yeri memleketlerin en güzeli idi, aynı zamanda burası, memleketlerin havası en yumuşak, suyu en hafif, toprağı en verimli, göğü en duru, en açık olanıydı. Mezraların derinliğinin yükseğinde yer alıyordu, toprağın sertliğinden uzakta kurulmuştu ve tarlalarla, bahçelerle ve büyük ticarethanelerle bağlantılı idi; çünkü burası düzlüğün sırtında Çin ve Hindistan'dan gelen deniz gemilerinin limanı üzerindeydi. Hîre nehri ise Fırat'tan Necef'e kadar akmaktadır.*"⁵¹

⁴⁷ Fellâh Hasan Şenunu'l-Ka'bî, *Hasâisu el-fızyâiyeti li't-turbatifi kazâi'l-meşhab fi'l-muhafazati'n-Necef*, Mecelletu Edebu'l-Kûfe, aded 56, c. 3. Haziran 2023, 147-166, 158-159.

⁴⁸ İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, 216,

⁴⁹ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, II, 423.

⁵⁰ Hamza el-İsfâhaânî, *Târîhu Sîni*, 87.

⁵¹ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, II, 479.

2. Hîre'nin Adı

Hîre kelime olarak hangi anlama geldiği ile ilgili olarak hem klasik kaynaklarda hem de modern çalışmalarda birbirinden farklı anlamlar yüklenmiştir. Klasik kaynaklarımızdan Taberî'ye göre Hîre kelimesi şaşırma anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Yemen Tubba'sı, Hîre'ye ulaştığında akşam vakti olduğundan yolunu şaşırmış ve bu nedenle bu yere, “şaşırmak” anlamına gelen “*Hîre*” ismi verilmiştir.⁵² Zemahşerî'ye göre ise Hîre kelimesi “*koru*” anlamına gelmektedir. Buna göre Yemen Tubba'sı Horasan seferine çıktığında yanına aldığı halkına “*hîrû bihi*”, yani “*burada konaklayın, bir koru kurun*” demiştir. Bu nedenle burası mesken yapılmış ve “*koru*” anlamına gelen Hîre ismini almıştır.⁵³ Yâkût el-Hamevî'ye göre de Hîre kelimesi “*korunak*” anlamına gelmektedir. Bu durumda, Sâsânî Kisrâsı I. Erdeşîr (226-240), Nebât Kralı Erduvân'a karşı sefere çıktığında, Arapların bir kısmı onun lehine, bir kısmı ise aleyhine hareket etmiştir. Lehine hareket edenlere bir korunak yapıp onları yerleştirmiş ve bu korunağa Hîre ismini vermiştir.⁵⁴ Sem'ânî (ö. 562/1166), Hîre kelimesini anlamını daha çok barınak anlamına yakın bir mana vermektedir. Bu doğrultuda Buhtunnasr (Nebukadnetsar)⁵⁵ Arap tüccarlarını ele geçirince Fırat nehri dolaylarında onlar için içinde kalabilecekleri etrafı korunaklı bir barınak yapıp içinde yerleştirmiştir. Daha sonra Ara burası iskân edilmiş ve barınak anlamında Hîre olarak isimlendirilmiştir.⁵⁶ Yâkût el-Hamevî'nin Hîre verdiği anlamlardan biri de yerleşke manasıdır. Bu minvalde Mâlik b. Züheyr, burayı ilk mesken edinen ve topraklarını iktâ verendir. Yere de yerleşke anlamına gelecek bir şekilde “*Hîre*” denilmiştir.⁵⁷

Tüm bu veriler, temel kaynaklarımızın Hîre kelimesinin kökenini Arapçaya dayandırdıklarını göstermektedir. Bunun için de Hîre kelimesine yakın fonetikteki kelimeleri olaylarla örneklendirerek bir çıkarımda bulunmuşlardır. Bunun sonucunda Hîre kelimesi etrafı korunaklı, karargâh, koru ve yerleşke anlamına geldiği belirtilmektedir. Corcî Zeydân, bunun Arap müelliflerinin alışkanlığı olduğunu

⁵² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 566.

⁵³ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emkine ve'l-miyâh*, thk. Ahmed Abdüttevab Avd, Dârü'l-Fazile, Kahire, 1991, 281.

⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 329.

⁵⁵ Milâttan önce 605-562 yılları arasında hüküm süren, Yahuda Devleti'ni ortadan kaldırarak Kudüs'ü ve Süleyman Mâbedi'ni yakıp yıkan Bâbil kralı.

⁵⁶ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, IV, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, ty. IV, 292.

⁵⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 329.

belirtmekte ve şehirlerin adlarını Arapça karşılık bulmak için çaba sarf ettiklerini söylemektedir.⁵⁸

Çağdaş araştırmacılara gelince Corcî Zeydân, Hîre kelimesinin aslının Süryanice olup kale veya hendekle korunan sığınak olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Cevad Ali, Hîre kelimesinin Aramice bir sözcük olduğunu ve Süryanice kökenli “Harta”, “Hirta”, “Hirto”, kelimeleri olduğunu ve anlamının çadır kent veya ordugâh olduğunu kaydetmektedir.⁶⁰ Cemâl Bâbân ise Hîre kelimesinin Talmud’da⁶¹ “*Hirtadî Tîbe*” yani Arapların Hîre’si olarak geçtiğini ifade etmektedir.⁶² Aynı zamanda Hîre “*el-Hazira*” kelimesinden türemiş ve bir kavmin su kıyısında yerleşmiş olup ve buradan göç etmeyen anlamına geldiği ileri sürülmektedir⁶³.

Bu bilgilerden sonra Hîre kelimesinin anlamı ile ilgili çağdaş araştırmacılar arasında bir tutarsızlık gözlemlenmektedir. Kelimenin kökeni ve anlamı ile ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Abdülhalik Bakır, çağdaş araştırmacılar arasındaki tutarsızlığın sebebini klasik kaynaklarda aktarılan bilgilerin farklılık ve çelişki arz etmesine bağlamaktadır.⁶⁴ Buna karşın çağdaş araştırmacılar Hîre kelimesinin daha çok “*ordugâh*” anlamına geldiği vurgulanmaktadır. Nitekim Hîre, Sâsânîlerin batı sınır karakollarının başındaki en önemli ordugâh şehir idi. Hîre’den sonra İran’ı bedevî Araplardan koruyan tek şey aradaki çöl idi.⁶⁵ Zira Hîre’de Sâsânîlerin bir birliği meskun olup şehrin yer aldığı coğrafyada ağırlıklı olarak Süryaniler yerleşik idi.

Sonuç olarak Çağdaş araştırmacıların Hîre kelimesinin kökeni ile ilgili birbirinden farklı olarak Aramice, Süryanice ve İbranice dillerini göstermektedirler. Yine kelimesin fonetiği olarak, Harta, Hirta, Haser gibi birbirinden farklı telaffuz öne sürülmektedir. Bu tutarsızlık epistemolojik olarak klasik kaynakların savunusu daha isabetli kılmaktadır. Nitekim onlar anlam olarak farklılık gösterebilir de kelimenin ontolojisinde hem fikirdirler. Dahası Hîre kelimesine yakın anlamlarda Arapça yer

⁵⁸ Corcî b. Habîb Zeydân (1861-1914), *Târîhu’l-Arab kable’l-İslâm*, Daru’l-Hilâl, 223

⁵⁹ Corcî Zeydân, *Târîhu’l-Arab kable’l-İslâm*, 223.

⁶⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, 155.

⁶¹ Yahudi sözlü geleneğinin ve Rabbânî hukukunun temel eseri.

⁶² Cemâl Bâbân, *Usûlu esma’i’l-müddün ve’l-mevâki’ el-İrakiyye*, I, el-Mecma’u’l-İlmi’l-Kürdî Bağdat, 1986, 101.

⁶³ John Of Ephesus, *Ecclesiastical History Of John Bishop Of Ephesus*, Oxford At The University Press, 1860, 245; (Ali 2001) C.5 S 155

⁶⁴ Bakır, Abdülhalik. “*Erken Ortaçağlarda Irak’ın Meşhur Şehri El-Hîre*”. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi 6/2 (Mayıs 2010), 117-143, 124-125.

⁶⁵ Turun, İran’ın Fethi, 173.

isimlerinin, Hîrân⁶⁶ ve Hirre⁶⁷ gibi, bulunması, klasik kaynakların daha isabetli olduğunu göstermektedir.

3. Hîre Şehrinin Kuruluşu ve İslam Öncesi Tarihi

Hîre'nin bir yerleşim merkezi olarak ne zaman, nasıl ve kim tarafından kurulduğu ile ilgili kaynaklarımızda net bir bilgi olamamasıyla birlikte bununla ilgili birçok farklı bilgi yer almaktadır. İşin doğası gereği ilk dönem İslâm tarihi kaynakları şehrin kuruluşunu buraya gelip yerleşen Arap kabilelerine bağlamaktadır. Bunlardan İbn Hişâm (ö. 218/833), Arap kabilelerin Sevâd bölgesine gelmesini toprak verimliği ve yaşam olanaklarına bağlamaktadır. Buna göre Yemen Tübbâ'sı Esa'd b. Kerb, ailesi ve halkıyla birlikte Fırat Nehri'nin havzasının verimliği ile yaşamının refahı için ve Sâsânilerin kirası Kubad'a baskın yapmak amacıyla Sâsânîlere doğru harekete geçmiştir. Nihayet Fırat Nehri'nin kıyısında kamp kurmuştur. Orada aileleri, yaşlıları, güçsüzleri ve ağır yükleri bırakmıştır. Onları korumak için de on bin süvari bırakmış ve buraya Hîre adını vermiştir. Böylece Hîre şehri kurulmuştur.⁶⁸ İbn Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286) ise Hîre şehrinin kuruluşunu daha çok mistik bir hikâyeye bağlamaktadır. Buna göre: Rabî'a b. Nasr el-Lahmî, rüyasında karanlığın içinden cemrenin Tihame üzerine düştüğünü görmüş ve bunun hikmetini kâhine sormuştur. Kâhin de kısa süre zarfında Habeşlilerin bütün Yemen topraklarını istila edeceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Rabî'a, ailesini ve ev halkını Irak'a götürdü ve Sâbur'a (Şâpûr) bir mektup yazdı, o da onları Hîre'ye yerleştirdi.⁶⁹ Bu konuyla ilgili en detaylı bilgiyi aktaran Taberî, Hîre'nin kuruluşunu II. Nebukadnezar (Buhtunnasr)⁷⁰ dönemine dayandırmaktadır. Buna göre vahi alana b. Zerbâbil, Necrandan herakat ederek sapitan Araplarla savaşması için Buhtunnasr'a gitmiştir. Batunnasr, Yuhannâ b. Zerbâbil'in söylemi üzerine Araplar tüccarların üzerine yürümüştür. Onları toplayarak Fırat Nehri'nin kıyısında Sevâd bölgesinde etrafı çevrili muhkem bir yapı içinde

⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, I, 441.

⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 328.

⁶⁸ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (ö. 218/833), *Kitâbü't-Ticân fî mülûki Himyer*, thk. Merkezü'd-dirasat ve'l-ebhasi'l-Yemeniyye, Merkezü'd-dirasat ve'l-ebhasi'l-Yemeniyye, Sana 1979, 475.

⁶⁹ İbn Saîd el-Mağribî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdîlmelik b. Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286), *Neşvetü't-tarab fî târihi Câhiliyyeti'l-'Arab*, thk. Nusret Abdurrahman, Mektebetü'l-Aksâ, Amman, ty., 145.

⁷⁰ Milâttan önce 605-562 yılları arasında hüküm süren, Yahuda Devleti'ni ortadan kaldırarak Kudüs'ü ve Süleyman Mâbedi'ni yakıp yıkan Bâbil kralı.

yerleştirmiştir. Bilahare Araplar burayı mesken edinerek Hîre şehrini kurmuşlardır.⁷¹ Bir diğerkaynağımız Ebu'l-Beka, Hîre şehrini kuruluşunun arka planında doğal bir olay olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre: Yemende Me'rib seddinin yıkılmasından sonra oradan göçen Arap kabileleri Irak topraklarına gelerek birleşmeleri sonucunda Hîre şehri kurulmuştur.⁷² Önemli tarih kaynaklarından biri olan Ya'kûbî, detay vermeyerek sadece Yemen halkının dağılması sonucunda Irak'a gelen Arapların Hîre şehrini imar ettiğini söylemektedir⁷³.

Kaynaklarımızın vurguladığı önemli detaylardan biri de şüphesiz Arap kabilelerinin Eşkânîlerin (Partlar) bölgedeki siyasi varlığının parçalanmış olduğu dönemde bölgeye yerleşmiş olmasıdır. Bu döneme de “*Müluku't-Tavaif* (Beylikler) dönemi denilmektedir. Eşkânîler merkezi sistemle devlet yönetmediklerinden o dönemde özerk birçok devletçik/beylik kurulmuştur. Hatta Sasanilerin kuruluş aşamasında 240 beyliğin varlığından söz edilmektedir.⁷⁴ İşte Arap kabileleri de ademi merkeziyet sisteminin verdiği rahatlıkla İran hâkimiyetindeki Hîre bölgesine yerleşmişlerdir. Bu dönemde Arap kabilelerinin önünü kesebilecek bölgede etkin ve güçlü siyasi bir hakimiyet olmadığın göçlerin bölgeye hızlıca gerçekteşmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca Arap kabilelerinin önünde Irak'ın verimli topraklarından ayıran Fırat Nehri dışında herhangi bir doğal engel bulunmamaktadır⁷⁵.

Çağdaş araştırmacılar yukarıda klasik kaynakların aktardığı bu bilgilerin efsanevî ve hayal ürünü olduklarını Hîre şehrini ilk defa miladi 240 yılında Sâsânîlerin verdiği kral unvanıyla burada devlet kuran Hîrelilerin başşehri ve büyük bir ticaret merkezi olarak tarih sahnesine çıktığını ileri sürmektedirler⁷⁶. Ancak Hîre'nin kozmopolit yapısı dikkate alınırsa ve bölgenin kadim halklarından olan Nebâtîlerin şehirde varlık göstermesi⁷⁷ bize şehrin bundan evvel ve Arap kabilelerinden önce meskûn olduğunu akla getirmektedir. Yine Hîrelilerin 'Adnânî lehçesiyle konuşmaları,

⁷¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 558.

⁷² Ebü'l-Beka Hibetullah Hilli, *el-Menakıbü'l-mezidiyye fi ahbari'l-müluki'l-esediyye*, thk. Salih Musa Deradeke, Muhammed Abdülkadir Harisât, Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadise, Amman, 1984, 88.

⁷³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, I, 254.

⁷⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 43; Yakûbî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, I, 254; Turun, *İran'ın Fethi*, 144; Veysi Turun, “*İlk Dönem İslâm Tarihçilerine Göre Antik İran*” İslam Medeniyetinde Öteki, ed. Fadıl Aygan, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2023), 569.

⁷⁵ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-'Arab kable'l-İslâm*, 386.

⁷⁶ Abdulhalik Bakır, *el-Hîre*, 47.

⁷⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, II, 159.

benimsedikleri örf ve adetlerin ile dini inançlarının Kuzey Arabistan'a benzerlik gösterdikleri ifade edilmektedir⁷⁸.

Tüm bunlardan sonra Hîre şehrinin Arap kabilelerinin buraya gelmeden evvel meskûn olabileceği ancak Arap kabilelerinin gelmesiyle bir şehir hüviyetine kavuştuğunu söyleyebiliriz. Yine Lahm, Tayy, Kilab, Temim, Tenûh, İyad, Ezd, Cüzam, Kuza'a ve daha nice kabilelerin yanı sıra Fars, Nebâtî, Süryanî ve Rumların yaşadığı kozmopolit bir şehir olmasından dolayı örf-adet, dil, lehçe ve dinî inançta farklılık arz edeceği vakidir⁷⁹.

Hîre şehrinin siyasi kurumsallaşmasına baktığımızda Sâsânîlerle Bahreyn civarında yaşayan Tenûh kabile federasyonu ve Arap kabileler arasında çatışma çıkması Arap kabilelerini, Irak'a doğru ilerleyip Fırat'ın batısında Hîre ve Enbâr civarında yerleşmişlerine sevk etmiştir⁸⁰. Dağınık bir şekilde yaşamlarını sürdüren bu Arap kabilelerinin ilk olarak Mâlik b. Fehm (138-158) bir araya toplayarak bir birlik kurmayı başarmıştır. Enbar yakınlarında kurduğu bu birliğin başına geçerek 20 yıla yakın adeta hükümdarlık yaptı. Mâlik öldükten sonra yerine kardeşi Amr b. Fehm (158-?), onun yerine de Cezîme el-Ebraş b. Mâlik (208-268) geçerek bu birliği daha da büyüttüler⁸¹. Şüphesiz bunların arasında en tanınmış olanı Cezîme el-Ebraş'tır.⁸² Cezîme el-Ebraş döneminde sıkı hâkimiyet sağlanmış ve topraklar genişletirilmiştir. Enbâr, Hîre, Bakka, Heyt, Aynu't-temr, karadan denize kadar olan büyük bir coğrafyaya hâkimiyet kurmuştur. Arapları nesep dışında bir bölgede farklı kabilelere hâkim olan ilk kral olarak zikredilir. Araplar arasında çok saygın bir yere sahiptir.⁸³ Kalkaşandî (ö. 821/1418), Cezîme el-Ebraş'ın krallık sembolü olarak birtakım ritüelleri ihdas ettiğini söylemektedir. Buna göre Arap kralları arasında tahta oturmanın ve kolye takmanın kralın bir şiarı olarak kullanan ilk kişi olduğunu belirtmektedir.⁸⁴ Ebraş öldükten sonra yerine kız kardeşinin oğlu Amr b. Adî b. Nasr el-Lahmî (268-

⁷⁸ Kelpetin, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer, İstanbul, 2016, 168.

⁷⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 567; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 330; Yusuf Ğuneyme, *el-Hîre*, 15-18.

⁸⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 42-43.

⁸¹ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim el-Dineveri (275/888). *el-Ma 'ârif*, I-II Cilt., Thk. Servet Ukkaşe., el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, Kahire, 1992645; Yakubî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, I, 254.

⁸² Önkal, Ahmet, "*Cezîme el-Ebraş*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1993, VII, 371.

⁸³ İbn Kuteybe, *el-Ma 'ârif*, I, 645.

⁸⁴ el-Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fi şinâ'ati'l-inşâ*, I-XIV, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, I, 473.

288) geçmiştir. Tedmür kraliçesi Zebbâ tarafından öldürülen Cezîme el-Ebraş'ın kanı kutsanmış ve özenle korunmuştur. Ayrıca Cezîme'nin veliahttı olmamasından dolayı yerine ancak kralla bir kan bağı olan birinin yani Cezîme'nin kız kardeşinin oğlu tahta oturması kraliyetin kan bağına dayandığı anlaşılmaktadır.⁸⁵ Böylece hanedanlık Lahm kabilesinden Nasr ailesine geçmiştir. Amr b. Adî Sevad bölgesinin hükümdarı olmuştur. Hîreyi kendine merkez olarak seçmiş ve burayı başkent haline getirmiştir⁸⁶. Amr Hîre'yi merkez edinen ilk kraldır⁸⁷. Krallığın Cezîme el-Ebraş'tan Nasr hanedanının ilk kralı Adî b. Nasr b. Rebi'a'ya geçişiyle ilgili anlatılarda, tapılan bir puta sahip olma meselesine değinilmektedir. Bu durum, krallığın meşruiyetinin bir ilaha dayandırılma çabasına ve Arap kabileleri arasında her bir kabilenin tapındığı put anlayışına paralel olarak, ulusal bir put oluşturma amacına işaret etmektedir⁸⁸. Amr b. Adî, öldükten sonra oğlu I. İmruülkays (268-328) tahta geçmiştir. Hîre'nin siyasi tarihinde önemli bir izi bulunmaktadır. Nitekim Esed, Nizâr ve Me'ad kabilelerini hâkimiyeti altına alarak Arap yarımadasının önemi bir kısmını ele geçirerek hanedanlığın sınırlarını genişletmiştir.⁸⁹ Ayrıca majör bir kararla paganist inancı bırakıp Hristiyanlığı benimsemiştir.⁹⁰ Ayrıca günümüze ulaşan mezar taşında siyasi hakimiyetinin sınırına vurgu yaparak bütün Arapların kralı olarak yazılmaktadır. Dahası kitabede kral olarak taktığına işaret edilmesi “*taç takma*” ifadesi kuzey Araplarına mensup olan Hîrelilerin miladi 4. asırda tacı bildikleri ve kullandıklarını göstermektedir. Bilindiği gibi tacı hükümdarlık simgesi olarak kullanılmıştır. Mezarının Havran'da bulunması bu civarlarda öldüğünü ve orada defnedildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca kitabenin Havranda olması İmruülkays'ın hâkimiyet sahasının Irak ve Suriye çöllerini kuşattığını da göstermektedir⁹¹. Rumlara ait olan yerde defnedilmiş olması da onun sadece Sâsânîler ile değil Bizans ile de iyi ilişkiler geliştirdiğini göstermektedir⁹². Zaten kitabede geçen “*Sâsânî ve Bizans tarafından vekil tayin edildi*” cümlesi bunu açıkça ortaya koymaktadır.⁹³

⁸⁵ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, Dar ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1423, 238.

⁸⁶ İbn Hişâm, *et-Ticân fî Müluki Himyer*, 262; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, 358.

⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 330; Ebû'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, II, 397.

⁸⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 614.

⁸⁹ Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 169.

⁹⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 53.

⁹¹ Dussaud, Rene. *el-Arab fî Suriyye Kable'l-İslâm*. Arabçaya Trc. Abdülhamid Devahili, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşri, Kahire, 1959, 36-37; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, 228.

⁹² Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, 228.

⁹³ Arif Abdulgani, *el-Hîre*, 163.

Sâsânî kisrası II. Şâpûr, İmruülkays öldükten sonra oğlu Amr'ı (328-377) Hîre'nin başına kral olarak tayin etmiştir⁹⁴. Uzun hükümdarlığına rağmen onun dönemi barış hatta rehavet dönemi olarak ifade edilmektedir⁹⁵. II. Amr'ın ölümü üzerine II. Şâpûr (309-379) onun yerine Evs b. Kallam'ı (377-382) hükümdar olarak tayin etmiştir⁹⁶. Bu veriler aynı zamanda Hîre hükümdarlarının Sâsânîler tarafından atandıklarını da ortaya koymaktadır.

II. Şâpûr'un II. Amr'ın ölümü üzerine oğulları çıkan taht kavgaları sonucunda Hîrelilerin bir fetret devri yaşaması sonucundan bölgede bir siyasi boşluğun oluşması ve Sâsânî sınırlarının Arap kabilelerinin tehdidine açık hale gelmesidir⁹⁷. Ancak bu durum Hîreliler tarafından içselleştirilmemiştir. Nitekim Cuhcabâ b. 'Atîk b. Lahm tarafından kendisine isyan edilmiş ve bu isyanda öldürülmüştür.⁹⁸ Evs b. Kallam'dan sonra tahta II İmruülkays (386-403) çıkmasıyla birlikte Lahmi kabilesi yeniden iktidara geçmiştir.⁹⁹ II. İmruülkays'tan sonra I. Nu'mân el- A'var (403-431) tahta geçmiştir¹⁰⁰. Suriye bir başka ifadeyle Bizans dolaylarına düzenlediği seferler Sasani hükümdarları tarafından kabul görmesine ve desteklenmesine neden olmuştur. Hatta ona “*Serdar*” unvanı verildiği zikredilmektedir.¹⁰¹ Ayrıca Sâsânîler onun idaresine iki ordu vermiştir ki bu orduların ilkinde Tenûhilerden oluşan ve adına “*Duser*”; ikincisini ise Farslardan oluşan ve adına “*Şehba*” denilen birlikler oluşturmuştur.¹⁰² Nu'mân bu ordular sayesinde el-Cezire bölgesi, Bahreyn dolayları ve Suriye bölgelerinde yaşayan Arapları haraca bağlamayı başarmıştır¹⁰³. Nu'mân aynı zamanda Hîre'deki birçok mimari yapının inşası ile de anılmaktadır. Bu yapıların en önemlisi birçok Arap şiirine de konu olan Havernak sarayı ile Sedir sarayıdır¹⁰⁴. Klasik kaynaklarımızda yer alan anlatıma göre; Nu'mân'ın kalesinden Fırat Nehri ve Sedir sarayını gördü, mülk ve devletinin büyüklüğünden dolayı gururlandı. Fakat kalbinde doğan bir korku ile hemen bu düşüncesini değiştirdi. “*Sonu belli o saadete kavuşup nimet sahibi bir şekilde*

⁹⁴ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 269; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, S. 74.

⁹⁵ Mahmut Esmer, *İslâm Fethine Kadar Hîre Şehrinin Arap Kültüründeki Yeri ve Önemi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, (2017), 19.

⁹⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 65.

⁹⁷ Yusuf Güneyme, *el-Hîre*, 141.

⁹⁸ Ebü'l-Beka, *el-Menakibü'l-meziyye fi ahbari'l-müluki'l-esediyye*, I, 82.

⁹⁹ Yusuf Güneyme, *el-Hîre*, 143.

¹⁰⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 359.

¹⁰¹ Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 171.

¹⁰² Mahmut Esmer, *İslâm Fethine Kadar Hîre Şehrinin Arap Kültüründeki Yeri ve Önemi*, 21.

¹⁰³ M. Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 204.

¹⁰⁴ Makdisî, Ebü Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî (ö. 355/966), *el-Bed ve't-Tarih*. I-VI, Mektebe es-Sekafe ed-Diniyye, Port Said, 1425, III, 199.

yönetmeyen bir hayat insanları sevindirmez” dedi ve bu ihtişamı terk ederek inzivayı seçti¹⁰⁵. Bilindiği gibi bu hikâye aslında Buda’nın hikâyesi olarak anlatılmaktadır. Onun yaşamı bağlamında Budist kişiler tarafından batıya taşınmış ve Hristiyan mistizmi ile İslam mistizmine dâhil edilmiştir. Hristiyanlığı sonradan benimsediği ifade edilen Numan’ın bağlamında Hîre’de yeniden üretilen bir hikâye asırlar sonra İbrahim b. Ethem bağlamında İslam coğrafyasında karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla hikâye Budist, Hristiyan ve İslam mistizminin etkileşimi kadar mitolojik kurgusunu da bize yansıtmaktadır. Ancak konu itibarıyla hermenötiğe tabi tutulduğunda Hîredeki özellikle bir Hristiyan mistik akım olarak karşımıza çıkan ve bu nedenle de tapıcılar/’ubbad adını alan mistiklerin Hint mistiğini ile ne denli iletişim içerisinde olduklarına işaret etmektedir.¹⁰⁶

Nu’mân b. İmruülkays’tan sonra oğlu I. Münzir (431-473) başa geçmiştir. Tarihi kaynaklar Münzir’den daha çok Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr’un (420-438) öğretmeni olarak bahsetmektedirler.¹⁰⁷ Münzir’in en dikkat çeken faaliyetlerden birisi kuşkusuz, büyütmüş olduğu Behrâm-ı Gûr’u destekleyerek onu tahta oturtmasıdır. Nitekim Münzir’in taht kavgalarına müdahil olup kendi adayını seçtirmesi gücünü ortaya koymaktadır.¹⁰⁸ Münzir’in ölümünden sonra yerine oğlu Esved (473-493) geçti. Döneminde dikkate değer bir gelişme yoktur.¹⁰⁹ Münzir b. Münzir (493-500), kardeşi Esved b. Münzir’in Sasanilere tutsak olmasında sonra Hîrelilerin desteğini alarak başa geçmiştir.¹¹⁰ Halefi gibi dönemiyle ilgili kaynaklarımızda geçen bir veri bulunmamaktadır. Ölümünde bir veliaht bırakmaması üzerine kardeşi Esved’in oğlu II. Nu’mân (500-504) tahta oturmuştur.¹¹¹ Kısa hükümdarlığında Hîre’nin dışında, Suriye’de Sasani ordusuyla birlikte Bizans’a karşı mücadele etmiştir. Hatta yürüttüğü bu mücadele sırasında ölmüştür.¹¹² Nu’mân’ın ölümü akabinde yerine Nasr hanedanından olmayan ancak Lahm kabilesinden Ebu Ya’fur b. Alkame b. Malik (504-507) geçmiştir. Aslında Ebu Ya’ruf’un bir kral olarak değil de bir kral belirlene kadar

¹⁰⁵ Adî b. Zeyd b. Hammâd el-İbâdî et-Temîmî (ö. 600), *Divanu Adî b. Zeyd el-’Ubbadî*, (Der.: Muhammed Cabbar Muaybid). Vizaretü’s-Sekafe ve’l-İrşad, Bağdad, 1965, 89; Ya’kûbî, *Târîhu’l-Ya’kûbî*, I, 256; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, II, 67; İbnü’l-Fakih. S. 212.

¹⁰⁶ Mahmut Esmer, *İslâm Fethine Kadar Hîre Şehrini Arap Kültüründeki Yeri ve Önemi*, 22.

¹⁰⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 359.

¹⁰⁸ Dîneverî, *el-Ahbârü’t-tvâil*, 52.

¹⁰⁹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 359.

¹¹⁰ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 359.

¹¹¹ Yusuf Faysal Sak, *el-Menâzire*, 44.

¹¹² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, 216.

vekil sıfatıyla Hîre’de görev yaptığı söylenebilir.¹¹³ Ondan sonra III. İmrûülkays (507-514) daha sonra da Münzir b. Maussema (514-523) Hîrelilerin başına geçmiştir. Hîre kralları arasında yürüttüğü siyaset ve mücadelelerle adından söz ettirmiştir. Hükümrânlık dönemi ikiye ayrılmakta olan Münzir’in birinci dönemi I. Kubâd b. Firûz (488-531) dönemidir. Bu dönem bilindiği gibi 6 yıl sürmüştür¹¹⁴. Kubad Hükümrânlığının onuncu yılında Mazdek* dinini benimsemiş ve halkı da yeni dinine davet etmiştir¹¹⁵. Bu bağlamda Hîre ve etrafının hükümdarı olan Münzir b. Maussema da bu dinî benimsemeye ve yörede yaymak için çaba göstermeye davet edilmiştir. Fakat Münzir bunu reddetmiştir. Bunun üzerine Kubad onu tahtından indirerek Hîre’den sürmüş yerine Mazdekizmi benimseyen Haris b. Amr el-Kindî’yi Hîre tahtına çıkarmıştır. Ancak Sâsânîlerin yönetimi Mazdek inancın aleyhine dönünce Haris b. Amr el-Kindî tahtı bırakmış Yerine tekrar Münzir b. Maussema geçmiştir.¹¹⁶ Münzir tarafından bu savaşlarda Bizans komutanlarından ikisinin esir edildiği fidyeye karşılığında özgür bırakılma ve Hîrelilerle ittifak kurulması amacıyla tarihçi Nonnosus’un babası Abraham bir elçilik heyeti içerisinde Münzir’e geldiği ifade

¹¹³ Yusuf Güneyme, *el-Hîre*, 162.

¹¹⁴ Hamza el-İsfahânî, *Târîhu Sînî*, 82.

* Milattan sonra V. yüzyılda İran’da ortaya çıkan düalist ve gnostik karakterli reformist dinî hareket. Arapça kaynaklarda Mezdekiyye ve Mezâdika, Farsça’da Mezdakân, Batı dillerinde Mazdakisme (Fr.), Mazdakism (İng.), Mazdakiten (Alm.), Türkçe’de Mazdekiyye ve Mazdek dini olarak adlandırılmaktadır. Bu hareket, ismini Sâsânîler dönemi İran’ında Kubâd’ın (Kavâd) saltanatı sırasında (488-496, 498-531) yaşayan ve bir çeşit komün toplum yapısını savunan İranlı reformist Mezdak b. Bâmdâd’dan almıştır. (Has, Kenan, “Mezdekiyye” DİA XXIX, S. 524.) Mezdak’i “mülhid”, “zındık”, “haramları helalleştiren”, “düzenbâz”, “sapkın inançlı” olarak nitelendiren klasik İslam tarihi kaynaklarının Mecûsî kaynakların etkisinde kaldığı söylenebilir. Ona yöneltilen en büyük suçlama: “mal ve kadında ortaklığı savunduğu” şeklindeki iddiadır. Fakat modern araştırmacılar, I. Kubâd’ın devleti din adamları (mobedân) ile soylu sınıfının (Vâspûhrân) etkisinden kurtarmak için Mezdakizm’i benimsediğini savunmaktadırlar. Çünkü bu iki sınıf devleti idaresine etki ederek kendi çıkarlarını önceleme ve alt sınıfları olabildiğince ezmekteydiler. İşte Mecusiliği ıslah ettiğini savunan Mezdak’in düşünceleri I. Kubâd’a bir çıkış yolu bulduğu için onun düşüncelerini desteklemiş bu vesileyle mobedân ve vâspûhrân sınıflarının devlet yönetimindeki etkisini azaltmıştır. Hatta bu araştırmacılar I. Hüsrev Enuşîrevan’a verilen “Enûşe-revân” yani “ölümsüz ruh” ünvanının dizginleri tekrar ele alan bu iki sınıf tarafından verildiğini belirtmektedirler. Fakat bizim İslam tarihi kaynakları Mezdakizm ile ilgili bilgileri doğrudan Hudâyname ve Mezdaknâme gibi kaynaklardan aldıklarından Sasani devletinin bu hareket ilişkili olumsuz bakış açısı bizim kaynaklara da yansımıştır. Konu ile ilgili benîş bilgi için bkz. Veysi Turun, “Mezdak’in Şahsiyet ve Düşüncelerinin Klasik İslam Tarihi Kaynaklarındaki Yansıması” Ed. Ayşegül Ayyıldız, BİL TEK-IX 9th International Bilgekon Congress On Current Developments İn Science, Tecnhnology Adn Social Sciences, (Adıyaman: İksad Publishing, 2024) 1155-1172; Turun, İran’ın Fethi, 337, 1573 nolu dipnot.). Bilindiği gibi Mezdakizm kominal bir sistemi esas alıyordu hatta eşlerinde ortak olmasını savunuyordu. Günümüzde bu düşüncüyü savunan veya eşi hususunda hasas olmayana “kawvat” denilmektedir. Bu kelimenin “Kubad”ın adından türediği tahmin edilmektedir. Dahası oğlu Enuşîrvan bu sapkın fikirleri savunan babasının aksine Ahura Mazda’nın bilgeliğini kabul edip Mezdakizme yeniden döndüğü bir başka ifadeyle babasına muhalefet ettiği için Adil unanına layık görülmüştür.

¹¹⁵ Ebü’l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, IX, 56.

¹¹⁶ Ebü’l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, IX, 57.

edilmektedir.¹¹⁷ Bu durum Münzir'in gücünü göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Münzir b. Maussema'nın ölümünden sonra yerine oğlu Amr b. Hind (563-578) geçmiştir¹¹⁸. Hîre sınırlarını Irak'ın bir bölgesi, Yamame, Ürdün ile Beni Tağlib ve Beni Cevde topraklarına kadar genişletmiştir.¹¹⁹ Daha çok iç siyaset ve Arap kabileleriyle yaptığı savaşlarla adından söz ettirmiştir. Ayrıca döneminde Hîre şehri önemli edebiyat merkezi halini almıştır.¹²⁰ Amr b. Hind'ten sonra kardeşi Kâbûs b. Münzir (578-581) Hîrelilerin tahtına oturmuştu¹²¹. Kâbûs dönemi Hîre'nin siyasi tarihi açısından sönük geçmiştir. Nitekim Gassânî kralı Hâris'in ölümü (569) ve yerine oğlu Münzir'in geçmesinden kısa bir süre sonra Kâbus, Gassânî topraklarına büyük bir saldırı düzenledi Aynüübâğ denilen yerde yapılan savaşta Gassânîler galip gelmiştir.¹²² Başarısızlığının yanı sıra yumuşak huylu zayıf şahsiyetli olmasıyla düğünde şarkı söyleyen “*kaynetü 'l- 'urs*” ve “*fitnetü 'l- 'urs*” lakaplarıyla anılmıştır.¹²³ Kâbus'un ölümü üzerine Hîreliler fetret devri yaşamıştır. Oluşan siyasi boşluğa Sâsânîler, Suhreb (Fîşehrat) (581-582) adında bir İranlıyı Hîre'ye vali olarak atamışlardır.¹²⁴ Suhreb'ten sonra Münzir b. Münzir (582-585) Hîre'nin tahtına oturmuştur. Hîre tarihinin önemli isimlerinden biri olan Münzire¹²⁵ babası Münzir'den dolayı Münzir el-Asğar¹²⁶ lakabı verilmiş bu lakapla daha çok anılmıştır. Döneminde Gassânîlerle olan mücadele devam etmiştir.¹²⁷ Münzir b. Münzir öldükten sonra Sâsânî kirası, ünlü şair Adî b. Zeyd ile istişare ederek Münzir'in oğulları içerisinde ön plana çıkan Nu'man'ı (585-613) Hîre tahtına oturtarak taç giydirmiş ve kral olarak Hîrelilere tayin etmiştir¹²⁸. III. Nu'mân b. Münzir güçlü bir hükümdar olup kendisine karşı çıkan Arap kabilelerini bastırmış ve Hîre'de hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Hatta Sâsânîlere karşı Arap kabileleriyle bir Arap birliği yapmaya çalıştığı kaydedilmektedir.¹²⁹ Nu'mân, Hîre kralları arasında en

¹¹⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, 220.

¹¹⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 359.

¹¹⁹ Süheyl Takkuş, *Târîhu 'l-Arab Kable 'l-İslâm*, 401.

¹²⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, 242.

¹²¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 359.

¹²² Theodor Nöldeke, *Umera 'u Gassân*, Arabçaya trc. Bendilî Cevzi, Kostantin Zerîk, Matba'atu'l-Katolikiye, Beyrut, 1933, 25.

¹²³ Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 176.

¹²⁴ Yusuf Güneyme, *el-Hîre*, 196.

¹²⁵ İbn Habîb, *Muhabber*, S. 359.

¹²⁶ Ebü'l-Beka, S. 122.

¹²⁷ Yusuf Güneyme, *el-Hîre*, 196.

¹²⁸ Dineveri, S. 649; Yakubî, *Tarih*, I, S. 259-260; İsfahani, *Egani*, II, S. 399.

¹²⁹ Dineveri, *Ahbaru't-Tivâl*, 110-111.

nl olan ve kaynakların kahramanlıklarını anlattığı en meşhur Arap kralları arasında yer almaktadır. Hatta şöhreti Hîre'nin sınırlarını aşmıştır. Nitekim Hîre, Nu'man'ın Hîresi diye de anılmıştır.¹³⁰ III. Nu'mân'ın Sâsânîlerle giriştiğı mücadele sonucunda Hîrelilerin iktidarı bitmiş ve Hîre şehri Sâsânîlerin bir vilayet gelmiştir. Bu gelişmeleri Zkâr savaşında detaylı olarak anlatacağız.

III. Nu'mân'dan sonra Sâsânî kisrâ II. Hüsrev Perviz (590-628) Hîre hükümdarlığına Tay kabilesinden İyâs b. Kabîsa'yı (613-618) getirmiştir. Ancak ona tam bir yetki vermeyip yanına naip olarak Nahircan'ı da görevlendirmiştir¹³¹. Ondan sonra Âzâdbîh adında İranlı bir şahıs atamıştır¹³². Âzâdbîh'ten sonra geçişi net olmayan ve hakkında kaynakların çelişkili bilgiler verdiği Nu'mân el-Garûr idareye geçmiştir.¹³³

¹³⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, 156.

¹³¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 360.

¹³² İbn Habîb, *el-Muhabber*, 360.

¹³³ Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 180

BİRİNCİ BÖLÜM

HÎRE’NİN SAKİNLERİ VE FİZKİ YAPISI

1. HÎRE’NİN SAKİNLERİ

Hîre şehri birçok etnik unsura ve millete ev sahipliği yapan kozmopolit bir şehirdir. Nitekim Arap kabilelerin yanı sıra Nebatî, Süryanî, Fars ve Rumların da yaşadığı bir ortamı barındırmaktadır. Şehir bu özelliği ile dikkat çekmektedir. Genel itibariyle halk Arapça konuşmakla beraber Süryanice ve Farsça da konuşulan başlıca diller arasında yer almaktadır.¹³⁴

1.1 Araplar

Hîre şehrinin en önemli etnik unsuru şüphesiz Araplardır. Hîrenin sakinleri olan Arapları kaynaklarımız üç önemli gruba ayırmaktadır. Bunları Tenûh kabileler kümesi ile ‘Ûbbâd dini cemaati ve Ahlaf siyasi hizbi şeklinde zikredebiliriz.¹³⁵ Bu gruplardan ilki olan Tenûh, Fırat Nehri'nin batı taraflarında, Hîre ve Enbâr civarında ve bu bölgelerin yukarı kısımlarında bedevi yaşamı sürdürüyorlardı. İkinci grup olan ‘Ûbbâd, Hîre'ye yerleşip burada binalar inşa eden, yerleşik hayatı benimseyen Hristiyanlaşmış ve dinî ritüellere duyarlı Araplardır. Üçüncü grup olan Ahlaf ise çoğunlukla bedevi yaşam süren ve Hîre'nin siyasi otoritesiyle anlaşma sağlayan Arap kabileleridir.¹³⁶ Diğer bir grupsa ise Lakah, yani Hîrelilerin sınırları içerisinde onlardan bağımsız kabilelerdir.¹³⁷

1.1.1 Tenûh

Tenûh kelimesi, sözlük anlamı olarak bir yerde yerleşme, iskân ve ikamet etme anlamlarına gelmektedir. Arap kabilelerinin birleşip yerleşmeleri ve bir uzlaşma oluşturmalarından dolayı bu isim ile adlandırıldıkları zikredilmektedir.¹³⁸ Ayrıca Fehm

¹³⁴ Refail Ebu İshak, *Tarihu nasara'l-Irak*, Matbaatü'l-Mansur, Bağdad, 1948, 28.

¹³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II 330.

¹³⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 972 (MEB baskısı) Refail Ebu İshak, *Tarihu nasara'l-Irak*, S. 28.

¹³⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, 253.

¹³⁸ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, II, 10.

b. Ğanem liderliğinde, Bahreyn civarında toplanan ve Tenûh adını alan Arap kabileleri, yardımlaşma ve diğer gruplara karşı birlik olma yemini etmişlerdir. Anlaşmanın yapıldığı yerin Tenûh olmasından dolayı bu ismi almışlardır.¹³⁹ Bu kabile toplulukları, genellikle kıl çadırlarda yaşayan bedevi Araplardan meydana gelmektedir.¹⁴⁰ Tenûh kabilesi federasyonunun temelleri, Arim seli sonucunda Mer'ib Seddi'nin yıkılmasının ardından Arabistan'ın güneyindeki Tihame bölgesinin doğusundaki Bahreyn'e göç eden ve daha sonra diğer bölgelere yayılan Arap kabilelerinin tarihine dayanmaktadır.¹⁴¹

1.1.2 'Ûbbad

Hîre'de bulunan Hristiyan bir grup olan 'Ûbbad, kimlikleri ve isimlerinin kökeni konusunda kaynaklar arasında çeşitli görüşler mevcuttur. Ancak genel olarak kabul gören ortak görüş, bunların farklı Arap kabilelerine mensup olması ve Hristiyanlığı benimseyen bir dinî bir cemaat olmalarıdır.¹⁴² Kaynaklarımızda 'Ûbbad hakkında aktarılan verilere değinecek olursak şöyle sıralayabiliriz: Beş kişilik bir Hîreli grup, Kisrâ'yı ziyaret ettiğinde, Kisrâ onlara isimlerini sormuş ve sırayla Abdü'l-Mesih, Abdü'l-Yalil, Abdü'l-Yasus, Abdullah ve Abdü'l-Amr cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine kisranın isimlerindeki 'abd takısına dikkat çekerek “Siz o zaman 'Ûbbâdsınız.” demesiyle bu ismi almışlardır.¹⁴³ Diğer görüş Farklı kabilelere mensup kişiler, kendi topluluklarından ayrılarak Hîre'de saraylar inşa etmişlerdir. Büyük Sabur ile yaşanan bir savaş sırasında, bu grup Abd olan Ya'ala'yı şairleri olarak seçtiklerinden dolayı, kendilerine “'Ûbbâd” denilmiştir.¹⁴⁴ Bir başka görüş 'Ûbbâd adının verilmesinin sebebi, bu cemaatin züht hayatı yaşayarak Allah'a ibadet etmeleridir.¹⁴⁵ Görüşlerden bir diğeri 'Ûbbad, Hîre'ye yerleşip şehrin içinde binalar inşa eden yerleşik kültür sahibi bir gruptur.¹⁴⁶ Lahm kabilesinin birkaç kolundan oluşan 'Ûbbad, bölgenin yerli halkı arasında Hristiyanlığı benimseyen ve Süryanî kilisesine bağlı olan bir topluluktur.¹⁴⁷

¹³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II S. 239.

¹⁴⁰ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, II, 285.

¹⁴¹ Hamza İsfahânî, *Tarihu sinî*, 74.

¹⁴² Corcî Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslam*, 224-225.

¹⁴³ Yakubî, *el-Buldan*, 215.

¹⁴⁴ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbâri'l-hükemâ*, 133.

¹⁴⁵ İbnü İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbâri'l-hükemâ*, 133.

¹⁴⁶ Hamza İsfahânî, *Tarihu sinî*, 77.

¹⁴⁷ İbn Abdürabbih, *'İkdü'l-ferid*, IV, 350.

Daha sonraları bu gruba “*Nesturi*” denilmiştir. İslam tarihçileri ise bu gruba ‘Ûbbad yani İsa’ya tapanlar adını vermektedirler.¹⁴⁸

Yukarıda aktarıldığı üzere ana kaynaklarda belirtilen bilgilere göre, ‘Ûbbad hakkında çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır. Bu bilgiler, bu grubun Hristiyan Araplar olduğunu ve farklı kabilelere mensup olduklarını göstermektedir. Söz gelimi, Adî b. Zeyd’in ailesi Temîm’den, Beni Merina Lahm’dan ve Bukayle Ezd’den gelmesine rağmen, ‘Ûbbad olarak adlandırılmışlardır. Bu durum, ‘Ûbbad’ın sadece belirli bir kabileye veya kabile koluna ait olmadığını, farklı kabilelere mensup ancak aynı dini benimseyenlerin topluca adlandırıldığını göstermektedir. Ayrıca, bu ismin sadece Hîre’de Hristiyanlığı benimseyenlere verildiği anlaşılmaktadır. Bu adın, bu cemaati putperestlerden ayırmak amacıyla verildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca diğer bölgelerdeki Arap Hristiyanlar için kullanılmadığı sonucuna varılmaktadır.¹⁴⁹

Hîre şehrinin tebaası içerisinde en kültürlü grubu olan ‘Ûbbad, okuma ve yazma eğitimine büyük önem verdikleri için ilmî faaliyetlerde önemli bir etkiye sahip olmuşlardır.¹⁵⁰ Bunun yanı sıra Hîre’de açtıkları mahfillerde çeşitli dil ve alanlarda eğitim faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu faaliyetlerin sağladığı imkânlarla, Yunan felsefesinin farklı dillere aktarılmasında da etkili olmuşlardır. Özellikle Yunancadan tıp ve felsefe alanlarında tercümeler yapmışlardır.¹⁵¹ ‘Ûbbad’ın, Yeni Eflatuncu düşünceden ve Grek Helenistik kültürden etkilenmiş ve bu kültür ile Arap dünyası arasında bir köprü vazifesi ifa etmişlerdir. Dahası görüşleri Arabistan’ın diğer bölgelerinde kısmi bir yankı yapmıştır.¹⁵² Ayrıca, Hristiyan Nasturî mezhebinin Araplar arasında yayılmasında da bu grup önemli bir rol oynamıştır.¹⁵³ Kûfe’de ortaya çıkan inziva ve tasavvuf yaşamı, ‘Ûbbad’ın bir başka etkileridir.¹⁵⁴

1.1.3 Ahlaf

Bunlar, ‘Ûbbad’a mensup olmayan diğer bedevi Araplardır. Başka bir deyişle Hîre’nin otoritesine bağlı ve Tenûh ile ‘Ûbbad dışında kalan Arap kabilelerinden

¹⁴⁸ Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul: 1989, I, 124.

¹⁴⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V. 170.

¹⁵⁰ Nafia, Muhammed Mebruk. *Tarihu'l-Arab: Asru ma Kable'l-İslam*. Kahire: y.y., 1948, 97.

¹⁵¹ el-Cuburi, İbrahim Muhammed Ali, *Merakiz el-Hayeti'l-Fikriyye fi'l-Hire Kable'l-İslam, Mecelletü't-Terbiye ve'l'İlm*, 2012: 80-115, S. 87.

¹⁵² M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 198.

¹⁵³ , Muhammed Mebruk Nafia, *Tarihu'l-Arab: Asru ma Kable'l-İslam*, y.y. Kahire, 1948, 97.

¹⁵⁴ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 198.

oluşmaktadır.¹⁵⁵ Aynı zamanda ahlaflar Hîre şehrinin kırsallarında bedevi olarak yaşamı sürdüren kabile ve boylardır.¹⁵⁶ Hîre yakınlarında sürü otlatan bu kabileler Hîre'nin otoritesiyle anlaşma içerisinde yer almaktadır. Hîreli yöneticiler tarafından bazı mükafatlar verilmiştir.¹⁵⁷ Ebü'l-Bekâ, bunların 17 kabile veya boydan müteşekkil olduklarını ifade etmektedir.¹⁵⁸ Ayrıca Ebü'l-Bekâ, Hîre krallarının, sefer ve savaşlara gittiklerinde şehri yağmalamalarını engellemek ve aynı zamanda şehrin güvenliğini ve asayişini sağlamak için, genellikle Hîre şehrine yakın olan bu gruplarla anlaşmalar yaptığını ifade etmektedir.¹⁵⁹ Nitekim Kister'in belirttiği üzere, Hîre yöneticileri için Arap kabilelerinin sadakatini sağlamak büyük önem arz etmekteydi. Gerçekten de, bu kabilelere mensup bazı güçler, Hîre ordusunun yanında savaşa katılmışlardır. Bunun yanı sıra söz konusu kabileler, Hîre'den gönderilen ve Arap topraklarından geçen ticaret kervanlarının güvenliğini de temin etmekteydiler. Bu sayede, bölgedeki güvenlik tehditleri bertaraf edilerek ticaretin daha güvenli bir şekilde yapılmasına imkân tanınmıştır.¹⁶⁰ Hîre kralları, bölgede en etkin kabilelerden biri olan ve genellikle Hîreliyle iyi ilişkiler sürdüren Temimîleri kontrol altında tutabilmek için, onları yönetime dahil etme yoluna gitmiştir. Bu amaçla, hükümdar naipliğine benzer bir kurum olan “*Ridâfe*” teşkil edilmiştir.¹⁶¹

1.1.4 Lakâh

Hîre şehri sınırı içerisinde olup ancak onların otoritesini tanımayan kabile statü ve anlayışına göre varlıklarını sürdüren kabilelerdir.¹⁶² İbn Habîb, özellikle güçlü ve kendilerini Mudar'a nispet eden kabilelerin, Hîreliyle otoritesini tanımadıkları ve lakâh olarak bilindiklerini ifade etmektedir.¹⁶³ Ebu'l-Bekâ, bunların Hîreliyle herhangi bir anlaşmalarının olmadığı ve onlara vergi vermediklerini belirtmektedir. Ayrıca yaşadıkları yerlere de kralları tanımayanların yani “lakâh'ın” mekânı olarak tanımlandığını söylemektedir.¹⁶⁴

¹⁵⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümme ve'l-mülûk*, II, 43.

¹⁵⁶ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, II, S. 201.

¹⁵⁷ M. J. Kister, *el-HÎRE (Araplarla İlişkileri Üzerine Bazı Notlar)*, trc. Ali Aksu, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt IX / 1 Haziran, 2005, Sivas, s. 29-54, 40.

¹⁵⁸ Ebü'l-Bekâ, *el-Menâkûl-Mezîdiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye*, 109.

¹⁵⁹ Ebü'l-Bekâ, *el-Menâkûl-Mezîdiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye*, 375.

¹⁶⁰ M. J. Kister, *Hîre*, 36.

¹⁶¹ Dineveri, C. II, 569; Aycan, İrfan “Temim” DİA, C. XXXX, S. 418.

¹⁶² M. J. Kister, *Hîre*, 39.

¹⁶³ İbn Habîb, *Muhabber*, 253.

¹⁶⁴ Ebü'l-Bekâ, *el-Menâkûl-Mezîdiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye*, 269.

1.2 Nebatîler

Hîre'nin en eski sakinleri olan Nebatîler, Irak'ın yerli halkı olup Ârâmî kökenlidirler. Bu topluluk Irak medeniyetini üreten esas unsurdur. Özellikle Enbâr ile Hîre civarındaki Irak'ın Sevad bölgesinde Araplarla birlikte yaşamaya devam etmişlerdir.¹⁶⁵ Nebatîlerin bir kısmı Arapçayı lehçeli bir şekilde konuşmaktadır. Hîre Araplarının bir bölümü de bu lehçeden etkilenmiş ve bu durum dillerine yansımıştır.¹⁶⁶ Mes'udî, Hîre'nin fethi sırasında, Arap soydaşlarının yerel lehçelerine dayanarak onlara “*Arap mısınız yoksa Nabatî mi?*” diye sorduğunu aktarırken, ayrıca kaynakştıklarına da vurgu yaparak “*Biz Nabatîleşmiş Araplar ve Araplaşmış Nabatîleriz.*” şeklindeki cevaplarına dikkat çekmektedir.¹⁶⁷

1.3 Farslar

Hîre’de Dihkân olarak isimlendirilen Sâsânîlerin yöneticileri ile çiftçilerden çok sayıda Farslı yaşamaktadır.¹⁶⁸ Ayrıca Hîre, Sâsânî hâkimiyeti altında bir vilayet niteliğinde olup, Farsların buraya gelip yerleşmesi doğal bir durumdur. Sâsânîler bazen Farslardan Hîre’ye vali atamakta ve atadıkları valilerin yanına zaman zaman yardımcıları da göndermektedir. Bunun yanı sıra Sâsânîlerin gönderdiği “Devser” adında bir ordu birliği de Hîre’de bulunmaktadır.¹⁶⁹

1.4 Süryanîler

Hîre'nin diğer tebâsı olan Süryanîlerin kökeni Ârâmîlere dayanmaktadır ve bu topluluk, Mezopotamya'nın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadır. Süryanîlerin çoğunluğu Hristiyan olup, hatta bazı iddialara göre, putperestlerden ayrılmak amacıyla bu ismi almışlardır.¹⁷⁰ Abbâsîler döneminde bilimsel faaliyetlerde bulunan ve birçok eseri Arapçaya aktaranlar da Süryanî kökenli Nesturî âlimler olmuştur. Abbâsî dönemi mütercimlerinin çoğunun Nesturî olduğu bilinmektedir.¹⁷¹

¹⁶⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 888. (MEB baskısı)

¹⁶⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, S. 172.

¹⁶⁷ Mes'udî, *Mürücü'z-zeheb*, I, 217.

¹⁶⁸ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 183-184.

¹⁶⁹ Günaltay, *İslam öncesi Arap tarihi*, 204.

¹⁷⁰ Kazancı, Fuad Yusuf. *Usulu's-Sakafetü's-Süryani fi Biladi Beyne'l-Nehreyne*. Bağdat: Darü's-Şuuni's-Sekafiyyeti'l-Amme, 2010 S. 15.

¹⁷¹ Corcî Zeydan, *Tarihu adabi'l-Lugati'l-Arabiyye*, II, 65.

1.5 Rumlar

Bizans'tan sürülen Ya'kûbî ve Nesturîlerin bir kısmı Irak bölgesinin en önemli Piskoposluk merkezlerinden biri olan Hîre'ye yerleşmişlerdir.¹⁷² Bunların yanı sıra Sâsânî-Bizans savaşları ve mücadeleleri sonucunda esir alınanlar Hîre pazarlarında alıcı bulmaktadır.¹⁷³ Ayrıca Hîre'de Bizans ile siyasî ve ticarî faaliyet sürdüren kişiler de vardır. Ancak bunların şehir nüfusu içerisinde önemli bir kesimi oluşturduğu söylenemez.¹⁷⁴

¹⁷² M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 190.

¹⁷³ Usta, İbrahim, *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015. 36

¹⁷⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XVII, 428; Guneyme, Yusuf, *el-İlm fi'l-Hire*, Maşrik, Beyrut, 1932, 575-585, 578.

2. HÎRE’NİN FİZİKİ YAPISI

Hîre şehri ile ilgili birçok arkeolojik alan günümüze ulaşmıştır. Ancak bu alanlarla ilgili yeterince arkeolojik kazı yapılmamıştır. Hal böyle olunca Hîre şehrinin fizikî ve mimarî yapısını ortaya çıkaracak bilgilerden ne yazık ki yoksunuz. Dolayısıyla bu konu hakkında aktardığımız bilgiler, İslam tarihinin temel kaynakları ve modern çalışmalarda yer alan az sayıda veriye dayanmaktadır. Bu durum; şehrin planı, merkezi unsurları, mahalleleri, cadde ve sokakları vb. temel yapılarını tespit etmemizi de zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla çalışmada İslam tarihinin temel kaynaklarından elde edilen bilgiler doğrultusunda öncelikle Hîre şehrinin fiziki yapısı bu bölümde ele alınacaktır.

2.1 HÎRE’NİN MAHALLE, KÖY VE ONA BAĞLI YERLEŞİM YERLERİ

Hîre, bir şehrin sahip olabileceği birçok özelliğini içinde barındıran bir yerleşim yeridir. Bunlardan bir tanesi bir hanedanın merkezi olmasıdır. Dolayısıyla hâkimiyeti altına birçok yerleşim olması kaçınılmazdır. Biz de temel İslam tarihi kaynaklarında tespit ettiğimiz bu yerleşim yerlerini burada işleyeceğiz.

2.1.1 Dûmetu’l-Hire

Dûmetu’l-Hîre, Kinde kabilesinden Kuzey Arabistan’da Hicaz-Suriye kervan yolu üzerinde yer alan ve ticaret merkezi olan Dûmetu’l-Cendel’in yöneticisi olan Ukeydir b. Abdülmelik el-Kindî (ö. 12/633) ve taraftarları tarafından Hîre’ye yakın bir mevkide bir mezra olarak kurulmuştur.¹⁷⁵ Ukeydir b. Abdülmelik’in buraya gelmesinin nedeni ise onun Medineli münafıklarla iş birliği yapması ve onları Müslümanlara karşı kışkırtarak tehdit oluşturması sonucunda Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) tarafından bozguna uğramasıdır.¹⁷⁶ Bunun yanı sıra Yâkût el-Hamevî; Hz. Ömer’in (634-644), Ukeydir’in

¹⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, II, 488.

¹⁷⁶ Ebû Muhammed (Ebü’l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî (ö. 845/1442), *İmtâ’u’l-esmâ’ bimâ li’r-resûl mine’l-ebnâ’i (enbâ’i) ve’l-aḥvâl ve’l-hafede ve’l-metâ’* I-XV, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nemisi, Darül Kütüb ilmiyye, Beyrut, 1999, XIV, 15.

İslamiyet'i benimsememesi ve muhalefeti nedeniyle onu Dûmetû'l-Cendel'den sürmesinden sonra Hîre'ye gittiğini ve buraya yakın yere kale inşa ettiğini ve ardından da bu yerin Dûmetu'l-Cendel ile özleştirerek ona Dûmetu'l-Hîre isminin verildiğini nakletmektedir.¹⁷⁷ Ukeydir b. Abdülmelik, merkezini oluşturduktan sonra siyasî ilişkilerini geliştirmek amacıyla Hîre ile Dûmetu'l-Cendel arasında gelip gitmiştir.¹⁷⁸ Dûmetu'l-Hîre'de Ukeydir b. Abdülmelik ve taraftarları dışında burada yaşadığı bilinen ve Nu'mân b. Münzir'in kendisinden borç para aldığı İbn Kurdes'den söz edilmektedir.¹⁷⁹

Dûmetu'l-Hîre'de dinî yapı olarak kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda Hristiyanların olduğu görülmektedir. Nitekim söz konusu yerde yaşayan Ukeydir'in kardeşi Beşir, Hristiyan olduğu ve okuma yazma bildiği kaydedilmektedir.¹⁸⁰ Ayrıca Dûmetu'l-Hîre'de Tomas Mabedi'nin olduğundan bahsedilmektedir. Burada birçok rahip bulunmakta ve Hîre civarından müteaddit kişi mabede ibadet için gelmektedir. Ayrıca ismi geçen mabedin mimarî güzelliklerinden ve şık aydınlatmalarından söz edilmektedir.¹⁸¹

2.1.2 Zûra

Hîre'de bir mahalle olup ünlü şair Adî b. Zeyd'in (ö. 600 civarı) akrabaları burada ikamet etmektedir.¹⁸² I. Nu'mân b. Münzir'in (400-418) burada Zûra isminde bir konak inşa etmiş olması nedeniyle konağın bulunduğu muhit Zûra ismiyle anılmıştır. Bu konağı daha sonra Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (754-775) yıktırdığı aktarılmaktadır.¹⁸³ Mansûr sonrası mahalle hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2.1.3 eş-Şekûra

eş-Şekûra, Süryanice bir ifade olup çiçek veya gül anlamına geldiği ifade edilmektedir.¹⁸⁴ Hîre'de bir mahalle olan Şekura, tavanları kubbe şeklinde olan evler ile tanınmaktadır. Adı geçen mahallede daha çok Hristiyanların ikamet ettiği

¹⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 486.

¹⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 486.

¹⁷⁹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 75.

¹⁸⁰ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 453.

¹⁸¹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 83.

¹⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 157.

¹⁸³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII, 227.

¹⁸⁴ Arif Abdülgani, *Hîre*, 82.

bilinmektedir. Buranın halkı dinî gün ve bayramlarında Sunneyk mabedine ibadet etmeye gitmekteydiler.¹⁸⁵

2.1.4 el-Cer‘a

Hîre'nin Kûfe şehrine bakan tarafında yer alan bir yerleşim birimi olup¹⁸⁶ burada Deyru Abdulmesih adında bir mahallenin olduğu aktarılmaktadır. Düz ve kumul bir araziye sahip olan bu köy¹⁸⁷ Hîre'yi fethetmeye gelen Hâlid b. Velîd'e ev sahipliği yapmıştır.¹⁸⁸ Bu köyün adı Hz. Osman (644-656) dönemi siyasî hadiselerinde geçmektedir. Buna göre Hz. Osman, İslam devletinde ortaya çıkan karışıklıklardan dolayı 34/654 yılı hac mevsiminde valilerini başkent Medine'ye çağırmıştır. Ancak Kûfeli muhaliflerden oluşan grup toplantıdan sonra görev yerine dönen Vali Ebû Osman Saîd b. el-Âs'ı (ö. 59/679) şehre sokmamak üzere anlaşmışlardır.¹⁸⁹ Bunun üzerine Cer'a'da karargâh kurmuş ve onun buradan öteye geçmesine izin vermemişlerdir. Valiye karşı oluşan siyasî hadise, bu yere nispet edilerek Cer'a olayı olarak tarihe geçmiştir.¹⁹⁰

2.1.5 es-Sineyn

Hîre'nin önemli yerleşim birimlerinden biri olan es-Sineyn, şehrin Kûfe yönünde yer almaktadır. Fırat nehrinin kollarından birinin geçtiği bu köy aynı zamanda zengin çiftliklere de sahiptir. Nu'mân b. Münzir'in burada bir evi vardır.¹⁹¹ Hîre kralı İmrû'l-Kays b. Nu'mân'ın (295-328) burada aynı ismi taşıyan bir kale yaptırdığı ve kalenin mimarının da Sinimmar er-Rumî olduğu kaydedilmektedir.¹⁹² Ayrıca burada Nu'mân b. Münzir'in Adî b. Zeyd'i zindana attığı bir hapisane de bulunmaktadır.¹⁹³ Hîre fethinden sonra Müslümanların ordusu Sineyn'e gittiğinde Hîre valisi Azadbih'in

¹⁸⁵ Şabuşti, *ed-Diyârât*, 241.

¹⁸⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, V, 107.

¹⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 128.

¹⁸⁸ Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-55)

et-Târîh, Dârü'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, Dimaşk, 1397, 208.

¹⁸⁹ Gedikli, Recep Tayyip, "*Kûfelilerin azlettirdiği vali: Saîd b. el-Âs*". Ağrı İslami İlimler Dergisi / 9 (Aralık 2021): 64-88 , 79.

¹⁹⁰ Halife b. Hayyâ, *et-Târîh*, 208.

¹⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 431.

¹⁹² İbnü'd-Devâdâr, Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra),

Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer, I-IX, nşr. İsa el-Babî el-Halebî, II, 348.

¹⁹³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IX, 318.

kızının oranın dihkanyla¹⁹⁴ evlenmek üzere olduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁵ Daha sonra es-Sineyn'in de üzerinde yer aldığı çiftliği Hz. Osman'ın hilafeti zamanında Aşere-i mübeşşereden olan sahâbî Talha b. Ubeydullah'a (ö. 36/656) sattığı ifade edilmektedir.¹⁹⁶ es-Sineyn'den günümüze sadece höyük şeklindeki kalıntılar bulunmaktadır.¹⁹⁷

2.1.6 es-Seylehûn

es-Seylehûn, Hîre şehrinin batısında yer alan yerleşim yerlerinden biridir.¹⁹⁸ Sâsânî döneminde onlarla Araplar arasındaki sınırda yer almaktadır. Hal böyle olunca sınır güvenliğini sağlayan birlikler de işin doğası gereği burada ikamet etmektedir. Bu nedenle de askerî birlikleri gizlemek için etrafına hendek ve çukurlar kazılmıştır.¹⁹⁹ Hatta adını da burada yer alan ve sınır bölgesinde cereyan etmesi muhtemel olan hadiseler esnasında kullanılmak üzere inşa edilen Sâsânîlerin silah deposundan aldığı ifade edilmektedir.²⁰⁰

2.1.7 Sindâd

Sindâd, Hîre'nin Basra tarafında yer alan²⁰¹ ve halkının çoğunluğunu İyad kabilesinin teşkil ettiği bir yerleşim yeridir. Kâbe'ye benzetilen Zu'l-Keabêt adı verilen Esved b. Ya'fur en-Nehşelî konağının burada bulunmakta olduğu kaydedilmektedir.²⁰² Kimi kaynaklara göre İslam öncesi dönemde İyad, Tağlib, Bekr gibi kabileler buraya hac amacıyla ziyaret gerçekleştirip menâsiklerini yerine getirdikleri iddia edilmektedir.²⁰³ Bölgenin Müslümanların hâkimiyetine girmesinden sonra buranın yapısında ne gibi bir değişikliğin gerçekleştiği bilinmemektedir.

¹⁹⁴ Sâsânîler'le Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir.

¹⁹⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 394.

¹⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 431.

¹⁹⁷ Arif Abdülgani, *Hîre*, 84.

¹⁹⁸ Bekrî, *Mû'cem me'ste'cem*, III, 772.

¹⁹⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 273.

²⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 299.

²⁰¹ Ahfeş el-Asgar, Ebû'l-Hasen Ali b. Süleymân b. el-Fazl el-Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928 [?]), *el-İhtiyareyn*, thk. Fahreddin Kabave, Darû'l-Fikrî'l-Muasır, Beyrut, 1999. 561.

²⁰² İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 88.

²⁰³ İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr b. Beşşar Muhammed b. Kâsım b. Muhammed (328/940), *Şerhu'l-kaSaîdi's-seb'a: et-tivâli'l-cahiliyyat*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1993, 482.

2.1.8 es-Sevadiyye

Sevad b. Adî b. Zeyd'e nispetle es-Sevadiyye adını alan ve Hîre'ye bağlı köylerden olan Kûfe'ye yakın bir mekânda yer almaktadır.²⁰⁴ İslam öncesi dönemde Nu'mân b. Münzir bu köyü kabilelerin ileri gelenlerine iktâ olarak vermiştir.²⁰⁵

2.1.9 Maviyye

Hîre'ye bağlı bir köy olan Maviyye, Mekke ile Basra'ya giden yolun üzerinde yer almaktadır. Hîre kralları zaman zaman çöl havasını teneffüs etmek istediklerinde buraya gelir ve burada bir süre kalırlardı. Güzel bir tatlı su kaynağının da olduğu ifade edilen bu köyün suyunun²⁰⁶ Basra'ya taşındığı da ifade edilmektedir.²⁰⁷

2.1.10 Bekka

Bekka, Hîre'ye bağlı bir yerleşim birimi olup İslam öncesine dayanan bir tarihe sahiptir. Hatta İslam öncesi dönemde Hîre'nin ilk krallarından olan Cezimetû'l-Ebraş'ın (233-268) kalesi burada yer almaktadır.²⁰⁸

2.1.11 Debba

Hîre'nin içerisinde yer alan mahallelerden biri olup hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Buraya ait elimizde bulunan tek bilgi Emevî dönemine aittir. Buna göre Emevîler döneminde Irak valiliği yapan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (ö. 126/743), Rabia kabilesinden bir kişiyi buraya idareci olarak görevlendirmiştir.²⁰⁹

2.1.12 Hafîr

Hafîr, İslam öncesi döneme dayanan bir geçmişe sahip olup Hîre'nin önemli isimlerinden biri olan Adî b. Zeyd'in burayı yazlık ve av alanı olarak kullandığı kaydedilmektedir. İslam sonrasına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.²¹⁰

²⁰⁴ Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), **Ensâbü'l-eşraf**, thk., Muhammed Bakır Mahmûdî, Muahmmmed Hamidullah, İhsan Abbas, I-XIII, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrut, 1974-1977, XII, 395; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, III, 275.

²⁰⁵ Arif Abdülgani, **Hîre**, 108.

²⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, V, 48.

²⁰⁷ Bekrî, **Mû'cem me'ste'cem**, IV, 1179.

²⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I, 473.

²⁰⁹ Bekrî, **Mû'cem me'ste'cem**, II, 539.

²¹⁰ Cevâd Ali, **el-Mufasssal**, V, 290.

2.2 HAPİSHANELER

İslam öncesi dönemde Arap toplumunun yaşadığı sair bölgelere kıyasla Hîre şehrinde yerleşik hayatın ve devlet otoritesinin hâkim olduğu görülmektedir. Bu dönemde suçluları cezalandırma yöntemi olarak hapis cezası bu şehirde daha yaygın olarak kullanılmıştır.²¹¹ Bu yüzden Hîre şehrinde birçok hapisane kurulmuştur.²¹² Bu hapisanelerin idarecisi Sahibû'l-Sicn olarak adlandırılmaktadır.²¹³ Ayrıca bu zindanlarda mahkûmlara çeşitli işkenceler de yapılmaktadır. Nitekim Nu'mân b. Münzir, cezalandırdığı Akib b. Akib el-Lahmî'ye işkence etmesi için Munehel el-Yeşkûr'i²¹⁴ göndermiştir.²¹⁵ Hapisanelerde işkence gören bir başka mahpus ise Adî b. Zeyd olup onun zindandayken asılarak idam edildiği kaydedilmektedir.²¹⁶ Buna karşın mahkûmlara gelen ziyaretçilere izin verildiği anlaşılmaktadır.²¹⁷ Hatta mahkûmların eşleriyle birlikte olmalarına izin verildiği de aktarılmaktadır. Zira Adî b. Zeyd'in eşi Umeyme'nin onunla bir gece hapistе kaldığı hatta küçük kızı Cüveyriye'nin de onlarla birlikte kaldığı nakledilmektedir.²¹⁸

2.2.1 es-Seviyye

Hîre'nin İslam öncesi önemli hapisanelerinden biri olan es-Seviyye Hîre'nin sahra toprakları üzerinde Kûfe tarafında yer almaktadır.²¹⁹ Hîrelilerin bu hapisaneyi çölde yapmalarının amacı mahkûmların hapisaneden kaçmasını önlemektir.²²⁰ İdam mahkûmlarının gönderildiği bu hapisane Nu'mân b. Münzir dönemine kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Nitekim onun idama mahkûm ettiği kişileri ölüme terk etmek için buraya gönderdiği kaydedilmektedir.²²¹ Amr b. Hind, şair Menhel el-Yeşkurî'yi adı

²¹¹ Cevâd Ali, *Mufasssal*, X, 260.

²¹² Yusuf Faysal Sakr, *Târihu Memleketi'l-Menâzire (268-634 M.)*, Darü'n-Nefais, Beyrut, 2014, 148.

²¹³ Ebû'l-Bekâ, Hibetullah Muhammed el-Hilli, *el-Menâkûl-Mezidiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye*, thk., Muhammed Abdülkadir Harisat Salih Musa ed-Deradeke, I-II, Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadise, Amman, 1984, 156.

²¹⁴ Ebû'l-Ferec İsbahanî, *el-Eganî*, XXI, 5.

²¹⁵ Ebû'l-Bekâ, *El-Menâkûl-Mezidiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye*, 156.

²¹⁶ Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 200.

²¹⁷ Ebû'l-Ferec İsbahanî, *el-Eganî*, II, 75.

²¹⁸ Neşvân el-Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî (ö. 573/1178), *Hûrû'l-'în*, thk. Kemal Mustafa, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1948, 78.

²¹⁹ Ebû'l-Ferec İsbahanî, *el-Eganî*, XXII; 131; Bekrî, *Mû'cem me'ste'cem*, II, 539.

²²⁰ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 148.

²²¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 87.

geçen bu hapishaneye atmış ve burada ölüme terk etmiştir.²²² Yine Zeyd b. Adî bu hapishaneye atılmış ve burada inşad ettiği şiirleri meşhur olmuştur.²²³ Daha sonraki dönemlerde yıkılan hapishanenin yeri Kûfeliler tarafından kullanılan kabristanlardan biri haline gelmiştir. Burada defnedilenler arasında Emevîler'in Irak valisi Ziyâd b. Ebîh(ö. 53/673),²²⁴ Sahâbî ve Emevî devlet adamı Mugîre b. Ş'ube (ö. 50/670)²²⁵ ve Sahâbî Ebû Musa el-Eş'arî(ö. 42/662-63)²²⁶ gibi tanınan isimler bulunmaktadır.

2.2.2 es-Sanîn

Hîre'nin ünlü hapishanelerinden biri olan es-Sanîn şöhretini Adî b. Zeyd'in buraya kapatılmasıyla kazanmıştır.²²⁷ Ayrıca bu hapishaneye ziyaretçilerin alındığı aktarılmaktadır. Nitekim Kisrâ Enûşirvân'ın (531-579) göndermiş olduğu elçilik heyeti Adî b. Zeyd ile bu hapishanede görüşmüştür.²²⁸

2.2.3 el-Katkatâne

Hîre kırsalında Kûfe tarafında yer alan bir hapishanedir.²²⁹ Sâsânîlerin savaş zamanlarında burayı cephanelik olarak kullandıkları da ifade edilmektedir.²³⁰

²²² Ebû'l-Ferec İsbahanî, *el-Eganî*, XXI, 5.

²²³ Arif Abdulgani, *Hîre*, 92.

²²⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, V, 290.

²²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, I-XVI, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002, I, 551.

²²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 87.

²²⁷ Ebû'l-Ferec İsbahanî, *El-Eganî*, II, 75.

²²⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 200.

²²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 374.

²³⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 293.

2.3MİMARÎ

Hîre şehrinin kuruluşu temel kaynaklarımızda çeşitli efsanelere dayandırılmıştır. Ancak bir bütün olarak efsaneleri değerlendirdiğimizde Me'rib seddinin yıkılması sonucunda Güney Arabistan'dan göç ederek günümüz Irak topraklarının güney batı kısmında Tenûh adı altında bir kabile federasyonu oluşturan Arap kabileleri tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ilk yapı malzemesi göçebe veya yarı göçebe yaşam tarzını benimseyen kabilelerin, barınaklarını buna uygun bir şekilde tercih etmeleri kaçınılmazdır. Zira burayı geçici bir yurt olarak edindikleri anlaşılmaktadır.²³¹ Bundan dolayı şehrin ilk yapı malzeme tercihinin daha çok geçici ve günü geçirmeye yönelik olduğunu söylemek gerekir. Nitekim barınaklarını, hayvan yünlerinden ördükleri çadır veya kerpiçten ördükleri geçici evler olarak inşa etmişlerdir.²³² Bunun tabîî sonucu olarak şehrin ilk kuruluşunun, bir plan ve bir projeye göre değil de hayatın akışına göre oluştuğu söylenebilir. Fakat Sâsânî topraklarının sınırında yer alması ve bunun da etkisiyle zamanla ortaya çıkan Arap krallığının siyasî merkezi olmasıyla burada muhkem yapılar kurulmuştur. Taberî, buna dikkat çekerek kabile liderlerinin her birinin küçük bir toprak parçasına sahip olduğunu ve her liderin, belirli bir arazi parçası üzerinde, etrafı hendeklerle çevrili bir saray ya da konutu bulunduğunu söylemektedir.²³³ Bunun yanı sıra bilhassa siyasî ciheti tamamlanan şehirde Hîre kralları, kral ailesinin fertleri ve şehrin ileri gelenleri kendileri için saray, mabet vb. yapılar inşa etmişlerdir. Ayrıca krallığın gereği olarak koruma amaçlı sur ve kaleler, suçluları cezalandırmak için zindanlar ve siyasî erkin işleyişini sağlayan bir takım yönetim merkezleri inşa edilmiştir. Bunlar görkemli saraylardan, türlü işleve sahip manastırlara, kubbelerden köprülere kadar uzanan çeşitli mimarî türlerde tezahür etmiştir. Özellikle şehri gözetlemek ve tek merkezden yönetmek için kale ve hisarlar inşa etmeye büyük önem vermişlerdir. Nitekim bunların aynı zamanda hakimiyetin, iktidarın ve güvenliğin sembolleri olduğunu addetmişlerdir.²³⁴ Şehrin siyasî yapısının içerisinde yer alan ve her reisin akınları sonrasında sığınacağı etrafı korunaklı surla çevrili veya etrafı hendek olan saraylar inşa edilmiştir.²³⁵ Nitekim Hâlid b. Velîd'in

²³¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 566.

²³² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 43.

²³³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 610.

²³⁴ İbn-Sa'îd el-Endelüsî, *Neşvetü't-tarab fî tarihi cahiliyyeti'l-Arab*, thk., Nusret Abdurrahman. Mektebetü'l-aksa, Amman, 1982, 207.

²³⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV, 301.

Hîre şehrini kuşattığı esnada halkın, bu saraylarda gizlenmeleri²³⁶ sarayların muhkem yapıda olduklarını göstermektedir. Yine söz konusu sarayların birinde Sâsânîlerin sınır muhafız birlikleri bulunmaktadır.²³⁷ Bu sarayların teşekkül ettiği şehrin her tarafında bulunan kapı bekçileri şehre girenleri belli bir alana yönlendirmektedir. Öte yandan, saray inşa edemeyen toplumsal gruplar, kabileleriyle birlikte bir araya gelerek surlar içinde evlerini inşa etmişlerdir. Bu kabile mahalleleri arasında bahçeler ile çarşılar bulunmaktadır.²³⁸

Şehrin mahalle ve cadde isimlerine kaynaklarımız yer vermemiştir. Ancak Havernak, Sedir, Kasrû'l-Ebyaz gibi önemli saraylar yer aldıkları mekâna isim olmuşlardır. Nitekim Havernak sarayı bulunduğu çevreye isim olarak addedilmiş ve bulunduğu bölge Havernak olarak anılmıştır.²³⁹ Villard, muhkem dört sarayın şehrin dört temel mahallesini oluşturduğundan ve aralarında bahçeler ve küçük yerleşim alanlarının bulunduğu söz etmektedir.²⁴⁰ Dahası belli bir yeri tarif ederken bu sembolleşmiş mekanlara göre konumlar belirlenerek tarif edilmektedir.²⁴¹ Belki de Hîre şehrinde yerleşik yerlerin isimlendirmesi bu şekilde gerçekleştirilmiştir. Şehrin biçiminden söz edecek olursak saldırılardan korunmak amacıyla kralların ve önemli kişilerin yerleşkeleri şehrin merkezinde yer aldığı belirtilebilir. Etrafında ise merkezden dışa doğru tebaanın yerleşkeleri yayılmıştır.²⁴² Hristiyanlığın Hîre halkı tarafından sonradan benimsemiş olması sebebiyle çoğu manastır şehrin etrafında yer almaktadır.²⁴³ Şunu da söyleyebiliriz ki şehirde inşa edilmiş olan sivil mimarînin dahi akınlara karşı dayanıklılığı gözetilerek tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle şehir askerî kimliğe haiz olmuştur. Hatta şehrin Süryanice askerî garnizon anlamında Herta olarak adlandırılmasının bundan kaynaklandığını söylemek mümkündür.²⁴⁴

Mimarîde kullanılan malzemelere baktığımızda yukarıda ifade ettiğimiz gibi ilk başta geçici yerleşime uygun malzemeler tercih edilmiştir. Ancak şehrin siyâsî yapısı oluştuktan sonra daha kalıcı malzemeler kullanılmıştır. Genel itibarıyla temel malzeme

²³⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 360.

²³⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 572.

²³⁸ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 348.

²³⁹ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, II, 92; Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 386.

²⁴⁰ Villard, Ugo Monneret de, *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar: Dini-Doğu Kurumları İncelemesi*, trc., Arusyak Özfuruncu, Yaba Yayınları, İstanbul, 2012, 36.

²⁴¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 360; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XII, 23.

²⁴² Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 382.

²⁴³ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed- Diyârâtü ve Emakinu'n-Nasraniyye fi'l-Kûfe*, Matbaatû'l-Mütenebbî, Beyrut, 1981, 50.

²⁴⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 155.

olarak kerpiç ve taş kullanılmıştır.²⁴⁵ Yapılan kazılar Hîre'nin mimarîsinin ulaşmış olduğu seviyenin ne denli yüksek olduğunu göstermektedir. Zira kazılarda işlenmiş kabartmalar, rengarenk boyamalar, şık mozaikler, pişmiş tuğlalar, geometrik kubbeler, mermer sütunlar ve şaşalı giriş motifleri bulunmuştur.²⁴⁶ Bu noktada kubbeli yapıların Hîre'de yaygın olduğuna dikkat çekmek gerekir.²⁴⁷ Nitekim saray, konak ve manastırlarda mimari üslup olarak kubbenin kullanımı oldukça yer kapladığı görülmektedir. Bunlardan Kubetu's-Sunneyk²⁴⁸ ve Deyru'l-Harik'ın yanında bulunan Kubbetu Ğasin zikredilebilir. Yine Havarnak sarayının da görkemli kubbelerle sahip olduğu ifade edilmektedir.²⁴⁹ Hîre şehrinde belirli sayıdaki binanın kubbeli olması şehrin kendine özgü bir üsluba sahip olduğunu göstermektedir. Zira o döneme kadar Hîre şehrinin bulunduğu bölgede kubbeli binaya rastlanılmadığı ifade edilmektedir.²⁵⁰

2.3.1 Saray ve Konak Mimarisi

Hîre, sarayları ve konaklarıyla şöhret kazanmıştır. Zira mimarîsi adeta şehrin sembolü haline gelmiştir. Cahiliye dönemi şairleri şiirlerinde Hîre saraylarının vasıflarını sıkça zikretmişlerdir. Özellikle Hîre'nin ünlü sarayları Hevarnak ve Sedir şiirlerde çokça yer almıştır.²⁵¹ Sarayların muhkem olduğu, saldırılara karşı etrafı surlarla çevrildiği ve surların etrafına da hendekler kazıldığı anlaşılmaktadır.²⁵² Yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan duvarların kerpiçten örüldüğü ve kireç taşından yapılan harç ile sıvandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra duvarların eni 75-90 cm genişliğinde olduğu tespit edilmiştir.²⁵³

Saraylara gözetleme ve manzarayı seyretme amacıyla balkonlar inşa edildiği anlaşılmaktadır.²⁵⁴ Zira Nu'mân b. Münir'in yaşadığı sarayın balkonundan Hîre'nin

²⁴⁵ Muhammed Ali, *et-Tenkibatu fi'l-Hire*, Sümer , Vizaretü's-Sekafe ve'l-İ'lam, III, (1947), 29-32, 29.

²⁴⁶ Muhammed Ali, *et-Tenkibatu fi'l-Hire*, 31.

²⁴⁷ Habîb Zeyyat, *ed-Ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fi'l-İslâm*, 21.

²⁴⁸ Yâkût el-Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, II, 505.

²⁴⁹ Ebû Abdullâh Muhammed İbn Battuta et-Tancî (ö. 770/1368-69), *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I-II, trc., İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, I, 259.

²⁵⁰ Villard, *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar*, 40.

²⁵¹ Mufaddal ed-Dabbî, Ebû'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 178/794[?]) *el-Mufaddaliyyât*, thk., Ahmed Muhammed Şakir, Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Maârif, Kahire, ty., 217; Muhammed Ali, *Tenkibat fi'l-Hire*, 31.

²⁵² İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 213.

²⁵³ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Ed-Diyârâtü ve Emakinu'n-Nasraniyye fi'l-Kûfe*, Matbaatü'l-Mütenebbî, Beyrut, 1981, 231.

²⁵⁴ İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940), *el-İkdü'l-ferîd*, I-VIII, Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1404, III, 243.

güzelliğini seyrettiğini ve bundan etkilendiği aktarılmaktadır.²⁵⁵ Yine sarayların gözetleme kulesinin olduğu kaydedilmektedir.²⁵⁶

Hîre’de gelişen mimarî üslup şehre nispet edilerek Hîrî mimari olarak anılmıştır. Buna göre Hîrî mimarî tarzına sahip saraylarda kaçış için hatırlatıcı ve kolaylaştırıcı bir yapı da yer almaktadır. Hükümdarın tahtı, revak bölümünün ön tarafında yer almaktadır. Sağ ve sol taraflarda muhkem gözetleme kuleleri inşa edilmiştir. Bu iki kubbede hükümdarın güvendiği has adamları bulunmaktadır. Sağ taraftaki kubbe, kralın kişisel eşyaları ve giysileri için ayrılmıştır. Sol kubbede ise kralın kutlama, ziyafet ve eğlenceleri için ayrılan ikram ve içki koleksiyonu yer almıştır. Revakta üç kapı ve iki kubbe inşa edilmiştir.²⁵⁷ Gözetleme hisarları sarayları çevrelemiştir. Sarayların bölümleri bahçelerle kısımlara ayrılmaktadır.²⁵⁸ Bu özelliğe sahip yapılar, İslamiyet’in ilk dönemlerinde Hîre’ye nispet edilerek Hîrî tarzı olarak adlandırılmaktadır.²⁵⁹ Hîre’nin kendine has Hîrî mimarî sanatını komşu olduğu dönemin en büyük kültürleri olan Helenist ve Sâsânî mimarîsinden etkilenecek oluşturduğu ifade edilebilir. Nitekim Hîreliler etkilendikleri bu iki mimarî üslubu tek potada harmanlayarak eklektik bir tarz oluşturarak mimariye yeni boyut kazandırarak bunu daha geliştirmiş ve niyetinde kendilerine has bir mimarî form oluşturmuşlardır.²⁶⁰

Hîre’de Sâsânîler’den ziyade daha çok Bizans’ın etkisi görülmektedir. Bizanslar mimarî sanatında oldukça gelişmiş, birçok kale, hisar, saray ve köprü inşa etmişlerdir.²⁶¹ Ayrıca Bizans mimarîsinin Sâsânî mimarîsini de etkilediği söylenebilir. Nitekim Sabur b. Erdeşir başa geçince Bizans topraklarına akınlar yapmış ve bu akınlardan birçok esir ele geçirmiştir. Sabur’un getirmiş olduğu esirler arasında yer alan mimarlar Cundişâpûr’un²⁶² planlamasını yapmışlardır. Bununla birlikte Tüster nehrinin

²⁵⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/889), *el-Maârif*, thk., Servet Ukkâş, el-Heyetü'l-Misriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, Kahire, 1992, 647.

²⁵⁶ Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö.175/791), *Kitâbü'l-ayn*, I-VIII, thk. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, ty., VII, 43.

²⁵⁷ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, IV, 4-5.

²⁵⁸ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 323.

²⁵⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, IV, 4-5.

²⁶⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 82.

²⁶¹ İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 512.

²⁶² İran'ın Hûzistan bölgesinde eski bir şehir.

üzerindeki köprüyü inşa etmişlerdir.²⁶³ Ayrıca Hîre’de bazı köprülerin de Bizanslı mimarlar tarafından planlanarak inşa edildiği zikredilmektedir.²⁶⁴

Hîre şehrinin mevzu bahis mimarî formu olan Hîrî mimarî İslam medeniyetinin oluşma sürecindeki mimarîsine örnek teşkil etmiştir. Nitekim Abbâsî halifesi Mütevekkil, Hîrî mimarî tarzıyla yeni bir saray inşa etmiştir.²⁶⁵ Yine Halife Mütevekkil, Sâmerâ şehrinde iki bölüm ve bir kuleye sahip saray yaptırmıştır. Bu binayı yaparken de Hîrî mimarî tarzı benimsenerek bir gözetleme kapısı ve üç kapılı bir üslup tercih edilmiştir. Bu tarz çok beğenilmiş ve bundan sonraki mimarî yapılara rol model oluşturmuştur.²⁶⁶ Dahası Türk İslam devletlerinde hükümdar makamının sembolü olan otağa karşılık gelen sofalı divanhane planındaki köşklerin kökeninin Hîrî mimarî tarza dayandığı ifade edilmektedir.²⁶⁷

Sarayların yapımında kullanılan malzemeye gelince; genel itibariyle pişmiş tuğlalar ve mermer sütunlar kullanılmıştır. Sâsânî mimarîsinde olduğu gibi tuğladan yapılan bu binalar dış etkilerden korunmak için üstü sıvayla kaplanmıştır. İklim olumsuzluklarının etkisini kırmak için dış cephelerde daha çok beyaz sıva tercih edilmiştir.²⁶⁸ Bundan dolayı da Hîre şehri, Hîretû’l-Beyza olarak da anılmaktadır.²⁶⁹ Kûfe şehri kurulunca yukarıda bahsettiğimiz malzemeler bilhassa mermer sütun ve tuğlalar, Kûfe’ye taşınarak mimarî yapılarda kullanılmıştır.²⁷⁰

2.3.1.1 Havernak

Havernak sarayının Hîre şehrindeki konumu, isminin kökeni ile anlamı ve yapımının kaç yıl sürdüğüyle ilgili kaynaklarımız birbirinden farklı bilgiler sunmaktadır. Ya’kûbî’ye göre bu yapı, Hîre’den (üç mil) 3.8 km uzaklıkta olup şehrin doğu tarafında yer almaktadır.²⁷¹ Yâkût el-Hamevî’ye göre ise Hîre’nin yaklaşık olarak (yarım fersah) 1,5 km. doğusunda bulunmaktadır.²⁷² Yine Hîre’nin batı kısmında, ona

²⁶³ Ya’kûbî, *Târîh*, I, 201; M. Mahfuz Söylemez, *Cündîşâpûr*, 41.

²⁶⁴ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 385.

²⁶⁵ Mes’ûdî, *Mürûcû’z-zeheb*, IV, 4-5.

²⁶⁶ Villard, *Mezopotamya Mimarîsinde Kutsal Mekanlar*, 38.

²⁶⁷ Pilevarian, Nuran Kara, *Beşiktaş Sahilsaray Çinili Köşkü*, Milli saraylar Dergisi, VII, 2011, 9-17, 12.

²⁶⁸ Villard, *Mezopotamya Mimarîsinde Kutsal Mekanlar*, 36.

²⁶⁹ Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), *Fütûhû’s-Şâm*, I-II Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997, II, 172.

²⁷⁰ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, S. 41.

²⁷¹ Ya’kûbî, *el-Büldân*, 146.

²⁷² Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemû’l-Büldân*, II, 329.

bitişik olan bostanlara, hurmalıklara, bağlara ve ırmaklara sahip Fırat nehrine nazır olduğu da ifade edilmektedir.²⁷³

Havernak kelimesinin anlamına gelince, Yâkût el-Hamevî'ye göre Hernak kelimesinden türemiş olup tavşan yavrusu anlamına gelmektedir.²⁷⁴ Hevarnak kelimesinin ontolojisi ile ilgili olarak Bekrî, Farsça kökenli bir kelime olup Arapçaya geçtiğini ve kelimenin mana olarak hükümdarın yemek yediği ve içki içtiği yer anlamına geldiğini ifade etmektedir.²⁷⁵ Çağdaş araştırmacılara göre ise Havernak kelimesi, Horungah kelimesinin Arapçaya geçmiş formu olup yeme ve içme mahali anlamına gelmektedir.²⁷⁶

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Havernak sarayının yapımı uzun yıllar sürmüştür. İbn Fakih'te geçen bilgiye göre saray 60 yılda tamamlanmıştır.²⁷⁷ Câhiz ise sarayın yapım sürecinin 70 yılı bulduğunu söylemektedir.²⁷⁸ Kaynakların vermiş olduğu bu inşa süreci büyük olasılıkla yapının tamamını değil sonradan yapılan eklemeleri de kapsamaktadır. Zira Havernak sarayına eklemeler yapıldığı bilinmektedir.²⁷⁹ Ayrıca Havernak sarayı, Taberî'nin belirttiği üzere Yezdicerd b. Behram'ın daha önce hastalıklardan ötürü çocuklarını kaybetmesi nedeniyle yeni doğan çocuğu için amili olan Hîre kralı Nu'mân b. Münzir'den temiz havası olan, sağlıklı ve hastalıklardan uzak bir saray inşa etmesini istemesi üzerine inşa edilmiştir.²⁸⁰

Sarayın mimarı ve mimarın emeğine karşı gördüğü mükafat literatürümüzde efsanevi olarak anlatılmıştır. Buna göre mimarlıkta mahir olan Rum asıllı Sinimmar'ı, Nu'mân b. Münzir'in Sâsânî kisrâsına mahcup olmamak için sarayın inşaatında görevlendirdiği ifade edilmektedir.²⁸¹ Sarayın yapımı tamamlandığında Hîre halkı sarayın güzelliğine ve sanatına hayran kalmıştır. Halkın taltifine nail olan Sinimmar gururlanarak; “*Bana ücretimi tam vereceğinizi ve hak ettiğim muameleyi yapacağınızı bilseydim onu güneş döndükçe onunla dönecek şekilde inşa ederdim.*” demiştir. Kral, yapabildiği halde yapmadığından dolayı Sinimmar'a sinirlenerek onu sarayın

²⁷³ Ya'kûbî, *Târîh*, I, 256; Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 387.

²⁷⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 401.

²⁷⁵ Bekrî, *Mu'cemû me'sta'cem*, II, 512.

²⁷⁶ Yusuf Güneyme, *Hîre*, 19.

²⁷⁷ İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, 212.

²⁷⁸ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *Kitâbü'l-Hayevân*, I-VII, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424, I, 22.

²⁷⁹ Muhammed Saîd et-Tarîhî, *ed-Ed-Diyârâtü ve Emakinu'n-Nasraniyye fi'l-Kûfe*, 233.

²⁸⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 65.

²⁸¹ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 358.

tepesinden atmıştır.²⁸² Bir başka anlatımda Hîre kralı Nu‘mân, Sinimmar’a sarayı beğendiğini ifade ederek bu saraydan daha güzel bir saray görmediğini söylemiştir. Bunun üzerine Sinimmar, Nu‘mân’a “*bu sarayın bir yerinde öyle kontak küçük bir taş yerleştirdik ki eğer o taş yerinden çıkarılsa bütün saray yerle bir olur.*” demiştir. Bunun üzerine Nu‘mân b. Münzir, “*bunu senden başka kimse biliyor mu*” diye sormuştur. O da “*hayır*” cevabını vermiştir. Akabinde Nu‘mân, sarayı korumak için Sinimmar’ı sarayın üst tarafından yere atmıştır.²⁸³ Böylece Arap kültüründe “*cezası Sinimmar’ın cezası gibi*” darb-ı meseli, bir kimsenin yaptığı güzel bir iş karşılığında mükafat yerine cezalandırılmasını ifade etmek için kullanılmıştır.²⁸⁴

Hîre şehrinin en önemli saraylarından olan Havernak, Arap şiirinde geniş yer almaktadır.²⁸⁵ Kuruluş hikayesi ve güzelliğiyle cahiliye şiirlerinde adından sıkça söz ettirmiştir.²⁸⁶ Havernak sarayının salonların estetiği, zarafet ve ihtişamı Hîre’yi fetheden Müslümanları çok şaşırtmıştır.²⁸⁷ Bunun yanı sıra saray sahip olduğu ün sayesinde hem İslam’ın ilk dönemlerinde hükümdarlara ev sahipliği yapmış hem sonraki dönemlerde hükümdarların saray yaparken ilham aldığı bir yapı haline gelmiştir.²⁸⁸ Nitekim Fâtımîler Kayrevan şehrinin güneybatısında kurdukları ve yuvarlak bir şekilde planlanmış Mansûriye şehrinde Havernak sarayından esinlenilerek aynı adı taşıyan büyük bir salon ile bu salona açılan üç eyvandan oluşan bir saray inşa etmişlerdir.²⁸⁹ Bundan başka Osmanlı döneminde günümüz Beşiktaş’ta Dolmabahçe Sarayı yerinde inşa edilmiş olan Çinili Köşk, Havernak’a benzetilmiştir.²⁹⁰ Yine Topkapı sarayında bulunan, kabullerin yapıldığı, etrafı sütunlu, bir revak ile çevrili dikkörtgen planlı zeminden yüksek, üstü geniş saçaklı ahşap çatı ile örtülü olan Arz Odası bu özelliklerinden ötürü Osmanlı dönemi en ünlü seyyahı Evliya Çelebî (1095/1684) tarafından Havernak sarayına teşbih edilmiştir. Bu da gösteriyor ki

²⁸² İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, I, 362.

²⁸³ İbn Habîb, Ebû Ca’fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), *el-Münemmak fi ahhâri Kureys*, thk. Hurşid Ahmed Faruk, Alemü’l-Kütüb, Beyrut, 1985, 278.

²⁸⁴ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, XXXIII, 14; Câhiz, *Heyavan*, I, 22.

²⁸⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 199.

²⁸⁶ Massignon, Lois, “*Havernak*”, İA, MEB, İstanbul, 1987, V/I, 376.

²⁸⁷ Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya): İslam Fethinden Timur’a Kadar*, trc. Cengiz Tomar, Adnan Eskikurt, Yeditepe 2015, 112-113.

²⁸⁸ Mes’ûdî, *Mürûcû’z-zeheb*, IV, 4-5; Lois Massignon, “*Havernak*”, V/I, 376.

²⁸⁹ Ertuğ, Zeynep Tarım, “*Saray*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), XXXVI, 117-118.

²⁹⁰ Nuran Kara Pilevarian, *Beşiktaş Sahilsaray Çinili Köşkü*, 9, 11, 15.

Havernak sarayı etkisi klasik İslam mimarîsinde bir üslup türü olarak kabul görmüştür.²⁹¹

Havernak sarayı sonraki dönemlerde hükümdarlara ev sahipliği de yapmıştır. Nitekim Abbasî halifeleri sarayı restore ederek av zamanlarında burada konaklamışlardır. Hatta Abbasî halifelerinin bu sarayı av merasimi için kullandıklarından kaynaklanmış olmalı ki bundan sonraki dönemlerde “*Sandukû'l-Saydi*” olarak anılmaya başlamıştır.²⁹² Ayrıca Havernak ve etrafı doğal güzelliğiyle sonraki dönemlerde piknik ve mesire alanı olarak ziyaret edilmiştir. Burayı ziyarete gelenlerden şair Muhammed b. Kinase, Havernak sarayı ve etrafındaki doğa güzelliklerinden mest olmuş ve buraları metheden beyitler irad etmiştir.²⁹³

Yapılan kazılarda yapısı tahrip edilmiş olmasına rağmen temel yapı planı tespit edilmiştir. Temel yapının şekli dikdörtgeni andırmaktadır. Yapının 150 metre uzunlukta ve 80 metre genişliğinde olduğu ortaya çıkarılmıştır.²⁹⁴ Bir tarafında 3, diğer taraftan ise 4 oda bulunmaktadır. Etrafında daire şeklinde kuleler yer almaktadır.²⁹⁵ Duvarları kireç taşıyla sıvanmış ve renkli figürlerle süslenmiştir.²⁹⁶ Havernak sarayı ortası avlulu dikdörtgen şeklinde uzanan odalardan oluşmaktadır. Bu odalara zamanla ek odalar ve genişletmeler yapıldığı da anlaşılmaktadır. Zira yapılan kazılarda odaların inşaatında ve sıvasında kullanılan malzemeler farklılık arz etmektedir.²⁹⁷ Sarayın temel duvarları pişmiş tuğladan örülmüştür. Bu tuğlalar 30 X 30 ebadında ve 8,5 kalınlıktadır. Araları çamur ve kireç harcı kullanılarak birleştirilmiştir. Kireçle sıvanan duvarlar çeşitli resimlerle süslenmiştir. Odaların giriş kapıları 90 ile 110 cm genişliğindedir. Pencereilerin üst kirişleri hilal şeklindedir. Aynı zamanda balkonlu ve eyvanlıdır.²⁹⁸ Yine Havernak sarayının iki bina şeklinde iki ana bölümden oluştuğu ve bu bölümlerden birinin “*sur-i ziyafet*” yani yemek ve eğlence, diğerinin ise “*Se-deyr*” ibadet yeri olduğu kaydedilmektedir.²⁹⁹

²⁹¹ Eyice, Semavi, “*Arz Odası*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), III, 445.

²⁹² Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 386.

²⁹³ Ebü'l-Ferec İsbahani, *el-Eganî*, XI, 241.

²⁹⁴ Muhammed Ali, *et-Tenkibatû fi'l-Hire*, 29.

²⁹⁵ Muhammed Ali, *et-Tenkibatû fi'l-Hire*, 30.

²⁹⁶ Muhammed Ali, *et-Tenkibatû fi'l-Hire*, 31.

²⁹⁷ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Ed-Diyârâtü ve Emakinu'n-Nasraniyye fi'l-Kûfe*, 233.

²⁹⁸ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 390.

²⁹⁹ Nuran Kara Pilevarian, *Beşiktaş Sahilsaray Çinili Köşkü*, 14.

Sarayın kazısında, tarihi yaklaşık miladi 5. veya 6. yüzyıla dayanan büyük bir testi, fresk işlemeli yapılar, pişmiş tuğladan çeşitli kaplar, kapı ve girişler için yapılan taş işlemler ve 8 adet İslam dönemine ait sikke bulunmuştur. Bu sikkelerden birinin 8./14 asra ait olup, Kûfe şehrinde basıldığı tespit edilmiştir.³⁰⁰ Sarayın çok renkli bir iç mimariye sahip olduğu ifade edilmektedir. Hatta sarayın dizayn ve tasarımının astronominden faydalanılarak inşa edildiği ve bu nedenle güneşin gün içerisindeki konumuna bağlı olarak farklı renklerin ışıltısının saraydan yansıdığı zikredilmektedir. Nitekim güneş ışığının sabah mavi, öğle beyaz ve ikindi vakti ise sarı renkte sarayın içinde yansıdığının görüldüğü söylenmektedir.³⁰¹

Havernak sarayının bir başka özelliği de tonozlarla desteklenmiş kubbeli yapıda olmasıdır. Nitekim Ortaçağın en büyük Müslüman seyyahı İbn Battûta (ö. 770/1368-69) sarayın kubbeli olduğundan bahsetmektedir. Zira İbni Battûta seyahatnamesinde Basra'ya giderken, Hîre'den geçerek Havernak sarayına uğradığından bahsetmektedir. Buna göre Havernak'ın Fırat'tan ayrılan bir kol üzerinde, geniş bir sahada, iri iri kubbelerin kalıntıları olduğunu ve bazı insanların orada mukim olduğunu ifade etmektedir.³⁰²

Havernak sarayı Abbâsîler döneminde mukim bir yer olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim Havernak sarayının ve ona bağlı olan çiftliklerin Abbasî ihtilalinde önemli rol oynayan ve Horasan'daki dâîlerden birisi olan İbrahim b. Seleme³⁰³'ye iktâ olarak verildiği kaydedilmektedir. Hatta İbrahim b. Seleme, söz konusu sarayı restore etmiş ve yıkılmış olan kubbesini tekrar inşa ettirmiştir.³⁰⁴ Daha sonraki süreçte genişleterek kullanılan saray 8./14. asırda harabe haline gelmiştir.³⁰⁵ Nihayetinde Havernak sarayının yapı malzemesi, Necef gibi yakın şehirlerde inşa edilecek binalarda kullanılmak üzere taşınmıştır.³⁰⁶

³⁰⁰ Muhammed Ali, *et-Tenkibatû fi'l-Hire*, 31.

³⁰¹ Yusuf Güneyme, *Hîre*, 20.

³⁰² İbn Battûta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, I, 259.

³⁰³ Eskin, Ümit, *Abbâsîler Döneminde Valilik*, Siyer akademi, 2022, İstanbul, 51.

³⁰⁴ Belazûrî, *Fütuh*, 326.

³⁰⁵ Massignon, *Havernak*, V/I, 376.

³⁰⁶ Muhammed Ali, *et-Tenkibatû fi'l-Hire*, 29.

2.3.1.2 Sedir

Sedir sarayı, Havernak sarayına yakın, Hîre ile Fırat nehri arasında Hîre'nin kır bölgesinin³⁰⁷ Şam tarafında yer almaktadır.³⁰⁸ Buna karşın Sedir'in Hîre'nin Neced şehri tarafında olduğu da ifade edilmektedir.³⁰⁹ Bu sarayı inşa edenin Nu'mân b. İmriu'l-Kays olduğu kaydedilmektedir.³¹⁰

Sedir kelimesin kaynağı ve anlamına dair kaynaklarımız birbirinden farklı bilgiler vermektedir. Sedir kelimesinin Farsça kökenli “*Sadili*” kelimesinden Arapçaya geçtiği ve iç içe geçmiş üç kubbe anlamına geldiği kaydedilmektedir.³¹¹ Bu bağlamda İbn Manzûr, Sedir'in Farsça kökenli bir kelime olup Arapçaya geçtiği, ağaç ve palmiyelerin olmasından dolayı Sedir ismini aldığını söylemektedir.³¹² Bir başka anlamlandırmaya göre ise Hîre halkı kır bölgesindeki yoğun ve gür palmiye ağaçlarının oluşturduğu gölge görüntüsüne nispeten bu yere Sedir denmiş ve aynı zamanda burada inşa edilen saraya da Sedir ismi verilmiştir.³¹³ Sedir aynı zamanda Hîre'de bir nehir ismidir³¹⁴ ve nehrin bu ismi almasının nedeni de Sedir sarayına nispet edilmesidir.³¹⁵

Sedir sarayının ayrı bir saray değil de Havernak sarayının bir bölümü olduğu da ifade edilmektedir. Bu varsayımın dayanağı Havernak ve Sedir kelimelerinin anlamları olarak verilmektedir. Buna göre Havernak'ın hükümdarın yemek yediği ve içki içtiği yer, Sedir'in ise deyr kelimesinden geldiği ve ibadet yeri olduğu zikredilmektedir.³¹⁶ Bir başka ifadeyle “*Se-deyr*” eski Farsçada 3 gök kubbe anlamına gelmektedir. Sedir sarayının en önemli özelliği de üç kubbeli olmasıdır.³¹⁷ Dolayısıyla üç gök kubbe mimarî anlatımda birbirinden bağımsız üç farklı bölümü çağrıştırmaktadır. Deyr'in Arapçada ibadet edilen yer anlamına da geldiği düşünülürse sedir için ibadet edilen üç bölüm sonucuna varmak ihtimal dahilindedir.³¹⁸ Nitekim Hîre krallarının, ilk bölüm

³⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 201-202.

³⁰⁸ Cevâd Ali., *Mufasssal*, V, 201.

³⁰⁹ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 225

³¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, III, 201.

³¹¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Edebü'l-kâtib*, thk. ve tlk Muhammed ed-Dali, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1431, 501.

³¹² İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Daru's-Sadr, Beyrut, 1414, IV, 355.

³¹³ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 213.

³¹⁴ Bekrî, *Mu'cemû me'sta'cem*, II, 517.

³¹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 201.

³¹⁶ Yusuf Güneyme, *Hîre*, 23-24.

³¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, III, 201; Nuran Kara Pilevarian, *Beşiktaş Sahilsaray Çinili Köşkü*, 15.

³¹⁸ Nuran Kara Pilevarian, *Beşiktaş Sahilsaray Çinili Köşkü*, 15.

olan Havernak'ı merasim, eğlence içki içme ve yemek yeri olarak kullanırken; Sedir kısmını da dinî vecibelerini yerine getirdikleri ibadet yeri olarak kullanmışlardır.³¹⁹

Sedir sarayının üç kubbesi³²⁰ veya üç bölümü vardır.³²¹ Sedir'in kubbeli olması ve bu kubbelerin yukarıdan dar alttan geniş bir biçimde olması Bizans mimarî tarzının etkisinin tezahürüdür.³²² Dussaud, buna karşı olarak, bu sarayın mimarî tarzı Bizans mimarîsine benzemediği dahası kadim doğu mimarî tarzını andırdığını ifade etmektedir.³²³

2.3.1.3 Kasru'l-Ebyaz

Kasru'l-Ebyaz Hîre şehrinin doğu tarafında bulunmaktadır.³²⁴ Bu sarayın sahibi Nu'mân b. Münzir'in yakın arkadaşı ve oldukça zengin bir kişi olan rahip Cabir b. Şem'un'dur. Hatta Nu'mân b. Münzir, Sâsânîlere karşı vergi borcunu ödemek için şair Adî b. Zeyd ile birlikte borç almak için onun yanına gitmiştir. Rahip Cabir b. Şem'un, Nu'mân'a 40 bin dirhem borç vermiş ve aynı zamanda sarayında onları 3 gün misafir etmiştir.³²⁵ Sahibinin kendisine yakın olmasından olmalı ki Nu'mân b. Münzir'in bu sarayı, meclisi olarak kullanmıştır.³²⁶

Sarayın fiziki özelliklerine gelince, Sarayın etrafı muhkem surlarla çevrilidir. Nitekim Hîre şehrini Müslümanlar kuşatınca şehir halkının bir kısmı bu saraya sığınmıştır.³²⁷ Ayrıca sarayın dış cephesi beyaz kireç ile sıvanmıştır. Yapının beyaz görünmesinden dolayı bu ismi almıştır.³²⁸ Ayrıca dış duvarları üzerinde bir yazı levhasının bulunduğu da söz edilmektedir.³²⁹

Yıkılmış ve höyük şeklinde olan sarayın yapı malzemesi olarak alçı taşı, kerpiç, mermer kullanılmıştır. Kalıntılarda duvarlarda çeşitli süslemeler ve duvar boyalarına

³¹⁹ Yusuf Ğuneyme, *Hîre*, 23-24.

³²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 201.

³²¹ Bekrî, *Mu'cemû me'sta'cem*, II, S. 516.

³²² Âlûsî, Mahmûd Şükrî, Ebû'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî (1857-1924), III, *Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, I-III, thk., Muhammed Behcet el-Eserî, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1959, 390.

³²³ Dussaud, Rene, *el-Arab fî Suriyye Kable'l-İslâm*, trc., Abdülhamid Devahili, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1959, 43.

³²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, IV, 354.

³²⁵ Ebû'l-Ferac el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 404; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 264.

³²⁶ Arif Abdülgani, *Hîre*, 39.

³²⁷ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 278.

³²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IX, 213.

³²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, IV, 354.

rastlanmıştır.³³⁰ Dussaud'a göre sarayın yapımında dış süslemelerinden başka Sâsânî etkisi bulunmamakla birlikte, Hîre şehrine özgü olan Hîrî mimarî tarzda inşa edilmiştir.³³¹

Kasru'l-Ebyaz'ın belki de en önemli meziyeti kadim Arap edebiyatını muhafaza etmesidir. Nitekim bize ulaşan bazı rivayetlere göre Hîre krallarından Nu'mân, katiplerine kendilerine ulaşan Arap şiirlerini bir kitap halinde derlemelerini istemiştir. Derlediklerini de tedvin etmelerine ve yazılanların kendisine teslim edilmesinin emrini vermiştir. Böylelikle tedvin edilen Arap şiir mirasını Kasru'l-Ebyaz'ın bir köşesine defnetmiştir. Emevîler döneminde Kasru'l-Ebyaz'ın yer aldığı bölgenin valiliği görevine Muhtar b. Ebu Ubeyd (ö. 67/687) geldiğinde, halk arasında yayılmış olan söz konusu sarayın herhangi bir yerinde gömülmüş bir şiir hazinesinin haberi ona iletilmiştir. Bunun üzerine vali, bu şayanın araştırılıp bulunması için emir vermiştir. Derhal kazı çalışmaları başlatılmış ve yapılan kazılar sonucunda nihayet bahsedilen tedvin edilmiş şiirler bulunmuştur.³³²

İbn Fakih, Abbâsî halifesi Mehdi'nin el-Kasru'l-Ebyaz'ı tekrar inşa ettiğinden bahsetmektedir. Dolayısıyla her ne kadar eski şöhretini kaybetmiş olsa da Abbâsîler döneminde meskûn olduğu da anlaşılmaktadır.³³³

2.3.1.4 Kasru Ebu'l-Hasib

Hîre şehrinin Necef tarafında Sedir sarayına yakın bir mevkide yer almaktadır. Sedir ile arasında Deyru'l-Asakif bulunmaktadır. Merzuk Ebu'l-Hasib'e nispet edilerek bu ad ile isimlendirilmiştir. Yüksekçe bir höyük üzerinde inşa edildiğinden tepesinden Necef ve Hîre manzarası seyredilebilmektedir.³³⁴ Nevi şahsına münhasır bir mimarî üslubu vardır. Buna göre konağın üç katlı olduğu zikredilmektedir.³³⁵ Bu da Hîre'nin mimarî mühendisliğinin ve bina yapı inşasının ne kadar ileri bir seviyede olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.³³⁶

³³⁰ Muhammed Ali, *et-Tenkibat fî'l-Hire*, 31.

³³¹ Dussaud, *el-Arab fî Suriyye Kable'l-İslâm*, 43.

³³² İbn Manzûr, *Lisan*, II, 317.

³³³ İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, 249.

³³⁴ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 386.

³³⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, S. 354.

³³⁶ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 396.

Kasru Ebu'l-Hasib Abbâsî döneminde harabeye dönüşmüştür. Nitekim Abbâsî halifesi Mansûr (754-775), bir konak inşa edilmesini emredince Kûfe'nin yakınlarında Ebu'l-Hasib konağının temelleri üzerinde er-Rusafe konağı inşa edilmiştir.³³⁷

2.3.1.5 Kasru'l-Adesiyyîn

Kasru'l-Adesiyyîn, Hîre şehrinin Kûfe şehri tarafında yer almaktadır.³³⁸ Sahibinin Kelb kabilesinin bir kolu olan Adesiyyîn'e mensup olmasından dolayı bu ad ile isimlendirilmiştir.³³⁹ Hâlid b. Velîd komutasındaki İslam ordusu Hîre şehrini kuşatınca (12/633) halkın sığındığı konaklardan biridir.³⁴⁰ Ayrıca Müslümanların bölgede fethettiği ilk konak olduğu ifade edilmektedir.³⁴¹

2.3.1.6 Kasru's-Sinneyn

Hîre kralı İmriu'l-Kays b. Nu'mân tarafından yapılmış olan konak Kûfe şehrinin yakınlarında yer almaktadır.³⁴² Nu'mân b. Münzir, bu konağı cezaevi olarak kullanmış ve Adî b. Zeyd'i burada tutsak etmiştir.³⁴³ İslam fethiyle Müslümanların eline geçmiştir. Üçüncü Halife Hz. Osman'ın (644-656) bu konağı ünlü sahâbî Talha b. Ubeydullah'a sattığı ifade edilmektedir.³⁴⁴

2.3.1.7 Kasru Mukatil

Hîre şehrinin Aynu't-Temr ve Şam tarafında bulunmaktadır.³⁴⁵ Konak, Temîm kabilesinden Mukatil b. Hassan b. Salebe b. Mahruka nispetle bu isim ile anılmıştır.³⁴⁶ Sâsânî kistrâlarının ve Hîre krallarının konakladığı konaklardan biridir. Nitekim Sâsânî kistrâsı Kubad b. Feyruz bu konakta ikamet etmiş ve Hîre kralı Münzir b. Maussema onu bu konakta ziyaret etmiştir.³⁴⁷ Yine Sâsânî kistrâsı İbreviz b. Hürmüz bu konakta

³³⁷ Belazurî, *Fütuh*, 326.

³³⁸ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, 265.

³³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 324; Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 278.

³⁴⁰ Belazuri, Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 326.

³⁴¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 360.

³⁴² İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 739/1338), *Merâsîdü'l-ittilâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ*, I-III, , Daru'l-Cil, Beyrut, 1412, II, 854.

³⁴³ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, S. 405.

³⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 431.

³⁴⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 234.

³⁴⁶ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 321.

³⁴⁷ Ebü'l-Bekâ, Hibetullah Muhammed el-Hilli, *el-Menâkûl-Mezidiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye*, Thk. Muhammed Abdülkadir Harisat Salih Musa ed-Deradeke, I-II, Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadise, Amman, 1984, II, S. 507.

bulunduğu esnada Hîre kralı İyâs b. Kabîsa (609-618) onu ziyaret etmiştir.³⁴⁸ Ayrıca Amr b. Hind, ava çıktığı zaman bu konakta konaklamıştır.³⁴⁹ Nu‘mân b. Münzir de bu konağa gelip çeşitli etkinliklerde bulunmuştur.³⁵⁰ Bunların dışında Emevî devletinin kurucusu Muaviye b. Ebu Süfyân ‘ın (661-680) valilerinden olan Hâlid b. el-Muammer’in bu konakta vefat ettiği ifade edilmektedir.³⁵¹

2.3.1.8 Kasru Bukayle

Hîre’nin Necef toprakları tarafında yer almaktadır.³⁵² Abdulmesih b. Amr b. Bukayle, bu konağı inşa etmiştir.³⁵³ Hâlid b. Velîd’in Hîre fethi esnasında Amr b. Abdulmesih bu konakta direnmiştir.³⁵⁴

2.3.1.9 Kasru b. Mazin

Hîre’nin Kâdisiye tarafında yer alan topraklarında yer almaktadır.³⁵⁵ Söz konusu konağın iki şerefeye sahip olduğu kaydedilmektedir.³⁵⁶ Münzir b. Nu‘mân yabancı hükümdarları misafir ettiği konaklar arasında taaddüt edilmektedir.³⁵⁷ Hîre ve civarı Arap kabilelerinin alternatif bir Kâbe olarak kabul ettiği ve bu konağa haccettikleri rivayet edilmektedir.³⁵⁸ Müslümanların fetihleri sırasında İbn Ekel’in liderliğinde Hîreliilerin sığındığı konaklardan birisidir.³⁵⁹ Konağın 432/1040’da harap bir halde bulunduğu ifade edilmektedir.³⁶⁰

³⁴⁸ Ebü'l-Bekâ, *el-Menâkûl-Mezîdiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esedîyye*, II, 409.

³⁴⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, S. 429.

³⁵⁰ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, S. 82.

³⁵¹ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 470.

³⁵² Yusuf Faysal Sakr, *Menazire*, 400.

³⁵³ Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819 [?]), *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebîr*, I-II, thk. Naci Hasan, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1988, II, S. 475.

³⁵⁴ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevî's-sulṭânî'l-ekber*, I-VIII, thk. Halil Şehade, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1988, II, 510.

³⁵⁵ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem* I, 225.

³⁵⁶ Ya'kûbî, *el-Büldân*, S. 88.

³⁵⁷ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, II, 517.

³⁵⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, S. 266.

³⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* thk., Ammar Reyhavi Muhammed Berekat, I-XXIII, Daru'r-Risaletü'l-'Alemyye, Bağdat, 2013, IV, S.104.

³⁶⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I, 225.

2.3.1.10 Kasru Ğumeyrî'l-Lusus

Hîre şehrinin dışında ona nazır bir mevkide yer almaktadır.³⁶¹ Kaynaklarımızda bu konak hakkında verilen malumat Nu'mân b. Münzir'in hastalığı sırasında yatalak bir vaziyette bu konak ile diğer sarayları arasında gelip gittiği ile ilgili bilgi ile sınırlıdır.³⁶²

2.3.1.11 Kasru'l-Uzeyb

Kasru'l-Uzeyb'i Müslüman ordusu, Kâdisiye savaşı (15/636) sırasında karargâh olarak kullanmıştır.³⁶³ Sa'd b. Ebu Vakkâs, Kâdisiye savaşı sırasında hastalandığında yerine ordunun başına vekil olarak Hâlid b. Urfuta el-'Uzri'yi bırakmıştır. Kendisi ise Uzeyb konağında istirahat etmiştir. Ayrıca Hz. Ömer, daha önce içki içtiği ve defaat kez cezalandırılmasına rağmen Ensar'dan birinin Şemûsa adındaki karısına göz koyması nedeniyle sürdüğü Ebû Mihcen es-Sakafî (ö.30/650) orduda içki içtiği için bu konakta hapsetmiştir.³⁶⁴

2.3.1.12 Kasru Lehyan

Nu'mân b. Münzir'in Hîre'de bulunan ve beyaz bir görünümüne sahip olan konaklarından biridir.³⁶⁵ Hîre şehrinin tebaası ekseriyeti itibariyle Hristiyanlardan oluşmaktadır. Bu konağın sahipleri Hristiyan zümresinden olmasıyla bazı dini ritüelleri bu konakta icra etmekteydiler. Nitekim Câhiliye döneminde cömertliğiyle ün salmış şair Hâtem et-Tâi (ö. 578) bu konağın etrafında dolanırken Hristiyanların dinî yaşantılarından etkilenip Hristiyanlaşmaktan korktuğunu beytinde ifade etmektedir.³⁶⁶

2.3.1.13 Kasru'l-Firs

Hîre'de bulunan ilk dört konaktan biri olduğu ifade edilmektedir.³⁶⁷ Dış akınlara mukavemet gösterecek kadar korunaklı bir yapıya sahiptir. İslam ordusu şehri kuşatınca

³⁶¹ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, III, S. 1004.

³⁶² Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, XI, 21.

³⁶³ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ*, I-XI, thk., Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 2001, VII, 34, 102.

³⁶⁴ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 294.

³⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, V, 15.

³⁶⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XII, 160.

³⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*, IV, 250.

halk bu konağa sığınmıştır. Şair ve sahâbî olan Dırâr b. Hattâb (ö. 18/639), kuşatma sırasında bu konağa sığınanları ablukaya almıştır.³⁶⁸

2.3.1.14 Karu't-Tiyn

Yahya b. Hâlid'in Hîre'de inşa ettirdiği konaktır.³⁶⁹ Konağın “*Tiyn*” yani çamur anlamına geldiği ifade edilmektedir. Bu ismi çamurdan sıvandığı için aldığını söylemek uzak ihtimal olmasa gerek. Söz konusu konakla ilgili kaynaklarımız ismini zikretmekle yetinmiştir.³⁷⁰

³⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, V, 73.

³⁶⁹ Himyerî, İbn Abdülmün'im Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî (ö. 727/1327 [?]), *er-Ravzü'l-mi'âr fi haberî'l-aqtâr*, I-III, Dârü'l-Cil , Beyrut, 1412, III, 1099.

³⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldan*, IV, 359.

2.3.2 Kilise ve Manastır Mimarîsi

Hîre şehri saraylarıyla olduğu kadar mabetleriyle de ünlüdür. Şehirde birçok kilise ve manastır bulunmaktadır. Bunların kuruluş yerlerinin şehrin meskûn yerlerinin dışında; tepelerde, nehir kıyılarında, vadi yamaçlarında ve dağ zirvelerinde olduğu ifade edilmektedir.³⁷¹ Yâkût el-Hamevî, buna işaret ederek aslında manastırların yapılış gayesi rahiplerin münzevi bir hayat yaşayabilmeleri için büyük şehirlerden uzak dağ tepelerinde, sahrada ve su kenarlarında kurulduklarını ifade etmiştir.³⁷² Bazen de tarım arazisi içerisinde bahçeler arasında kurulduğu da görülmektedir.³⁷³ Nitekim Yâkût el-Hamevî, Irak bölgesinde hurma ağacının bir türü olan ‘umr ağaçlarının içerisinde Hristiyanların mabet inşa ettiklerinden Irak bölgesinde manastırlara “Deyr” yerine “‘umr” denildiğini aktarmaktadır.³⁷⁴ Bunun yanında tarıma elverişli alanlarda rahiplerin ziraat ile meşgul oldukları, çiğdem, üzüm bağları, nar, nergis gibi bölgede yetişen temel tarım ürünlerini yetiştirdikleri kaydedilmektedir.³⁷⁵ Bu faaliyetlerin dışında manastırlar mimarî bir kompleksten oluşmaktadır. Zira manastırlar etrafında rahiplerin hücreleri, misafir ağırlama odaları, erzak depoları, su kuyuları, bağ ve bahçeler yer almaktadır.³⁷⁶

Manastır ve kiliselerin başka bir özelliği de etraflarının, baskın ve yağma gibi tehlikelerden koruyan güçlü surlarla örülmüş olmalarıdır. Nitekim Hîre’de bulunan Deyru’l-Eskûn’un etrafının sur ile örüldüğü ve akınlara karşı güçlü bir demir kapısının olduğu kaydedilmektedir.³⁷⁷ Bu özelliklerinden dolayı bazen manastırlar, İslami dönemde ortaya çıkan siyasî hadiselerde hareket yeri veya sığınma yeri olarak kullanılmışlardır. Zira Ebû’l-Kasım Muhammed b. el-Eş‘as (ö. 67/686-87) isyanında Deyru’l-Cemâcim’i askeri garnizon olarak kullanmıştır.³⁷⁸ Yine Abdullah b. Zübeyir (ö. 73/692), Abdülmelik b. Mervân (685-705) ile yaptığı savaşta Deyru’l Cesalik’i hareket yeri olarak kullanmıştır.³⁷⁹

³⁷¹ Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü’n-Nasraniyye fî’l-İslâm*, Dârü’l-Meşrik, Beyrut, 2010, 15.

³⁷² Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldan*, II, 495

³⁷³ Habîb Zeyyat, *ed-Ed-Diyârâtü’n-Nasraniyye fî’l-İslâm*, 15.

³⁷⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldan*, II, 154.

³⁷⁵ İbn Fazlullah el-Ömeri, *Mesalikü’l-ebsar fî memaliki’l-emsar*, I, 298, Daru’l-ilmiyye.

³⁷⁶ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldan*, II 498; Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü’n-Nasraniyye fî’l-İslâm*, 19.

³⁷⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldan*, II 498.

³⁷⁸ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, V, 205.

³⁷⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/889), *el-Maârif*, thk., Servet Ukkâşe, el-Heyetü’l-Misriyyeti’l-Amme li’l-Kitab, Kahire, 1992, I, 355.

Manastırların bir diğer özelliği ise bazen ticaret kervanlarının sığınma yeri olmalarıdır.³⁸⁰ Hatta bu özelliklerinden dolayı İslam fetihleri sırasında Müslümanların buralarda üç gün ücretsiz bir şekilde konuklamaları anlaşmaya konu olmuştur.³⁸¹ Manastırlarda misafirlere iyi davranıldığı ve gelenlerin geceleri geçirmelerine izin verildiği ifade edilmektedir.³⁸² Ancak buna karşın misafirlerin Hristiyan olmaları durumunda kendi aralarındaki mezhep çatışmasından dolayı gelenlerin mezhebinin sorgulandığı da kaydedilmektedir.³⁸³ Ayrıca gece eğlencesi ve gece konaklama yeri olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mamafih, Hîre şehrinde bulunan önemli manastırlardan Deyru'l-Lucci'de gece eğlencesinin yanı sıra buraya eğlence için gelenlerin konakladıkları kaydedilmektedir.³⁸⁴ Yine Deyru Mar Meryem'de gece eğlencesinin olduğu, çalgılar çalınarak Hristiyan ilahilerinin okunduğu ve gelenlerin gece konakladığı kaydedilmektedir.³⁸⁵

Manastırların yukarıda ifade ettiğimiz üzere topraklarında çiftçilik yapıldığı adeta bir çiftlik niteliği gösterdiği görülmektedir. Filvaki Hîre'nin manastırlarından Deyru'l-Ukayrih adeta bir çiftlik niteliği taşımış etrafı bostan ve bahçelerle kuşatılmıştır.³⁸⁶ Nitekim hem manastırlarda yaşayanların temel ihtiyaçlarını giderme hem de manastırların birtakım gereksinimlerini karşılama açısından önem arz etmektedir. Ayrıca ruhban sınıfının, piknik yapmasına ve doğaya karışmalarına dair imkânlar da vermektedir. Müslümanların bölgeyi fethetmesinden sonra İslam toplumunda içkinin yasak olması nedeniyle manastırların sahip oldukları üzüm bağları ile hurmalıkları adeta içki üretim tesisi haline gelmiştir.³⁸⁷ Bölgedeki insanların içki içmek için başvurdukları en önemli yerler haline gelmiştir. Tüm bunların yanı sıra burada dikkate değer bir başka husus, içki içenlerin rağbetlerini attırmak için eli ayağı düzgün yakışıklı erkek ile genç ve güzel kızların içki sunumu yapmaları için seçildiği ifade edilmektedir.³⁸⁸ Ayrıca manastırlarda ayrı bir bölüm olarak meyhanelerin yer almaya

³⁸⁰ Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 61.

³⁸¹ Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Kûfî (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, thk., Taha Abdürrauf Saîd, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Tûras, Kahire, 1431, 152.

³⁸² Keser, Elif, *Tur Abdin Süryani Ortodoks dini mimarisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2002, 23.

³⁸³ Elif keser, *Tur Abdin Süryani Ortodoks dini mimarisi*, 23.

³⁸⁴ Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 74.

³⁸⁵ el-Eb Süheyl Kaşa, *Safahât min târîhi'l-Mesihîyyini'l-Arab kable'l-İslâm*, 55-56.

³⁸⁶ Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 28.

³⁸⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emşâr*, I, 299; Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 69.

³⁸⁸ Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 74.

başladığı ve burada müzik icra edildiği belirtilmektedir.³⁸⁹ Hîre'nin manastırlarından Deyru's-Sercis, bunlara örnek teşkil etmektedir. Nitekim, söz konusu manastırın etrafında üzüm bağı ve hurma bahçesi yer almakta ve bunlardan elde edilen içkilerin servis edildiği meyhane bulunmaktadır.³⁹⁰ Deyru İbn Mezûk, görkemli mimarî yapısıyla birlikte içkisiyle ün yapmış bir manastırdır.³⁹¹ Böylece yakın bölgelerdeki insanlar Hîre'nin manastırlarında üretilen içkileri içmek için rağbet göstermişlerdir. Bunlardan biri olan Emevî halifesi Velîd b. Yezîd, Deyru'-Hanna'nın içkisinin lezzetinden, meyhanesinin temizliğinden, içki servisinin kalitesinden ve sunum eşyalarının paklığından bahsedilince oraya gidip dört rıtl içki içtiği ve 400 dinar ödediği kaydedilmektedir.³⁹²

Hîre'de bulunan başka bir dinî mimarî eser ise, “Kullaye” denilen ve patrik, rahip gibi din adamlarının özel hücreleri olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁹³ Bunlardan biri Kullayetû'l-Kays, Hîre'nin züht hayatını yaşayan bir din adamının inşa ettiği bir hücredir. Mevzu bahis mimarî yapı, kilise ve manastırdan bağımsız bir yapı arz etmektedir.³⁹⁴ Ancak bununla birlikte Kullaye, rahip hücreleri olarak kullanılmakta olup, genelde manastır ve kilise etrafında veya içerisinde rahibin yaşadığı yerdir. Bu hücrenin etrafında bir nevi temel zirai ürünler ve genelde meyve ağaçları, güzel koku ağaçları, bostan ile bahçeler yer almaktadır.³⁹⁵ Yine rahiplerin ikamet ettiği kubbeli hücre Kerh-Ukeyrih denilen ve kullayesi olmayan rahiplerin yaşadığı yerlerdir.³⁹⁶ Hîrede bulunan Deyru Hanna'nın Kerh denilen rahip hücrelerinin olduğu da zikredilmektedir.³⁹⁷ Ayrıca Hristiyanların dinî bayramlarında gittikleri evler ve mevkiler olarak zikredilmektedir.³⁹⁸ Zira Hristiyanların dinî bayramlarında gittikleri Hîre'de el-Ukeyrih denilen mevki bulunmaktadır.³⁹⁹

³⁸⁹ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 109; Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 39.

³⁹⁰ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 233.

³⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, II, 537; Şabuştî, *ed-Diyârât*, 230.

³⁹² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, 360; Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 44.

³⁹³ Reinhart Dozy, (1300/1883) *Tekmilâtü'l-me'acimi'l-Arabiyye*, Arapçaya trc.; Muhammed Selim Nuaymi, I-XI, Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İlam, Bağdat, 2000, VIII, 374.

³⁹⁴ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, III, 1091.

³⁹⁵ Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 26.

³⁹⁶ el-Eb Süheyl Kaşa, *Safahât min târihi'l-Mesihîyyini'l-Arab kable'l-İslâm*, 55-56.

³⁹⁷ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, I, 184.

³⁹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XII, 231.

³⁹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, I, 242.

Hîre şehri, Kûfe'nin kurulmasıyla yerleşim yeri olarak zamanla önemini yitirmesine rağmen ihtişamlı mimarî yapılarıyla mesire alanına dönüşmüştür. Bunlar arasında manastırlar yer almaktadır. Bunlar halifelerin uğrak yerleri olmuşlardır. Zira Halife Vâsik-Billah (842-847), ünlü Şair İshak b. İbrahim ile birlikte Hîre'ye seyahat etmiş ve seyahati esnasında Deyru Mar Meryem'i gezmiş ve gece burada konaklamıştır. İshak b. İbrahim, bu manastırın mimarî tarzından etkilenmiş ve bu mimarî üslubu metheden şiirler inşâd etmiştir.⁴⁰⁰ Aynı zamanda Hârûnürreşîd (786-809), Hîre'nin tarihi yapılarını, Münzir ailesinin hükümdarlık yerini ziyarete çıkmış ve Deyru Hind'i ziyaret etmiştir.⁴⁰¹

Hîre'deki manastırların taşıdığı fonksiyonlardan biri de burada hastaların tedavi edilmesidir. Mabedin kutsiyetine binaen burada şifa dilemek ve aynı zamanda rahibin teşhis ve tedavisi için başvurulmaktadır.⁴⁰² Nu'mân b. Münzir, psikolojik hastalığından dolayı Deyru'l-Lucci'de tedavi görmüştür.⁴⁰³ Yine Şair Saîd b. Hâşim, Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın kardeşi Muhammed'i kuduz köpek ısırması ve manastırda tedavi edilmiştir.⁴⁰⁴ Yine Abdu Yeşu'a, kurmuş olduğu manastırda psikolojik hastalığı olan bir kişiyi tedavi etmiştir.⁴⁰⁵

Manastırların tüm bunların dışındaki en önemli fonksiyonlarından biri de aynı zamanda birer eğitim merkezi olmalarıdır.⁴⁰⁶ Papaz, rahip, diyakos, aziz vb. din adamları bulundukları kilise veya manastırda ya bunların içerisinde veya etrafında müstakil bir yapı olarak bir derslik kurmuşlardır.⁴⁰⁷ Burada tebaanın eğitildiği gibi çocuklara da okuma yazma öğretilmektedir.⁴⁰⁸ Bu dersliklerde daha çok dinî eğitim faaliyet yürütülmekte buradaki tedris faaliyetini rahipler yürütmektedir. Aziz Mar Yuhannâ, bulunduğu manastırda eğitim veren kişilerden biridir.⁴⁰⁹ Yine Mar Aba el-Kebir'in talebelerinden Kyrius, hocası vefat ettikten sonra naaşını Hîre'ye getirerek defnetmiştir. Yanına bir manastır ile eğitim kurumu inşa etmiş ve burada eğitim

⁴⁰⁰ Ebû'l-Ferec el-İsfahanî, *el-Eganî*, V, 281.

⁴⁰¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I, 364.

⁴⁰² Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü'n-Nasraniyye fî'l-İslâm*, 107.

⁴⁰³ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I, 363.

⁴⁰⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I, 299.

⁴⁰⁵ *Tarihu's-Seardî*, 143.

⁴⁰⁶ Rafeal İshak, *Mederisü'l-Iraki kablü'l-İslâm*, Darü'l-Verrak linneşr, Londra, 2006, 138.

⁴⁰⁷ Rafeal İshak, *Mederisü'l-Iraki kablü'l-İslâm*, 67.

⁴⁰⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XV, 295.

⁴⁰⁹ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-ed-Diyârâtü ve'l-Emekinatü'n-Nasraniyyeti fî'l-Kûfe ve Davahihe*, 27.

vermiştir.⁴¹⁰ Mar Âbâ, Abdülmesih el-Hîrî'nin bağışlarıyla bir dersliği restore ettirmiştir.⁴¹¹ Bu derslikte Nusaybin'de eğitim gören Kyrius el-Rehavi öğretici rolünü üstlenmiştir. Ayrıca Hîre'de kendi ismiyle adlandırılan bir eğitim kurumu inşa etmiştir. Burada teoloji dersleri icra etmiş ve bilhassa mensubu olduğu mezhep olan Nesturî mezhebinin akidesini Hîreliilere öğretmek mezhebin burada yayılmasına katkı sağlamıştır.⁴¹² Söz konusu bu dersliklerde temel dinî bilgiler eğitimi tedrisi ile sınırlı kalmamış ve teoloji olmak üzere tıp, felsefe ve mantık eğitimi verilmiştir.⁴¹³ Bununla birlikte filoloji alanında manastırlarda Arapça, Süryanice, Ârâmîce ve Yunanca dilleri tedris edilmiştir.⁴¹⁴ Bu sayede Grek veya eski Yunanlıların tıp, felsefe ve mantık vs. bilimler Irak Bölgesi'ne intikal etmiş ve vakit geçirmeden bu bilimlerini kendi dillerine tercüme ederek nakletmişlerdir. Sonra da bu kültürel birikimlerini manastırlarında muhafaza etmişlerdir.⁴¹⁵ Her ne kadar farklı dillerde eğitim verilse de burada temel ve geçerli dilin Süryanice olduğu ve literatürün büyük oranda söz konusu dilin etrafında şekillendiği görünmektedir.⁴¹⁶ Buna karşın, Hristiyan din adamları, irşat ettikleri müntesiplerinin putperestlere karşı kültürel adaptasyonlarını sağlamak ve onları putperestlerin dinî ritüellerinden korumak amacıyla onlara Arapça okuma ve yazma öğretmekteydiler.⁴¹⁷ Nitekim Hâlid b. Velîd, Aynu't-Temr'den Hîre'ye geçtiğinde Nakire adlı bir köyde, kilisede Arapça yazı öğrenen kişilere rastlamıştır.⁴¹⁸ Bunların arasında Osman b. Afvan'nın kölesi Humran da bulunmaktadır. Humran, el-Müseyyeb b. Necebe el-Ferari'nin kölesidir ve Hz. Osman onu satın almıştır. Daha sonra Hz. Osman, ondan yazıyı öğrenmiş ve onu kâtibi yapmıştır.⁴¹⁹ Eğitim faaliyeti yürütülen bu manastırlarda aynı zamanda kütüphane ve arşivler de bulunmaktadır. Hatta Kûfe tarihçileri bu manastırlara gidip kütüphane ve arşivlerinden faydalanmışlardır.⁴²⁰ Yine manastırlarda küçük şapelin sunağı, kutsal kitaplar ve kutsal objelerin saklandığı küçük

⁴¹⁰ Yusuf Hubbî, *Kenîsetü'l-Maşrık: et-tarih, el-akâid, el-cogrâfiyyetü'd-diniyye*, el-Merkezu'l-Akadimiyyi li'l-Ebhas, Beyrut, 2013, 317-318.

⁴¹¹ Rafeal İshak, *Mederisu'l-Iraki keblû'l-İslam*, 67.

⁴¹² Murad Kâmil, *Tarihü'l-edebi's-Süryanî min neş'etihi ile'l-Asri'l-hazır*, Darü's-sekafe, Kahire, 1987, 207.

⁴¹³ Rafeal İshak, *Mederisu'l-Iraki keblû'l-İslam*, 61.

⁴¹⁴ Rafeal İshak, *Mederisu'l-Iraki keblû'l-İslam*, 62-63.

⁴¹⁵ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 87.

⁴¹⁶ Tural, Murat, *Geç Antik Çağ'da Hristiyan Eğitiminin Ruhu ve Manastırlarda Eğitim Anlayışı*. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, (2017) III, (2), 253-277, 254.

⁴¹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XVII, 49.

⁴¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, V, 301.

⁴¹⁹ Belâzurî, *Fütuhü'l-büldân*, 282- 402

⁴²⁰ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-ed-Diyârâtü ve'l- Emekinatü'n-Nasraniyyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 52.

kütüphane niteliğinde bir oda yer almaktadır.⁴²¹ Bu kütüphanelerde bireysel, kutsal ve değerli kitaplar bulunmaktadır. Söz konusu kitapları ruhbanlar telif ve tezhip etmişlerdir. Mamafih bu kutsal kitapların süslemeleri, şıklığı ve renkleriyle şöhrat bulmuştur.⁴²² Bunun dışında Taberî'nin kaynaklarından biri olan İbnü'l-Kelbî, İslam öncesi Arap tarihi ve Hîre krallarının nesebi ile ilgili bilgileri, Hîre'nin mabetlerinde bulunan vesikalardan aldığını ifade etmiştir. Yine Taberî, İbn Kelbî'in “*bu vesikalarda Hîre halkın ve devletin bütün tarihi yazılıdır.*” şeklindeki ifadesini aktarmaktadır.⁴²³ Buna dayanarak Cevâd Ali, İbn Kelbî'nin İslam öncesi Arap tarihine ve Hîre tarihine dair bilgilere vakıf olması ve başka tarihçilere göre bu bilgilerde daha isabetli olmasını buna borçlu olduğunu ifade etmektedir.⁴²⁴ Manastırları bu nitelikleriyle dinî kültür ve geleneğin yaşatılmaya çalışıldığı mahfillerdir.⁴²⁵

Hîre'nin manastır ve kiliselerinin fiziki özelliklerine gelince bölgenin siyasî kargaşa ve çatışma yeri olmasından dolayı günümüzde yeterli arkeolojik çalışma yapılmamıştır. Ancak 1941 yılında Alman arkeolog heyetinin birkaç kazısı bize en azından mimarî tarz, bina yapısı süsleme vb. alanlara dair fikir sahibi olmamızı sağlamıştır.⁴²⁶ Mevzubahis heyetin kazılarının bazı raporlarına Sumer Dergisi⁴²⁷ başta olmak üzere bu sahada çalışma yapan akademisyenlerin eserlerinden üzerinden ulaşılabilmektedir. Rafeal İshak,⁴²⁸ Korkîs Avvad⁴²⁹ ve Ugo Monneret de Villard⁴³⁰ bu araştırmacılarından bazısıdır.

Yapılan XI numaralı kilise kazısında tavan, pişmiş tuğladan örülmüş kemerler üzerinde oturtulmuştur. Kemerler de pişmiş tuğladan yapılmış sütunlar üzerinde yerleştirilmiştir. Bu sütunlar da kiliseyi paralel üç bölüme ayırmaktadır. En büyük bölüm orta kısımdır ve burada yer alan sütunlar duvarlarla tonozlarla bağlanmıştır. Kemerler bu tonozlara oturmaktadır.⁴³¹ Orta musallanın sağ tarafının bitişiğinde vaftiz

⁴²¹ Elif Keser, *Tur Abdin Süryani Ortodoks dini mimarisi*, 23.

⁴²² Rafeal İshak, *Târîhu'n-Nasara'l-Irak*, Matbatü'l-Mansur, Bağdat, 1948, 126.

⁴²³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 628.

⁴²⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XVII, 256.

⁴²⁵ Elif Keser, *Tur Abdin Süryani Ortodoks dini mimarisi*, 24

⁴²⁶ Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdâd fî asri'l-hilâfeti'l-'Abbasiyye*, Metbaatu Şefik, Bağdat, 1960, 76.

⁴²⁷ Sumer, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, 45. Cilt, 1946, Bağdad, 29-33.

⁴²⁸ Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fî asri'l-hilâfeti'l-'Abbasiyye*, 77.

⁴²⁹ Korkis Avvad, *Riyazetü'l-kenâisi'l-kadimeti*, Sumer, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Sayı 1, Cilt III, 1947, Bağdat, 100-116.

⁴³⁰ Ugo Monneret de Villard, *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar*, 20-75.

⁴³¹ Korkis Avvad, *Riyazetü'l-kenâisi'l-kadimeti*, 109.

yeri, sol bitişinden diakinikon (kutsal kitapların veya değerli eşyaların saklandığı bölüm) ve martyium (şehit mezarı veya azizlerin anılarını yaşatan anıtlar) yer almaktadır.⁴³² Musallaların duvarlarında kabartma, nakış ve fresk süslemeleri bulunmaktadır. Kilise dikdörtgen şekilde uzanan iki nef ve iki nef arasında yer alan naostan oluşmaktadır. Kilisenin Apsis'i⁴³³ alışılmışın dışında dairesel ve kavisli değildir. Yine kilisenin kapıları yan ön ve yan arkanın yerine orta yanlarda inşa edilmişlerdir.⁴³⁴ Apsis dikdörtgen şekliyle Babil ve Asur mimarî tarzını yansıtmaktadır.⁴³⁵ Zemini 20 x 20 ve 4 cm kalınlıkta pişmiş tuğla ile döşenmiştir. Ortasında kare tabana göre yüksekte kerpiçten inşa edilmiş ve beyaz kireçle sıvanmış bir tabaka altar bulunmaktadır.⁴³⁶ Kilisenin her iki tarafında her basamağı kavisli bir yükseltiden oluşan merdiven bulunmaktadır.⁴³⁷ Kilisede, batıdan ikinci sütun hizasında insan boyunda bir duvar yükselmektedir. Sahnı ikiye ayırmakta ve bölümler arasındaki iletişim sadece bu duvarda açılan bir geçitten sağlanmaktadır. Her iki bölüme de iki kapıyla ulaşılır. Bu kapıların ilki kilisenin kuzey, diğeri ise güney duvarında yer almaktadır. Bunun gayesi erkek ve kadın mütebedeyinlerin arasında haremlik selamlık ayrımı yapmaktır.⁴³⁸ Bu özelliklerinden dolayı kilisenin büyük kraliyet kilisesi olduğunu anlaşılmaktadır.⁴³⁹

V. numaralı kilise kazısı; kilisenin inşa tarihi miladi 8. veya 9. yüzyıla dayanmakta ve kiblesi güney-doğu yönündedir. Duvarlar kerpiçten örülmüş ve beyaz kireç taşı ile sıvanmıştır.⁴⁴⁰ Ayrıca orta musallanın duvarları süslenmiştir. Kilisenin alt yüzeyi bir köşesinde diğer bir köşesine diyagonal bir şekilde pişmiş tuğlalar dizilmiştir.⁴⁴¹ Bu tuğlaların ölçüleri 26 x 26 ve 30 cm kalınlığındadır.⁴⁴² Yapılan kazılarda orta bölümün zengin süslemelere sahip olduğu buna karşın yan bölümlerdeyse herhangi bir süslemeye rastlanılmamıştır. Ancak orta bölümdeki süslemeler, en kutsal simgelerden yapılmıştır. Kilise kazısında oldukça dağılmış tasvirlerle erişilmiştir. Bu tasvirlerin iki farklı döneme ait olduğu düşünülmektedir. Üst

⁴³² Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fi asri'l-hilafeti'l-'Abbasiyye*, 76.

⁴³³ Apsis, genellikle kiliselerde görülen, yapıdan dışa doğru çıkıntı yapan yarım daire veya çokgen şeklindeki mimari bölümdür.

⁴³⁴ Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fi asri'l-hilafeti'l-'Abbasiyye*, 77

⁴³⁵ Yusuf Güneyme, *Hîre*, 51.

⁴³⁶ Korkis Avvad, *Riyazetü'l-kenâisi'l-kadimeti*, 110.

⁴³⁷ Korkis Avvad, *Riyazetü'l-kenâisi'l-kadimeti*, 110.

⁴³⁸ Ugo Monneret de Villard, *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar*, 43.

⁴³⁹ Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fi asri'l-hilafeti'l-'Abbasiyye*, 76.

⁴⁴⁰ Korkis Avvad, *Riyazetü'l-kenâisi'l-kadimeti*, 109

⁴⁴¹ Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fi asri'l-hilafeti'l-'Abbasiyye*, 77.

⁴⁴² Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fi asri'l-hilafeti'l-'Abbasiyye*, 77.

tarafıta yer alan ve daha sonra yapılan tasvir Hristiyanlara özgüdür. Bu tasvir parçası üzerinde oldukça renkli haç figürünün bir bölümü veya iki farklı haçın limeleri yer almaktadır. Buna mukabil daha alt tabaka da yer alan ve daha eski olan tasvirde ise Sâsanî tarzlarına rastlanılmıştır.⁴⁴³ Bunun da Hîre’de bulunan en eski tasvirlerden olduğu kabul edilmektedir.⁴⁴⁴

Kazısı yapılan bu iki kilise, bazilika tarzı mimariye sahip kiliselerdir. Her biri birbirine paralel uzanan üç tane dikdörtgen şekildeki bölümden meydana gelmektedir. Yine her iki kilise fresk işlemeleriyle süslenmişlerdir. Bu kiliselerin her ikisinde de mezbaha bulunmamıştır. Ayrıca her iki kilisenin de Babil ve Asur mimarî yapılarında dörtgen yapıyla birleştirilmiş olması bölgenin mimarî üslubunun benimsendiğini göstermektedir.⁴⁴⁵ Kazısı yapılan XI numaralı kilise apsis ile sahnın arasında bir giriş kapısı bulunmaktadır. Buna karşın karşın V numaralı kilise apsis tüm genişliğiyle sahına açıktır. Bunun Sâsanî ev mimarî tarzında eyvanın iki oda arasında yer alan biçimden esinlendiği söylenebilir.⁴⁴⁶ Kilisenin doğu ucunda, sunak adıyla bilinen altar bulunmaktadır. Bu bölüm diğer kilisenin tabanından bir derece veya daha fazla bir yükseklikle ayrılmaktadır. Hemen ön tarafında kurban sunarken veya kutsallar kutsalına duada bulunurken azizlerin üzerine çıktığı seki bulunmaktadır. Hemen ardında nispetle temel zeminden daha yüksek, bir perde ile bölünmüş altara kadar uzanan ve kankî denilen kısım gelmektedir. Ondan sonra da İncil ve kutsal metinlerin tilavetinin yapıldığı yer olan solea yer almaktadır.⁴⁴⁷

Kiliselerin içerisinde yükseltilmiş bir platform yer almaktadır. Bir basamak şeklinde yükseltilmiş ve üzerinde oyma bir kürsü mevcuttur. Yapı malzemesi olarak kerpiç, pişmiş tuğla ve mermer sütunlar kullanılmıştır. Ayrıca bazılarının tavanlarında ahşap kullanılmıştır.⁴⁴⁸ Duvarlarda süslemeler, resimler ve haç figürleri bulunmaktadır.⁴⁴⁹

Bahsettiğimiz dinî mimarînin bilhassa kilise ve manastırların mimarî tarz ile üslubunu zenginleştiren en önemli muharrik, söz konusu mabetlerin müntesiplerinin

⁴⁴³ Korkis Avvad, *Riyazetü'l-kenâisi'l-kadimetî*, 109.

⁴⁴⁴ Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fî asri'l-hilafeti'l-‘Abbasiyye*, 77.

⁴⁴⁵ Korkis Avvad, *Riyazetü'l-kenâisi'l-kadimetî*, 110-111.

⁴⁴⁶ Ugo Monneret de Villard, *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar*, 42.

⁴⁴⁷ Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fî asri'l-hilafeti'l-‘Abbasiyye*, 87-90.

⁴⁴⁸ Ugo Monneret de Villard, *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekanlar*, 40-45.

⁴⁴⁹ Muhammed Ali, *Tenkıbat fî'l-Hîre*, 29.

yapmış oldukları bağışlardır. Bağışların ibadet olarak addedilmesi özellikle manastırların yapım malzemesine ve mimarların fonlanmasına kolaylık sağlamıştır. Böylece mimarî tarz daha sağlıklı bir gelişme zemini bulmuştur.⁴⁵⁰ Bu bağlamda Yâkût el-Hamevî'nin belirttiği üzere Münzir ailesi kilise ve manastır imarında en çok finansman sağlayan ailelerdendir. Söz konusu aile özellikle tavan ve duvar süslemelerine önem vermiştir. Süslemelerde mücevher, altın ve gümüş gibi değerli madenleri kullanmıştır.⁴⁵¹ Yine Nu'mân b. Münzir'in ibadetlerini gerçekleştirdiği Deyru Hind'te altın ve gümüşten yapılmış beş yüz adet kandilin asıldığı ve önemli dinî gün ve bayramlarda zambak veya ban ağacından üretilen yağlardan yapılan mumların yakıldığı ifade edilmektedir.⁴⁵²

2.3.2.1 Deyru Mart Meryem

Bu manastır, Hîre şehrinin Necef yönünde yer almaktadır. Hevarnak, Sedir ve Ebu Hasib sarayları arasındaki özel bir mevkide yer almaktadır. Münzir hanedanı tarafından inşa ettirilmiştir.⁴⁵³ Hîre'de inşa edilen en eski manastırlarından biridir.⁴⁵⁴ Manastırda Yahya b. Hammar denilen bir rahip ve Yevşu' adında bir oğlu vardır. İçkisiyle ün yapmış bu manastıra müdavim olan gençler musiki ve çalgı eşliğinde bu manastırda içki içmekteydiler.⁴⁵⁵ Söz konusu manastırın Abbâsî halifesi Vâsik-Billah dönemine kadar varlığını sürdürdüğü ifade edilmektedir. Nitekim halife Vâsik, İshak b. İbrahim el-Mevsulî ile birlikte mevzubahis manastırını ziyaret etmiştir. Hatta İshak b. İbrahim bu manastırını beğenmiş ve onun hakkında şiir söylemiştir.⁴⁵⁶ Yine bu manastır başka şairlerin de iltifatına mazhar olmuştur. Mamafih Servanî ve Bekir b. Harice gibi şairler manastırın mimarî güzelliği, bulunduğu çevrenin mahiyetini ve manastırda konaklama ile burada icra edilen dinî ritüelleri ifade eden şiirler terennüm etmişlerdir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁰ Rafeal İshak, *Ahvalü'n-Nasara Bağdad fî asri'l-hilafeti'l-Abbasiyye*, 90.

⁴⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, II, 538.

⁴⁵² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emşâr*, I, 323.

⁴⁵³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldan*, II, 531.

⁴⁵⁴ Arif Abdulgani, *Hîre*, 76.

⁴⁵⁵ el-İsfahânî, *ed-Diyârât*, 141-142.

⁴⁵⁶ Yusuf Güneyme, *Hîre*, 46.

⁴⁵⁷ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve'l-Emekinatü'n-Nasraniyyeti fî'l-Kûfe ve Davahihe*, 134-136.

2.3.2.2 Deyru'l-Lucci

İlk olarak Deyru'l-Licce olarak adlandırılmaktadır.⁴⁵⁸ Nu'mân b. Münzir b. Ebu Kâbus (582-609) buyruğu üzerine Hîre'de inşa edilmiştir.⁴⁵⁹ İnşa görevini Hristiyan mimarların üstlendiği ve inşasına oldukça önem verdikleri ifade edilmektedir.⁴⁶⁰ Hatta Hîre'de bulunan manastırlar arasında mevki ve mimarî olarak bu manastırdan daha güzel bir manastırın olmadığı zikredilmektedir.⁴⁶¹ Deyru'l-Lucci, Hîre kralı Nu'mân'ın sevdiği ve ailesine has bir manastır olduğu ifade edilmektedir. Hanedan ailesi dinî vecibelerini bu manastırda yerine getirmektedir. Hatta manastırın mimarîsinin süslemelerinin buna göre dizayn edildiği zikredilmektedir.⁴⁶² Nitekim manastırın içinde şairlerin şiirlerine ilham veren, Nu'mân'ın yapılmasını istediği süslemelerin bulunduğu kaydedilmektedir.⁴⁶³ Tüm bunlarla birlikte hanedan ailesinin söz konusu manastıra başlarında altından taşlar, cevherlerle işlenmiş kemerler ve ellerinde haç taşıyarak geldikleri ifade edilmektedir. Manastırda ibadetlerini ifa ettikten sonra içkilerini yine bu manastırda içtikleri aktarılmaktadır.⁴⁶⁴

2.3.2.3 Deyru Mar Abd

Deyru Mar Abd manastırı, Hîre'nin birkaç fersah batı tarafında yer almaktadır. Kurucusu Abd b. Hanif b. Vaddah'a nispetle Deyru Mar Abd olarak isimlendirilmiştir. Aynı zamanda Deyru İbn Vaddah olarak da bilinmektedir.⁴⁶⁵ Rahip Mar Abd, Hîre kralları ile yakın ilişki içerisinde yer almaktadır.⁴⁶⁶ Mar Abd, miladi dördüncü asırda Hîre'nin önemli ruhbanları arasında taaddüt edilmektedir.⁴⁶⁷

2.3.2.4 Deyru'l-Harik

Hîre toprakları içerisinde inşa edilen en eski manastırlardan biridir.⁴⁶⁸ Yâkût el-Hamevî'ye göre manastırın bu ismi almasının nedeni; manastırın inşa edildiği mevkide

⁴⁵⁸ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 413.

⁴⁵⁹ el-İsfahânî, *ed- Diyârât*, 140; Bekrî, *Mu 'cemü me'sta 'cem*, II, 595.

⁴⁶⁰ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed- Diyârâtı ve'l- Emekinatı'n-Nasraniyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 128.

⁴⁶¹ Bekrî, *Mu 'cemü me'sta 'cem*, II, 595.

⁴⁶² el-İsfahânî, *ed -Diyârât*, 140.

⁴⁶³ Bekrî, *Mu 'cemü me'sta 'cem*, II, 595-596.

⁴⁶⁴ el-İsfahânî, *ed- Diyârât*, 140; el-Bekrî, *Mu 'cemü me'sta 'cem*, II, 595.

⁴⁶⁵ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed- Diyârâtı ve'l- Emekinatı'n-Nasraniyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 86.

⁴⁶⁶ el-İsfahânî, *ed- Diyârât*, 68-69; Bekrî, *Mu 'cemü me'sta 'cem*, II, 579.

⁴⁶⁷ ŞER, Adiy, *Târîhi Keldû ve Asûr*, I-II, Mektebü'l-Ustad; Sercis Ağacan, Beyrut, 2007, II, 55.

⁴⁶⁸ el-İsfahânî, *ed- Diyârât*, 161.

bir ahalinin yakılmış ve burada defnedilmiş olmasıdır. Dolayısıyla yakılan halkın naaşları üzerinde bir manastır inşa edilmiştir. Böylece Deyru'l-Harik adı verilmiştir.⁴⁶⁹ Buna karşın İbn Fazlullah el-Ömerî, Harik'in, Nu'mân b. Münzir'in oğlu olduğunu, öldükten sonra yakıldığını ve külleri üzerinde inşa edildiği için bu isim ile isimlendirildiğini söylemektedir.⁴⁷⁰ Şair Servanî, bu manastırda içki içmiş ve rahibin konuğu olmuştur.⁴⁷¹

2.3.2.5 Deyru'l-Cemâcim

Fırat nehrinin kıyısında, Kûfe şehrinden yaklaşık 5 fersah (yaklaşık 30 km.) uzaklıkta ve Basra yolu üzerinde bulunmaktadır.⁴⁷² İyad kabilesine ait olan bu manastırın sahibi olarak Bilal er-Rimah b. Muhriz b. İyad ismi zikredilmektedir.⁴⁷³ Kaynaklarımızda manastırın Cemâcim olarak anılmasının nedeni ile ilgili birbirinden farklı birçok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki, İyad kabilesi ile Sâsânîler arasında Fırat nehrinin batı kıyısında büyük bir savaş olmuş ve Sâsânîler hezimete uğramıştır. Sâsânîler'den çok kişi ölmüş, hatta bu savaşa katılanlardan az kişi kurtulup geri dönebilmiştir. Savaş meydanında ölenlerin başları toplanmış ve höyük gibi üst üste yığılmıştır. Böylece bu olayın meydana geldiği yerde oluşan kafatası yığınının nispetle yakınında bulunan manastıra Cemâcim adı verilmiştir.⁴⁷⁴ İkincisi İyad Kabilesi ile Beni Behra b. İhlaf kabileleri arasında savaş ortaya çıkmıştır. Bu savaşta İyad kabilesinden pek çok kişi savaş meydanında ölmüştür. Savaş bitince de İyadlılar ölümlerini manastırın yakınına defnetmişlerdir. Daha sonra ahali manastırın etrafını kazdığı anda kafatası çıkmasından dolayı bu manastıra Deyru'l-Cemâcim ismi verilmiştir.⁴⁷⁵ Bir diğer rivayete göre manastırda tahtadan yapılan ve Cemâcim adı verilen içki kadehleri yapıldığından dolayı bu ad ile isimlendirilmiştir.⁴⁷⁶ Lisanû'l-Arab'ta, cumcume kelimesinin çoğulu olan Cemâcim kelimesinin anlamı tahtadan yapılan kadeh olarak verilmektedir. Dolayısıyla da manastırın bu adla anılmasını burada tahta kadehlerin kullanılmasına bağlamak yanlış olmaz.⁴⁷⁷ Buna karşın Cemâcim aynı zamanda

⁴⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 505.

⁴⁷⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, 355.

⁴⁷¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I, 355.

⁴⁷² el-İsfahânî, *ed-Diyârât*, 64-65

⁴⁷³ İbn Kelbî, *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebîr*, I, 128.

⁴⁷⁴ Bekrî, *Mu'cemû me'sta'cem*, II, 573.

⁴⁷⁵ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 322.

⁴⁷⁶ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 357.

⁴⁷⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XII, 110

bataklıkta kazılan kuyu anlamına geldiği göz ardı edilmemelidir. Mamafih manastırın Fırat nehrinin kıyısında olması burada bulunan bir kuyudan ismini almış olması ihtimal dahilindedir.⁴⁷⁸ Deyru'l-Cemâcim İslam tarihinde Abdurrahman b. Eş'as ile Haccac b. Yusuf arasında meydana gelen savaşa ev sahipliği yapmış ve bu savaş tarihe Deyru'l-Cemâcim (82/701) savaşı olarak kaydolmuştur. Ayrıca Abdurrahman b. Eşas mevzubahis bu manastırı karargâh olarak kullanmıştır.⁴⁷⁹

2.3.2.6 Deyru Hanna

Deyru Hanna, Tenûh'tan Benu Sâtî' tarafından Hîre'de inşa edilmiş ve Hîre'nin ilk manastırlardan olduğu kabul edilmektedir.⁴⁸⁰ Havernak sarayına yakın bir konumda bulunmaktadır.⁴⁸¹ Bu manastırın yanında Benî Evs b. Amr'a ait el-Kâtım denilen yüksek bir gözetleme kulesi bulunmaktadır.⁴⁸² Mevzu bahis manastırın inşası sırasında Nu'mân b. Münzir büyük bir bağış yapmıştır.⁴⁸³ Hîreli gençlerin bu manastıra müdavim olduğu ve burada içki içtikleri ifade edilmektedir.⁴⁸⁴ Kûfeli bir kişinin geçim sıkıntısı yaşamasına rağmen eline geçen her meblağı getirip bu manastırda içkiye harcadığı aktarılmaktadır.⁴⁸⁵ Yine bu manastırın çok nezih, suyu bol ve bahçeli bir mevkide yer aldığı, burada ruhbanların yaşadığı küçük kubbeler şeklinde ukarih denilen hücreler bulunduğu zikredilmektedir.⁴⁸⁶ Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Emevî taraftarları buraya gelip dinlenmiş ve bu süre zarfında burada Hz. Hüseyin'in başını teşhir etmişlerdir. Böylece bölge halkı söz konusu olaydan sonra buraya kutsiyet atfetmiştir. Daha sonra da bölge halkı manastırın yerine mescit inşa etmiş ve zamanla Hanna kelimesi Hanana'ya dönüşmüştür. Bunun sonucunda da manastırın üzerine inşa edilen mescit, Hanana Mescidi olarak anılmıştır.⁴⁸⁷

⁴⁷⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 504.

⁴⁷⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VI, 346

⁴⁸⁰ Bekrî, *Mu'cem Mest'acem*, II, 578.

⁴⁸¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I, 353.

⁴⁸² Bekrî, *Mu'cem Mest'acem*, II, 578.

⁴⁸³ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 409.

⁴⁸⁴ Bekrî, *Mu'cem Mest'acem*, II, 578.

⁴⁸⁵ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 74.

⁴⁸⁶ Bekrî, *Mu'cem Mest'acem*, II, 578; İsfahânî, *ed-Diyârât*, 74.

⁴⁸⁷ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-ed-Diyârâtü ve'l-emkinatu'n-Nasrâniyeti fî'l-Kûfe ve zavahihâ*, 100-101.

2.3.2.7 Diyaratu'l-Esakif

Bu manastır, Hîre'nin Necef dolaylarında yer almaktadır. Birçok manastır, kubbe ve saraydan oluşan mimarî komplekstir.⁴⁸⁸ Bu kompleksin ortasında Ğadir nehri geçmektedir.⁴⁸⁹

2.3.2.8 Deyru Beni Merina

Hîre dolaylarında Deyru Hînd ile Kûfe şehri arasında bulunmaktadır. Miladi altıncı asrın başlarında Münzir b. Mau's-Sema döneminde inşa edilmiştir.⁴⁹⁰ Söz konusu manastır, Kelb kabilesinden olan ve Hristiyan oldukları için 'îbadî zümresine müntesip Beni Merina ailesine ait olduğundan onların ismiyle anılmıştır.⁴⁹¹ Bu manastır, İslam tarihinde bilhassa Hz. Ali döneminde Hârîcilerle yapılan Nehravan Savaşı sırasında birçok siyasî olaya ev sahipliği yapmıştır.⁴⁹²

2.3.2.9 Deyru Mar Fasyun

Hîre'nin Necef şehri yönünde Deyru'l-Mez'uk'a yakın bir mevkide bulunmaktadır.⁴⁹³ Şair Sarvanî, bu manastırı şiirinde methederken birtakım vasıflarından da bahsetmiştir.⁴⁹⁴ Abbasî halifesi Me'mun döneminde, harap olan manastırın binası restore edilmiştir.⁴⁹⁵

2.3.2.10 Deyru'l-Mez'uk

Deyru İbnî'l-Mez'uk olarak da bilinmektedir. Hîre'nin orta mevkisinde ve Deyru'l-Harik'e yakın bir yerde bulunmaktadır. Hîre'de inşa edilen eski manastırlarından biri olarak addedilmektedir.⁴⁹⁶ Deyru'l-Mezûk, şehir dışında şehre nazır bir şekilde inşa edilmiştir. Ancak zamanla şehrin genişlemesi sonucunda şehrin içerisinde kalmıştır.⁴⁹⁷ Güzel mimarîsi, bahçesi ve sahip olduğu tatlı suları ile müreffeh

⁴⁸⁸ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 236.

⁴⁸⁹ Bekrî, *Mu'cem Mest'acem*, II, 579; Şabuştî, *ed-Diyârât*, 236.

⁴⁹⁰ Ebû'l-Ferec İsbahanî, *el-Egani*, IX, S. 57; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 501; Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-ed-Diyârâtı ve'l-emkinatu'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve zavahihâ*, 85.

⁴⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 501.

⁴⁹² Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Ed-Diyârâtı ve'l-Emekinatı'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 85.

⁴⁹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 531

⁴⁹⁴ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 230; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 531.

⁴⁹⁵ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 413.

⁴⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 537.

⁴⁹⁷ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 230.

havasıyla bilinmektedir. Güzel, büyük ve ferah revakları barındırmaktadır. Ayrıca manastırda birçok rahip görev yapmaktadır. Bunlardan dolayı Hristiyan dininin müntesiplerinin bilhassa bayramlarda mevzu bahis manastıra gelmeyi tercih ettikleri ifade edilmektedir.⁴⁹⁸ Yine bu manastıra Basra şehrinden Hristiyanların Fısıh Bayramını kutlamak üzere geldikleri ifade edilmektedir.⁴⁹⁹

2.3.2.11 Deyru Hanzala

Bu manastırı Hanzala b. Abdülmesih inşa etmiştir.⁵⁰⁰ İnşa tarihi olarak da miladi 363-371 yılları zikredilmektedir. Hîre'nin doğusunda Fırat nehrinin kıyısında yer alan manastırın nehrin akış doğrultusuna cephesi vardır.⁵⁰¹ Güzel konuma, muntazam bahçelere ve ağaçlıklara sahiptir.⁵⁰² İsfahanî, bu manastırın giriş tarafında oyulmuş sac üzerinde kurşunla yazılmış olan levhada, bu manastırın inşasını gerçekleştiren kişi hakkında bilgi bulunduğunu ifade etmektedir. Buna göre kitabede şu ifadeler yazılıdır: *“Bu kutsal yapı, hak ve emanetin hüküm sürmesi için Hanzale b. Mesih tarafından inşa edildi. Dünya var olduğu sürece kutsanacak, velilerin ismeti anıldığı gibi. Hanzala'nın günahlarının hatırası olur.”*⁵⁰³

2.3.2.12 Deyru Mar Aba el-Kebir

Mar Aba; Fars asıllı olup, ailesi Mecusi olan, Nesturî patriği, alimi ve Sâsânî bölgesindeki önemli yazarlar arasında yer almaktadır. Sâsânî hapishanelerinde miladi 552'de ölmüş ve cesedi Hîre'ye getirilerek burada defnedilmiştir. Hatırasını yaşatmak için kendi ismiyle bilinen bu manastır, mezarı üzerine inşa edilmiştir.⁵⁰⁴

2.3.2.13 Deyru Mar Abd Yeşu'

Hîre'nin güneybatısında yer alan bu manastır Hîre'de inşa edilen en eski manastırlardan biri sayılmaktadır. Hîre kralı I. Nu'mân döneminde miladi 410 yılında

⁴⁹⁸ Şabüştî, *ed-Diyârât*, 232; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsar*, I, 356.

⁴⁹⁹ Usluer, Mehmet, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*, Siyer akademî, İstanbul, 2022, 290.

⁵⁰⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 507.

⁵⁰¹ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 409.

⁵⁰² Bekrî, *Mu'cem Mest'acem*, II, 577.

⁵⁰³ İsfahanî, *ed-Diyârât*, 78.

⁵⁰⁴ Marî b. Süleymân, *Ahbârü'l-Betârîki Kîsrâ: el-Meşrik min Kitabi'l-Mecdel*, Metbaatü'l-Müsenna, Bağdat, 1899, 49-54.

inşa edilmiştir.⁵⁰⁵ Abd Yeşu', Mişyan şehrinde eğitim görmüş ve dinîni yaymak üzere çeşitli bölgelere gitmiştir. Necran'da birkaç sene ikamet ettikten sonra nihayet Hîre'ye gelerek burada kendi adıyla müsemma olan bu manastırı inşa etmiştir.⁵⁰⁶

2.3.2.14 Deyru Hodavi

Hîre şehrinin kırsallarında inşa edilmiş olan manastırlardan biridir. Bu manastırı inşa eden Hristiyan alimi Mişan'da dünyaya gelen Hodavi'dir. Hodavi, Şuşter şehrinde yaşayan Hristiyan alim Rabban Şabur'a gitmiştir. Hocası Rabban ölünce de Eleb Yezdad ile birlikte Hîre kırsalına gelmişlerdir. Buraya geldikten sonra cemaatleri ve kendileri için bir manastır inşa etmeyi kararlaştırmışlardır. Piskopos Yeşu', Hodavi'ye, Hîre'nin ileri gelenlerinin desteklerini sağlayarak kısa zaman zarfı içerisinde manastır inşa edilmesini sağlamıştır.⁵⁰⁷

2.3.2.15 Deyru'l-Eskun

Hîre'nin Necef tarafında yer almaktadır. Bu manastırda rahiplerin ikamet ettiği ve kullaye adı verilen odalar bulunmaktadır. Burada yaşayan ruhbanlar her geleni misafir etmişlerdir. Misafirperverliğiyle meşhur olan manastırda aynı zamanda ihtiyaç sahiplerine yardımlar yapılmıştır.⁵⁰⁸ Etrafında hisar ve surlarla çevrili olduğu gibi güçlü bir demir kapısının bulunduğu ifade edilmektedir. Söz konusu manastırın çanı çalındığı esnada sesinin tüm Hîre halkı tarafından duyulduğu zikredilmektedir. Manastırın inşa edildiği mekân nehrin kıyısında olmasından dolayı kumsaldır. Ayrıca söz konusu manastır, şehrin su ihtiyacını karşılayan merdivenli su bendine sahiptir. Nehir suyunun debisi düşünce Hîre sakinleri buradan su alırlardı.⁵⁰⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, Hîreli Hristiyanların bütün bayramlarında bu manastıra akın ettiğini ifade etmektedir.⁵¹⁰

2.3.2.16 Deyru Tuma

Bu manastır Bi'atu Tuma olarak da bilinmektedir. Bu manastır Süryani asıllı ve Hristiyan tarihi alanında ihtisas sahibi bir bilgin olan kurucusu Tuma en-Nasranî'ye

⁵⁰⁵ Muhammed Saîd et-Târihi, *ed-Diyârâtü ve'l- Emekinatü'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 119.

⁵⁰⁶ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 411.

⁵⁰⁷ Adiy Şer, *Târîhi Keldû ve Asûr*, II, S. 293

⁵⁰⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 498; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XII, 174.

⁵⁰⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Büldân*, II, 498.

⁵¹⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emşâr*, I, 353.

nispeten bu isim ile isimlendirilmiştir.⁵¹¹ Ruhbanlara ve Hîre şehrinin civar sakinlerine muhassas bir manastırdır. Ayrıca geniş alanı, güzel mimarîsi ve ışıklarıyla nevi şahsına münhasır bir özelliğe haizdir.⁵¹² Bunun yanı sıra güzel ve rahatlatıcı hamamlarının da bulunduğu zikredilmektedir.⁵¹³

2.3.2.17 Deyru ‘Alkeme

Hîre’de bulunan bu manastırın sahibi olarak ‘Alkeme b. Adî el-Lahmî ismi zikredilmektedir. Nezih ortamı ve içkisi ile bilinen manastır, Adî b. Zeyd şiirlerinde sahibi ile olan yakınlığından dolayı sıkça söz etmiştir.⁵¹⁴

2.3.2.18 Deyru Kurre

Hîre’nin Kûfe tarafında Deyru’l-Cemâcim’in karşısında yer almaktadır. Kurucusu Kurre, Lahmîlerden bir kimsedir. Münzir b. Maussema döneminde kurulmuştur.⁵¹⁵ Haccâc b. Yusuf, Muhammed b. Eş‘as’ın Deyru’l-Cemâcimde karargâh kurduğunda Haccâc bu manastırı karargâh olarak seçmiştir.⁵¹⁶

2.3.2.19 Deyru’l-A‘var

Kûfe’nin yakınlarında bulunan manastırın inşasını Beni İyad’dan el-A‘var adında bir kimse gerçekleştirmiştir.⁵¹⁷ Kâdisiye Savaşı’nda Rüstem’in bu manastıra geldiği ve burayı kendisine karargâh edinmesiyle şöhrete kavuştuğu ifade edilmektedir.⁵¹⁸

2.3.2.20 Deyru’z-Zurare

Bu manastır Bekai’dan Zurare b. Amr’a nispet edilmektedir.⁵¹⁹ Hîre şehrinin Kûfe yönünde bulunan meşhur manastırlardan biridir. Nezih, güzel ortamı ve içkileri

⁵¹¹ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 406.

⁵¹² Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 83.

⁵¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû‘l-Büldân*, 502

⁵¹⁴ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 126; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû‘l-Büldân*, II, 524,

⁵¹⁵ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 162, Bekrî, *Mu‘cemü me’sa‘cem*, II, S 592.

⁵¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû‘l-Büldân*, II, 526.

⁵¹⁷ Belâzurî, *Fütûhü‘l-Büldân*, 321.

⁵¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû‘l-büldân*, II, 499; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII, 232.

⁵¹⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû‘l-büldân*, III, 135.

ile bilinmektedir.⁵²⁰ İçki içmek ve eğlence için rağbet edilen en gözde manastırlardan biridir.⁵²¹

2.3.2.21 Deyru ibn Berrak

Havernak sarayı ile Deyru Hanna'ya yakın bir mevkide bulunmaktadır. Söz konusu manastırın ismi aynı zamanda bulunmuş olduğu yerleşim yerinin de adıdır.⁵²²

2.3.2.22 Deyru Marma'us

Fırat nehrinin batı kıyısında yer alan bir mevkide bulunmaktadır. Dört tarafında geniş bahçeler bulunmaktadır. Ayrıca çevresinde ruhbanların tarım ile uğraştıkları alanlar vardır. Burada çeşitli ekinler ekilmektedir. Bunun dışında manastırın ön cephesinde güzel bir resim yer almaktadır.⁵²³

2.3.2.23 Deyru'ş-Şa'i

Neğile köyünde Kûfe 'den 7 km. uzaklıkta yer almaktadır.⁵²⁴ Birbirine nazır iki yapıdan oluşmaktadır. Bu yapıları birbirine bağlayan bir merdivenin olduğu ifade edilmektedir.⁵²⁵

2.3.2.24 Deyru's-Seva

Hîre'nin eski manastırlarından biri ve İyad kabilesinin yerleşkesi olan Sindad'ta bulunmaktadır.⁵²⁶ Seva adalet anlamına gelmektedir. Hîre halkı bu manastıra gelerek birbirlerine karşı insaflı davranacaklarına ve birbirlerinin haklarını gözetleyeceklerine dair söz vererek hilf yaptıkları için bu ismi aldığı söylenmektedir.⁵²⁷

2.3.2.25 Deyru Ka'b

Bu manastırın İyad kabilesine ait olduğu ifade edilmektedir.⁵²⁸ Sa'd b. Ebu Vakkâs, Medain'in fethi sırasında Deyru Ka'b'da Sâsânîlerin Ferruhan adındaki bir

⁵²⁰ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 94.

⁵²¹ Arif Abdülgani, *Hîre*, 58.

⁵²² Bekrî, *Mu'cem Mest'acem*, II, 578.

⁵²³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 536.

⁵²⁴ Bekrî, *Mu'cem Mest'acem*, II, 518.

⁵²⁵ Arif Abdülgani, *Hîre*, 73.

⁵²⁶ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtı ve'l-emkinatu'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve zavahihâ*, 119.

⁵²⁷ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 321.

⁵²⁸ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 322.

komutanının idaresindeki grup ile savaşmış ve onları hezimete uğratmıştır. Buradan Medain'e doğru hareket etmiştir.⁵²⁹ Yine Hz. Ali'nin Sıffin Savaşı'nda namaz vakti girdiğinde söz konusu manastıra yakın bir yerde namaz kıldırıldığı, akabinde Deyru Ka'b'a geldiği zikredilmektedir.⁵³⁰

2.3.2.26 Deyru Kubbeti's-Sunneyk

Hîre'nin eski yapılarından olan Kubbetu's-Sunneyk, Hîrenin hac yolu üzerinde yer almaktadır.⁵³¹ Sunneyk'in Süryanice bir kelime olduğu ve suskunluk anlamına geldiği ifade edilmektedir.⁵³² Buna karşın Sunneyk kelimesinin sert kaya veya dayanıklı bina anlamında olduğu da kaydedilmektedir.⁵³³ Hîreli Hristiyanlar, dinî bayramlarında söz konusu kubbenin karşısında bulunan Şekure kubbesinden çıkmaktadırlar. Buradan güzel elbiseler giyinerek birlikte nağmeli bir şekilde ilahi söyledikleri, ellerinde mum ve haç taşıyarak Sunneyk'e geldikleri zikredilmektedir.⁵³⁴ Ayrıca icra ettikleri merasimlerinin Müslüman tebaa tarafından ilgi ile karşılandığı ve takip edildiği söylenmektedir.⁵³⁵

2.3.2.27 Deyru Hind el-Kubra

Deyru Hind el-Evvel ile Deyru Hind el-Akdem olarak da isimlendirilmektedir.⁵³⁶ Hîre şehrinin Necef şehri tarafında bir mevkide bulunmaktadır.⁵³⁷ Manastırın giriş tarafında banisinden söz eden yazılı levha bulunmaktadır. Bu yazılı levhada: “*Bu manastırı inşa eden Hind b. el-Haris b. Amr b. Hacer, krallar kralının kızı kraliçedir. Amr b. Münzir'in annesidir. Hristiyan anne, kulun kızı kullarının annesidir. Enu Şirvan'a galip gelen krallar kralı döneminde ve Mar Afrim zamanındadır. Kendisi için manastır inşa edilen İlah, günahlarını affeder ve ona ve ailesine merhamet eder. Onu ve halkını hak yoluna yönlendirir. O, sonsuza dek onunla ve ailesiyledir.*” ifadesi yer almaktadır.⁵³⁸ Hîre şehrinde bulunan en meşhur mabetlerden biri olarak taaddüt edilmektedir. Kitabede yer alan bilgiler doğrultusunda kuruluşu Enu Şirvan ve Amr b.

⁵²⁹ Halife b. Hayyat, *Târîh*, 164.

⁵³⁰ Dineverî, *Ahbaru't-Tivâl*, 166

⁵³¹ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve'l-emkinatu'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve zavahihâ*, 160.

⁵³² Şabuştî, *ed-Diyârât*, 341, (dipnot).

⁵³³ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve'l-emkinatu'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve zavahihâ*, 160.

⁵³⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emşâr*, I, 364.

⁵³⁵ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 241.

⁵³⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emşâr*, II, S. 606

⁵³⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, X, 83.

⁵³⁸ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 168; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, II, 542.

Hind dönemine denk geldiğinden dolayı yaklaşık 557-579 tarihleri arasında inşa edildiği söylenebilir.⁵³⁹ Hârûnürreşîd hac dönüşünde Hîre'ye uğradığı esnada bu manastırı ziyaret ettiği ve manastırın duvarında gördüğü yazıları da etrafındakilere okuttuğu kaydedilmektedir. Bu yazıda Münzir soyunun karşılaştığı son, dramatik bir şekilde bahsedilmektedir. Bu durumdan Hârûnürreşîd'in etkilenecek göz yaşlarını akıttığı ifade edilmektedir.⁵⁴⁰

2.3.2.28 Deyru Hind es-Suğra

Hîre'nin kuzey tarafında ve Kera Saîd hendeği ile Bekir surları arasında bulunmaktadır. Mevzu bahis manastırı Huraka olarak da bilinen Nu'mân b. Münzir'in kızı Hind inşa ettirmiştir.⁵⁴¹ Ayrıca Deyru Huraka olarak da adlandırılmaktadır.⁵⁴² Nu'mân b. Münzir bu manastırda dinî menasiklerini ifa etmekte ve manastırın tavanına 500'e yakın altın ve gümüşten kandil astırdığı ifade edilmektedir.⁵⁴³ Hind, babası Nu'mân'ın sağ salim olarak dönmesi halinde Allah'a hayatı boyunca içinde kalıp ibadet edeceği bir manastır inşa edeceğinin ahdinde bulunmuştur. Kisrânın, Nu'mân'ı serbest bırakması üzerine manastırı inşa ettirmiş ve hayatı boyunca da bu manastırda kalarak münzevi bir hayat sürdürmüştür. Ayrıca uzun yaşamının sonunda ölünce bu manastırda defnedilmiştir.⁵⁴⁴

İslam tarihinin ilk döneminde Hind'in burada inzivaya çekilmiş olmasından dolayı bu manastırı birçok önemli şahsiyet ziyarette bulunmuştur. Bunlar arasında Hâlid b. Velîd, Mugîre b. Şube ve Muhtar es-Sakafî gibi birçok zatın ismini zikretmek mümkündür.⁵⁴⁵

2.3.2.29 Deyru'l-Azra

Hazir'in yakınlarında Dicle nehrinin kıyısında yer almaktadır. Güzel mimariye sahip olup, etrafı bağ ve bahçelerle çevrilidir. Mesire alanı ve içkisi ile ziyaretçilerin

⁵³⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 257.

⁵⁴⁰ İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940), *el-İkdü'l-ferîd*, I-VIII, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1404, III, 206; Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve'l-emkinatu'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve zavahihâ*, 128.

⁵⁴¹ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 166; Şabuştî, *ed-Diyârât*, 244.

⁵⁴² Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî (ö. 727/1327 [?]): *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aqtâr*, thk. İhsan Abbas, Messesetu Nasır es-Sekâfe, Beyrut, 1980, 105.

⁵⁴³ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Ed-Diyârâtü ve'l-emkinatu'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve zavahihâ*, 23.

⁵⁴⁴ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem* II, 604.

⁵⁴⁵ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 244-246.

ilgisini çekmektedir.⁵⁴⁶ Azra olarak isimlendirilmesinin sebebi, bakire rahibelerin burada ikamet edip ibadet etmeleridir.⁵⁴⁷ Buna karşın bu ismi almasının Hristiyanların Denh bayramının evvelinden Pazartesi başlayıp 3 günlük azra orucu tutmalarına bağlanmaktadır. Nitekim Bîrûnî, bir kralın bu manastırda bulunan bakire rahibelerden birini kendisi için seçmelerini istemiş ve bundan kurtulmak için burada bulan rahibeler üç gün oruç tutmuş ve kral nihayet üçüncü günün gecesinde ölmüştür. Böylece bu orucun ortaya çıktığı söylenmektedir. Yine Bîrûnî, Hîreli bakire Hristiyan Arap kızlarının Zûkâr Savaşı'nda Arapların Sâsânîlere karşı zafer kazandıkları için Allah'a şükretmek amacıyla oruç tuttuklarını ve bu orucun buradan ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁵⁴⁸ Şabuştî, İslam döneminde Beni Sablebe'den bir grubun, halifenin kervanını yağmalaması sırasında halifenin askerleri tarafından geri püskürtüldükten sonra kaçarak bu manastıra sığındıkları ve onlardan kurtulunca da manastırda bulunan bakire rahibeleri alıkoyarak buradan ayrıldıklarını kaydetmektedir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 107.

⁵⁴⁷ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 121; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 522.

⁵⁴⁸ Bîrûnî, Ebu Reyhan el-Bîrûnî (453/1061) *Maziden Kalanlar (el-Asar el-bakiye)* trc., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, 330; Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve'l-emkinatu'n-Nasrâniyeti fi'l-Kûfe ve zavahihâ*, 160.

⁵⁴⁹ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 107.

2.4HÎRE MEZARLIĞI

Hîre’de bulunan mezarlıkta yapılan kazılar, kabir ve ahiret hayatı anlayışı ile ölümlere gösterilen ihtiram gereği olarak anıt mezarlar inşa edildiğini ortaya çıkarmıştır.⁵⁵⁰ Nitekim Hîre’de ölümleri gömmek için muayyen bir yer tayin edilmiştir. Bu belirlenen mekânda mezar kazılmakta ve etrafı örülmektedir. Örülen duvarlara çeşitli motif, fresk ve resimler işlenmiştir. Ölümler mevzu bahis mezarların içerisinde pişmiş topraktan yapılmış tabutların içerisinde gömülmüştür. Ayrıca kazılar sırasında mezarlarda değerli eşya ve pişmiş topraktan yapılmış testiler elde edilmiştir.⁵⁵¹ Yine mezarların baş kısmında levhalar bulunmuştur. Bunlardan Hîre kralı İmru’l-Kays’ın mezarındaki yazı⁵⁵² ile Hîre’nin önde gelenleri arasında olan Abdulmesih’in mezarının başında bulunan levha örnek olarak gösterilebilir.⁵⁵³ İbn Hamdun, hem Abdulmesih’in mezarının kitabesi hem de genel itibarıyla mezar yapısı ile ilgili bilgiler aktarmaktadır. Buna göre Abdulmesih’in mezarı kazılarak yer altında oda şeklinde yapılmış Abdulmesih ise bu mezar içinde camdan bir lahit üzerinde vazedilmiş ve başının ucunda da zikrettiğimiz levha yer almaktadır.⁵⁵⁴

Yapılan kazılarda ortaya çıkan mezarlar mimarî tarz olarak birbirinden farklılık arz etmektedir. Bunlardan ilki silindirik şeklindedir. Uçları yuvarlak iki kalın parça birleştirilerek yarı kubbe şeklini oluşturmaktadır. Bu şekilde oluşan bu mezarların uzunluğu yaklaşık 2 metre ve alt tarafının genişliği yaklaşık 50 cm’dir.⁵⁵⁵ Bir başka mezar türü, kazıda mezarın çeşitli motiflere sahip, kiremit veya tuğla ile örüldüğü, mezarın alanı yaklaşık 1,30 x 3,60 ve güney kuzey doğrultusunda uzandığı tespit edilmiştir. Diğer bir mezar biçimi kare şeklindedir. Birbirine paralel uzanan üç tabakadan oluşmaktadır. Üst tabakasının konsol desteği ile çatı oluşturulduğu görülmüştür. Ayrıca bu mezarın doğu-batı doğrultusunda olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵⁶ Bir başka mezar üslubu ise tüm bunlardan farklı bir şekil arz etmektedir. Adeta sandık şeklinde olan bu mezarın alt kısmı tek bir uzun parçadan oluşmakta, ayak kısmından baş kısmına doğru genişlemektedir. Bunun üst kapağı ise iki parçadan oluşmaktadır. Her iki kenarında muhtemelen taşınması için kulp bulunmaktadır. Ayrıca bu mezarda

⁵⁵⁰ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti’l-Hîre*, Sümer, I-II, Sayı, XL Cilt, 42.

⁵⁵¹ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti’l-Hîre*, 42-56, 48.

⁵⁵² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 190.

⁵⁵³ İsfahânî, *ed -Diyârât*, 78.

⁵⁵⁴ Ebü'l-Meali Bahaeddin Muhammed b. Hasan İbn Hamdûn (562/1167), *et-Tezkiretü'l-hamduniyye*, I-X, Daru’s-Sadr, Beyrut, 1983, VI, 40

⁵⁵⁵ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti’l-Hîre*, 48.

⁵⁵⁶ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti’l-Hîre*, 51.

camdan yapılmış eşyalar da elde edilmiştir.⁵⁵⁷ Tüm bunların dışında basit bir şekilde kazılmış ve üstü tahta ile kapatılmış mezarlar da bulunmuştur. Nihayetinde ölen kişilerin konumu ve maddi güçleri mucibince mezarlara gömüldüklerini sarıh bir şekilde ifade edilmektedir.⁵⁵⁸

⁵⁵⁷ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti'l-Hîre*, 51.

⁵⁵⁸ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti'l-Hîre*, 49-51.

İKİNCİ BÖLÜM

HÎRE ŞEHRİNİN SİYASÎ TARİHİ

1 HÎRELİLERİN SON DÖNEMİ

Hîre şehri bir hanedanlığın merkezi olmasından dolayı hanedanlığın karşılaştığı siyasî hadiselerden doğrudan etkilenmiştir. Ayrıca bir nevi Sâsânî hâkimiyetinin bölgede temsilcisi konumunda bulunmasından dolayı Sâsânîlerin destekleri veya onlarla yaşamış oldukları anlaşmazlıklar Hîre'nin siyasî varlığına doğrudan etki etmiştir. Zira Sâsânî Devleti'nin zayıflaması neticesinde Hîre, destek ve yardım alamayınca bölgedeki etkinliği ağır darbe almıştır.⁵⁵⁹ Dahası ileride açıklayacağımız Adî b. Zeyd olayından sonra Sâsânîlerle yaşanan anlaşmazlıklar Hîre'de Münzir hanedanlığının sonunu getirmiştir. Söz konusu olayda Nu'mân b. Münzir her ne kadar Arap kabilelerinin desteğini almaya çalışsa da muvaffak olamamıştır.⁵⁶⁰ Nitekim durumunu Arap kabilelerine arz etmesine rağmen Kısra'ya karşı Nu'mân'a yardım etme cesareti gösterememişlerdir. Yardım etme cesaretlerinin olmamasının nedenleri arasında Sâsânîlerle yaşamış oldukları hadiselerin etkili olduğu söylenebilir. Zira Kısra Sâbûr; Temîm, Bekr b. Vâil ve Abdi Kays kabilelerine saldırmış ve bu kabilelere büyük kıyımlar yapmıştır. Hatta çok kan akıttığı ve düşmanlarının omzunu kırdığı için ona Zû'l-Ektaf (omuz kırıcı) unvanı verildiği ifade edilmektedir.⁵⁶¹ II. Şâpûr itaat altındna aldığı Arap kabilelerinden bir çoğunu tehcir ettirerek farklı bölgelere yerleştirmiştir.⁵⁶² Yine Arap kabilelerinin Sâsânîlerden çekinmelerinin onların kabilelerini yağmalayan Temîm kabilesiyle yapmış oldukları Safaka Savaşı olmalıdır. Safaka Savaşı'nda Temîm kabilesi çok ağır bir hezimete uğramıştır.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit Sadreddin Gümüş, I-XIV, Kayihan Yayınları, İstanbul, 2011, I, 59

⁵⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, III, 169.

⁵⁶¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 57.

⁵⁶² Turun, İran'ın Fethi, 22, 111.

⁵⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, I, 525-526

Nu'mân b. Münzir, beklediği desteği alamayınca cezalandırılacağını bildiği halde Sâsanî kistrâsı Hüsrev Perviz'e (590-628) teslim olmuştur.⁵⁶⁴ Böylece kistrâ onu cezalandırarak zindana atmıştır. Nu'mân'ın bu zindanda öldüğü ifade edilmektedir.⁵⁶⁵ Bu olaydan sonra kistrâ Hüsrev Perviz, Menazir ailesinden olmayan, Tay kabilesinden İyâs b. Kabîsa'yı Hîre yönetimine getirmiştir. Atamış olduğu İyâs b. Kabîsa'nın yanına da onu denetleyen, direkt olarak kendisine bağlı Fars asıllı Nahircan'ı yönetim ortağı olarak tayin etmiştir.⁵⁶⁶

Hüsrev Perviz, İyâs b. Kabîsa'yı Hîre'ye atayarak Hîrelileri daha kolay bir şekilde yönetebileceğini ve bağlılıklarını güçlendirmeye çalışsa da Menazir hanedanına derin bağlılıkları olan Araplar, bu hanedan değişikliğini benimsememişlerdir. Dahası kistrânın Menazir hanedanına yaptığı muamele ve Nu'mân b. Münzir'in öldürülmesi Hîrelileri ciddi anlamda sarsmıştır.⁵⁶⁷ Daha sonra Hîre emiri İyâs b. Kabîsa ile Bekr b. Vâil kabilesinin önderlik yaptığı Arap kabileleriyle Zûkâr Savaşı meydana gelmiştir. Bu savaşta Araplar galip gelerek Sâsânîler'i beklemedikleri bir hezimete uğratmışlardır. Söz konusu savaştan sonra Sâsânî kistrâsı, İyâs b. Kabîsa'nın yerine Hîre valiliğine Azadbe adında Fars asıllı bir kişi atamıştır.⁵⁶⁸ Hîreliler artık hanedan veya vassal bir devlet olmaktan çıkmıştır. Bundan sonra Hîre'nin idaresi direkt ve tamamen Sâsânîler'in eline geçmiştir.⁵⁶⁹ Hîre'de 17 yıl boyunca valilik yapmıştır. Azabe'nin son dönemlerinde Sâsânî sarayında ortaya çıkan taht kavgası sonucunda kistrânın öldürülmesini fırsat bilen Bizanslılar Sâsânî'ye saldırmış ve birçok yeri istila etmiştir. Bu durumu lehine çeviren Münzir el-Ğarur, Hîre'de yönetimi ele geçirse de saltanatının sekizinci ayını doldurmadan Müslüman ordusu Hîre'yi fethetmiştir.⁵⁷⁰

3. HÎRE VE SÂSÂNÎLER

Miladi 3. yüzyılda dönemin en büyük iki imparatorunun süre gelen rekabet ve mücadelesi yeni bir uygulama olarak hudut devlerini doğurmuştur. Bunlardan Sâsânîlerin uzantısı olarak Hîreliler ve Bizans'ın vasalı Gasânîler hudut devleti olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların oynadığı rol bir nevi vekâlet savaşı yaparak bu

⁵⁶⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 59.

⁵⁶⁵ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, II, 82.

⁵⁶⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 360

⁵⁶⁷ Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, 218.

⁵⁶⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 360

⁵⁶⁹ Günaltay, *İslam öncesi Arap tarihi*, 219.

⁵⁷⁰ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 69-70.

iki imparatorluğun savaşları kendi sınırları dışında yapmalarını sağlamaktır⁵⁷¹. Ayrıca söz konusu bu iki imparatorluğun sınır güvenliğini sağlamaktır.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Sevâd bölgesine göçen kabileler Sâsânîlerin sınırında yerleşmişlerdir. Burada toplanan Arap kabileleri buraya verimli topraklardan dolayı yerleşmek üzere karara varmışlardır. Sâsânîlere karşı güçsüz duruma düşmemek için de birbirlerine yardım etmek ve destek olmak üzere kendi aralarında bir ittifak akdetmişlerdir. Nihayet tek bir güç hâline gelen bu kabileler federasyonuna “yerleşmek” manasına gelen “*Tenûh*” ismi verilmiştir⁵⁷². Malik b. Fehm, bir birlik oluşturan kabilelere siyasi organizasyon kurmayı başarmıştır.⁵⁷³ Sâsânîler hemen sınırında oluşan bu siyasî birliği yakından takip ediyorlardı. Kendilerine tehdit oluşturmamasının önüne geçmek için de kendilerinin belirlemiş olduğu bir kişiyi bu siyasî oluşumun başına getirerek kendilerine vali olarak tayin ettiler.⁵⁷⁴

Temel kaynaklarımız Hîre şehrinin hem şehir olarak fiziki varlığının hem de siyasî olarak varlığını Sâsânîlere bağlamaktadırlar. Bu bağlamda İbn Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286), Rabî‘a b. Nasr’ın yakınlarını alarak Irak’a gittiği ve orada yerleşmek üzere Sâbur’a bir mektup yazdığı o da onları Hîre’ye yerleştirdiğini ifade etmektedir.⁵⁷⁵ Ayrıca İbn Habîb ile Mes‘ûdî’nin “*İmru’l-kays öldükten sonra Behram onun yerine oğlu Amr’ı vali olarak tayin etti tayin etti*” demiş olmaları Hîre hükümdarlarının Sâsânî kısıraları tarafından atandıklarını ortaya koymaktadır.⁵⁷⁶ Taberî de Hîre krallarının aslında Sâsânîlerin valileri olduğunu ve onlar tarafından tayin edildiklerine dikkat çekmektedir⁵⁷⁷. Ebu’l -Bekâ, buna paralel olarak Araplar tarafından konumları abartıldığını söyleyerek Sâsânî kısıralarının onlara hüküm sürdükleri toprakları iktâ olarak verdiklerini onlar da bu toprakların vergilerini toplayarak kendi harcamaları için kullandıkları ifade etmektedir. Böylece Sâsânîler adına hakimiyet sağladıklarına dikkat çekmektedir. İbnü’l-Esîr, bu söyleme benzer ifadeler kullanarak Hîre hükümdarlarının

⁵⁷¹ Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu’l-Arab kable’l-İslâm*, 385.

⁵⁷² Taberî, *Târîh*, I, 610

⁵⁷³ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim el-Dineveri (ö. 275/888). *el-Maarif*. I-II Cilt, (Thk.: Servet Ukkaş.) Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kitab, 1992. S. 645; Yakubî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca’fer (292/905). *Tarihü’l-Ya’kubî*. I-II Cilt, (Thk.: Abdülemir Mihne). Beyrut: Şeriketi’l-İlmiyye li’l-Metbuat, 2010, I, S. 254.

⁵⁷⁴ Taberî, *Târîh*, I, 627-628.

⁵⁷⁵ İbn Saîd el-Mağribî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el Mağribî (ö. 685/1286), *Neşvetü’l-tarab fi târîhi Câhiliyyeti’l-‘Arab*, thk. Nusret Abdurrahman, Mektebetü’l-Aksâ, Amman , ty., 145.

⁵⁷⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 269; Mes‘ûdî, II, S. 74.

⁵⁷⁷ Taberî, *Târîh*, II, 92.

Sâsânî hükümdarlarının valileri olduğunu esasında kontrolleri altındaki topraklar üzerinde hiçbir zaman müstakil bir hâkimiyet sürmediklerini ve hatta müstakilen bir karış toprağa bile sahip olmadıklarını ifade etmektedir⁵⁷⁸. Hatta Sâsânî kistrâları Hîre krallarını tayin ederken bağılıklarını güçlendirmek için iktâ vermişlerdir. Nitekim Hüsrev II. Perviz (582-602), İyâs b. Kabîsa'yı, Hîre'ye yönetici olarak atadığında, ona Aynü't-temr ve Sevâd sınırında bulunan 80 köyü iktâ olarak ona bağışlamıştır.⁵⁷⁹

Sâsânî kistrası Enûşîrevân Adî b. Zeyd ile istişare ederek Münzir'in oğulları içerisinde ön plana çıkan Numan'ı Hîre kralı olarak tayin etmiş ve krallığın ile gücün egemenliğini sembolize eden bir taç giydirmiştir.⁵⁸⁰ Bu taç ile Hîre kralları Sâsânîler adına hegemonyaları altındaki topraklar ve topraklarda yaşayan bütün insanlar üzerinde hakimiyet sağlamaktaydı. Böylece Irak'ın verimli topraklarını vergilendirme yetisini vermektedir.⁵⁸¹ Söz konusu taçlar kralların komuna göre büyüklüğü ve değeri değişmektedir. Nitekim Hîrelilerin siyasi konumları Sâsânîlerin altında olmasından dolayı krallarının taçları Sâsânî kistrâlarını taçlarına nazar daha küçük ve daha az değerdedir. Nitekim Hîre krallarının giydiği taç 10 bin dirhem değerindeyken kistrâların giydiği taç ise çok ağır olmasından dolayı başa takılamıyordu ve kistrâ tahta otururken üste asılı bir şekilde durmakta ve kistrâ tahta oturduğu zaman sanki onu takıyormuş gibi görünüyordu.⁵⁸²

Sâsânî- Hîreliler arasındaki siyasi ilişkiyi belirtmesi açısından Arap kabilelerinin akınları belirleyici rol oynamıştır. Nitekim Amr b. Adî dönemine kadar Sâsânî sınırlarında yer alan Arap kabile kralları kendilerine buyruk hareket ederek belli bir siyasi nizamları yoktur. Klasik kabile gazaları ile birbirlerine ve Sâsânîlere karşı baskınlar yaparak ganimet elde etmekteydiler ve siyasi varlıkları buna bağlıydı. Bundan dolayı Sâsânîlerin sınırlarını tehdit ediyor ve Arap coğrafyasıyla olan ticaretlerine ket vurmaktaydılar. Bundan dolayı etrafında oluşmaya başlayan siyasi oluşumlara

⁵⁷⁸ İbnu'l-Esîr, I, 316.

⁵⁷⁹ Kister, *el-Hîre*, 39.

⁵⁸⁰ Dineveri, S. 649; Yakubî, *Tarih*, I, S. 259-260; İsfahani, *Egani*, II, S. 399.

⁵⁸¹ Athamina, Khalil, *İslam Öncesi Arabistan'da Kabile Kralları (Erken Dönem Arap Kaynaklarında Melik veya Zû't-Tâc Unvanları Üzerine Bir Çalışma)*, trc. İsrail Balcı, Celal Emanet, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, sayı: 18-19, s. 193-212, 206.

⁵⁸² Taberî, *Tarih*, II, 140; Khalil Athamina, *İslam Öncesi Arabistan'da Kabile Kralları*, 203.

müdahale ederek lehlerine çevirmeye çalışmışlardır. Böylece bölgede hegemonya kuran Amr b. Adî Irak ve Hicaz kırsalının valisi olarak görevlendirmişlerdir⁵⁸³.

Hîreliler, Sasanilere tabi olurken hem sınır güvenliğini sağlamış hem de bölgedeki sınırdaki Arap kabilelerini de itaat altına almıştır. Bununla birlikte Bizans ile tampon bölge kurmuş olup kendilerini güvence altına almış oluyordular. Hata Hîrelilere “*Sâsânîlerin koruyucuları*” adı verilmiştir⁵⁸⁴. Bunun yanında Sâsânîlerin ticarî faaliyetini yürütmekte ve koruyuculuğunu üstlenmekteydiler. Bilhassa Hîre kralları Sâsânîlerin ticaret kervanlarını teslim alarak Arabistan’ın muhtelif yerlerine kurulan pazarlara ulaştırmaktaydılar.⁵⁸⁵

Hîre kralları Sâsânî kisrâları adına bölgedeki kabilelerden vergi toplamaktaydılar. Bu vergileri toplama işini kabile reislerine ve güçlü nüfuza sahip kişi verilmekteydi. Bunlardan Va’il b. Şuraym, Hîre kralı Amr b. Hind tarafından Temîm kabilesinin vergisini toplamak üzere görevlendirilmiştir⁵⁸⁶. İbn Hurdazbih, Sâsânîler adına Nu’mân b. Münzir vergileri toplayan Medine amiline “*Marzübanu’l-Badiye*”den bahsetmektedir⁵⁸⁷. Yine İbn Sa’id (ö. 685/1286), Numan b. Münzir’in Amr b. el-İtnabetü’l-Hazreci’yi Medine hükümdarı olarak tayin ettiğinden söz etmektedir⁵⁸⁸. Böylece Kister, bu bilgileri öne sürerek Hîrelilerin vasıtasıyla miladi VI. yüzyılın ikinci yarısı süresince, Sâsânîlerin Medine üzerinde kontrolünün sürdüğünü ifade etmektedir⁵⁸⁹.

Hîre yöneticilerinin Arap kabilelerinden vergi toplayabilmeleri için şüphesiz caydırıcı bir askerî güce ihtiyaç duymuşlardır. Nitekim Hîreliler Temîm kabilesi vergisini toplamaya gelen vergi amili feci bir şekilde öldürmüşlerdir⁵⁹⁰. Dolayısıyla Hamileri Sâsânîler hem sınır güvenlikleri hem sağlıklı bir vergi akışı hem de ticaret kervanlarının güvenliği için Hîrelilere askerî güç sağlamışlardır. Müberred (ö. 286/900), “*Vezâi* “denilen Sâsânî kisrâ tarafından Hîre yönetimine, takviye güç olarak gönderilen bir birlikten söz eder. Onlar, 1000 kadar süvari asker olup, bir yıl Hîre’de

⁵⁸³ Taberî, *Târîh*, I, 627-628.

⁵⁸⁴ Massignon, Louis, *Hutatu’l-Kûfe ve şuruhi harîtatihâ*, Arapçaya trc. Tak’i Muhammed Mus’abî, Daru’l-Varrak, Bağdat, 2009, 13.

⁵⁸⁵ İbn Habîb, *el-Mü’emmak*, 344.

⁵⁸⁶ Bekrî, *Mu’cem ma ista’cem*, III, 899.

⁵⁸⁷ İbn Hurdazbih, *Mesalik*, 138.

⁵⁸⁸ İbn Sa’id, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Mûsâ b. Muhammed b. Abdilmelik b. Saîd el-Mağribî (ö. 685/1286), *Neşvetü’l-tarab fî târihi Câhiliyyeti’l-‘Arab*, 189.

⁵⁸⁹ Kister, *Hîre*, 36.

⁵⁹⁰ Bekrî, *mucem ma istacem*, III, 899.

kalır ve bir yıllık hizmetten sonra Sâsânîlere geri dönerler. Sâsânîler tarafından gönderilen bir başka birlik onun yerini alır⁵⁹¹. Filvaki onlar, Hîre yöneticisini güçlendirmek ve bedevî kabileleri olduğu gibi Hîre halkını da yine Hîre yöneticisinin gücü vasıtasıyla idareye boyun eğdirme vazifesini yerine getirmişlerdir.⁵⁹²

Hîre kralları diğer Arap kralları ile Sâsânîler arasındaki görüşmeleri sağlamaktadırlar. Zira Seyf b. Zî Yezen el-Himyerî kiswa ile görüşmek isteyince Nu'mân b. Münzir'in yanına gelmiştir. Nu'mân da her yıl belli bir dönemde kiswa ile görüşme gerçekleştirmektedir. Bu görüşmelerin birinde Sefy b. Zî Yezen yanına alarak kiswa'ya götürmüştür.⁵⁹³ Ayrıca Arapların Sâsânî topraklarında karşılaştığı sorunları Hîrelilerin vasıtasıyla çözüme kavuşmuştur. Filvaki Hz. Ömer'in Sâsânîlerin topraklarında yaptığı ticaret sırasında malları yağmalanmış ve Hîreli bir tercüman ile kiswa'ya giderek malların tazminatını aldığı ifade edilmektedir.⁵⁹⁴ Bunların dışında Hîrelilerin Sâsânî sarayın çeşitli görevleri ifa etmişlerdir. Nitekim Adî b. Zeyd, mütercim ve diplomat olarak görev yapmıştır.⁵⁹⁵

Hîreliler ile Sâsânî ilişkileri açısından Behrâm-ı Gûr'un Münzir b. Nu'mân tarafından desteklenerek Sâsânî tahtına oturması önem taşımaktadır. Bilindiği üzere Behrâm-ı Gûr henüz küçük yaşta iken birtakım sebeplerden dolayı Hîre şehrine gönderilmiştir. Babası I. Yezdicird'in 420'de ölümü kadar Hîre'de kalmıştır.⁵⁹⁶ Sasani devletinin ileri gelenler babası ölünce sert idaresinden dolayı bu aileye mensup birinin tahta çıkmasına karşı çıkmışlardır. Hüsrev adında hanedanına mensup olmayan bir şahsı tahta oturtmuşlardır. Bu oldubittiye kabullenemeyen Münzir, ordusunu toplayarak Medain'e yürümüştür. Savaşı göze almayan Medain halkı Münzir'in istediğini yerine getirerek Behrâm'ı başa geçirmişlerdir.⁵⁹⁷ Bu durum Münzir'in gücünü göstermek için büyük bir öneme sahiptir. I. Yezdicird'in ölümü ile boşalan tahta Münzir'in himayesinde büyüyen ve yine onun desteğiyle tahta geçen Behrâm'ın gelmesi hem Münzir'i hem de Hîre'yi Sâsânîlerin iç siyasetinde çok daha etkili hale getirmiştir.⁵⁹⁸

⁵⁹¹ Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), *el-Kâmil fi'l-edebe*, I-IV, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 1997, II, 63.

⁵⁹² Kister, *Hîre*, 52-53.

⁵⁹³ Taberî, *Tarih*, II, 139.

⁵⁹⁴ Askerî, *el-Evâ'il*, 122.

⁵⁹⁵ İsfahani, *Egani*, II, S. 396.

⁵⁹⁶ Dineveri, 51.

⁵⁹⁷ Dineveri, 56.

⁵⁹⁸ Mahmut Esmer, *İslam Fethine Kadar Hîre Şehrinin Arap Kültüründeki Yeri ve Önemi*, 23-24.

Böylece Sâsânî kısıraları tarafından atanan Hîre kralları Sâsânî kısırâlarının tahta geçmesinde rol oynamışlardır.

4. ZÛKÂR SAVAŞI (610-?)

Bu savaşın muharebeleri Kûfe ile Vasıt arasında Zûkâr adında bir su kuyusunun etrafında yoğunlaştığı için bu savaş, Zûkâr Savaşı olarak adlandırılmıştır. Ayrıca söz konusu savaş, kuyunun etrafında meydana geldiği bölgelere nispet edilerek Kurâkir, Yevmü'l-Hinvi, Hinvu Zikar, Yevmü Hinvi Kurâkir, Yevmü'l-Cûbâbat, Yevmü Zu'l-Ucrum, Yevmü'l-Gazevan, Yevmü'l-Bathâ, Bathaî Zîkar gibi birçok isimle de bilinmektedir.⁵⁹⁹ Hatta çağdaş araştırmacılar buna dayanarak Zûkâr Savaşı'nın Sâsânîlerle yapılan birçok savaşın zaferle biten son halkası olarak belirtmektedirler.⁶⁰⁰

Zûkâr Savaşı'nın meydana geldiği tarihe baktığımızda kaynaklarımızın birbirinden oldukça farklı tarihler verdiği görülmektedir. Taberî, savaşın Hz. Peygamber'in (sav) risaletinin ilk zamanlarında meydana geldiğini ifade ettikten sonra, Resulûllah'ın (sav) Zûkâr Savaşı'nda Arapların Sâsânîleri yendiğini memnuniyetle haber verdiğini kaydetmektedir.⁶⁰¹ İbn Habîb, savaşın tarihini Hz. Peygamber'in (sav) hicret öncesi Mekke'de bulunduğu zamana denk geldiğini aktarmaktadır.⁶⁰² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, hicretten sonra Bedir ile Uhud savaşlarının arasında vuku bulduğunu nakletmektedir.⁶⁰³ Mes'ûdî de savaşın hicretten önce cereyan ettiğini söylemektedir.⁶⁰⁴ Yâkût el-Hamevî ise Hz. Peygamber'in doğumu esnasında gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁶⁰⁵ Nu'mân b. Münzir'in 602'de öldüğünü ve onun yerine getirilen İyâs b. Kabîsa'nın ise 611 yılına kadar Hîre'de valilik yaptığını baz alan araştırmacılar, Zûkâr Savaşı'nın bu iki tarih arasında ve muhtemelen Hz. Peygamber'in (sav) Risâlet'inin başlangıç tarihi olan 610 senesinde vuku bulduğunu kabul etmektedirler.⁶⁰⁶

⁵⁹⁹ Yıldırım, Kadri, "*Eyyâmü'l-Arab (Arap Savaşları) Bağlamında Zûkâr Savaşı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme*", Marife Dini Araştırmalar Dergisi 8 / 2 (Ekim 2008): 125-154 . 131

⁶⁰⁰ Afif Abdurrahman, *eş-Şi'r ve eyyamü'l-Arab: fî'l-'Asri'l-Câhili*, Dârü'l-Endelüs, Beyrut, 1984, 159.

⁶⁰¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 208.

⁶⁰² İbn Habîb, *el-Muhabber*, 360.

⁶⁰³ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, XXIV, 40.

⁶⁰⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, 208.

⁶⁰⁵ Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 294.

⁶⁰⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 294. Mahmut Kelpetin, "*Zûkâr Savaşı*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), XXXIV, 506-507, 507.

4.1 Savaşın Nedenleri

Hîre'nin siyasî tarihinde kırılma noktasını teşkil eden Zûkâr savaşının sebepleri ile ilgili kaynaklarda birçok neden zikredilmektedir. Bunların arasında en çok Kistrâ Perviz'in (590-628) Hîre hükümdarından haremine Arap kadınlar göndermesini istemesi gösterilmektedir.⁶⁰⁷ Bunu kabul edilmez ve aşağılayıcı teklif olarak gören Hîre hükümdarının tepkisine kaynaklarımız genişçe yer vermektedir. Hadiseyi ayrıntılı olarak aktaran Taberî, Zûkâr savaşının asıl nedenin bu olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰⁸ Aslında savaşa neden olan olaylar zincirine bakıldığında ilk kıvılcımın Nu'mân b. Münzir'in Kistrâ Perviz'in bürokratlarından olan Adî b. Zeyd'in öldürmesi ile ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim söz konusu olayın, savaşın alevlenmesine kadarki gelişmeleri başlattığı görülmektedir.⁶⁰⁹ Zira Adî b. Zeyd kistrâ için çok önemli bir devlet adamıdır. Bunun yanı sıra Adî b. Zeyd, Kistrâ Perviz tarafından görevlendirmiş olan kâtip ve tercümanlarından biriydi. Dahası Adî b. Zeyd bu makama getirildikten sonra kistrâ sarayında büyük yararlılık göstermiştir. Gösterdiği yararlılık sayesinde önemli mevkilere getirilmiştir. Hatta kistrânın çok önemli devlet işlerini bilhassa Arap kabileleriyle ilgili mevzularda istişare ettiği özel bir danışmanlığa kadar yükselmiştir.⁶¹⁰ Öyle ki, Kistrâ Perviz, Arap kabilelerini hakimiyeti altına almak için onun önerisiyle Nu'mân b. Münzir'i Hîre hükümdarlığına getirmiştir. Halbuki Adî b. Zeyd'in getirildiği mevkiye Sâsânî imparatorluğunda merazibezadelere⁶¹¹ başka kimse gelemezdi. Bu sayede Adî b. Zeyd zamanla büyük bir nüfuz sahibi olmuştur. Ayrıca kistrâ, Adî b. Zeyd'i önemli meselelerin çözümü için Bizans imparatoruna özel bir heyet eşliğinde onu elçi olarak göndermiştir. Sâsânîlerle Araplar arasındaki ilişkilerde bir karışıklık çıktığında veya Arap kabileleri Sâsânîlere karşı baş kaldırdıklarında arabulucu olarak görevlendirilmekteydi.⁶¹²

Nu'mân'ın Hîre hükümdarı olmasında Adî b. Zeyd'in rolünü yukarıda ifade ettik. Bu rolünden dolayı Adî b. Zeyd, Nu'mân ile çok yakınlaşmıştır. Söz konusu

⁶⁰⁷ Dîneverî, *Ahbârü't-tâval*, 67-68; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 193; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 80.

⁶⁰⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 1201.

⁶⁰⁹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 102. Balcı, İsrâfil, "*Zû Kâr Savaşı ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi*". On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26 / 26-27 (Eylül 2008): 55-72, 56.

⁶¹⁰ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 66.

⁶¹¹ Sâsânîlerde yüksek dereceli memur. Bknz. Yazıcı, Tahsin, *Merzüban*, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2004, XXIX, 255.

⁶¹² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 66; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Târîhi*, I-II çev. Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, II, 399-400.

yakınlaşma Beni Merina kabilesinden ve Hîrelilerin ileri gelenlerinden Adî b. Evs b. Merina'nın Adî b. Zeyd'e karşı cephe almasına neden olmuştur. Ayrıca Adî b. Evs, Nu'mân'ın yerine Nu'mân'ın kardeşi Esved b. Münzir'in geçmesini arzu ediyordu. Hatta bunun için kistrâyı ikna etmeye çalışmıştır. Nedeni ise Esved b. Münzir'in onun ailesinde büyümesi ve aynı zamanda onun sütkardeşi olmasıdır.⁶¹³ Adî b. Evs, planını bozan Adî b. Zeyd'den intikam almak için Nu'mân ile aralarını bozmaya çalışmıştır. Bu amaçla Nu'mân b. Münzire'e yakın durmuştur.⁶¹⁴ Hatta o kadar ileri konuma gelmiştir ki Taberî, Nu'mân'ın yönetim ile ilgili işlerinde Adî b. Evs'e danışmadan veya onun haberi olmadan hiçbir karar almadığını ifade etmektedir.⁶¹⁵ Adî b. Evs, Nu'mân'ın yanındaki yerini sağlamlaştırdıktan sonra Adî b. Zeyd ile Nu'mân b. Münzir'in arasını bozmayı başarmıştır.⁶¹⁶ Nu'mân b. Münzir, Adî b. Evs'in entrikalarının sonucunda kendisini ziyarete gelen Adî b. Zeyd'i zindana atmıştır.⁶¹⁷ Kistrâ, yukarıda ifade ettiğimiz üzere önemli bir bürokratinin Nu'mân b. Münzir tarafından zindana atıldığı haberini alınca derhal Nu'mân'a onu serbest bırakması için emir ifade eden bir mektup göndermiştir.⁶¹⁸ Buna rağmen Nu'mân b. Münzir, etrafındakilerin baskısından dolayı Adî b. Zeyd'i serbest bırakmak yerine onu boğdurmuştur.⁶¹⁹ Adî b. Zeyd'in kistrâ nezdindeki önemini bildiğinden dolayı bunun bir yaptırıma neden olacağını biliyordu. Bu endişesinden ötürü kistrâya Adî'den övgüyle bahseden ve onun eceliyle öldüğünü ifade eden bir mektup yazmıştır.⁶²⁰ Ancak kistrânın, Adî b. Zeyd'in Nu'mân tarafından öldürüldüğünü öğrenmesi üzerine iki taraf arasında bir siyasî kriz meydana gelmiştir.⁶²¹ Bu olayın neticesinde kistrâ daha evvel cariyeye vermekte muaf tuttuğu Hîrelileri cariyeye vermeye tabi kılmıştır.⁶²² Böylece kistrâ, Nu'mân'a ailesinden haremine kadınlar göndermesi için elçi göndermiştir.⁶²³ Mes'ûdî, Kistrâ Perviz'in Nu'mân'dan kız kardeşini göndermesini istediğini aktarmaktadır.⁶²⁴ Ebu'l-Ferec ise kistrânın, Nu'mân'ın kızını, kız kardeşlerini ve hatta halalarını da

⁶¹³ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî* II, 70-71 .

⁶¹⁴ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 71.

⁶¹⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 197.

⁶¹⁶ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 71.

⁶¹⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 197; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 100.

⁶¹⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, I, 261

⁶¹⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 78.

³¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 200.

⁶²¹ Balcı, *Zûkâr Savaşı ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi*, 57

⁶²² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 202.

⁶²³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 202; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 78-79

⁶²⁴ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 80.

istediğini ifade etmektedir.⁶²⁵ Nu'mân, Kisrâ'nın, isteklerini yerine getirmeyince önce krallığından azledilmiş sonra da kisrâ'nın yanına gitmesi kendisine emredilmiştir.⁶²⁶ Kisrâ'nın talebini reddeden Nu'mân, ailesini, ihtiyacı olan eşyaları ve silahlarını alıp ilk olarak sıhriyet bağı olan Tâ y kabilesine sığınma talep etmiştir. Ancak kabilenin ileri gelenleri Sâsânîler'den çekindikleri için onun bu talebini reddetmekle kalmayıp, hısımları olmasaydı onu öldüreceklerini söylemişlerdir. Ardından bölgedeki Arap kabilelerinin birçoğuna sığınma talebinde bulunmasına rağmen Sâsânîlerden çekindiklerinden dolayı Nu'mân'ın talebini geri çevirmişlerdir.⁶²⁷ Ancak Nu'mân'ın daha önce yardım etmiş olduğu Benû Abs kabilelerinden Benî Revvâha b. Sa'd onu koruyacaklarını ve gerekirse kisrâyâ karşı savaşacaklarını beyan etmişlerdir. Fakat Nu'mân bu kabilenin zayıf olmasından dolayı zarar görmelerini istemediği için bu isteklerini kabul etmemiştir.⁶²⁸ Nu'mân son çare olarak Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olan Şeybânîler'den sığınma talep etmiştir.⁶²⁹ Güçlü bir aileye sahip olan Hanî b. Mes'ûd, Nu'mân'ın aile fertlerini ve savaş hazırlığı için topladığı sayıları yaklaşık olarak bin zırh ve silahtan oluşan mühimmatı emanet alarak yardım talebini kabul etmiştir. Ancak Nu'mân, ailesi ve sığındığı kabile zarar görmesin diye⁶³⁰ Kisrâ ile görüşmek için Medain'e gitmiş ve burada ayakları zincire vurularak hapse atılmıştır.⁶³¹ Nu'mân'ın bu olaydan sonraki akıbeti ile ilgili kaynaklarımız farklı rivayetler aktarmaktadır. Taberî, Nu'mân'ın Hânekîne'ye götürüldüğü ve burada yayılan taundan hastalanarak öldüğünü aktarırken⁶³²; Mes'ûdî, Sâbât'ta zindana atıldığını ve daha sonra fillerin altında çiğnetilerek öldürüldüğünü nakletmektedir.⁶³³ Ebu'l-Ferec ise onun Hânikîne'de uzun bir müddet zindanda tutsak kaldıktan sonra öldüğünü ifade etmektedir.⁶³⁴ A'sâ b. Kays beyitlerinde Nu'mân'ın fiillerin ayakları altında çiğnetilerek öldürdüğünü söylemektedir.⁶³⁵ Taberî de bundan dolayı ölümünün yanlış bilindiğini söylemektedir.⁶³⁶ Ayrıca Mes'ûdî, Hani b. Mes'ûd eş-Şeybanî'nin

⁶²⁵ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 79

⁶²⁶ Taberî, Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 151; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 100-101

⁶²⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 57.

⁶²⁸ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 80

⁶²⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 152.

⁶³⁰ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 80.

⁶³¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 205.

⁶³² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 206.

⁶³³ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, II, 80.

⁶³⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 82

⁶³⁵ Ebû Basir Meymun b. Kays b. Cendel Bekrî A'sâ (7/629), *Divan Tabernu A'sa el-Kebir*, şrh. Muhammed Hüseyin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983, 219.

⁶³⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 206.

Nu'mân'ın fillere çiğnetildiğini ifade eden beyitlerini nakletmektedir.⁶³⁷ Yine Hâkânî-i Şîrvânî, Medain harabeleri kasidesinde Nu'mân'ın fillerin ayakları altında çiğnetildiğini söylemektedir.⁶³⁸ Anlaşılan o ki Sâsânîlerin filleri savaşta kullandıkları⁶³⁹ bilindiği için Nu'mân'ın ölümü metaforik bir betimlemeyle ifade edilmiştir. Sonuç itibariyle kaynaklarımız Nu'mân'ın öldürülmesinin Zûkâr savaşının çıkmasına neden olduğu konusunda hem fikirdir.⁶⁴⁰

Savaşa ortam hazırlayan ve bölgedeki siyasî atmosferi değiştiren en büyük etken şüphesiz Münzir hanedanının iktidardan uzaklaştırılmasıdır. Söz konusu hanedanlığın siyasî otoriteden el çektilmesi bölgede siyasî istikrarsızlığa neden olmuştur. Bilhassa Arap kabilelerini organize eden bir siyasî erkin ortadan kalkmış olması her kabilenin kendi başına hareket etmesine neden olmuştur.⁶⁴¹ Dolayısıyla Münzir hanedanının yönetimden alınması siyasî çatışma ortamının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu da gösteriyor ki savaşın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan Münzir hanedanının iktidardan uzaklaştırılma nedenleri üzerinde durulması gerekmektedir. Münzir hanedanının uzaklaştırılma sebepleri arasında Hüsrev Perviz'in Behrâm Gur ile giriştiği iktidar mücadelesinde Nu'mân b. Münzir'in Behrâm'ı destekleyerek iktidara gelmesini sağlaması ile Sâsânîlerin iç işlerine karışmış olması yer almaktadır.⁶⁴²

Dineverî'nin aktardığı bilgiyle kisrâ Hüsrev'in Nu'mân b. Münzir ve ailesini tasfiye etme nedenini farklı bir açıdan değerlendirmektedir. Buna göre Nu'mân ve ailesinin Hîre'nin yönetiminden uzaklaştırılması, Nu'mân ve yakınlarının Arap kabileleri üzerinde güçlü bir otorite kurması ve böylece bölgenin siyasî otoritesinin Sâsânîler'den Nu'mân'a geçebileceği düşüncesinin Arap kabilelerine aşılmasıdır.

⁶³⁷ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 81.

⁶³⁸ Karaköse, S, Akdeniz, M. (2018). *Hâkânî'nin Medâyin Harâbeleri Kasidesi Şerhi ve Türkçe Tercümesi* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (62) , 83-110, 97.

⁶³⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 211.

⁶⁴⁰ Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]): *Eyyâmü'l- Arab kable'l-İslâm*, nşr. Âdil Câsim el-Beyâtî, Beyrut, 1987, 490; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 152; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 81; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 82

⁶⁴¹ Ya'kûbî, *Târîh*, I, 263; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 193; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 82.

⁶⁴² Ya'kûbî, *Târîh*, I, 205; Dineverî, *Ahbaru't-Tivâl*, 51-52. Kisra Hüzmüz oğlu Behram Gur doğduğu zaman Arap örf ve adetleriyle büyümesi amacıyla bir Arap sultaneye vermeyi kararlaştırmıştır. Bu amaçla amili olan Hire kralı Numan'ı huzuruna çağırarak Behram'ı ona emanet etmiştir. Behram için Havernak sarayı inşa edilmiş ve orada özel eğitim ile Arap örf ve geleneklerine göre büyük bir itina ile yetiştirilmiştir. Yirmili yaşlara kadar Hire'de kalmıştır. Babasının ölümü üzerine Sâsânî sarayında meydana gelen taht kavgaları üzerine Numan'ın direktifiyle harekete geçen Behram, yaklaşık on bin süvariden oluşan Arap kuvvetlerinin desteğiyle tahta çıkmış oldu. Ya'kûbî, *Târîh*, I, 205; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 69. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 92

Dahası bu konuda Nu‘mân b. Münzir’in bu mevzu hakkında Arap kabilelerine mektup gönderdiğini ve onları kendi hakimiyeti altında birleştirmek istediğini söylemektedir. Bunun önünü geçmek için de kistrâ, bu hususu kavramaktan aciz olan bir bedevî olan İyâs b. Kabîsa’yı Hîre hükümdarlığına getirmiştir.⁶⁴³ Çağdaş araştırmacılardan Muhammed Dayfallah Batâyine, Dineverî’nin aktarmış olduğu bu bilgileri Nu‘mân ve yakın akrabalarının siyasî otoritenin Sâsânîlerden kendilerine geçirmek için hazırlık yaptıkları hususunu ileri sürmenin doğru bir tez olmadığını ve o dönemde insanların düşüncelerinde Sâsânîlere ait güçlü bir siyasî otoritenin bir Arap kabilesine geçebileceği beklentisini oluşturacak herhangi bir Arap birliği ve kuvveti olmadığını ifade etmektedir. Dahası söz konusu dönemde Sâsânî iktidarının Bizanslılar’a geçme beklentisinin Araplara geçme beklentisinden daha yakın bir durum olduğunu söylemektedir. Ayrıca Nu‘mân b. Münzir’in mevzu bahis konu hakkında İyâs b. Kabîsa’nın da durumu kavramaktan aciz olduğunu gösteren bilginin de doğru olmasının zayıf olduğunu beyan etmektedir.⁶⁴⁴ Buna karşın Nina Victorovna Pigulevskia, Nu‘mân ve ailesinin Hîre yönetiminden uzaklaştırılmasını, Hîre’deki askeri gücün Arap kuvvetlerinden oluşması ve bunun Sâsânî hakimiyetine karşı bağımsız olabilecek düzeyde olmasını göstermektedir. Buna binaen İyâs b. Kabîsa’nın yanında Azadbe adında bir Sâsânî yöneticinin atanmasının olası bir tehlikeyi bertaraf etmek amacıyla olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla İyâs b. Kabîsa’nın bağımsız değil Hîre’nin eş valisi olduğu söylenebilir.⁶⁴⁵ Kister de Yâkût el-Hamevî’nin verdiği bilgiye dayanarak, Nu‘mân’ın kabilelerin desteğini almak için, hâkimiyeti altında bulunan topraklardan önemli bazı kabile eşrafında verdiğini ileri sürmektedir.⁶⁴⁶ Nitekim Temîm kabilesinden Sevâd b. Adî’ye, daha sonra kendi adına nispeten es- Sevâdiyye olarak isimlendirilen bir köyü⁶⁴⁷ ve Abdu Hind b. Nucem el-Iyâdî’ye ise, Aksas denilen yeri vermiştir.⁶⁴⁸ Dolayısıyla Hîre hükümdarları Arap kabileleri arasında konumları kabul görmüş ve kabileler arası olaylara müdahale eder pozisyona gelmişlerdir.⁶⁴⁹ Böylece

⁶⁴³ Dineverî, *Ahbaru’t-Tivâl*, 110-111

⁶⁴⁴ Muhammed Dayfallah Batâyine, “*Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslâm Fetihleri ile Olan İlişkileri*,” çev. Abdülhalik Bakır, *Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, Ankara 2004, 47

⁶⁴⁵ Nina Victorovna Pigulevskia, *el-‘Arab ‘ala hudûdi Bizanta ve İran: mine’l-Karnî’r-Rabîb‘ ile’l-Karnî’s-Sâdis el-Milâdî*, Arapçaya trc. Selahaddin Osmân Hâşim, el-Meclisü’l-Vatani li’s-Sekâfe ve’l-Fünun ve’l-Âdâb, Kuveyt, 1985, 146.

⁶⁴⁶ Kister, M. J., *Hîre: Araplarla İlişkiler Üzerine Bazı Notlar*, trc., Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, no. 1 2005, 29-54, 46.

⁶⁴⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû’l-büldân*, III, 275.

⁶⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû’l-büldân* I, 236.

⁶⁴⁹ Kister, *Hîre*, 54.

kabileler arası bürokraside arabulucu ve kabileler üstü bir güç haline gelmişlerdir.⁶⁵⁰ Nitekim İbn Abdirabbih, Nu'mân b. Münzir'in kabile eşraflarıyla yapmış olduğu toplantıda kendisinin onlardan biri ve Arap kabilelerinin ortak paydası olduğunu belirterek Sâsânîlere karşı onunla birlikte Arap birliği çağrısını aktarmaktadır.⁶⁵¹

Nu'mân ve ailesinin iktidardan uzaklaştırılmasını Muhammed Dayfallah Batâyine, Sâsânî-Bizans ilişkilerine bağlamaktadır. Buna göre Sâsânî ile Bizans İmparator'u arasında oluşan karşılıklı siyasî atmosfere binaen kistrânın bölgedeki nüfuzundan ödün vermesi sonucunda gerçekleşmiştir. Zira kistrâ, bölgede ezeli rakip olan Hîreliler ile Gassânîler birbirleriyle didişirken iki büyük imparatorluğun karşı karşıya gelmelerine neden olmaktadır. Bunun nedeniyle birbirine karşı düşmanca tavır takınan ve iki taraf arasında savaşa sebep olan taraftan birini yani kendine bağlı Nu'mân ve ailesini iktidardan uzaklaştırarak bunun önüne geçmeye çalışmıştır. Dolayısıyla onların yerine İyâs b. Kabîsa ile Sâsânî asıllı bir idareciyle birlikte Hîre'ye idareci olarak atamıştır.⁶⁵² Modern İranlı araştırmacılar da klasik İslam tarihi kaynaklarında Nu'mân b. Münzir'in öldürülüşü nedenine ilişkin olarak anlatılan rivayetlere ihtiyatlı yaklaşmamız gerektiğini savunmaktadırlar. Onlara Hire devletinin bağımsız hareket etmeye başlaması, Nu'mân Münzir'in Hristiyanlığı kabul ederek Bizans devletinin nüfuz altına girme potansiyeli, II. Hüsrev Pervîz'in (590-628) Bizans ile girişeceği büyük savaş öncesi düşmanla işbirliği yapma tehlikesi bulunan Hirelileri ortadan kaldırma isteği gibi nedenlerin etkili olduğunu belirtmektedirler.⁶⁵³

Savaşın nedenleri arasında sayılabilecek ve kaynaklarımızda genişçe yer verilen diğer bilgi iki taraf arasındaki sorunun veya anlaşmazlığın nedeni hakkında önemli ipuçları niteliğindedir. Buna göre Nu'mân b. Münzir, kistrâ ile görüşmek üzere gelen Çin, Hint ve Rum (Bizans) elçileriyle birlikte Arap kabile eşrafını da yanına alarak heyete refakat edip onları kistrânın huzuruna çıkarmıştır. Bu esnada kistrâ ile Arap kabilelerinin reisleri arasında bir takım sözlü çekişmeler çıkmıştır.⁶⁵⁴ Bunun sonucunda da aralarındaki anlaşmalar bozulmuş ve Arap kabileleri bundan sonra Sâsânîlere vergi

⁶⁵⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VIII, 92.

⁶⁵¹ İbn Abdirabbih, *'İkdü'l-ferid*, I, 279.

⁶⁵² Muhammed Dayfallah Batâyine, "*Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslâm Fetihleri ile Olan İlişkileri*," I, 47-53.

⁶⁵³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Turun, *İran'ın Fethi*, 173-175.

⁶⁵⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (ö. 654/1256): *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, thk., Ammar Reyhavi Muhammed Berekat, I-XII Daru'r-Risaletü'l-Alemiyye, Bağdat, 2013, II, 479.

vermeyeceklerini ifade etmişlerdir.⁶⁵⁵ Nu'mân, kistrânın bu durumdan dolayı Arap kabilelerini cezalandıracağını kanısına varmış olmalı ki Hîre'ye geldiği gibi bölgede bulunan Bekr b. Vâil, Temîm, Sülemî gibi kabile liderlerine haber gönderip onları Havernak sarayına toplantıya çağırmıştır.⁶⁵⁶ Gelen kabile temsilcilerine de kistrâ ile aralarında geçen diyalogları aktararak Sâsânîlerin sınırlarında Arapların ikamet ettiğini hatırlatmış ve oluşan durumun ciddiyetine dikkat çekmiştir. Dahası Kistrâ'nın Araplara kin beslediğini ve Sâsânîlerin haraç ödeyen diğer milletler gibi Arapları da kendilerine köle yapmak istediğini ifade etmiştir.⁶⁵⁷ Dolayısıyla Nu'mân'ın faaliyetlerinden haberdar olan kistrâ, Nu'mân'ın Arap kabileleri ile birleşerek ona karşı bağımsızlık kazanmasının önüne geçmek için Nu'mân b. Münzir ve ailesini azlederek yerine başka bir yönetici atamıştır.⁶⁵⁸

Nu'mân b. Münzir ve Münzir hanedanlığının iktidardan azledilmelerinin nedenleri arasında Nu'mân'ın Hristiyanlığı benimsemiş olması da gösterilmektedir.⁶⁵⁹ Nu'mân'ın Hristiyanlığı benimsemesiyle Bizans ile dinî birlik ile ittifak kurma endişesiyle kistrânın onu azlettiği ifade edilmektedir.⁶⁶⁰ Fakat baktığımızda yerine atamış olduğu İyas b. Kabîsa'nın da Hristiyanlığı benimsemiş olduğunu görmekteyiz.⁶⁶¹ Yine ondan önce de Hîre hükümdarlarından Hristiyanlığı benimsemiş olanlar olmasına rağmen bundan dolayı kistrâların herhangi bir müdahalede bulunmadığı görülmektedir.⁶⁶² Dolayısıyla Kistrâ'nın Nu'mân'ın Hristiyanlığı benimsediğinden dolayı azletmiş olması ihtimalinin çok zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

Savaşın nedenleri arasında Bekr b. Vâil kabilesinin akınları da yer almaktadır. Ebu'l-Ferec'in aktardığı bilgilere göre Bekr b. Vâil kabilesi Nu'mân b. Münzir'in öldürülmesinden sonra sadakatlerinden dolayı Nu'mân'ın öcünü almak için Sevad bölgesinde Sâsânîlere karşı akınlar yapmaya başlamıştır.⁶⁶³ Bunun üzerine Kays b. Mesûd, İbn Abdullah b. Amr'ı Kistrâ'ya göndererek ona bir iktâ veya arpalık vermesi

⁶⁵⁵ İbn Abdürabbih, *'İkdü'l-ferid*, I, 278-286.

⁶⁵⁶ Seyyid Ahmed Hâşimî, *Cevâhirü'l-Edeb*, I, 228.

⁶⁵⁷ İbn Abdürabbih, *'İkdü'l-Ferid*, I, 279.

⁶⁵⁸ Cevâd Ali, *Mufasssal*, VII, 164.

⁶⁵⁹ Arif Abdülgani, *Hîre*, 21.

⁶⁶⁰ Abdülmün'im Macid, *et-Târîhü's-siyasî li'd-devleti'l-'Arabiyye*, I-II, Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, Kahire 1982, I, 92.

⁶⁶¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 291.

⁶⁶² Arif Abdülgani, *Hîre*, 479.

⁶⁶³ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 35.

halinde onların Sevad bölgesindeki akınlarını durduracağını ve onları kontrol edeceğini iletmesini söylemiştir. Bunun üzerine kistrâ Übülle'yi ve etrafındaki 80 köyü Kays b. Mesûd'a iktâ olarak vermiştir.⁶⁶⁴ Hatta Kays b. Mesud'un kabile liderlerine Kirbas adı verilen elbise ile belli miktarda hurma vererek onlarla birlikte Bekr b. Vâil kabilesine karşı gazveler yaptığından söz edilmektedir.⁶⁶⁵ Ebü'l Bekâ, Kistrâ'nın Kays b. Mesûd'u sınır güvenliğini sağlamak için görevlendirmesini, Hz. Peygamberin (sav) risâletinin başladığını ve Arapların bölgede güçlendiğinin haberini almasına bağlamaktadır. Buna göre oluşabilecek yeni siyasi konjonktürde kistrâ kendini güvende tutmak için ordusunu sınır bölgesine göndermemiştir.⁶⁶⁶ Yine Afif Abdurrahman, Zûkâr savaşının sebebini Bekr b. Vâil kabilesinin kuraklık sebebiyle Sâsânî sınırında Zûkâr su kuyuları etrafına yerleşmesi ve kistrânın onları sınırlarından uzaklaşma isteğini reddetmeleri olarak zikretmektedir.⁶⁶⁷

Tüm yukarıda saydıklarımızın yanı sıra Arap kabilelerinin vergi yüzünden Sâsânîler'den memnuniyetsizlikleri, haraç yükümlülüğü ve yerel idarecilerin keyfi tutumları gibi sorunlar ile Sâsânîlerin merkezi otoritesinin zayıflaması ve Bizans'a karşı yenilgiler Arap kabilelerinin birleşip Sâsânîlere mukavemet göstermelerine zemin hazırlamıştır.⁶⁶⁸

4.2 Savaşın Gelişmeleri

Kistrâ, yeni atamış olduğu valisi İyâs b. Kabîse'den Nu'mân'ın Şeybânî kabilesinden Hanî b. Mes'ûd'da bıraktığı ailesini ve emanetlerini alıp kendisine göndermesini emretmiştir.⁶⁶⁹ Pigulevskia, Kistrânın Nu'mân b. Münzir'in emanet etmiş olduğu silahları ısrarla istediğini kaydetmekte ve o dönemde Hîrelilerin savaş gereçleri yapımında ileri bir seviyede olduğunu dolayısıyla Kistrânın söz konusu savaş gereçlerini ele geçirmeyi çok önemseydiğini ifade etmektedir.⁶⁷⁰ İyâs b. Kabise, Hanî b. Mesûd'a haber gönderip Nu'mân'ın onda bırakmış olduğu emanetleri kendisine göndermesini

⁶⁶⁴ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 253; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IX, 265.

⁶⁶⁵ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 36

⁶⁶⁶ Ebü'l-Bekâ, Hibetullah Hillî, *el-El-Menâkül-Mezidiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye, ü'l-Mezidiyye fî Ahbarî'l-Mülukî'l-Esediyye*, thk. Salih Musa Deradeke, Muhammed Abdülkadir Harîsât, Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadise, Amman, 1984, 403.

⁶⁶⁷ Afif Abdurrahman, *eş-Şi'r ve eyyamü'l-'Arab*, 157.

⁶⁶⁸ Balcı, *Zûkâr Savaşı ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi*, 68.

⁶⁶⁹ Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]), *Şerhu Neķâ'izu Cerîr ve'l-Ferezdaķ*, I-III, thk. Muhammed İbrahim Hur, Mecm'û'l-Sakafî, Abu Dabî, 1998, II, 491.

⁶⁷⁰ Nina Victorovna Pigulevskia, *el-'Arab 'ala Hudûdi Bizanta ve İran*, 147.

istemiştir. Ancak Hanî, bu isteği geri çevirmiştir.⁶⁷¹ Bu gelişmeden sonra kistrâ, Bekr b. Vâil kabilesini yok etmeye karar kılmıştır.⁶⁷² O sırada kistrânın sarayında Tağlib kabilesinden Nu'mân b. Zura'e bulunmaktadır. Kistrâ'ya Bekr b. Vâil kabilesinin nasıl yok edilebileceği ile ilgili istihbarat desteği vermiştir. Buna göre saldırıya geçmek için sıcakların artacağı mevsimin beklenmesi gerekmektedir. Zira bu zamanda Bekr b. Vâil kabilesi Zûkâr suyu etrafında keleklerin ışık etrafında toplandıkları gibi toplanacaklarını ve bu sayede kistrânın onları topluca gafil bir şekilde ele geçirilebileceği bilgisi kendisine aktarılmıştır. Bu istihbarat bilgisiyle kistrâ, Bekir b. Vâil kabilesinin yaz aylarında Zûkâr suyunun etrafında toplandığı günlerde saldırmaya karar vermiştir.⁶⁷³ Nu'mân b. Zura'nın mevzubahis istihbaratı sağlamasında geçmişten gelen kin ve kabile asabiyetinin olduğunu söylemek mümkündür.. Zira bundan önce Bekr b. Vâil ile Tağlib arasında yaklaşık 40 yıl süren Besus savaşları olmuştur.⁶⁷⁴

Kistrâ savaş hazırlığı yaptıktan sonra Bekr b. Vâil kabilesine Nu'mân b. Zura'a'yi elçi olarak göndermiş ve onlara üç seçenek sunmuştur. Buna göre ya teslim olacaklar ya yurtlarını terk edecekler ya da savaşmayı tercih edeceklerdir. Bekr b. Vâil kabilesi de kistrâyla savaşmayı tercih etmiştir.⁶⁷⁵ Aslında savaşın tek seçenekleri olduğu gözükmemektedir. Nitekim savaş kararı aldıkları kabile toplantısında, teslim olmaları halinde erkeklerinin öldürüleceğini, çocuklar ile kadınlarının esir edileceğini, yurtlarını terk etmeleri halinde ise susuzluk nedeniyle telef olabileceklerini ayrıca Temîm kabilesi ile karşı karşıya kalabileceklerini dile getirmişlerdir.⁶⁷⁶

Bekr b. Vâil kabilesinin savaş kararından sonra Kistrâ, Sevad bölgesindeki görevli komutanlarına savaş hazırlığı yapmalarını ve İyâs b. Kabîsa'nın komutasına girmelerini için emir göndermiştir. Söz konusu bu komutanlardan, Hâmerz et-Tûsterî bölgenin merzûbanı olup, ordugahı Kutkutâne'de bulunmaktadır. Diğer komutan Celâbizîn ise ordugahı Bârik'ta konuşlanmıştı. Ayrıca kistrâ, Sefevan amili olan Kays b. Mesud'a da aynı şekilde emir göndermiştir.⁶⁷⁷ Bunun yanı sıra kistrâ, Nu'mân b. Zur'a'yı Tağlib ve Nemr kabilelerin başına, Hâlid b. Yezîd el-Behrânî'yi Kuda'a ve

⁶⁷¹ Ebû'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 38.

⁶⁷² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 207

⁶⁷³ Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra): *el-Evâ'il*, Dârü'l-Beşir, Tanta, 1408, 428.

⁶⁷⁴ Ebû'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, V, 28.

⁶⁷⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 207.

⁶⁷⁶ Askerî, *el-Evâ'il*, 428

⁶⁷⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 293.

İyâd kabilelerin başına görevlendirmiştir.⁶⁷⁸ Kaynaklarımız toplanan Sâsânî kuvvetlerinin toplam sayısının beş bini bulunduğunu bize haber vermektedir. Bunların üç bini Araplardan oluşurken geri kalan iki bini ise Sâsânî komutanın birliklerinden meydana gelmektedir.⁶⁷⁹ Bekr b. Vâil tarafının ise yaklaşık bin beş yüz savaşçısı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸⁰ Ayrıca kistrâ ordusuyla birlikte savaştan sonra Yemen'deki amiline götürmeleri için değerli mallardan oluşan ticaret kervanını Amr b. Adî gözetiminde göndermiştir.⁶⁸¹

Sâsânî ordusuna karşı Bekr b. Vâil kabilesi, etraftaki kabilelere haber gönderip Sâsânî müstemlekesine ve baskısına karşı ortak hareket etme çağrısında bulunmuştur. Başta Benû 'İcl kabilesi olmak üzere birçok büyük-küçük çaplı kabile Bekr b. Vâil kabilesine destek vermiştir.⁶⁸² Buna karşın Afif Abdurrahman, savaşan kabilelerin sadece Bekr b. Vâil ve Benû 'İcl kabileleri olduğunu aktarmaktadır.⁶⁸³ Bekr b. Vâil tarafının genel komutasına Hanzala b. Sa'lebe b. Seyyar el-'İclî seçilmiştir.⁶⁸⁴ Her ne kadar savaşa hazırlık yapmış ve komuta zincirini kurmuş olsa da Bekr b. Vâil birlikleri, fillerle teçhiz edilmiş ve sayıları 5 bini bulan Sâsânî ordusunun yaklaştığını görünce endişeye kapılmıştır. Dahası onların arasından birinin, “*ey Bekirliler sizin kistrânın fillerine ve ordusuna savaşacak gücünüz yok.*” demesi üzerine birlik içerisindeki herkes kaçışmaya başlamıştır. Ancak Hanzala b. Salebe hemen müdahale ederek savaşçıların kaçmalarını engellemek için develerin üzerindeki hörgüçlerin bağlarını kesmiş ve askerleri geri çevirmeyi başarmıştır.⁶⁸⁵ Sonra da kendisi için Zûkâr yamacında bir çadır kurdurmuş ve bu çadır orda durduğu müddetçe kendisinin de yerinden ayrılmayacağına dair yemin etmiştir.⁶⁸⁶ Böylece kontrolü altında bulunan savaşçılara moral ve cesaret vererek mukavemet göstermelerini sağlamıştır.⁶⁸⁷ Ayrıca savaşta birtakım tekniklerin uygulanmaya başlanması, savaşçıların hem organize edilmesi hem savaşın ciddiyetini kavramaları hem de endişeyi bırakıp mukavemet göstermelerini sağlamıştır. Bu tekniklerden biri Bekr b. Vâil kabilesinin yanında bulunan Rebi'a b. Ğazale es-

⁶⁷⁸ Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek Cadelmevla, Ali Muhammed Bicavi, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, *Eyyamü'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*, el-Matbaatü'l-Asriyye, Beyrut, t.y., 27

⁶⁷⁹ Cadelmevla, *Eyyamü'l-'Arab fi'l-Câhiliyye*, 27.

⁶⁸⁰ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 187.

⁶⁸¹ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 39.

⁶⁸² Balcı, *Zûkâr Savaşı ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi*, 66.

⁶⁸³ Afif Abdurrahman, *eş-Şi'r ve Eyyamü'l-'Arab*, 161.

⁶⁸⁴ Ma'mer b. Müsennâ, *Neġa 'izu Cerîr ve'l-Ferezdaġ*, III, 792.

⁶⁸⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, I, 324.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, I, 435.

⁶⁸⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 296.

Sekunî'nin fillerin üzerinde okçuları görünce önerdiği tekniktir. Buna göre Sâsânî ordusunu Zûkâr mevkiine yaklaştığında, savaşçılardan bir öbek şeklinde kümeler oluşturup okçulara karşı savunma yapacaktır. Böylece Sâsânîler bir kümeye saldırdıklarında diğer küme onlara destek vererek Sâsânîlerin iki ateş arasında kalmaları sağlanmış olacaktır.⁶⁸⁸ Ayrıca Mu'ammer b. Müsenna, Bekr b. Vâil tarafında durumun ciddiyetini gören yaklaşık 7 yüz kişinin savaşta daha rahat hareket edebilmek amacıyla elbiselerinin kollarını keserek savaşa hazırlık yaptığını ifade etmektedir.⁶⁸⁹

Nihayet İyâs b. Kabîse'nin komutanlığını yaptığı Tağlip ve İyâd kabileleri, Kays b. Mesûd'un kuvvetleri ve fillerle teçhiz edilmiş olan Sâsânî birlikleri; Hanzala b. Salebe'nin komutanlığındaki Bekr b. Vâil ve ittifakları ile Zûkâr yakınlarında karşı karşıya gelmiştir.⁶⁹⁰ Bekr b. Vâil cephesinin sağ cenahında Hanzala b. Sa'lebe liderliğinde 'İcl kabilesi, Celâbizîn kuvvetleri ile çarpışmıştır. Bekr b. Yezîd önderliğinde Şeybanîler ise Hâmerz kuvvetleriyle mücadele etmiştir. Mülhamenin orta kısmında da Hanî b. Mesudûn başında bulunduğu Bekr b. Vâil kabilesi, İyâs b. Kâbisa kuvvetleri ile savaşmıştır.⁶⁹¹

Savaşın ilk gününde Sâsânîler üstünlük göstermişlerdir.⁶⁹² İlk günün akşamında Sâsânî saflarında savaşan Kays b. Mes'ûd, Bekr b. Vâil lehine bir manevra yaparak savaşın kaderini belirlemiştir. Zira Kays b. Mesûd gece gizlice Hanî b. Mesûd yanına gelerek istihbarat sağlamış ve Nu'mân b. Münzir'in kendisine emanet ettiği zırh ve silahları savaşçılara dağıtmasını tavsiye etmiştir. Bunun yanında Sâsânî birliklerini de yanlış yönlendirerek adeta savaşın seyrini değiştirmiştir.⁶⁹³ İkinci günde ise su ikmali olmayan Sâsânî birlikleri susuzluk korkusuyla kuyulara doğru kaçışmıştır. Buna karşın Bekr b. Vâil ve müttefikleri ise 15 günlük su stoklamışlardı. Böylece Bekr ve 'İcl kabileleri saldırıya geçerek düşmanı birlikte kovalamış ve bu muharebede üstünlük sağlamışlardır.⁶⁹⁴ Ayrıca, Sâsânî birliklerinin mukavemetinin kırıldığını görüp kazanç elde etmek için İyâd kabilesi, Sâsânî tarafında savaşırken gizlice Bekr b. Vâil kabilesine bir elçi göndererek anlaşma teklifi göndermiştir. Bu teklife göre ya gece ansızın savaş

⁶⁸⁸ Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî (ö. 727/1327 [?]), *er-Ravzû'l-mî'târ fî haberî'l-akâtâr*, thk. İhsan Abbas, Müessesetu Nasır es-Sekâfe, Beyrut, 1980, 261.

⁶⁸⁹ Ma'mer b. Müsennâ, *Eyyamû'l-'Arab fî-Câhiliyye*, 495

⁶⁹⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 193.

⁶⁹¹ Ebû'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 43; Cadelmevla, *Eyyamû'l-'Arab fî'l-Câhiliyye*, 32.

⁶⁹² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 293.

⁶⁹³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 207.

⁶⁹⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 293.

meydanını terk edecekler ya da ertesi gün savaşın kızıştığı anda çekilip Bekr b. Vâil ittifakının saflarına katılacaklardır. Teklifi değerlendiren Bekr b. Vâil kabilesinin liderleri onlardan savaşın kızışma anında çekilmeleri gerektiğini iletmışlerdir.⁶⁹⁵ Bu gelişmeden sonra Yezîd b. Himâr es-Sekunî bir savaş taktiği planlamıştır. Bu plana göre kendisine bağlı olanlardan Habî denilen bir mevzide bir grup gizlenecek, sağ ve sol cenahlardan saldırılacak bu sırada gizlenen grup ansızın ortaya çıkacaktır. Böylece ertesi günde Bekr b. Vâil sağ cenahtan, 'Icl kabilesi de sol cenahtan saldırmıştır. Savaş sırasında gizlenen birliğin ortaya çıkması ve İyâd kabilesinin saf değiştirerek Bekr b. Vâil ittifakının tarafında savaşmaya başlamasıyla Sâsânî ordusu hezimete uğramıştır.⁶⁹⁶

4.3 Savaşın Sonuçları

Bekr b. Vâil kabilesinin liderliğini yaptığı Arap kabileleri kendilerinden güç olarak hayli üstün olan birleşik Sâsânî ordusuna karşı ciddi bir şekilde mukavemet göstermiştir. Çölün avantajlarını ve savaş manevralarını iyi kullanan Bekr b. Vâil tarafı, Sâsânî ordusunu yenmeyi başarmıştır.⁶⁹⁷ Böylece Bekr b. Vâil ittifakı, Sâsânî İmparatorluğuna karşı büyük bir zafer elde etmiş oldu.⁶⁹⁸ Ayrıca savaştan sonra kisrânın göndermiş olduğu ticaret kervanını ele geçirerek büyük ganimete sahip olmuşlardır.⁶⁹⁹ Sâsânî ordusu bu karşılaşmada hiç ummadığı bir mağlubiyete uğramıştır. Öyle ki, pek çok Sâsânî askerin savaş meydanında kaçmak zorunda kalmıştır. Kaçanlar da susuzluk sebebiyle çölde telef olmuşlardır. Sâsânî birleşik ordusu komutanı İyâs b. Kâbisa ise canını zor kurtarabilmiştir. Kaçtıktan sonra Havernak sarayında konaklayan kisrânın yanına gitmiştir. Kisrânın kendisini cezalandıracağını bildiğinden savaşı kazandıklarını söyleyerek Aynu't-Temr'a çekilmiştir.⁷⁰⁰ Havernak sarayında iken Hîreli bir kişiden yenilgi haberini alan kisrâ, İyâs'ı azletmiştir.⁷⁰¹

Savaşın en önemli sonuçlarından biri de yenilmez addedilen ve Arap kabileleri arasında dehşet uyandıran Sâsânî ordusunun yenilmiş olmasıdır. Böylece Arap kabilelerinin, Sâsânîlere karşı asırlardan beri duydukları korku tabusu yıkılmıştır. Bu

⁶⁹⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 208.

⁶⁹⁶ Cadelmevla, *Eyyamü'l-Arab fi'l-Cahiliyye*, 33.

⁶⁹⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, I, 215, 225, II, 46; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 278

⁶⁹⁸ Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2019, 63.

⁶⁹⁹ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 44.

⁷⁰⁰ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 44.

⁷⁰¹ Arif Abdülgani, *Hîre*, 212.

zafer sayesinde Araplara güçlü Sâsânî imparatorluğuna karşı galibiyet elde edilebileceğini gösterilmiştir. Bu durumun, sonraki süreçte Sâsânî topraklarının fethi için Arap kabilelerine cesaret sağladığı aşîkârdır. Bu savaştan sonra Sâsânî ordularının yenilmez olduğu efsanesi yıkılmıştır.⁷⁰² Zira daha önce sınır bölgelerinde problem yaratan Arap kabilelerini dizginlemek ve kendilerine yarayacak bir şekilde düzenleyen Sâsânîler, Hîre merkezli bir otorite oluşturarak set oluşturmuşlardır. Zûkâr yenilgisiyle set aşılmış ve sınır kapıları Arap kabilelerine açılmıştır.⁷⁰³ Nitekim Sâsânî hakimiyetinden memnun olmayan Arap kabileleri Zûkâr savaşından sonra giderek cesaretlenmiş ve Sâsânîlerin iç bölgelerine kadar organize bir şekilde akınlarını giderek arttırmışlardır.⁷⁰⁴ Özellikle de iç karışıklıklar nedeniyle merkezi yönetimin zayıflamasını fırsat bilen kabileler, Sevâd topraklarının önemli bir kısmını ele geçirmişlerdir. Başka bir deyişle başlangıçta Sâsânîler tarafından Bizanslara karşı sınır bölgelerin yerleştirilen Arap kabileleri⁷⁰⁵, artık bu imparatorluğun sınırları içerisinde bulunan topraklara sahip olmak için harekete geçmişlerdir.⁷⁰⁶ Bilhassa Bekr b. Vâil kabilesinin liderliğinde örgütlenen Arap kabileleri atağa geçip Sevâd bölgesinin iç kesimlerine doğru akınları yapmışlardır. ‘İcl kabilesinde Buceyr b. Â’iz önderliğinde Kâdisiye ve Tırnabaz civarları ile Bekr b. Vâil kabilesinden Mefruk b. Amr liderliğinde Übülle şehriyle Hîre arasındaki geniş alanda yaptıkları akınlar örnek verilebilir.⁷⁰⁷ Ebu’l Ferec, kabilelerin bu akınlardan çok ganimet elde ettiklerini ve bu akınlarda birçok kişinin taundan dolayı hayatını kaybettiğini aktarmaktadır.⁷⁰⁸ Kısranın söz konusu akınları durdurması karşılığında Übülle’yi iktâ olarak verdiği Kays b. Mesûd, bu akınları önlemekte aciz kalmıştır. Bundan dolayı da kısra onu cezalandırarak Sabat’ta zindana atmıştır.⁷⁰⁹ İbn Abdirabbih, kısranın Kays b. Mesûd’un Zûkâr savaşında çevirmiş olduğu işten dolayı cezalandırıp zindana attığını ve zindanda öldüğünü aktarmaktadır.⁷¹⁰

⁷⁰² Âdem Apak, *İslam öncesi Arap tarihi ve kültürü*, 63; Veysi Turun, Birinci Asırda Güney Arap Kabilelerinin İlk Siyasî Oluşumlardaki Rolü, (Ankara: Sonçağ, 2022), 40. (Ayrıca Zûkâr savaşı ve Hîre devletinin ortadan kaldırılmasının sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz. Turun, İran’ın Fethi, 173-176)

⁷⁰³ Abdülaziz Duri, *İlk dönem İslam tarihi: bir önsöz*, trc. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991. 88.

⁷⁰⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, II, 259

⁷⁰⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV, 293.

⁷⁰⁶ Balcı, *Zûkâr Savaşı ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi*, 57.

⁷⁰⁷ Ebü’l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 35-36.

⁷⁰⁸ Ebü’l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 36

⁷⁰⁹ Ebü’l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 36

⁷¹⁰ İbn Abdirabbih, *‘İkdü’l-ferid*, II, 118

Arap kabilelerin akınları ilk halife Hz. Ebû Bekir (632-634) zamanına kadar devam etmiştir. Nitekim Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olan Şeybânîlere mensup Müsennâ b. Hârise Hîre yakınlarındaki Haffân'da karargâh kurmuş ve kendi kabilesinin yanı sıra 'Icl, Teymüllât b. Sa'lebe, Kays b. Sa'lebe ve Zuhl gibi kabilelerden de destek alarak etrafa akınlar düzenlemeye devam etmiştir.⁷¹¹ Onunla birlikte hareket eden Süveyd b. Kutbe ve Kutbe b. Katâde ise Übülle yakınlarında Hûreybe'den 'Icl kabilesinden oluşan kuvvetlerle Sâsânîlere karşı akınlar yapmışlardır.⁷¹² Sâsânîlerin içinde bulunduğu iç karışıklığı Hz. Ebubekir'e haber veren ve İslâm ordularının fetih hareketlerine girişmesi için Irak'a davet eden kişi de kabilesi Zukâr savaşından zaferle çıkan Müsennâ b. Harise eş-Şeybânîdir.⁷¹³

Ancak söz konusu akınların Sâsânîler'in merkezi otoritesine karşı değil de onların bölgesel yöneticilerine yani dihanlara karşı olduğu söylenebilir. Akınlar daha çok ganimet elde etmek amacıyla düzenlenmiş ve bu akınların niteliği klasik Arap kabile yağmacılığı şeklindedir.⁷¹⁴

Yukarıda ifa ettiğimiz üzere elde edilen bu başarı Araplar kabillerine tesir etmiş ve bir nevi Hz. Peygamber'den (sav) sonra başlayacak İslâm fetihleri için bir ön girizgâh olmuştur. Bir bakıma bölgenin kapılarını İslâm fetihlerine açmış ve sonunda fetihlerin gerçekleşmesini sağlamlaştırdığı ifade edilebilir. Nitekim Sâsânî sınırındaki kabilelerin imparatorluk topraklarına yaptıkları akınlara, İslâm halifesinin de katılmasını teklif etmeleri bunu göstermektedir.⁷¹⁵ Ayrıca Taberî, Köprü savaşından sonra Müslüman savaşçıların Sâsânîlere karşı bir çekingenlik gösterdiklerini ve Müsennâ b. Hârise'nin Zûkâr savaşının galibiyetini hatırlatarak Sâsânîlerin sanıldığı kadar güçlü olmadıklarını ifade ederek savaşçıları cesaretlendirici konuşma yaptığını kaydetmektedir.⁷¹⁶ Mustafa Fayda, Hz. Ebu Bekir'in fiili olarak Sâsânî imparatorluğuna karşı askeri bir mücadeleye karar verirken Zûkâr savaşının sonucunu göz önünde bulundurduğunu ifade etmektedir. Nitekim Sâsânîler büyük bir imparatorluk olmalarına rağmen devlet idare disiplininin ve düzenli askeri sistemi

⁷¹¹ Vakidî, *Kitabu'r-Ridde*, 217; Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 275; Dîneverî, *Ahbarü't-tivâl*, 107.

⁷¹² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 343.

⁷¹³ Turun, *Güney Arap Kabileleleri*, 38.

⁷¹⁴ İsrâfil Balcı, *"İran Sömürgesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Harise ve Siyasi Faaliyetleri"*, EKEV Akademi Dergi, 177-194 (Yıl: 8, Sayı: 19, Bahar 2004), S. 177-194.

⁷¹⁵ Elias Shoufany, *"Hz.Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar"*. trc. Ahmet Turan YÜKSEL, Murat Ak, İSTEM / 6 (Aralık 2005): 281-290, 289.

⁷¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IV, 61.

olmayan Araplar tarafından büyük hezimete uğratılmışlardır. Ayrıca Müslümanlar, Zûkâr zaferini elde eden Araplardan hem daha güçlü hem de büyük zaferi gerçekleştirenlerle ittifak halindedirler. Dolayısıyla Sâsânîlerle savaşmaları durumunda Müslümanların üstün gelebilecekleri ve zafere ulaşabileceklerine dair motivasyonunu elde etmişlerdir.⁷¹⁷

Zûkâr Savaşı'nın sonucunda ortaya çıkan durumun, Sâsânîler üzerinde büyük bir travmaya yol açtığı gözlemlenmektedir. Dineverî'ye göre, Kisrâ Şireveyh, Zûkâr Savaşı sonrası oluşan atmosferin sorumluluğunu babasına yüklemiş ve bu durumu, babasının Nu'mân b. Münzir'i öldürmesiyle oluşan siyasi kaosun bir sonucu olarak değerlendirmiştir.⁷¹⁸

4.4. Bekr b. Vâil'in Savaşı Kazanmasını Sağlayan Faktörler

Savaşın kazanılmasında özellikle İyâd kabilesinin, Bekr b. Vâil kabilesi ile anlaşma yaparak savaşın kızıştığı sırada taraf değiştirmesi önemli katkılar sağlamıştır.⁷¹⁹ Nitekim Ma'mer b. Müsennâ, İyâd kabilesinin savaş anında taraf değiştirmesinin birçok farklı unsurdan oluşan Sâsânî ordusunun çözülmesini sağladığını kaydetmektedir.⁷²⁰ Bunun yanında Sâsânî saflarında savaşan Arap savaşçıların ırkdaşlarına karşı savaşırken zaman zaman tereddüt etmeleri ve karşı cepheye gizlice istihbarat bilgisi sağmaları Bekr b. Vâil cephesini güçlendirmişlerdir. Dahası karşı cepheye savaş taktiği vermeleri ve savaştıkları hatta yanlış manevra bilgisi vermeleri adeta savaşın sonucunu belirlemiştir.⁷²¹ Zafere ortam hazırlayan bir başka neden olarak, Sâsânîlerle müttefikleri arasında siyasi kopukluğun bulunması ve bu nedenle koordineli bir şekilde hareket edememeleri de gösterilebilir.⁷²²

Bekr b. Vâil ve müttefiklerinin belki de en önemli kozları savaşın kendi bölgelerinde olmasıdır. Çünkü onlar yaşadıkları bölgeyi çok yakından tanımaktaydılar. Filvaki savaşta konuştukları yerlerin coğrafik yapısından olabildiğince istifade etmişlerdir. Ayrıca çölü iyi bildiklerinden ona göre teçhizat yaptıklarını da görmekteyiz. İbnü'l-Esîr, on beş günlük su stokladıklarını ve yaklaşık yedi yüz kişinin

⁷¹⁷ Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İFAV yayınları, İstanbul, 2016, 321-322.

⁷¹⁸ Dineverî, *Ahbârü't-tivâl*, 166,

⁷¹⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 153.

⁷²⁰ Ma'mer b. Müsenna, *Nekaizi Cerîr ve'l-Ferezdak*, III, 794

⁷²¹ Ma'mer b. Müsennâ, *Eyyâmü'l-'Arab kıble'l-İslâm*, 494.

⁷²² Muhammed Dayfallah Batâyine, *"Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslâm Fetihleri ile Olan İlişkileri"*, 49.

rüzgâra ve kum fırtınalarına karşı daha rahat hareket etmek için elbiselerinin kollarını keserek hazırlık yaptıklarını belirtmesi coğrafya şartlarını lehlerine kullandıklarını göstermektedir.⁷²³ Yâkût el-Hamevî de coğrafyayı tanıyıp ona göre pozisyon aldıklarını belirterek Bekr b. Vâil den bir grubun savaş sırasında taktik gereği bir yerde gizlendiklerini ve ansızın ortaya çıkıp Sâsânîlere ağır zayıat verdiklerini, sonradan da bu gizlendikleri yeri Habî'u ismiyle adlandırdıklarını kaydetmektedir.⁷²⁴

Bir diğer etken olarak, Bekr b. Vâil tarafının elindeki esirleri, kendileriyle birlikte savaşmaları karşılığında serbest bırakma vaadiyle savaştırmaları belirtilmelidir. Nitekim Ma'mer b. Müsennâ'nın aktardığı bilgiye göre Bekr b. Vâil kabilesinin elinde Temîm kabilesinden ve özellikle de kabilenin Yerb'u kolundan birçok esir bulunmaktadır. Bu esirler, serbest bırakılmaları halinde Bekr b. Vâil ile birlikte savaşacaklarını ve bu durumun her iki tarafın çıkarına olacağını ifade eden bir teklif sunmuşlardır. Bekr b. Vâil ittifakının önde gelenleri, bu teklifi dikkate alarak esirleri serbest bırakma ve onlarla birlikte savaşma yönünde bir karar almışlardır.⁷²⁵

Bekr b. Vâil cephesinin savaştan öncesinde ve savaş sırasında motivasyon ve moral konuşmaları irad etmeleri savaşı kazanmalarında etkili olmuştur. Nitekim irad ettikleri mersiye ve şiirlerde savaşçıları teşvik edip cesaret verdikleri görülmektedir. Hanzala b. Sa'lebe'nin savaştan önce göstermiş olduğu kararlılık ve savaş sırasında sol cenahın komutanlığında savaşçıları teşvik etmek için söylediği recezler, bu şiirlerden bazısıdır.⁷²⁶ Bunların yanı sıra Taberî, Yezîd b. el-Mükessir'in savaşçıları cesaretlendirmek için savaş sırasında irad ettiği beyitleri aktarmaktadır.⁷²⁷

Bekr b. Vâil ve müttetiklerinin Zûkâr savaşında erkek savaşçılara su taşıyarak, yaralıları tedavi ederek ve şiirleriyle moral ve cesaret veren kadınların savaş meydanındaki katkıları, başarının diğer nedenlerindendir. Nitekim kadınlar, şiirleriyle savaşçıları savaştırmaya teşvik ederek onları cesaretlendirmişlerdir. Korkak davrananları veya savaştan kaçmaya kalkışanları da şiirleriyle rencide etmişlerdir. Ayrıca savaşta cesaret gösterip düşmana karşı direnen savaşçılara güzel vaatlerde bulunmuş aksi

⁷²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, I, 435

⁷²⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 345.

⁷²⁵ Ma'mer b. Müsennâ, *Eyyâmü'l-'Arab kable'l-İslâm*, 500.

⁷²⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* II, 209; Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 41; Yıldırım, "Eyyâmü'l-'Arab (Arap Savaşları) Bağlamında Zûkâr Savaşı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme", 136

⁷²⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 109-110.

durumda ise kendilerinden ayrılacaklarını ifade ederek korkutmuşlardır.⁷²⁸ İbn Miskeveyh, ‘İcl kabilesinden bir kadının, ‘İcl kabilesinden birkaç kişinin savaşta geri durduklarını görünce onları savaşa teşvik eden kasideler irad ederek savaşa cesaretlendirdiğini söylemektedir.⁷²⁹ Bir başkası Mu’ammer b. Müsenna’nın aktardığı ‘İcl kabilesinden bir kadının söylemiş olduğu şu beyit; “*Düşmana galip gelerseniz sizinle sarmaş oluruz, yanlarınıza yastık yayarız. Eğer yenilirsanız sizden dönmek üzere ayrılırız*”⁷³⁰ örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Nu’mân’ın kızı Hind’in burada önemli katkıları olduğu ve birçok beyit irad ettiğini kaynaklarımız aktarmaktadır.⁷³¹ Özellikle savaş başlamadan önce kistrâ ordusunun savaş meydanına doğru seyrini gören savaşçıların Sâsânîlerden çekindiklerini görünce “*ben, taht ve taht sahibi size feda olsun, eğer ben buna kadir olsaydım kanımla ve canımla bunu önlerdim.*”⁷³² beytini irad etmiştir. Savaşa katkı sağlayan bir diğer kadın, babası ‘İcl kabilesinden ve eşi Şeyban kabilesinden olan Safiyye bnt. Sa’lebe’dir. Safiyye bnt. Sa’lebe, Sâsânîlere karşı direnç göstermek için güçlü bir kuvvet hazırlanması amacıyla gösterdiği çabalar sayesinde civar kabilelerin desteği elde edilmiştir. Ayrıca savaş sırasında söylediği recezler ve kasidelerle adeta savaşın ritmini arttırmıştır. Dahası savaş meydanında savaşçıların arasına dolaşarak isimlerini beyitlerinde zikrederek kahramanlık göstermelerine teşvik etmiştir. Söylemiş olduğu; “*Haydi Benû Şeyban, saf saf olup saldırın, kim yüceliği isterse ölümden korkmamalı, eğer yenilirsanız sünnetsizler bizi kirletir.*”⁷³³ beyti bunlardan biridir. Bir başka katkısı ise Sâsânî cephesinde savaşan ırkdaşlarına karşı söylediği kasidelerdir. Bu kasideler sayesinde Sâsânî hattında yer alan Arap asıllı komutanlardan Tamîm’e kendisinin de Arap asıllı olduğunu hatırlatarak hem istihbarat bilgisi elde etmiş hem de kistrânın güçlerini mağlup olması için destek vermesini sağlamıştır.⁷³⁴

Sâsânîlerin yenilmesinin nedenlerine baktığımızda savaşı yeterince ciddiye almadıklarını görmekteyiz. Nitekim kistrânın savaşın akabinde Yemen’deki amiline götürmeleri için orduyla birlikte değerli mallardan oluşan ticaret kervanını Amr b. Adî

⁷²⁸ Yıldız, Hakkı Dursun ed, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınlar, İstanbul, 1989, I, 182.

⁷²⁹ İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya’kûb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030), *Tecâribü’l-ümem ve te’âkübü’l-himem*, I-VII, thk. Ebû Kasım İmamî, Suruş, Tahran, 2000, I, 241.

⁷³⁰ Ma’mer b. Müsennâ, *Nekaizi Cerîr ve’l-Ferezdağ*, III, 793.

⁷³¹ Ebû’l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 38.

⁷³² Ebû’l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 39.

⁷³³ Ma’mer b. Müsennâ, *Nekaizi Cerîr ve’l-Ferezdağ*, III, 795.

⁷³⁴ Beşîr Yemût, *Şâirât’u’l-Arab fi’l-Cahiliyye ve’l-İslâm*, 14.

gözetiminde göndermiş olması düşmanını küçümsediğini ve kesin bir zafer beklediğini göstermektedir.⁷³⁵ Ayrıca Sâsânîlerin kendi askerlerinden ziyade müstemlekeleri olan Arap kabilelerden oluşan birliklerle savaşmaları, yenilmelerinin en önemli nedenlerdendir. Zira savaşta aleyhlerinde saf değiştiren Âyad kabilesi savaşın seyrini değiştirmiştir. Ayrıca komutanların Araplardan seçilmesi de Sâsânî savaş hattında büyük yıkıma sebep olmuştur. Bunlardan Kays b. Mesûd'un gizlice Bekr b. Vâil kabilesine istihbarat bilgisi ve savaş taktiği vermesi ile Sâsânî ordusunda savaşan Arap asıllı Tamîh'in kistrânın büyük ordu hazırlığı yaptığı haberini alınca gönlü buna razı olmayıp ve bunu karşı tarafa bildirmesi zikredilir.⁷³⁶ Bir başka neden Sâsânî ordusunun çöl şartlarına göre iyi teçhiz edilmemiş olması. Kaynaklarımızın bize aktardığı bilgilerden Sâsânî ordusunun yeterince su stoklamadığı anlaşılmaktadır. Zira savaşın henüz ikinci gününde Sâsânîlerin savaş hattında susuzluktan dolayı büyük yıkım yaşadığı zikredilmektedir.⁷³⁷ Sâsânîler arasında patlak veren taht kavgaları üzerine⁷³⁸ iç karışıklıkların ve Bizans'a karşı mağlubiyetlerin yaşanması da, savaşın Bekr b. Vâil lehine sonuçlanmasını sağlayan etkenlerdendir.⁷³⁹ Yine Sâsânîlerin tüm ordusunu savaş meydanına sevk etmemiş olmaları yenilmelerinin nedenlerindendir. Nitekim Ebu'l-Beka, kistrânın ordusunun tamamını savaşa göndermemesinin nedeni ile ilgili verdiği bilgi oldukça dikkat çekicidir. Bu bilgiye göre kistrâ, Hz. Peygamberin (sav) risâletinin başladığını, Arapların ondan iftihar ettiğini ve Hz. Peygamberin (sav) etrafında birleştiklerini ve böylece bölgelerinde üstünlük sağladıklarını öğrenmiş bundan dolayı da endişelenmiştir. Dolayısıyla da ondan gelecek tehlikeye karşı tedbir amaçlı ordusunun tamamını savaşa göndermemiştir.⁷⁴⁰

Bekr b. Vâil ve taraftarlarının Sâsânîler'e karşı kazandıkları başarı Araplar arasında büyük bir zafer olarak addedilmiştir. Zafer bölgedeki kabilelerle Arabistan'ın iç kesimlerindeki kabileler tarafından sevinç ve coşkuyla karşılanmıştır. Dolayısıyla bu zafer Araplar arasında büyük yankı uyandırmıştır. Hatta Hz. Peygamber'in bu zaferden memnun olduğu, bu zafere sevinç ve coşkuyla karşılık verdiği ifade edilmektedir.⁷⁴¹ Dahası zafer haberi Hz. Peygamber'e ulaştığında “*Bu zafer Arapların Acemlerden*

⁷³⁵ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXIV, 39.

⁷³⁶ Beşir Yemût, *Şâirât'u'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*, 14.

⁷³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, I, 435.

⁷³⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 82.

⁷³⁹ İsrâfil Balcı, *Zûkâr Savaşı ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi*, 61.

⁷⁴⁰ Ebü'l-Bekâ, *el-Menâkûl-Mezidiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esedîyye*, 403.

⁷⁴¹ Ya'kûbî, *Târîh*, I, 263; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 210.

(Sâsânî) intikam aldıkları ilk savaştır. Onlar benim sayemde zafer elde ettiler.” dediği nakledilmektedir.⁷⁴² Mes’ûdî, Hz. Peygamber’in (sav), Bekr b. Vâil zaferinden memnuniyet duyup bu sözü söylemesini onlarla yaptığı görüşmeye dayandırmaktadır. Buna göre Bahreyn ve Yemâme bölgelerinden Abdülkays, Hanife ve Bekr b. Vâil kabilelerinden hac mevsiminde Mekke’ye gitmişlerdir. Bekr b. Vâil’e yardım etmek amacıyla dönerken Hz. Peygamber (sav) onlardan haberdar olunca onlara İslam’ı tebliğ etmiştir. O sırada Hz. Ebu Bekir de yanındaydı ve gelenler arasında bulunan nesep bilgini Dağfel b. Hanzale (ö. 65/685) ile arasında tartışma olmuştur. Bu tartışma alevlenince Hz. Peygamber (sav), sorunun söylenenlerden kaynaklandığını ifade ederek ortalığı yatıştırmıştır. Akabinde, Allah’ın (cc) kendilerine Sâsânîlere karşı yardım edip zafer kazandırması halinde Allah’a iman edip Hz. Muhammed’in (sav) peygamberliğini kabul edeceklerine dair söz vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav), Allah’ın onlara yardım etmesi için dua ettiğini ve Sâsânîlere karşı zaferlerinden haberdar olunca da Hz. Peygamber’in (sav) “*Bu, Arapların Acemlerden intikamlarını aldıkları ilk savaştır. Onlar benim sayemde zafere elde ettiler.*” sözünü söylediğini ifade etmektedir.⁷⁴³ İbn Kesîr, bunun yanında Bekr b. Vâil ve taraftarlarının savaş parolası olarak “*Ya Muhammed’i*” seçtiklerini ve bu sayede savaşı kazandıklarını zikretmektedir. Bunun sonucunda da İslamiyet’i benimsediklerini de kaydetmektedir.⁷⁴⁴

Bikaî (ö. 885/1480) ve Suyutî (ö. 911/1505) de Hz. Peygamber’in yukarıda bahsettiğimiz sözüyle ilgili benzer bilgiler aktarmaktadırlar. Buna göre Hz. Peygamber (sav) İslam tebliğ etmeye başladığında Bekr b. Vâil’den bir grup hac mevsiminde Mekke’ye gelmiştir. Hz. Peygamber (sav) de onlara İslamiyet’i tebliğ etmesi için Hz. Ebu Bekir’i göndermiştir. Hz. Ebu Bekir onlara tebliğde bulunduğunda, liderleri Harise gelene dek beklemek istediklerini ifade etmişlerdir. Harise geldiğinde, Sâsânîler ile aralarında bir savaşın olduğunu, savaş sona erdikten sonra geri dönerek daveti değerlendireceklerini belirtmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir, savaşı kazanmaları halinde mi davete icap edeceklerini sormuştur. Onlar da henüz bir kanıya

⁷⁴² Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *Kitâbü Fezâ’ili’s-şahâbe*, I-II, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Müessesetü’l-Risâle, Beyrut, 1983, 829; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu’fî (256/870) *et-Târihü’l-Kebir*, I-VII, thk. Muhammed Abdulmû’id Han, Dairetü’l-Me’arif el-Osmâniyye, Haydarabad, ty. II, 105.

⁷⁴³ Mes’ûdî, *et-Tenbih ve’l-İşraf*, 208.

⁷⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, III, 225.

ulaşmadıklarını, savaştan sonra geri döneceklerini ve durumu değerlendireceklerini ifade etmişlerdir. Zûkâr'da Sâsânîlerle karşı karşıya geldikleri zaman liderleri onları davette bulunanın ismini sorunca Muhammed cevabını vermişler ve böylece savaş parolasını “*Muhammed*” olarak belirlemişlerdir. Hz. Peygamber (sav), Bekr b. Vâil zaferinin haberini alınca da mevzu bahis sözünü serdetmiştir.⁷⁴⁵

el-Himyerî ise Zûkâr savaşı sırasında Hz. Peygamber'in (sav) Medine'de olduğunu savaşın haberini aldığı anda Bekr b. Vâil'in galip gelmesi için dua ettiğini hatta zafer haberini alınca kadar duasını sürdürdüğünü zikretmektedir. Zafer haberini alınca da yukardaki sözünü dile getirdiğini aktarmaktadır. Ayrıca Bekr b. Vâil'in bundan sonraki savaşlarında şiar olarak “*Ya Muhammed*”’i seçtiklerini kaydetmektedir.⁷⁴⁶

Muhammed Hamidullah, savaşın vuku bulduğu zamanda Araplarda bir üniforma geleneğinin olmadığını ve dolayısıyla birbirlerini savaş meydanında ayırt edebilmek amacıyla parola kullandıklarını söylemektedir. Parola kelimesinin “*Ya Muhammed*” olarak seçilmesinin nedeni, ölüm kalım meselesi olan bir savaşta beklenen kurtarıcının adı olarak bu ifadenin seçilmiş olabileceği şeklinde açıklama yapmaktadır.⁷⁴⁷ Nitekim İbn Habîb, Araplar arasında Muhammed adında bir kişinin peygamber olacağı beklentisinin olduğu ve bundan dolayı da Arap kabileleri arasında Muhammed isminin yaygınlaştığını ifade etmektedir.⁷⁴⁸

Zûkâr savaşının Arap coğrafyasına yankıları savaş sırasında dile getirilen beyitlerin bazıları bölgede vuku bulan savaşlarda da serdedilmiş olmalarından anlaşılmaktadır. Nitekim Zûkâr savaşı sırasında ‘İcl kabilesinden bir kadının söylediği beyitlerin Hind bnt. Utbe tarafında Uhud savaşında dile getirildiği zikredilmektedir.⁷⁴⁹

Zûkâr savaşının başka önemli sonucu Bekr b. Vâil kabilesinin bölgeye yayılması ve Arap kabileleri arasında saygın bir konum kazanmasıdır. Etkin oldukları

⁷⁴⁵ Bikai, Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan Bikai(885/1480), *Nazmü'd-Dürer fî Tenasübi'l-Ayati ve's-Süver*, I-XXII, Dârü'l-Kütübü'l-İslâmiyye, Kahire, ty. XV, 42; Suyutî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyutî (911/1505), *el-Hasaisü'l-Kübrâ*, I-II, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ty. I, 302.

⁷⁴⁶ Himyerî, *er-Ravzü'l-Mi'tar fî Haberi'l-Aktar*, 262.

⁷⁴⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I-II, trc. Salih Tuğ, İmaj, Ankara 2003, I, 23.

⁷⁴⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, 130.

⁷⁴⁹ İbn İshâk, Ebü Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesar İbn İshâk(150/767), *Siretü İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1978, 327; Süheyli, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed Süheyli (581/1185), *Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm*, I-VII, thk. Ömer Abudusselam el-Selamî, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, 2000, V, 306.

bölgeler arasında Bahreyn de bulunmaktadır. Ayrıca Hîre’de daha önce hüküm süren Münzir ailesiyle yakın ilişki kurmuşlardır. Bunu Bekr b. Vali kabilesinin Bahreyn’de irtidat ettiklerinde görmekteyiz. Nitekim Hz. Peygamber hicrî 8. yılında Alâ b. Hadramî’yi (ö. 21/642) Bahreyn emiri Münzir b. Sâvâ’ya ve kabilesine İslam’a davet etmek üzere Bahreyn’e göndermiştir. Bekr b. Vâil kabilesi ve bölgedeki diğer kabileler davete icap ederek İslamiyet’i benimsemişlerdir.⁷⁵⁰ Ancak Hz. Peygamber’in (sav) vefatından sonra Munzir b. Sâvâ da vefat edince Bahreyn bölgesi irtidat etmiştir.⁷⁵¹ Abdülkays kabilesi irtidat etmişse de tekrar İslam’a dönmüş ancak Bekr b. Vâil bu durumda ısrar etmiştir.⁷⁵² Bekr b. Vâil kabilesinden dinden dönenlerin bir kısmı kistrâya giderek Hz. Peygamber’in vefat ettiğini, O’nun yerine geçen halifenin zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra Bahreyn’de Abdülkays kabilesinden başka kimselerin İslam’a bağlı kalmadığını, nüfus olarak da onlardan daha fazla olduklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine kistrâ, henüz çok genç olan Münzir b. Nu‘mân el-Ğarur’u bir taç giydirmiş ve yanına bir askeri birlik vererek kendisinin amili olarak Bahreyn’e bölgesine göndermiştir.⁷⁵³ Bahreyn de irtidat olaylarını bastırmak için Hz. Ebu Bekir, Ala b. Hadramî’ye sancak vererek oraya göndermiştir. el-Hutam’a harekete geçmiş ve yanındakilerle birlikte Bekr b. Vâil kabilesine iltihak etmiştir. Ala b. Hadramî bu haberi alınca, Müslümanlarla birlikte harekete geçmiş ve Cuvasa’ya inmiştir. İki taraf arasında çetin savaş olmuştur ve Munzir el-Ğarur, Cüvâsâ Savaşında öldürülmüştür.⁷⁵⁴ Belâzurî, Münzir’in kurtulduğunu, el-Muşakkar kalesine sığındığını ve etrafını su ile çevirdiğini ve böylece Ala’nın oraya ulaşamadığını zikretmektedir. Ayrıca Münzir’in, Ala ile şehri terk etmek şartıyla anlaşma yaptığını, onun da şehri terk ettiğini, Müseylime ile birleştiğini ve onunla birlikte öldürüldüğünü kaydetmektedir.⁷⁵⁵ Buna karşın İbnü’l-Esir, Münzir el-Ğarur’un önce emân isteyip teslim olduğunu, sonra da kaçtığını ve yakalanıp öldürüldüğünü söylemektedir.⁷⁵⁶ Taberî ise Munzir el-Ğarur’un Müslüman olduğunu hatta önceden “ğarur” (aldatan, mağrur eden) denildiğini Müslümanlar

⁷⁵⁰ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 29.

⁷⁵¹ Belâzurî, *Fütûhü’l-Büldân*, 98.

⁷⁵² Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 301.

⁷⁵³ İbn A’sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kufî İbn A’sem el-Kûfî(314/926), *el-Fütuh*, I-VIII, th. Ali Şirî, Dârü’l-Edva, Beyrut, 1411., I, 38.

⁷⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemi’l-Büldân*, I, 349.

⁷⁵⁵ Belâzurî, *Fütûhü’l-Büldân*, 99.

⁷⁵⁶ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, II, 342.

olduktan sonra da “*Ben ğarur değilim fakat mağrurum (aldatılmış)*” dediğini ifade etmektedir.⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 303

5. HİRE HEYETİ VE KA‘B B. ADÎ

Hîreliler, Arap yarımadası ve bölgedeki kabilelerle sıkı bir ilişki içerisindeydi. Hem ticaret hem de siyasî olarak güçlü bağları bulunmaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in (sav) tebliğ faaliyetlerine başlayınca bundan haberdar olmaları kaçınılmazdır. Zira yukarıda ifade ettiğimiz üzere bölgedeki kabileler Hz. Peygamber’le (sav) görüşmüş⁷⁵⁸ ve civar bölgelerde İslamiyet yayılmaya başlamıştır.⁷⁵⁹ Hîreliler de buna kayıtsız kalmamış ve Hz. Peygamber (sav) hakkında araştırma yapmak için dört kişilik bir heyet görevlendirmişlerdir. Bu heyet, Resulullah’ın (sav) vefatından kısa bir süre önce (11/632) Medine’ye gitmiştir.⁷⁶⁰ Bu konu hakkında en geniş bilgiyi İbn Yunus el-Mısri (ö. 347/958) vermektedir. Heyetin Hîre’de rahip olan Adî tarafından organize edilerek gönderildiğini ifade edilmektedir. Buna göre; Ka‘b’ın babası rahip Adî şöyle demiştir: “Sizden bir grup bu kişinin (Hz. Muhammed (sav)) yanına gidip onu dinlemek istemez mi? Yarın öbür gün öldüğünde keşke yanına gidip onun dediklerine kulak verseydik belki de o hak yolu üzerindedir! dersiniz. Aranızdan 4 kişi seçip ona gönderin.”⁷⁶¹ Bu sırada orada bulunan Ka‘b b. Adî, babasına kendisinin bu heyete iştirak etmek istediğini belirtmiştir. Babası oraya gidip ne yapacağını sorunca da olan biteni gözlemleyeceğini cevabını vermiştir. Böylece Ka‘b b. Adî, heyetle birlikte Resûlullah’ın (sav) huzuruna gitmiştir. Hz. Peygamber (sav), Medine’ye gelen Hîre heyetine İslam’ı tebliğ etmiştir.⁷⁶² Onlar da Hz. Peygamber’in (sav) davetine icap etmiş ve hemen akabinde Hîre’ye geri dönmüşlerdir. Hîre’ye döndükten hemen sonra da Hz. Peygamber’in vefat haberi onlara ulaşmış ve Ka‘b b. Adî dışındaki 3 kişi “eğer peygamber olsaydı ölmezdi” diyerek irtidat etmişlerdir. Ancak Ka‘b b. Adî, “daha önceki peygamberler de ölmüştür” diyerek İslam üzerine sebat etmiştir.⁷⁶³ İbnü’l-Esîr, bundan farklı bir rivayet aktarmaktadır. Buna göre; heyet Medine’ye gittiğinde Hz. Peygamberi (sav) gözetlemiştir. Onun

⁷⁵⁸ Mes‘ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, 208.

⁷⁵⁹ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*,

⁷⁶⁰ Beğavî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülazîz Beğavî(317/929), *Mu‘cemü’s-Sahâbe*, I-V, thk. Muhammedü'l-Emin b. Muhammed el-Ceknî, Dârü'l-Beyân, Kuveyt, 2000, V, 132.

⁷⁶¹ Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus b. Abdîla’la Sadefî İbn Yunus, (347/958), *Târîhu İbn Yunus el-Mısri*, I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421, I, 411.

⁷⁶² Ebû Nu‘aym, Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahani Ebû Nuaym İsfahani (403/1038), *Ma‘rifetü’s-Sahâbe*, thk. ‘Adil b. Yusuf el-Aziz’i, Dârü'l-Vatan, Riyad, V, 2375.

⁷⁶³ İbn Kâni, Ebû'l-Hüseyn Abdülbaki b. Kani' b. Merzuk İbn Kani' (351/962), *Mu‘cemü’s-Sahâbe*, I-III, thk. Salih b. Salim el-Misratî, Mektebetü'l-Gurebai'l-Eseriyye, Medine, 1418, II, 380.

namazlarını izlemiş, Kur'an ve vaazlarını dinlemiştir. O sırada çevreden herhangi bir engelle karşılaşmamıştır. Çok geçmeden Hz. Peygamber (sav) vefat etmiştir. Heyetten dört kişi “*eğer dinî hak olsaydı ölmezdi.*” diyerek ayrılmışlardır. Ka‘b b. Adî ise “*siz istediğinizi yapın, yerine kim geçer ve bu din devam eder mi inkıtaa uğrar mı bakalım.*” diyerek Medine’de kalmıştır.⁷⁶⁴

Heyet hakkında kaynaklarımızın aktardıkları bu iki bilgiyle sınırlıdır. Ayrıca kaynaklarımız bize heyetteki Ka‘b b. Adî dışındaki diğer 3 veya 4 kişinin isimlerinden veya kim olduklarından bahsetmemektedir. Ancak Ka‘b b. Adî hakkında kısıtlı olsa da birtakım veri bulunmaktadır. Hatta bu heyetle ilgili bilgiler Ka‘b b. Adî’nin rivayetlerine dayanmaktadır. Dolayısıyla Hîre halkının Ka‘b b. Adî’nin aracılığıyla doğrudan Resulullah’a (sav) temas etmesi ve onun bir sahabî olarak addedilmesi cihetiyle, Ka‘b b. Adî’nin bizim için önemli bir konu haline gelmesini sağlamaktadır. Biz de kaynaklarımızın bize sunduğu kadarıyla Ka‘b b. Adî hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Ka‘b b. Adî’nin tam künyesi Ka‘b b. Adî b. Amr b Se’labe b. Adî b. Melikân b. Avf b. Zeydû’l-Lat olarak zikredilmektedir. Tenûhî nispetiyle tanınmaktadır. Bu nispeti almasının nedeni dedelerinden olan Melikân b. Avf’ın Tenûhla hilf yapmış olmasından kaynaklanmaktadır. Hîre’de Hristiyanlığı benimseyen ve kendilerini ‘Ûbbad olarak tanımlayan bir din zümresine müntesiptir.⁷⁶⁵ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hîreli heyetle birlikte Medine’ye gitmiş ve Hîre’ye geri döndükten hemen sonra Hz. Peygamber (sav) vefat etmiştir. Diğer heyet üyeleri irtidat etmelerine karşın kendisi dininde sebat etmiştir. Ancak içine kurt düşmüş ve Medine’ye gitmeye karar vermiştir. Yola çıkmadan önce herhangi bir işe başlamadan evvel istişaresine başvurulmuş bir rahibin yanına gitmiştir. Rahibe olup biteni anlatmış ve bu şüpheyi ortadan kaldırma yollarını sormuştur.⁷⁶⁶ Kaynaklarımız bu rahibin sunmuş olduğu ilginç çözüme yer vermektedir. Buna göre, rahip Ka‘b b. Adî’den kendisine ait bir eşya talep etmiş ve Ka‘b b. Adî ona bir küp vermiştir. Sonra rahip, Adî’den saçından bir kılı alıp küpün içine koymasını söylemiştir. Rahibin yapmış olduğu bu metafizik icraat sonucunda Ka‘b b. Adî, vermiş olduğu kabın içerisinde Hz. Peygamberin (sav) vefat etmeden

⁷⁶⁴ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (630/1233), *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed Muavvuz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, IV, 456.

⁷⁶⁵ İbn Yunus, *Târîh*, I, 411.

⁷⁶⁶ İbn Yunus, *Târîh*, I, 412.

önceki suretini görmüştür. Böylece şüphesinden arınmış ve kalbine iman zuhur etmiştir.⁷⁶⁷ Akabinde Medine'ye gitmek üzere yola koyulmuştur. Halife Hz. Ebu Bekir'in huzuruna çıkmış ve olup biteni ona anlatmıştır. Medine de ikamet etmiş ve Hz. Ebu Bekir, onu elçi olarak Mısır valisi Mukavkis'a göndermiştir.⁷⁶⁸ İbn Yunus, Ka'b b. Adî'nin Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebu Bekir zamanında Hîre'ye gittiğini ifade etmektedir. Şöyle ki, Ka'b b. Adî heyet üyeleri ile birlikte Medine'de bulunduğu süre içerisinde Hz. Peygamber vefat etmiştir. Ka'b b. Adî dışındaki 4 kişi irtidat etmiş ve Hîre'ye geri dönmüşlerdir. Kendisi ise ne Müslüman ne de Hristiyan olmadan Medine de ikamet etmiştir. Hz. Ebu Bekir'in Yemâme'ye göndermiş olduğu orduya katılmıştır.⁷⁶⁹ Yemâme'de peygamberlik iddiasında bulunan Müseyleme hareketi bastırıldıktan sonra bir rahibin yanına gitmiş ve içinde bulunduğu hali ona anlatmıştır. Rahip ona "*Hristiyan mısın*" diye sormuş o; "*hayır*" demiş, Rahip; "*peki Yahudî misin?*" o; "*hayır*" diye cevap vermiştir. Ardından Hz. Muhammed (sav) hakkında rahibe bilgi vermiştir. Rahip de Hz. Muhammed'in (sav) kayıtlarında yazılmış olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Ka'b b. Adî rahipten göstermesini istemiştir. Rahip kendisine Hz. Muhammed (sav) ile ilgili kayıtn yazılmış olduğu kitabı göstermiştir. Ka'b b. Adî, Hz. Muhammed'in (sav) sıfatlarını, onu belirten vasıfları o kitaptan okumuş ve kalbine iman zuhur etmiştir. Böylece iman ederek tekrar Müslüman olmuştur.⁷⁷⁰ Ka'b b. Adî, bundan sonra Hîre'ye geri gitmiştir. Ancak Hîreliler'in, Müslüman olmasından dolayı onu kınamaları nedeniyle tekrar Medine'ye dönmüştür.⁷⁷¹ Ka'b b. Adî'nin rahip ile ilişkisi hakkında naklettiğimiz bu iki durumda benzer anlatım vardır. Nitekim kaynaklarımız içinde bulunduğu tereddütü bir rahibe arz ettiği konusunda ısrarla durmaktadır. Yaşamış olduğu tereddütlerini bir Müslümana değil de bir rahibe sunmuş olmasının nedeni kaynaklarımızda geçmemektedir. Bize göre bunun nedeni Hîre'den çıkıp Medine'ye gitme amacı yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamberi (sav) gözetlemek ve onu anlamaktır. Dolayısıyla bir dine girme gayesi taşımamaktadır. Bundan dolayı da gözlemleyici olduğu bir hadise neticesinde girmiş olduğu hâletiruhiyesini daha önce müntesibi olduğu dinin, din adamına itibar etmiş

⁷⁶⁷ Beğavî, *Mu'cemü's-Sahâbe*, V, 132; İbn Yunus, *Târîh*, I, 412-413; Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, V, 2375.

⁷⁶⁸ Beğavî, *Mu'cemü's-Sahâbe*, V, 132.

⁷⁶⁹ İbn Yunus, *Târîh*, I, 411.

⁷⁷⁰ İbn Yunus, *Târîh*, I, 411; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, IV, 183.

⁷⁷¹ İbn Yunus, *Târîh*, I, 412

olması anlaşılabilir bir durumdur. Şunu da ifade edelim ki İbnü'l-Esir de bu durum hakkında taaccübünü ifade etmiştir.⁷⁷²

Ka'b b. Adî'nin ticaretle uğraştığı ve geniş bir ticaret ağı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Yunus, Ka'b b. Adî'nin cahiliye döneminde ticaret için İskenderiye'ye gittiğini zikretmektedir.⁷⁷³ Ayrıca Ka'b b. Adî'nin İslam öncesi dönemde Hz. Ömer'le ticaret ortaklığı da bulunmaktadır.⁷⁷⁴ Özellikle de kaynaklarımızda (الْبَزْ) el-Bez yani kumaş ticaretinde ortak olduklarını ifade edilmektedir.⁷⁷⁵ İbn Manzûr, el-Bez'in pamuk ve keten kumaşlarından yapılan elbiseleri ifade ettiğini kaydetmektedir.⁷⁷⁶ Nitekim söz konusu dönemde Hîre'de pamuk ve keten üretimi olduğunu ve bu ürünlerden kumaş üretildiği bilinmektedir.⁷⁷⁷ Ayrıca Arap coğrafyasında Hîre'de üretilen bu kumaşların revaçta olduğu görülmekte ve özellikle Arap yarımadasına ihraç edilmektedir.⁷⁷⁸ Bir başka açıdan Mekke'de sıcaklıktan dolayı pamuklu ve keten elbiselerin giyilmesi tercih edilmektedir.⁷⁷⁹ Bunun yanı sıra Sâsânî ve Hindistan'dan gelen mallar, Hîre üzerinden Arap coğrafyasına dağıtılmaktadır.⁷⁸⁰ Dolayısıyla Hz. Ömer ile Ka'b b. Adî'nin arz ve talebe göre bu mallar üzerinde ortaklık kurdukları ifade edilebilir. Cevad Ali, söz konusu ortaklık şeklini şöyle izah etmektedir; Hîre'de bulunan ortak Mekke'de satılabilen ve talep edilen malları temin eder ve malları Mekke'deki ortağına gönderirdi. Mekke'li ortak da pazarlarda bu malları satardı. Buna mukabil Mekke'deki ortak Hîre'de revaç gören malları temin etmekte ve Hîre pazarında satılmak üzere göndermekteydi. İş bitiminde belirledikleri bir vakitte hesaplar yapıp kar ve zararı paylaşıyorlardı.⁷⁸¹ Ayrıca Hz. Ömer'in ticaret için Irak'a gittiği zikredilmektedir. Büyük ihtimalle bu ticaretinde Hîre'ye de uğramıştır. Hatta Medain'e yaklaştığı sırada mallarının yağmalandığı ve Medain'de Hîreli bir tercüman ile kisrâya giderek malların tazminatını aldığı ifade edilmektedir.⁷⁸²

⁷⁷² İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, IV, 184.

⁷⁷³ İbn Yunus, *Târîh*, I, 410.

⁷⁷⁴ Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, V, 2375

⁷⁷⁵ İbn Yunus, *Târîh*, I, 410.

⁷⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, V, 312.

⁷⁷⁷ Abdülgani, *Hîre*, 533.

⁷⁷⁸ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 254-255.

⁷⁷⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350), *Zadü'l-Mead: Resulullah'ın (s.a.v) Yolu*, I-VI, trc. Şükrü Özen, İklim Yayınları, İstanbul, 1988, I, 132-133.

⁷⁸⁰ Bozkurt, Nebi "*İpek Yolu*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, XXII, 371.

⁷⁸¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 96

⁷⁸² Askerî, *el-Evâ'il*, 122.

Ka'b b. Adî, İslam devletinin diplomasisinde önemli bir yer teşkil etmiş ve Mısır valisi Mukavkıs'a iki kez elçi olarak gönderilmiştir. Bunlardan ilki Hz. Ebu Bekir döneminde, Hire'den geri döndüğünde elçi olarak Mısır Mukavkısı Cüreyc b. Mîna'ya gitmiştir. İkincisinde ise Hz. Ömer döneminde elçilik yapmıştır. Bu elçilik görevini hicrî 15. senesinde Yermük savaşının hemen öncesinde İskenderiye'de bulunan Mukavkıs'a halife Hz. Ömer'in mektubunu ileterek yerine getirmiştir.⁷⁸³ Ka'b b. Adî mektubu Mukavkıs'a teslim ettiği sırada onunla yapmış olduğu konuşma kaynaklarımızda zikredilmektedir. Konuşmanın akabinde Mukavkıs, Resulullah'ın (sav) ashabının durumlarını sormuş ve Ka'b b. Adî de ona anlatmıştır.⁷⁸⁴ İbn Yunus, Ka'b b. Adî'nin Mukavkıs'a Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın yaşadığını bildirdiğini ve onunla irtibat kurup kurmadığıyla ilgili soru sorduğunu ifade etmektedir.⁷⁸⁵ Ayrıca Mukavkıs, Ka'b b. Adî aracılığıyla Hz. Hz. Ömer'e ve ashaba hediyeler göndermiştir. Hediye gönderdiği sahâbe arasında Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf ve Zübeyr b. Avam bulunmaktadır.⁷⁸⁶

Ka'b b. Adî, Mısır'ın fethinde yer almış ve fetih sırasında orduya yol göstermişti.⁷⁸⁷ Yukarıda değindiğimiz gibi Mısır'a elçi olarak gönderilmesi ve fetih sırasında orduya kılavuzluk yapması onun Mısır'ı iyi bildiğini göstermektedir. İbn Yunus, İslam öncesi dönemde Mısır'a ticaret için gittiğini ve İskenderiye'de yüz yılda bir veya üç yüz yılda bir organize edilen yöresel bir bayram kutlamasına katıldığını aktarmaktadır.⁷⁸⁸ Dolayısıyla hem bölgeyi hem de bölgenin kültürel dokusunu bildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunu göz önünde bulundurduğumuzda Mısır'a elçi olarak seçilmesini ve yine Mısır'da orduya kılavuzluk yapmasını buna dayandığını ifade edebiliriz.

Ka'b b. Adî, göstermiş olduğu yararlıklardan dolayı Hz. Ömer'in oluşturduğu divana kayıtlı ücretliler arasına girmiş ve ona Benu Adî b. Ka'b başlığı altında atıye bağlanmıştır.⁷⁸⁹ Adî b. Kab kabilesi Hz. Ömer'in kabilesinin babı içerisinde olup ve

⁷⁸³ İbn Yunus, *Târîh*, I, 411.

⁷⁸⁴ İbn Yunus, *Târîh*, I, 413; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî(458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve*, thk. Abdülmü'ti Kal'aci, I-VII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988, VII, 271; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî(852/1449), *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, I-VIII, thk. Ahmed Abdülmecud, Ali Muhammed Muavvaz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, V, 450.

⁷⁸⁵ İbn Yunus, *Târîh*, I, 413.

⁷⁸⁶ Ebû Nu'aym, *Ma'rîfetü's-Sahâbe*, V, 2375.

⁷⁸⁷ İbn Yunus, *Târîh*, I, 413.

⁷⁸⁸ İbn Yunus, *Târîh*, I, 410.

⁷⁸⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, V, 450.

divanda 6. sırada yer almaktadır.⁷⁹⁰ Ka'b b. Adî ve onun soyundan devam edenler Emevî halifesi Yezîd b. Abdûlmelik dönemine kadar Kureyş bölümünde divanda yer almıştır. Ancak Yezîd b. Abdûlmelik döneminde Bîşr b. Safvan onları Benû Adî kabilesinden çıkararak Kuda'a kabilesine kaydetmiştir.⁷⁹¹

Ka'b b. Adî, Mısır fethinden sonra kurulan Fustat'ta yerleşmiştir. Sulbu orada devam etmiştir. Nitekim kaynaklarımız Fustat'ta yaşayan oğlu veya torunu Alkame'den bahsetmektedir.⁷⁹² İbn Abdûlhakem, Abdülaziz b. Mervân'ın Fustat'ta çarşı imar ettiğinde Ka'b b. Adî'nin evinin tazminatını vererek evin yerini çarşıya kattığından bahsetmektedir.⁷⁹³ Yine kaynaklarımızda Fustat'ta Ebu Murra Hamamî'nin Ka'b b. Adî'nin arsası üzerinde yaptırıldığı nakledilmektedir.⁷⁹⁴

Ka'b b. Adî'nin ölüm tarihi ile ilgili ilk dönem kaynaklarımızda bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Cemmâîlî'de (ö. 600/1203) iki farklı vefat tarihi vardır. Bunlardan biri hicrî 127 diğeri ise hicrî 130 olarak verilmektedir.⁷⁹⁵ Hz. Ömer ile olan ticarî ortaklığını yukarıda ifade etmiştik. Buna binaen aralarındaki yaş farkının fazla olmaması beklenen bir durumdur. Onu Hz. Ömer'le kıyasladığımızda, Hz. Ömer hicrî 23. yılının son günlerinde (m. 644) yaklaşık 63 yaşında vefat etmiştir.⁷⁹⁶ Dolayısıyla Ka'b b. Adî'nin Hz. Ömer'den sonra yüz yıldan fazla yaşamış olması beklenemez.

Ka'b b. Adî'nin sahâbe olup olmadığı hakkında farklı görüşler vardır. Bunlardan ilki o, Hz. Peygamber (sav) daveti ile Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber'in (sav) vefat etmesiyle irtidat etmiştir. Hz. Ebu Bekir döneminde tekrar İslamiyet'i benimsemiştir.⁷⁹⁷ Diğer görüşe göre ise Hz. Peygamber döneminde değil de Hz. Ebu Bekir döneminde İslamiyet'i benimsemiştir.⁷⁹⁸ Dolayısıyla hem irtidat etmiş olması hem de Hz. Ebu Bekir döneminde Müslüman olduğuna dair rivayetlerin bulunması, onun sahâbe olup

⁷⁹⁰ Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, 55.

⁷⁹¹ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs el-Kindî et-Tücîbî (ö. 350/961), *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kûdât*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, 54.

⁷⁹² Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, V, 2375.

⁷⁹³ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısırî el-Kureşî (ö. 257/870), *Fütûhu Mısır ve'l-Magrib*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 1415, 163.

⁷⁹⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 604.

⁷⁹⁵ Cemmâîlî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâîlî(600/1203), *el-Kemâl fî esmâ'i'r-Ricâl*, thk. Şadi b. Muhammed b. Salim el-Numan, Merkezü'n-Nu'man li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslamiyye ve Tahkiki't-Tûras ve't-Terceme, San'a, 2016. 75.

⁷⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, III, 430.

⁷⁹⁷ Beğavî, *Mu'cemü's-Sahâbe*, V, 132.

⁷⁹⁸ İbn Yunus, *Târîh*, I, 410.

olmadığı konusunda farklı yorumlara yol açmıştır. Bu rivayetleri değerlendiren İbn Hacer, Hz. Peygamber devrinde İslâm'a girmediğine dair bazı rivayetlere dayanarak onun tâbiîn neslinden veya muhadramûndan sayılması gerektiği görüşüne karşı sahâbeden olduğunu belirten rivayetleri daha isabetli bularak onun sahabî kabul edilmesini tercih etmektedir.⁷⁹⁹ Bunun yanı sıra İbn Abdülber, onu Mısırlı raviler arasında zikrederek ondan sadece bir hasen hadis rivayet edildiğini ifade etmektedir.⁸⁰⁰

⁷⁹⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, V, 452.

⁸⁰⁰ Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî(463/1071) *el-İsti'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk. Ali Muhammed Bicavi, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1991, III, 1322.

6. HÎRE'NİN FETHİ

Hîre şehrinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi şehir tarihinde önemli bir safha oluşturmuştur. Nitekim şehir fethedikten sonra bölgedeki etkin siyasi hegemonyası bitmiştir. Ayrıca bu fetih İslam devleti açısından da önem teşkil etmiştir. Zira şehrin fethedilmesi İslam devletinin Horasan bölgesinde etkin bir aktör olmasını sağlamıştır. Bu öneme binaen Hîre şehrinin fethine hazırlık, fethi ve bu fethin sonuçlarını ayrıntılı olarak bu bölümde işlemeyi uygun gördük.

6.1 Hîre'nin Fethine Hazırlık

Hz. Ebu Bekir, Arap yarımadası dışındaki fetihleri, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan irtidat olaylarının bastırılmasının hemen akabinde Sâsânî sınırları ve Irak topraklarına doğru başlatmıştır.⁸⁰¹ Hz. Ebu Bekir'in bu bölgeye yönelmesinin asıl amacı Hîre'nin fethi olarak anlaşılmaktadır. Zira Medine'de Sâsânîleri alt etmek için tasarlanan yol haritasının ilk hareket noktası ve önemli aşaması Hîre'yi ele geçirmektir. Muhammed Sallâbî, Hîre'nin hedef olarak belirlenmesinin sıradan bir seçim olmadığını ve bunun derin siyasî ve askeri stratejisinin sonucu olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰² Ayrıca Mustafa Fayda, Müslümanların Bekr b. Vâil önderliğindeki kabilelerin Sâsânî sınırlarına yönelik sürdürmüş oldukları akınları, onların askeri güçlerinin varlığı ve Zûkâr savaşında Sâsânîleri hezimete uğratmış olmalarını dikkate alarak bu bölgeye yöneldiklerini zikretmektedir.⁸⁰³ Bunun yanı sıra söz konusu bölgenin hedef seçilmesi Sâsânî ve Bizans arasında uzun zamandan beri devam eden savaşlar sonucunda iki imparatorluğun da zayıflamış olmasıdır. Ayrıca iki imparatorluk arasındaki mücadelelerinin vuku bulduğu coğrafya olması savaşların neden olduğu olumsuzluklar sonucunda bölge halkının memnuniyetsizlikleri gösterilebilir. Bununla birlikte yönetici sınıf ile tebaa arasındaki bağların kopmuş olmasının yanı sıra halkın siyasî otoritenin baskı ve zulmünden dolayı oluşan atmosferin de etkili olduğu söylenebilir.⁸⁰⁴

⁸⁰¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 342.

⁸⁰² Muhammed Sallâbî, *I. Halife Hz. Ebu Bekir Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, Ravza Yayınları, İstanbul, 2009, 370.

⁸⁰³ Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, 321.

⁸⁰⁴ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhü'l-Huleâi'r-Raşidîn: Fütûhât ve İncazâtü's-Siyasiyye*, Dârü'n-Nefâis Beyrut, 2003, 91-93.

İlk fetihlerin Sâsânî bölgesine doğru yapılmasının bir başka nedeni de taht kavgalarına bağlı olarak Sâsânî sarayında oluşan otorite boşluğudur. Nitekim çocuk yaşta Şirzad başa geçmiş henüz bir yıl olmadan Şehriyar, Şirzad'ı devirerek tahta oturmıştır. Sadece 628-632 yılları arasında 9 zayıf padişah Sasani tahtına oturması iç karışıklıkların boyutları hakkında fikir vermektedir.⁸⁰⁵ Hanedan ailesinden olmadığı için de çok geçmeden ülkenin önde gelenleri ona darbe yaparak tahtan indirmişlerdir. Yerine de kistrânın bebek yaşta Cüvan Şir adındaki oğlunu tahta geçirmişlerdir. Ama o da kısa süre sonra ölünce kistrânın kızı Boran'ı başa getirmişlerdir. Böylece imparatorluk zayıflamış ve çözülme sürecine girmiştir.⁸⁰⁶ Sâsânî vaziyetini takip eden Müsennâ b. Hârise (ö. 15/636), Hz. Ebu Bekir'e mektup yazarak Sâsânîlerin zayıf durumunu bildiğini belirterek Sâsânîlerin bu durumundan faydalanmak için kendisine bir orduyla katılmasını istemiştir.⁸⁰⁷ Belâzürî (ö. 279/892), Müsennâ b. Hârise'nin bizzat Hz. Ebû Bekir'in yanına giderek; *“Ey Rasûlullah'ın halifesi! Beni kabilemden Müslüman olanların başına tayin et de Fars halkından olan şu acemlerle savaşayım”* diyerek teklifte bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Hz. Ebû Bekir, Müsenna'nın faaliyetlerini öğrenince onu araştırmış ve hakkında bilgi edinmiştir. Sonra da ona Sâsânîlerle savaşma vazifesini tevdi ettiğine dair ferman yazarak onu geri göndermiştir. Müsenna'nın fermanı aldıktan sonra Haffan'a giderek kabilesini İslamiyet'e davet ettiği ve böylece kabilesinin de İslamiyet'i benimsediği belirtilmektedir.⁸⁰⁸ Elias Shoufany, halifenin Müsennâ b. Hârise'yi bu teklifteki amacının Sâsânîlere karşı yapmış olduğu başkaldırı ve akınlarından dolayı er geç şiddetli bir cezayla karşılaşacağı düşüncesi olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla bu durumun onu Müslümanlarla ittifak yapmaya ittiğini ifade etmektedir. Öte yandan Müslümanlar için de bu ittifakın iyi bir fırsat olduğunu ve ellerinden kaçırmamak için de ivedikle kabul ettiklerini zikretmektedir.⁸⁰⁹ Buna binaen Hz. Ebû Bekir'in bütün bu koşulları göz önünde bulundurarak, bu bölgenin önemini kavramış ve fetihlerin Irak'tan başlamasına karar vermiştir. Dolayısıyla Hz. Ebu Bekir'in İslâm devletinin geleceğini garantiye almak istediğini söyleyebiliriz.⁸¹⁰

⁸⁰⁵ Turun, Güney Arap Kabileleri, 40.

⁸⁰⁶ Dineverî, *Ahbârü't-tvâl*, 110-111.

⁸⁰⁷ Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 110; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 344.

⁸⁰⁸ Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 275.

⁸⁰⁹ Elias Shoufany, *Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar*, 289.

⁸¹⁰ Acar, Cafer, *İlk İslâm Fetihleri: Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş, 2020, 50.

Diğer bir sebep ise irtidat hadiselerinden kaynaklandığı ifade edilebilir. Zira Medine'nin irtidat olaylarında güç kullanarak başkaldıranların boyun eğdirilmesi İslam devletine karşı birtakım garazların oluşmasına sebep oluşturmıştır.⁸¹¹ Ayrıca irtidat olaylarında görülmüştür ki kabile asabiyetinin izleri hortlamıştır.⁸¹² Dolayısıyla İslam devleti Arapları kendi bayrağı altında toplayarak onları birleşik bir kuvvet halinde dışarıya doğru dinamikliklerini yönlendirmek amacıyla daha önce kısmen de olsa Sâsânîlere karşı Arap birliği kuran Arapları da kapsayacak bir siyasî birlik oluşturmayı amaçladığını anlamaktayız. Nitekim ilk fetihlerin Sâsânîlere yönelik olması ile Müsennâ b. Hârise'nin Hz. Ebu Bekir'den Sâsânîlere karşı destek istemesi ve Hz. Ebu Bekir'in de buna icabet göstermesi bunu desteklemektedir.⁸¹³ Dahası irtidat olaylarını bastıran komutanlar fetih hareketini düzenleyen ve komuta edenlerdir. Dolayısıyla daha önce mücadele ettikleri grupların da komutanları ve silah arkadaşları olmuşlardır. Böylece kabileler arasında oluşan kırıngılığın ve öfkenin bertaraf olmasına katkı sağlamıştır.⁸¹⁴ Ridde savaşlarının en önemli sonuçlarından biri Medine'deki halife seçiminin rekabeti ve anlaşmazlığını gidererek safların birleştirilmesi ve yarımadada askeri bilincin harekete geçirilmiş olmasıdır. Dolayısıyla İslam devletinin bu atmosferi değerlendirerek oluşan siyasî birliği pekiştirmek ve yerleştirmek amacıyla Arap kabilelerinin cihat bayrağı altında askeri kuvvetleri fetih hareketleriyle yeni alanlara kanallandırmak amacıyla Sâsânî topraklarına yönelttiğini söyleyebiliriz.⁸¹⁵ Diğer bir neden, gaza faaliyetlerinin bedevî hayatının önemli dinamiklerinden biri olmasıydı ve İslam devleti, yarımadada iç güvenliği sağlamak amacıyla bu faaliyetleri durdurmuştu. Neticede İslam devleti bu dinamiği, İslami fetihlerini başlatarak dış sınırlarını genişletmede kullanması kaçınılmazdır.⁸¹⁶

Yine iktisadî faktörün Sâsânîlere doğru fetihlerin başlamasında etkisi vardır. Zira yarımadanın kurak olması ve İslam devletinin organize etmiş olduğu siyasî gücün maliyet ile Mezopotamya'nın Fırat ile Dicle nehirleri arasında yer alan ve zenginliğinden dolayı Munbit Hilal olarak adlandırılan bölgenin zenginliği Müslümanları cezbeden etkenlerden olduğu söylenebilir.⁸¹⁷ Nitekim Ebu Yûsuf'un

⁸¹¹ Abdulaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 86.

⁸¹² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 243.

⁸¹³ Dîneverî, *Ahbâru't-tvâl*, 111.

⁸¹⁴ Abdulaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 86.

⁸¹⁵ Abdulaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 84-85.

⁸¹⁶ Abdulaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, 24.

⁸¹⁷ Abdulaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 87.

aktarmış olduğu Mugîre b. Şube ile Sâsânî komutanı Rüstem arasında gerçekleşen konuşma bize ipucu vermektedir. Buna göre Rüstem'in Mugîre'ye söz konusu bölgeye gelmelerinin nedenini sorduğunda Mugîre b. Şûbe, daha önce yemiş oldukları bir yiyecekten söz etmektedir. Bu yiyeceğe de (حَبَّة) “Habbe” denildiği ve o bölgede yetiştiğinden bahsedilmektedir.⁸¹⁸ Taberî de benzer bir diyaloga yer vererek Rüstem'in İslam ordusunun bölgeye gelmesini iten şeyin maişet sıkıntısı olduğundan bahsettiğini aktarmaktadır.⁸¹⁹ Vâkıdî (ö. 207/823) de Hz. Ebu Bekir'in ridde savaşlarını bitirdikten sonra Sâsânîlere karşı savaşmaya karar vermesinin Bekr b. Vâil kabilesinin kuraklıktan dolayı Sâsânî sınırlarındaki verimli topraklara doğru göçmesini sebep göstermektedir.⁸²⁰ Yine Halife b. Hayyat, Übülle'nin fethinden bulunanlardan biri olan Kutbe b. Ka'tade es-Sedüsi'nin “*Hatta onlar, köpeklerine bile altın ve gümüş tabaklarda yemek yediriyorlardı*” sözüne yer vererek bölgenin zenginliğine işaret etmektedir.⁸²¹

Hz. Ebu Bekir döneminde fetihlerin Sâsânî topraklarına yönelik olmasına neden olan en önemli muharriklerden biri şüphesiz Hz. Peygamber'in (sav) Sâsânî imparatorluğunu hedef göstermiş olmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in (sav), II. Hüsrev Pervîz'e Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî (ö. 35/655) ile İslam'a davet mektubu göndermiştir. Kisrâ, adının Muhammed isminden sonra yazıldığından dolayı kızmış ve “*Bu adam benim kulum iken bana nasıl bu şekilde mektup yazar? Bu büyük bir küstahlıktır.*” diyerek mektubu yırtmış ve elçiye de hakarete bulunmuştur. Hz. Peygamber (sav), kisrânın davet mektubunu yırttığı haberini alınca üzülmüş ve bu davranışından dolayı da kisrânın mülkünün param parça olması için beddua etmiştir.⁸²² Ayrıca Hz. Peygamber'in müjdesini verdiği fethedilecek yerler arasında Sâsânî toprakları ve Hîre de yer almaktadır. Nitekim Hendek Savaşı esnasında Hz.

⁸¹⁸ Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, 40. Aralarındaki konuşma şöyledir; “*Rustem; Sizi ülkenizden buraya kadar getiren nedir ne sayınız yeterli ne de teçhizatınız var? Muğire; Biz sefalet ve sapkınlıkta olan bir millettik. Allah bizden bir Peygamber gönderdi ve onunla bizi hidayete erıştirdi. Onun sayesinde rızıklandık. Rızıklandığımız şeylerden birisi de burada yetiştiği söylenen bir "Habbe" idi. Ondan yediğimizde ve ailelerimize de ondan yedirdiğimiz zaman, ailemiz, sizler o ülkeye yerleşip “Habbe”den bizleri yedirinceye kadar bizlere artık sabır yok dediler.*” Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Haraç*, 40; Benzer bilgileri aktaran Taberî, konuşmada Rüstem'in Muğire'ye Buğday ve Hurma vermeyi teklif ettiğini aktarmaktadır. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 574. Dolayısıyla “Habbe”den kastedilen şeyin buğday olduğu söylenebilir.

⁸¹⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 574.

⁸²⁰ Vakidî, *Ridde*, 212.

⁸²¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 145.

⁸²² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, 247; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 255; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 451.

Peygamber'in Hîre ve Medain şehirlerinin Müslümanlar tarafından fethedileceğini söylediği aktarılmaktadır.⁸²³ Yine İbn Asâkir (ö. 571/1176), Hz. Peygamber'in (sav) Hîre'nin Müslümanların yerleşim yeri olacağını ifade ettiğini nakletmektedir. Buna göre Hz. Peygamber'in “*Müslümanların üç yerleşim yeri vardır. Bunlar Bahreyn bölgesi, Hîre bölgesi ve Şam bölgesidir.*” ifadesini aktarmaktadır.⁸²⁴ Dahası hadis kaynaklarımızda Sâsânî hazinelerinin ele geçirileceği ve Hîre'nin fethedileceğini bildiren hadislere yer verilmektedir. Hatta bir hadiste kadının hevdeci içinde tek başına Hîre'den gelip Kabe'yi güvenli bir şekil tavaf edebileceği ifade edilmektedir.⁸²⁵ Bir

⁸²³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 95; *Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 366.

Hz. Peygamber'in (sav) şöyle dediği rivayet edilir; “*Ben kayaya ilk darbeyi indirdiğim zaman çıkan, sizin de gördüğünüz şimşek, bana Hîre şehrinin saraylarını ve Kisra'nın Medain'ini aydınlattı da onlar bana köpeğin altlı üstlü yan dişleri gibi göründü! Cebrail de ümmetimin oralara hâkim olacaklarını haber verdi.*” İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IV, 173.

⁸²⁴ İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir (571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk., Ömer b. Garamel-Amr, II, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1995, II, 226.

⁸²⁵ Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebû Şeybe(235/849) *Kitâbü'l-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Asâr*, I-VII, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409, VII, 342; Ahmed b. Hanbel (241/855), *el-Müsned*, L, thk. Şuayb el-Arnaut, Adil Mürşid vd. Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001, XXX, 193. Hadisin tam metni böyledir; Adî b. Hatim şöyle demiştir: “*Ben Peygamber'in yanında bulunduğum sırada Peygamber'e (sav) bir adam gelip, O'na fakirlikten şikâyet etti. Sonra Peygamber'e başka bir kimse geldi ve O'na yol kesilmesinden şikâyet etti.*”

Peygamber (sav): “*Yâ Adî Sen Hîre şehrini gördün mü?*” dedi.

Ben: “*Ben onu görmedim, fakat orası hakkında bana haber verildi, dedim.*”

Peygamber (sav): “*Eğer hayatın uzun olursa muhakkak sen hevdeci içinde yolculuk eden kadının Hîre'den hareket edip Allah'tan başka hiç kimseden korkmayarak tâ Kâbe'yi tavaf edeceğini göreceksin*” buyurdu.

Ben buna taaccüp ederek kendi kendime: “*Beldelerde fitne ve fesat ateşini tutuşturmuş olan o Tayy kabilesinin yol kesicileri nerede olacak ki (kadın tek başına yolculuk edecek)! dedim.*” Peygamber (sav) devam edip: “*Yemin olsun eğer hayatın uzun olursa, muhakkak Kisra'nın hazineleri fethedilecektir*” buyurdu.

Ben: “*Kisra b. Hüzmüz'ün hazineleri mi? dedim.*”

Peygamber (sav) şöyle dedi: “*Kisra b. Hüzmüz'ün. Yemin olsun eğer senin hayatın uzun olursa, muhakkak sen elinin dolusu altın veyahut gümüşü sadaka olarak çıkarıp da bunu kendisinden kabul edecek kimse arayacak, fakat kendisinden bunu kabul edecek hiçbir kimse bulamayacak olan kimseyi göreceksin. Yine yemin ederim ki, sizden biriniz Allah'a kavuşacağı gün, Allah ile kendi arasında kelamını tercüme edecek bir tercüman bulunmayarak Allah'a kavuşacak, Allah da ona: Ben sana bir Resul göndermedim mi ve o sana tebliğ etmiyor muydu? diye soracak. O kul da: Evet (gönderdin ya Rab)! diye cevap verecek. Bu sefer Allah: Ben sana mal vermedim mi; bu suretle sana ihsanda bulunmadım mı? diye soracak. Kul: Evet (verdün ve ihsanda bulundun) diyecek. Bu halde o kimse sağına bakar cehennemden başka bir şey göremez. Soluna bakar yine cehennemden başka bir şey göremez.*”

Adî dedi ki: “*Ben Peygamber (sav)'den işittim, söyle buyuruyordu: Şimdi sizin her biriniz bir tek hurmanın yarısı ile; bunu da bulamazsa güzel sözle olsun kendinizi cehennem ateşinden koruyunuz.*”

Adî şöyle demiştir: “*Ben Hîre'den hevdeci içinde yolculuğa çıkıp, Allah'tan başka hiç kimseden korkmayarak nihayet Kâbe'yi tavaf eden kadını gördüm. Ben kendim Kisra b. Hüzmüz'ün hazinelerini fetheden ordunun içinde bulundum. Yemin olsun eğer siz uzun yaşarsanız, elbette sizler Peygamber Ebu Kasım'ın söylediği elinin dolusu altını sadaka olarak çıkaracak olan o kimseleri göreceksiniz*”

Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari(256/870), *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, trc. Mehmed Sofuoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1987, VII, 3370-3372.

başka hadiste de Yemen'den bir kadının çıkıp Hîre'ye kadar güvenli bir şekilde gidebileceği yer almaktadır.⁸²⁶

Hiz. Peygamber'in (sav) Hîre'nin fethedileceği müjdesini vermiş olması söz konusu bölgeye yönelik fetihlerin başlamasında önemli bir etken olduğu aşîkardır. Hiz. Peygamber'in Hîre fethedildiğinde Kerame bnt. Abdülmesih'in Şüveyle adında bir sahâbeye verileceğine dair vaatte bulunduğunu kaynaklarımızda uzunca anlatılmaktadır.⁸²⁷ Hatta Şüveyle, Hiz. Peygamber'e (sav) kadının kendisine verildiğine dair zabıt yazmasını istemiştir. Bunun üzerine Hiz. Peygamber (sav) kırmızı bir deri üzerine ona bu vaadini yazdırmıştır. Hîre'nin fethinde Şüveyle, Rasulullah'ın (sav) yazısını Hâlid b. Velîde göstermiştir.⁸²⁸ Bütün bunlar Hîre'nin fethinin, Hiz. Peygamber (sav) zamanından itibaren hedeflendiğini ancak Hiz. Ebu Bekir döneminde fethedildiğini göstermektedir. Kuşkusuz dört asır boyunca Sâsânî vassal devleti olarak onlardan her türlü desteği gören Hîre devletinin Müslümanlarca fethedilmesi siyasî, askerî ve ekonomik açıdan büyük bir moral-motivasyon kaynağı olacaktır. Ayrıca Sâsânî düzenli ordusunun yenilmez olduğu algısı değişeceğinden, Müslüman fâtihterin özgüvenini artıracaktır.⁸²⁹

⁸²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX, 193.

⁸²⁷ İbn Balaban, Ebû'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah İbn Balaban(739/1339), *el-İhsan fî Takribi Sahihi İbn Hibban*, I-XVII, thk. Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988, XV, 65; Olay şöyledir; "Rasullah (sav) Hîre'nin fethinden bahsettiği zaman Şüveyl, ona: Ya Rasulullah, bana İbn Bukayle'nin kızını bağışla, demiş; Hiz. Peygamber (sav) de: O kız senin olsun, demişti. Hîre fethedildiği zaman Şüveyl adındaki sahâbe, o kızın Rasûlullah tarafından kendisine hibe edildiğini iddia etmiş ve bu iddiasını doğrulamak için de iki sahâbe şahitlik yapmışlardı. Şüveyl, Halid'in yanına geldi ve: "Resulullah'ın Hire'nin fethinden söz ettiğini görünce ona Kerame'yi bana vermesini rica ettim. O bana: 'Hire kuvvet yoluyla fethedilirse Kerame senin olsun buyurdu.'" dedi. Bu iddiasına da şahit getirdi. Halid de sulhun şartları arasına bu şartı da dahil etti ve Kerame'yi ona teslim etti. Ancak bu durum ailesine ve şehir halkına ağır geldi ve bunu vahim bir durum olarak gördüler. Kerame: "Meseleyi büyütmeyin, sabırlı olun. Seksen yaşına gelmiş bir kadın için neden endişe ediyorsunuz? O ahmağın tekidir. Beni gençliğimde görmüş de gençliğin kalıcı olduğunu sanmıştır," dedi. Bunun üzerine kadını Halid'e Halid de onu Şüveyl'e teslim etti. Kadın ona: "Benim gibi yaşlı bir kadından ne istiyorsun? Benden fîdye al," dedi. Şüveyl: "Benim istediğim kadar fîdye versen kabul ederim," dedi. Kerame: "Senin isteğini peşinen kabul ediyorum." dedi. Şüveyl: Anamın oğlu değilim eğer bin dirhemden az fîdye kabul etsem." dedi. Kadın onu kandırmak için rakamın fazla olduğunu söyledi. Ancak onun istediği fîdyei verdi ve ailesine döndü. Şüveyl'in arkadaşları olaydan haberdar olunca aldığı fîdyei az bulup onu eleştirdiler. Şüveyl: "Binden fazla bir rakam bilmiyordum." dedi. Arkadaşları: "Konuyu dava konusu yap." dediler. Bunun üzerine konuyu Halid'e götürerek "Benim niyetim en büyük rakamdı. Ancak bin rakamı en büyük sayı değildir. Diyorlar." dedi. Halid: "Sen bir şeyi murat ettin. Ancak Allah ondan farklı bir şey murat buyurdu. Biz zahire hükmederiz ve seni niyetinle baş başa bırakıyoruz. Doğru mu yalan mı söylüyorsun ona bakmayız," dedi." Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 366.

⁸²⁸ Ebû Ubey, Kâsım b. Sellam el-Herevi el-Ezdi Ebû Ubeyd(224/838), *Kitabü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halîl Hirâs, Darü'l-Fîkr, Beyrut, ty. 237.

⁸²⁹ Turun, İran'ın Fethi, 30.

Nihayet yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı Hz. Ebu Bekir, Ridde savaşlarından sonra dağılan düzeni yerine getirip Arap yarımadasında sükûnetini sağlamasının hemen akabinde en önemli komutanlarından biri Hâlid b. Velîd'i Sâsânî imparatorluğu hakimiyeti altında olan Irak bölgesini fethetmekle görevlendirmiştir.⁸³⁰ O esnada Hâlid b. Velîd, Yemâme'de Akribâ Savaşı'nı (12/633) yeni bitirmiştir. İbn Kesîr bu savaşın hicrî 11'in sonunda başladığını ve hicrî 12'nci senesinin başlarında bittiğini ifade etmektedir.⁸³¹ Hâlid b. Velîd'in tayin mektubunu neredeyken aldığı, Irak bölgesinde fetihlerin nereden başladığı, fethedilen yerlerin sırası ve hangi yoldan Hîre gittiği ile ilgili kaynaklarımız farklı bilgiler vermektedir. Bu farklılıklara ilk dönem temel kaynaklarımız dikkat çekmektedir. Nitekim Belâzürî, Taberî ve İbn Kesîr gibi tarihçiler buna değinmektedir.⁸³² Belâzürî, Hâlid b. Velîd'in Yemâme'deyken Bahreyn'de mürtetlere karşı savaşan Ala b. Hadramî'nin yardım isteği üzerine ona yardım etmesi amacıyla Hz. Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd'e mektup göndererek Bahreyn'e gitmesini beyan ettiğini aktarmaktadır.⁸³³ Bahreyn'e geldikten sonra da el-Hatt'ı kuşattığını ve el-Hatt'tayken Hz. Ebu Bekir ona Irak bölgesini fethetmesini emreden mektubu aldığını ifade etmektedir.⁸³⁴ Ebu Yusuf, Hâlid b. Velîd'in Yemâme de Akribâ Savaşı'nı bitirdikten sonra Medine'ye gittiğini, birkaç gün Medine'de kaldıktan sonra Hz. Ebu Bekir, tarafından Irak bölgesine gönderildiğini nakletmektedir.⁸³⁵ Taberî, Vâkıdî'den aldığı rivayette Hâlid b. Velîd'in Yemâme'den Irak'a doğru mu yoksa Medine'ye mi gidip oradan Irak topraklarına Medîne-Hîre yolunu takip ederek Hîre'ye vardığına dair ihtilafın olduğunu zikretmektedir.⁸³⁶ İbn Kesîr, söz konusu ihtilaftan bahsederek Yemâme'den Irak bölgesine gittiği görüşün daha isabetli olduğunu belirtmektedir.⁸³⁷ İbn Sa'd, Yemâme'deyken Hz. Ebu Bekir ile gelişmelerle ilgili mektuplaştığı ve Beni Hanîfe kabilesinden 17 kişilik bir heyetle Medine'ye gittiğini ifade etmektedir.⁸³⁸ Buradan Hâlid b. Velîd'in Yemâme'de olduğu sırada Hz. Ebu Bekir ile mektuplaşması ve Medine'ye gelip gitmesi onun Hîre'ye direkt mi veyahut Medine'ye gidip oradan Hîre'ye gittiği ile ilgili rivayetlerin ihtilafına sebebiyet

⁸³⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III; 343.

⁸³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 496.

⁸³² Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 99-100; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 343; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 497.

⁸³³ Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 99.

⁸³⁴ Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 100.

⁸³⁵ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 155.

⁸³⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 343.

⁸³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 497.

⁸³⁸ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 40.

verdiğini söyleyebiliriz. Vâkıdî, Hâlid b. Velîd'in Yemâme'de olduğu sırada Müsennâ b. Hârîse'nin akınlarına karşı Sâsânî kuvvetlerinin harekete geçtiğini ve Bekr b. Vâil kabilesini geri püskürtebileceklerinin haberi Medine'ye ulaşmıştır. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer'in tavsiyesiyle Hâlid b. Velîd'e Müsenna'ya yardım edip Irak bölgesinde Sâsânîlerle mücadele etmesinin emrini verdiğini ifade etmektedir.⁸³⁹ Ayrıca Hâlid b. Velîd'in Yemâme'den Irak'a doğru hareket ettiğini zikretmektedir.⁸⁴⁰ Halife b. Hayyat da Hz. Ebu Bekir'in Hâlid b. Velîd'i Basra'ya Arzu'l-Hind'e (Hind toprağı) gönderdiğini ve Hâlid b. Velîd'in de Basra'ya gittiğini kaydetmektedir.⁸⁴¹ Taberî, Hz. Ebu Bekir'in Hâlid b. Velîd'in Yemâme'de bulunduğu sırada onun Irak'a gitmesini, Hind kapısı Übülle'den fethe başlamasını ve orada bulunan Sâsânî halkı ile onların idaresi altındaki diğer milletlerle temasa geçmesini belirttiğini nakletmektedir.⁸⁴² İbn Kesîr, Hâlid b. Velîd'in Yemâme'den Irak'a doğru hareket ettiğinde ordusunu üç bölüğe ayırdığını aktarmaktadır. Ayrıca bunların her birinin farklı yoldan gönderdiğini ifade etmektedir.⁸⁴³ Bununla birlikte İbn A'sem, Hz. Ebu Bekir'in mektubunda Hâlid b. Velîd'e rotasını ikinci emre kadar açıklamamasını yazdığını nakletmektedir.⁸⁴⁴

Hâlid b. Velîd, Basra körfezine doğru gittiği esnada Hz. Ebu Bekir, kendisinden yardım isteyen, bölgeyi bilen ve daha önce Sâsânî topraklarına akınlar düzenleyen Müsennâ b. Hârîse'nin beraberindekilerle Hâlid b. Velîd'e katılmasını belirten mektup göndermiştir. Ayrıca yazdığı mektupta Müsenna'nın Hâlid b. Velîd'in komutasının altına girmesini ve ona itaat etmesini de belirtmektedir.⁸⁴⁵ Dineverî, Müsenna'nın komuta vazifesinin kendisine verileceğini umduğunu dolayısıyla da bu karardan memnun olmadığını kaydetmektedir.⁸⁴⁶ Nihayet Hâlid b. Velîd, Nibâc'a varmış ve orada konaklamıştır. Müsenna da o sırada Haffan'da konuşlanmıştır. Hâlid b. Velîd, Nibâc'da kendisine katılması için Müsenna'ya mektup yazmıştır.⁸⁴⁷ Bu sırada Mez'ûr b. Adî el-'İcli, Hz. Ebû Bekir'e kendisinin ve kabilesinin vaziyetini bildiren mektup

⁸³⁹ Vakidî, *Rîdde*, 218.

⁸⁴⁰ Vakidî, *Rîdde*, 220.

⁸⁴¹ Halife b. Hayyat, *Târîh*, 145.

⁸⁴² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 343.

⁸⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 499.

⁸⁴⁴ İbn A'sem *Fütuh*, I, 73.

⁸⁴⁵ Belâzurî, *Fütühü'l-Büldân*, 275.

⁸⁴⁶ Dineverî, *Ahbâru't-tvâl*, 111.

⁸⁴⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 344.

yazarak Sâsânîlerle savaşmak için kendisini görevlendirmesini istemiştir. Ancak halife, Hâlid b. Velîd'e katılmasını ve onunla birlikte hareket etmesini bildirmiştir.⁸⁴⁸

Hâlid b. Velîd, Yemâme'den yola çıktığında ordusu iki bin askerden oluşurken geçtiği yol üzerindeki kabilelerinin desteklerini alarak bu sayı beş bine ulaşmıştır.⁸⁴⁹ Taberî, Ayrıca Müsennâ b. Hârîse ile Mez'ûr b. Adî'nin sekiz bin savaşçı ile birlikte iltihak ettiklerini ve bunların yanı sıra bölgedeki Mudar ile Rabia kabilelerin de destek vermesiyle bu sayının on sekiz bine ulaştığını ifade etmektedir.⁸⁵⁰

Hâlid b. Velîd, kendisine katılan Müsennâ b. Hârîse'den Sâsânîler hakkında istihbarat bilgisi almıştır. Ayrıca çevresindeki bölgelerin vaziyeti hakkında da bilgi edinmiştir.⁸⁵¹ O sırada bölgenin durumu Hîre ile Basra körfezi arasında yer alan Irak arazilerinin Fırat nehrine yakın bölümü Sâsânîlerin hakimiyeti altındadır. Söz konusu bölgenin Arap yarımadasının iç kısımlarına, çöl topraklarına doğru olan kısmında ise Bekr b. Vâil kabilesinin kolları hâkimiyet sürdürmektedir.⁸⁵² Müsennâ b. Hârîse'nin liderliğini yaptığı kuvvetin askeri üssü de Hîre ile Übülle arasındaki bölgede yer alan Haffan'da bulunmaktadır.⁸⁵³ Müslümanlara düşman olan Beni Tağlib ise Hîre ile Şam arasındaki topraklara hakimdir. Bölgenin bu durumu, Hâlid b. Velîd'in fetihlere Basra körfezinden başlamasına ve oradan Hîre'ye doğru ilerlemesine sebep olmuştur.⁸⁵⁴ Ayrıca Süheyl Takkuş, Hâlid b. Velîd'in hedeflediği güzergahta Arap kabilelerinin yerleşmiş olduğu bölgeler olduğuna dikkat çekmektedir.⁸⁵⁵

Hâlid b. Velîd, Sâsânî sınırına geçtikten sonra kendisine katılan Müsennâ b. Hârîse ve diğer komutanlarla birlikte Basra Körfezi'nin liman şehri, aynı zamanda Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştikleri bölgede yer alan Hind kapısı olarak bilinen Übülle'ye doğru harekete geçmiştir. Burası Sâsânîlerin en sağlam ve en müstahkem üssüydü. Fetih hareketleri başladığı sırada Übülle şehrinin idaresi Sâsânî hükümdarı Şireveyh'in

⁸⁴⁸ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 275

⁸⁴⁹ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 155.

⁸⁵⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 347. (Klasik kaynaklar arasında bir karşılaştırma yapan Turun, Halid b. Velid'in daha küçük bir askeri birlik ile Irak fetihlerini gerçekleştirdiğini savunmaktadır. O yaptığı araştırmada Halid b. Velid'in maksimum 4 bin kişilik bir ordu ile Irak fetihlerini gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Bu konudaki geniş değerlendirmeler için bkz. Veysi Turun, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Geçen Sayı Ve İstatistiklerin Otantikliği Üzerine 1: Fütûhât Savaşları Örneği", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 271-288. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.2.07>.

⁸⁵¹ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhü'l-Hulefai'r-Râşidin*, 134.

⁸⁵² Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, 333.

⁸⁵³ Belezurî, *Futuhü'l-Büldan*, 275.

⁸⁵⁴ Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, 333.

⁸⁵⁵ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Hulefai'r-Râşidin*, 131.

kız kardeşi Tamahic tarafından yürütölmekteydi. Şehrin koruması için de savunma komutanı olarak Hürmüz görevlendirilmiştir.⁸⁵⁶ Ebû'r-Rebi(634/1237), Übülle idarecilerinin İslam ordusunun bölgeye geldiğini haber aldıktan sonra savunma hattı kurmak için hendek kazıdıklarını ve nehirleri oradan akıttıklarını ifade etmektedir.⁸⁵⁷

Hâlid b. Velîd, konuşlandığı Nibac'dan Übülle'ye doğru geldiğinde Bekr b. Vâil kabilesinden ve bölgeye akınlar düzenleyen Kutbe b. Katade ile görüşmüştür. Kutbe, Übülle halkının kendisine karşı toplandıklarını ayrıca Hâlid b. Velîd'in ordu ile gelmesinden dolayı korktuklarını bildirmiştir. Hâlid b. Velîd vakit kaybetmeden kendisine iltihak eden kuvvetlerle Sâsânîlerin buradaki muhafız birliği ve onlarla birlikte olan Übülle şehrine saldırarak onları bozguna uğratmıştır.⁸⁵⁸ Daha sonra Banikya, Barusmâ ve Ülleys gibi irili ufaklı bölgeleri ele geçirmiştir.⁸⁵⁹ Halife b. Hayyat, bu fetihlerin tarihi olarak Ülleys'in Hicrî 12. yılı Recep ayının üçünü gününe müteakip cumartesi günü olduğunu ve bin dinar karşılığında anlaşma yapıldığını aktarmaktadır. Ayrıca Ülleys'ten sonra Barusmâ (Bartisuma)'nın fethedildiğini ifade etmektedir.⁸⁶⁰ Bunun ardından Sâsânîlerin ordugahlarından Hübeyre, Müslümanların eline geçmiştir. Hâlid b. Velîd, daha sonra bir kısmını savaşıla, bir kısmını da anlaşma yoluyla olmak üzere Mezâr, Velece, Nehru'l-Mürre, ile Emğîşiya gibi merkezleri sırasıyla ele geçirmiştir.⁸⁶¹

6.2Hîre'nin Fethi

Hîre fethine dair kaynaklarımızda farklı anlatımlar bulunmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz fetihlerden sonra Hz. Ebu Bekir, bölgede bulunan komutanlarına Hîre'yi fethetmek üzere görevlendirme mektupları iletmiştir. Bunlardan ilki Hâlid b. Velîd'e gönderilmiş ve Hîre'ye aşağıdan yani Basra Körfezinden üzerinden gitmesini emretmiştir. İkincisi ise İyâz b. Ganem'e komutanlık görevinin tavgifini bildiren ve Hîre'ye yukarıdan yani Musayyah'dan başlayarak girmesini tevdi eden mektuptur. Dahası Hîre'ye kim daha önce varırsa başkomutanlık görevini üstlenmesini bildirmiştir. Ardından Hîre'ye ulaşıp Sâsânî sınırlarını kontrol altına almaları ve bölgeyi

⁸⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 499.

⁸⁵⁷ Kelâî, Ebû'r-Rebi' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî (ö. 634/1237), *el-İktifâ' fî meğâzî Resûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1420, II, 370.

⁸⁵⁸ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 276.

⁸⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 344.

⁸⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 146.

⁸⁶¹ edt. Önkal, Ahmet, Mehmet Ali Kapar, *İslam Tarihi ve Medeniyeti: Raşid Halifeler dönemi*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, II, 137.

saldırılarından korunaklı hale getirmelerini istemiştir. Bunu sağladıktan sonra da birinin ileriye doğru devam etmesini diğerininse ilerleyen bölüğün arkadan baskın görmesini engellemek amacıyla Hîre’de konuşlanmasını belirtmiştir.⁸⁶² Sıbt İbnü’l-Cevzî, Hz. Ebu Bekir’in komutanlarına göndermiş olduğu mektubunda Irak bölgesinin anveten fethedilmemesi gerektiğini de belirttiğini aktarmaktadır.⁸⁶³ Bunun yanı sıra bölge halkına ve çiftçilere dokunulmaması gerektiğini de tembihlemiştir.⁸⁶⁴ Ayrıca sefere katılan askerlerin, geri dönmek isteyenleri serbest bırakılmalarını ve zorla kimsenin tutulmamasını da iletmiştir.⁸⁶⁵ Taberî, bunun üzerine şehirlerinden uzak kalan Medine ve civar bölgeden gelen askerlerin bir kısmının geri döndüğünü ifade etmektedir.⁸⁶⁶ Asker sayıları azalan komutanlar Hz. Ebu Bekir’den destek isteğinde bulunmuşlardır. Hz. Ebu Bekir, Hâlid b. Velîd’in yardımına Ka’kâ b. Amr’ı gönderirken İyâz b. Ganem’in yardımına Abd b. Avf’ı göndermiştir.⁸⁶⁷ Hz. Ebu Bekir, fetihle bulunacak orduya İslam’da sebat edenlerin alınmasını ve ridde hareketine karışan veya bağlılıklarına güvenilmeyen kabilelerin gazalara katılmasına izin verilmemesini belirtmiştir.⁸⁶⁸ Hz. Ebu Bekir’in görevlendirdiği komutanların bundan önceki fetihlerinin Fırat’ın batısındaki Hîre’yi koruyacak tüm kuvvetleri bertaraf etmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶⁹ Dolayısıyla Hîre’nin fethi barış veya savaşla bir an önce gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Zira Sâsânîlerin bölgedeki mukavemetlerinin kırmak için bölgedeki karargâhı olan Hîre’nin çok geçmeden ele geçirilmesi gerekmektedir. Nitekim Hîre’nin ele geçirilmesi doğal set olan Fırat nehrinin aşılıp nehrin doğusuna geçilme olanağını vermektedir.⁸⁷⁰ Böylece İslam ordusu direkt olarak Medain ile temas edebilecek ve kısıpaca alabilecek duruma gelecektir.⁸⁷¹

Ender Za’azza önderliğinde Hîre ile Kesker arasındaki bölgede yaşayan Hristiyanlar, Hâlid b. Velîd’e karşı Velece savaşında ağır kayıplar vermiştir.⁸⁷² Bunun öcünü almak için de bu bölgedeki Hristiyan Araplar, Sâsânîlerden yardım istemişlerdir. Sâsânîlerin desteğiyle Ülleys denilen yerde Câban komutasında toplanmışlardır.⁸⁷³

⁸⁶² Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 347.

⁸⁶³ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-Zaman fî Tarihi’l-A’yan*, V, 71.

⁸⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-târîh*, II, 356.

⁸⁶⁵ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 346.

⁸⁶⁶ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-Zaman fî Tarihi’l-A’yan*, V, 71.

⁸⁶⁷ Ebü’r-Rebi, *el-İktifa bi-Tazammenehi min Megâzi Resûlillahi ve Selâsetü’l-Hulefa*, II, 372.

⁸⁶⁸ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 347.

⁸⁶⁹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 355.

⁸⁷⁰ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhü’l-Hulefai’r-Râşidîn*, 138-139

⁸⁷¹ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzira*, 427.

⁸⁷² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-târîh*, II, 357.

⁸⁷³ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 356.

Hîre'ye doğru hareket eden Hâlid b. Velîd bunun haberini alınca Müsennâ b. Hârîse'yi üzerlerine göndermiştir.⁸⁷⁴ Müsenna, onları sonradan Nehru'd-Dem adı verilecek olan nehrin yanında bozguna uğratmıştır. Yenilen Ülleys halkı ise, Sâsânîlere karşı Müslümanların ajanlık yapacaklarını, ihtiyaç halinde yol göstereceklerini ve yıllık bin dinar cizye vereceklerini belirten bir anlaşma yapmışlardır.⁸⁷⁵ Ülleys'ten sonra Hâlid b. Velîd yoluna devam ederken bu kez de Hîre merzubanı Azadbe birliği ile karşılaşmıştır. Nehirlerin birleştiği bir yerde, kumandanlığını Azadbe'nin yaptığı Hîre kuvvetleriyle savaşıp onları yenmiştir.⁸⁷⁶ Hîre halkı bu zaferi görünce sıranın kendilerine geleceğini anlamış ve eşraflarından Abdülmesih b. Amr b. Bukayle ve Hani b. Kabisa Hîre'ye doğru ilerleyen Hâlid b. Velîd'e savaş olmadan anlaşmak üzere gitmişlerdir. Hâlid b. Velîd onlara üç seçenek vermiştir: ya İslam'ı benimseyecekler ya da cizye verecekler veyahut savaşacaklar. Onlar da dinleri üzerinde kalmak üzere cizye vermeyi tercih etmişlerdir. Bunun üzerine Sâsânîlere karşı casusluk yapmak ve 190 bin dirhem cizye vermek şartıyla barış anlaşması yapmışlardır.⁸⁷⁷ Ayrıca Hâlid b. Velîd, şehri sulhen teslim aldığı için manastır ve kiliselerinin korunması hususunda Hîre halkıyla anlaşma sağlamıştır.⁸⁷⁸

Bir başka anlatım göre; Hîre'de bulunan Sâsânî valisi Azadbe, Hâlid b. Velîd komutasındaki İslam ordusunun Basra körfezi ile Fırat nehrinin batı kısmındaki fetihlerinden sonra daha da ileri gidebileceğini ve nihai olarak sıranın Hîre'ye geleceğini idrak etmiştir. Bunun üzerine savaş hazırlığı yaparak oğlunun komutasındaki bir birliğe şehir dışında bir karargâh kurduştur. Akabinde Hâlid b. Velîd'in ordusunu durdurmak için Fırat nehrinden su alan kanalların bentlerini kapatmıştır. Böylece Fırat nehrinin suyunun önüne set çekerek nehrin suyunu nehrin kollarında akıtmıştır. Bunun neticesinde nehrin debisi düşmüş ve nehrin yatağı sığlaşmıştı. Dolayısıyla Müslümanların cephane ve asker taşıyan sandalları karaya oturmuştur. Nehir yatağındaki suyun çekilmesinin nedenini öğrenen Hâlid b. Velîd derhal Azabe'nin göndermiş olduğu birliğin üzerine yürümüştür. Meydana gelen savaşta Hâlid b. Velîd, Azabe'nin oğlunu yenerek onu öldürmüş ve setleri yeniden açmıştır. Böylece suların normal seviyesinde yatağında akmasını ve sandalların hareket etmesini

⁸⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 503.

⁸⁷⁵ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 277.

⁸⁷⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 344; Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, 337.

⁸⁷⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 345.

⁸⁷⁸ Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harac*, 223.

sağlamıştır.⁸⁷⁹ Hâlid b. Velîd, Azadbe'nin oğlunu bozguna uğrattınca Hîre'ye doğru yola çıkmıştır. Kuvvetlerini Havernak sarayı ile sonradan kurulacak Necef arasında bir mevzide konuşlandırmıştır. Bu durumdan haberdar olan Azadbe Fırat nehrinin diğer tarafına çekilmiştir. Zira oğlunun Hâlid b. Velîd'e yenilmesi, Sâsânî Kısırâsı Şah Erdeşir'in ölümüyle kendisine yardım gönderebilecek kimse olmayacağından dolayı önünde bölgeden kaçmaktan başka seçenek olmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁸⁰ Nitekim Azadbe hiç savaşmadan gerisin geriye çekilerek Kasru'l-Ebyaz sarayı ile Ğariyeyn yakınlarında bir yerde karargahını kurmuştur.⁸⁸¹ Ancak Hâlid b. Velîd onun yerini tespit ederek siperlerini kuşatmıştır.⁸⁸² Hîre halkı, Azadbe'nin mağlubiyetini öğrenince muhkem saraylar olan Kasru'l-Ebyaz, Kasru b. Bukayle ve Kasru'l-Adesiyyîn'e sığınmışlardır. Bunun üzerine Hâlid b. Velîd ordusunu Hîre şehrinin içine sokmuştur. Komutanlarının her birine bir sarayı kuşatma emrini vermiştir. Komutanlarından Dırâr b. Evzer'e (ö. 13/634) daha önceki Sâsânîlerin Hîre valisi olan İyâs b. Kabîsa'nın bulunduğu Kasru'l-Ebyad'ı kuşatma görevini vermiştir. Diğer komutanı Dırâr b. Hattab'dan (ö. 12/633) ise Kasru'l-Adesiyyîn'i kuşatmasını istemiştir. O sırada bu konakta Adî b. Zeyd'in oğlu Adî konaklıyordu. Bir diğer komutanı Dırâr b. Mukarrin el-Müzenî'ye de İbn Ekkâl'ın yerleştiği Kasru Benî Mazîn'i kuşatmasını bildirmiştir. Bir başka komutan Müsennâ b. Hârîse'ye ise Amr b. Abdülmesih'in içinde olduğu Kasru İbn Bukayle konağını kuşatmasını belirtmiştir. Sarayları muhasara eden komutanlar kuşatmaya başlamadan saraylara sığınanları Müslüman olmaya davet etmiş ve bunun için onlara bir günlük mühlet tanımışlardır.⁸⁸³

Hîrelilerin İslamiyet davetini reddetmeleri üzerine İslam ordusu onları sıkıştırmaya ve zorlamaya başlamıştır. Dırâr b. Ezver, Kasru'l-Ebyaz'a sığınanlara üç seçenek sunmuştur. Buna göre ya Müslüman olacaklar ya cizye verecekler veyahut savaşacaklar. Onlar ise savaşmayı seçmişlerdir. Sarayların üst kısmından moloz taşlarıyla doldurulmuş çömlükleri kendilerini kuşatan Müslüman askerlerin üzerine dökmeye başladılar. Dırâr, askerlerin hafifçe geri durmalarını ve onları ok yağmuruna tutmalarını emretmiştir. Bütün komutanlar aynı şekilde hareket etmiş ve baskınları artırmışlardır. Böylece manastır ve sarayları teker teker ele geçirmeye başlamışlardır.

⁸⁷⁹Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 359; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, 48

⁸⁸⁰Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 360; Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihu'l-Hulefai'r-Râşidin*, 138.

⁸⁸¹İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 359.

⁸⁸²İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VI, 504.

⁸⁸³Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 359.

Bundan dolayı keşiş ve rahipler halkın ölmesine sebep olduklarını belirterek saraylara sığınanların teslim olmaları için baskı yapmaya başlamışlardır. Bunun üzerine saraylara sığınanlar üç seçenekten birini kabul ettiklerini belirterek her sarayın lideri onu kuşatan komutana teslim olmuş ve komutanlar da onları Hâlid b. Velîde göndermiştir. Komutanlar da mevzilerinde kalmışlardır. Hâlid b. Velîd sarayların liderlerinden her biriyle ayrı ayrı görüşmüştür. İlk görüşmeyi Adî b. Adî ile yapmıştır. Ancak ilk barış teklifini Amr b. Abdülmesih dile getirmiştir.⁸⁸⁴

Hîreliler, barış müzakereleri için Hâlid b. Velîd'in yanına İbn Bukayle künyesi ile tanınan Abdulmesih adlı bir papazı ve azledilmiş Hîre valisi İyas b. Kabîsa'yı göndermişlerdir. Bu müzakerelerde, Abdulmesih b. Bukayle başkanlık yapmıştır. Abdulmesih b. Bukayle'nin Hâlid b. Velîd ile yaptığı konuşma detaylı bir şekilde kaynaklarımızda yer almaktadır.⁸⁸⁵ Ayrıca kaynaklarımız İbn Bukayle'nin Hâlid b. Velîd'i zehirle imtihanına dair bilgiye de yer vermektedir.⁸⁸⁶

⁸⁸⁴ Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk, III, 361. İbn Esir, 359.

⁸⁸⁵ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 152; Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV, 301. "Hîreliler talep ve isteklerini bildirmesi ve kendilerini temsil etmek üzere Halid b. Velid'e Abdülmesih'i göndermişlerdir. Halid ona: "Yaşın ne kadar?" diye sordu. İbn Bukayle: "Yüzlerce yıl," dedi. Halid: "Gördüğün en hayret verici şey nedir?" diye sordu. İbn Bukayle: "Şam ile Hire arasında beldeleri dizilmiş halde gördüm. Kadın Hire'den çıkar ve azık olarak yanına yalnız bir ekmek alırdı." dedi. Halid gülümsedi ve: "Yaşlının hayat tecrübesi sana yeter. Ey İbn Bukayle! Vallahi bunamışsın! Ey Hire halkı! Size ne oluyor ki nereden geldiğini bilmeyen bir bunak vasıtasıyla taleplerinizi iletiyorsunuz?" dedi. İbn Bukayle Halid'in sözlerini duymazdan geldi ve ona aklı başında olduğunu ve söylediklerinin makul olduğunu göstermek istedi ve şöyle dedi: "Ey emir! Yemin ederim ki nereden geldiğimi biliyorum." Halid: "Nereden geldin?" İbn Bukayle: "Annemin karnından." dedi, Halid: "Nereye gideceksin?" dedi. İbn Bukayle: "İleriye doğru." Halid: "Orası neresi?" İbn Bukayle: "Ahiret." dedi. Halid: "En uzak izin nerede?" İbn Bukayle: "Babamın sulbünde." Halid: "Neyin içindesin?" İbn Bukayle: "Elbisemin içindeyim." Halid: "Aklediyor musun?" İbn Bukayle: "Evet, vallahi hem de bağlıyorum." dedi. Halid imtihan edince onu akıllı buldu. Nitekim beldesinin halkı onu daha iyi tanıyorlardı. Halid: "Bir yer var ki cahilini öldürür. Bir alim de vardır ki yerini öldürür." dedi. İbn Bukayle: "Ey emir! Karınca yuvasındaki deveden daha iyi bilir." dedi. Bu sohbe Zü'l-Cevşen ed-Dababî adına Muhammed b. Ebi's-Sefer de katıldı". Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 277. Taberî, Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk, III, 363

⁸⁸⁶ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 156-157; "İbn Bukayle yanında bir hizmetçi getirmiş ve boynuna içinde zehir olan bir kese astırmış. Bunu gören Halid b. Velid keseyi almış ve içindekilerini de avucuna boşaltmıştır. Halid: "Bu nedir? Diye sormuş". İbn Bukayle, ona: "Bu, inşam bir anda öldüren bir zehirdir", diye cevap vermiş. Halid: "Peki bunu niçin beraberinde taşıyorsun?" diye sormuş. İbn Bukayle de şöyle demiş: "Kavmim için kötü bir durum meydana geldiğini görürsem yiyip de ölmek için... Çünkü kavmimin kötü durumlarda olduğunu görmektense ölmeyi daha çok isterim". Halid, o keseyi eline alıp şöyle demiş: "Eceli gelmedikçe hiçbir can sahibi ölmeyecektir." Böyle dedikten sonra Halid, şu duayı okuyarak kesedeki zehiri içti: "İsimlerin en hayırlısı Allah'ın ismiyle. O ki, göklerin ve yerin Rabbidir. O ki, O'nun ismi anıldığı zaman hiçbir hastalık insana zarar vermez. O, esirgeyen ve bağışlayandır." Zehiri içeceği esnada ona engel olmak için komutanlar üzerine atıldılarsa da o, onların müdahale etmelerinden önce zehri yuttu. İbn Bukayle, bu durumu görünce şöyle dedi: "Allah'a yemin ederim ki ey Arap topluluğu! Bu adam aramızda bulunduğu sürece siz her istediğinizi ele geçirirsiniz. Böyle dedikten sonra İbn Bukayle, Hîrelilere dönüp şöyle dedi: "Bugünkü kadar bu adam gibi ikbali net ve açık bir şekilde görünen bir kimse görmedim." İbn Kesir, VI, 504.

Hâlid b. Velîd müzakereler sonucunda Hîrelilere üç seçenek vermiştir. Hâlid b. Velîd'in onlara sunduğu teklif şöyledir: *"Sizi Allah'a ve İslam'a davet ediyorum. Eğer bu davetimi kabul eder de Müslüman olursanız, Müslümanların sahip oldukları haklara sahip olursunuz; onların mükellefiyetlerini de aynen yüklenmiş olursunuz. Eğer bunu kabul etmezseniz cizye veriniz. Eğer bunu da kabul etmezseniz, şunu iyi biliniz ki, ben sizinle savaşmak için sizin hayata karşı olan hırsınızdan daha fazla ölmeye karşı hırslı olan bir ordu ile geldim!"*. Hîreliler, Hâlid b. Velîd ile savaşmak istemedikleri ve dinleri üzerinde kalarak cizye verme seçeneğini tercih ettiklerini bildirmişler. Buna göre 190 bin dirhem cizye vermeyi taahhüt etmişlerdir.⁸⁸⁷ Ardından Hâlid b. Velîd onlarla ahitname yazmıştır. Taberî bu muahede metnini şöyle aktarmaktadır *"Bismillahirrahmanirrahim. Bu muahede Hâlid b. Velîd ile Abdülmesih b. Bukayle, Adî b. Adî, Amr b. Adî, Cebri b. Ekkal ve İyâs b. Kabîsa arasında yapılmıştır. Bu kişiler Hîre'nin ileri gelenleridir. Hirelilerin bu muahedeye uymalarını dilediler. Onlar da muahedeye razı oldu. Hâlid onlarla yıllık 190 bin dirhem cizye vermeleri mukabilinde anlaşmıştır. Bu cizye sahip oldukları nimet ve varlık karşılığıdır. Rahip ve keşişler de buna dahildir. Ancak varlığı olmayan, mahpus olan ve dünyadan el etek çekmiş ya da dünyayı terk ederek seyahat edenler müstesnadır. Onların güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Onların güvenliğini sağlamazsa bu şart yerine getirilinceye kadar onlar bir şey vermekle mükellef değildirler. Eğer onlar söz veya fiille ihanet ederlerse zimmetten beridirler. Bu ahitname rebîülevvel Hicrî 12'de yapılmıştır."*⁸⁸⁸ Hâlid yapılan bu muahedenin bir nüshasını onlara da vermiştir.⁸⁸⁹ Ayrıca onların Müslümanlara karşı gelmemelerini, Sâsânîlere karşı ajanlık yapmalarını ve Kerâme bnt. Abdülmesih'in Şüveyl'e verilmesini de şart koştur.⁸⁹⁰

Ebu Yusuf, Hâlid b. Velîd'in Hîrelilerle yapmış olduğu ahitnameyi daha ayrıntılı aktarmıştır. Aktarmış olduğu metin şöyledir: *"Bismillahirrahmanirrahim, Bu Hâlid b. Velîd tarafından Hîre halkına yazılmış bir vesikadır. Resulüllah'ın halifesi Ebu Bekr, Yemame'den dönüşümden sonra, halkı Arap ve acem karışımı olan Irak'a gitmemi, onları Allah'a (c.c.) ve Resulüne (sav) davet etmemi, cennetle müjdelememi, cehennem ateşine karşı uyarmamı, eğer onlar bu daveti kabul ederlerse Müslümanların sahip oldukları hakları elde edebilecek ve Müslümanlar gibi mükellef olacaklardır. Ben*

⁸⁸⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 361.

⁸⁸⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 364.

⁸⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 360.

⁸⁹⁰ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 279.

Hîre'ye vardım ve İyâs b. Kabîsa ile beraber Hîre halkının eşrafından bazı kimseler yanıma geldiler. Ben de onları Allah'a (c.c.) ve Resulüne (sav) davet ettim. Onlar bu teklifim reddettiler. Bunun üzerine onlara cizye vermeyi ya da savaşmayı teklif ettim. Fakat onlar, bizim sizinle harp etmemize hacet yok, lakin cizye vermek hususunda ehli kitaptan olanlarla yaptığın barış esaslarına göre bizimle de sulh yap, dediler. Buna binaen ben onların nüfuslarını inceledim. Erkeklerin sayısını 7 bin olarak tespit ettim. Bunlar arasında aciz olduğunu öğrendiğim bin kişiyi çıkardım. Buna göre cizye mükelleflerinin sayısı 6 bin kişi olarak tespit edilmiş oldu. 60 bin dinar üzerinden benimle sulh yaptılar. Tevrat ve İncil ehlerinden Allah'ın (c.c.) almış olduğu ahit ve anlaşma olmak üzere onlara şu şartları koştum: Hiçbir hususta anlaşma şartlarına muhalefet etmeyecekler ve Arap veya acem bir Müslümana karşı hiçbir kafire yardımda bulunmayacaklar. Müslümanların gizli yerlerini ve askeri sırlarını düşmanlara ifşa etmeyecekler. Bu hususlarda bir ihlal olursa, Allah'ın (c.c.) bir peygambere taahhüt ettiği ahit veya anlaşma veyahut zimmeti çiğneyenlerin görecekları cezanın en şiddetlisi ile cezalandırılacaklar. Ayrıca onlar eğer sözlerinde durmaz, anlaşmayı çiğnerlerse kendileri için zimmet ve emân yoktur. Eğer verdikleri sözlerinde durur, ahitlerini tutar ve şartlara riayet eder mükellef oldukları cizyeyi öderlerse zimmi hakkına sahip olacaklar, iç ve dış düşmanlara karşı can ve malları savunulacaktır. Onlar ahit ve zimmetleri üzere kaldıklarında Allah (c.c.) bize fetih ve zaferler ihsan ederse, bu hususta onlar için Allah'ın (c.c.) ahit ve misakı vardır. Biz onlara karşı vazifemizi yapmakla mükellef olduğumuz gibi anlaşmayı bozmaktan uzak durmakla mükelleftirler. Onlara tanıdığım imkanlar: Hastalık, sakatlık, bir musibet dolayısıyla fakir düşen veya zenginken fakirleşen, kendi dindaşlarının yardımına muhtaç olan kimsenin cizyesi düşürülecektir. Medine'de veya diğer İslam memleketlerinde oturdukları sürece, kendilerine ve bakmakla yükümlü oldukları aile fertlerine beytûlmalden yardım yapılacaktır. Bunlar İslam beldesi dışına göç ederlerse bu yardım onlara yapılmayacaktır. Onların kölelerinden herhangi biri Müslüman olursa, Müslümanların pazarında değeri düşürülmeden geciktirilmeden bu köle en yüksek fiyatla satılacak ve kıymeti sahibine verilecektir. Harp elbisesi hariç, Müslümanlara benzememek koşuluyla her çeşit elbiseyi giyeme hakkına sahiptirler. Onlardan herhangi bir şahsın üzerinde savaş üniforması görüldüğü takdirde, onu niçin giydiği sorulur. Eğer inandırıcı bir delil getirir ve meşru bir mazeret gösterirse serbest bırakılır, aksi takdirde üzerindeki elbise ve silahların durumuna göre cezalandırılır. Yaptığımız barış anlaşması gereği mükellef oldukları cizyelerini, bizzat kendileri toplayacak ve kendi

memurlarıyla beytülmale teslim etmelerini şart koştum. Eğer bu konuda Müslümanlardan yardım isterlerse yardım edilecek ve yardım edenin gideri de beytûlmalden karşılanacaktır.”⁸⁹¹ Hâlid b. Velîd ile Hîrelilerin arasında barış amacıyla uzlaştıkları şartları kaydetmek üzere yazılan bu vesikanın siyakından halife Hz. Ebu Bekir’e bildirilmek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yahya b. Âdem, Hâlid b. Velîd’in yaptığı anlaşmanın şartlarını ve durumu Hz. Ebu Bekir’e bildirdiğini ve onun da şartları onayladığını aktarmaktadır.⁸⁹² Ebu Yusuf, bu anlaşma metninin maddeleri dışında da başka anlaşma şartlarından da bahsetmektedir. Bu şartlara göre; burada yaşayan halkın kiliseleri, havraları, sarayları yıkılmayacaktır. Çan çalmalarına, bayram günlerinde hac çıkarmalarına mâni olunmayacaktır. Hiç kimseyi isyana teşvik etmeyeceklerdir. Kendilerine uğrayan Müslümanlara, helal olmayan yemek ve içkilerle ziyafet vermeyeceklerdir. Yeni kilise ve havra inşa edilmeyecektir.⁸⁹³

Hîre halkına belirlenen cizye miktarıyla ilgili ise kaynaklarımız farklı veriler aktarmaktadır. Ebu Yusuf, Hîre halkının mükellef olduğu cizye miktarının 60 bin dirhem olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Hîre halkının toplam erkek sayısının 7 bin olduğu, bunlardan bin kişinin cizye vermekten aciz olduğunu dolayısıyla geriye cizye ile mükellef kişi sayısının 6 bin kaldığını aktarmaktadır.⁸⁹⁴ Haliyle kişi başına düşen cizye miktarı 10 dirhem olmaktadır. Belâzürî, Hîrelilerle yıllık 100 bin dirhem cizye karşılığında anlaşma yapıldığını ifade etmektedir. Ayrıca vermiş olduğu miktarı detaylandırarak açıklamaktadır. Buna göre; Hîre’de bulunan 6 bin erkeğin her birine 14 dirhem cizye takdir edilmiştir. Bu dirhemlerin her birinin ağırlığıysa 5 miskaldır. Böylece bu miktar 84 bin dirheme tekabül etmektedir. Bu miktar ise 7 miskal ağırlıklı 60 bin dirhem karşılığıdır.⁸⁹⁵ Belâzürî, bu rivayetinde 60 bin dirheme ulaşmak için dirhem ayarlamalarından faydalanmış ve şahıs başına 14 dirhem miktarına ulaşmıştır. Onun, bu hesaplamayı yaparken Hz. Ömer zamanında esas alınan 14 dirhem cizye miktarına uygun hale getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.⁸⁹⁶ Belâzürî’nin naklettiği başka bir rivayete göre Hîre’den alınan taylesan ile bin dirhem ivedikle halifeye

⁸⁹¹ Ebu Yusuf, *Kitâbü’l-Haraç*, 156-157.

⁸⁹² Yahya b. Âdem, *Kitâbü’l-Haraç*, 49.

⁸⁹³ Ebu Yusuf, *Kitâbü’l-Haraç*, 223; Mutafa Fayda, *Halid b. Velid*, 343.

⁸⁹⁴ Ebu Yusuf, *Kitâbü’l-Haraç*, 157.

⁸⁹⁵ Belâzürî, *Fütûhü’l-Büldân*, 278.

⁸⁹⁶ Mutafa Fayda, *Halid b. Velid*, 341.

gönderilmiştir. Ayrıca taylesanın Hz. Ebû Bekir tarafından Hz. Hüseyin b. Ali'ye hediye edildiğini de ifade etmektedir.⁸⁹⁷

Kudâme b. Ca'fer, Hîre'nin cizyesiyle ilgili oldukça farklı bilgiler vermektedir. Miktar olarak bin dirhem ve taylesan üzerinde anlaşma sağlandığını aktarmaktadır. Alınan binlerce dirhem, mal ve taylesan cizyenin halifeye gönderildiğinden söz etmektedir.⁸⁹⁸ Dolayısıyla eserde yer alan bin rakamı büyük ihtimalle istinsah vs. sebeplerden dolayı günümüz baskısında bin olarak yansımıştır. Yine Yahya b. Âdem de benzer şekilde bilgiye yer vermektedir. Hîre halkıyla bin dirhem cizye ve bir binek vermeleri üzere anlaşma yapıldığından söz etmektedir.⁸⁹⁹

Dineverî, saraylara sığınan Hîre halkının her yıl 100 bin dirhem cizye ödemek üzere anlaşma yaptıklarını kaydetmektedir.⁹⁰⁰ Yakubî, iki farklı rakam vermekte ve 70 bin veya 100 bin dirhem cizye vermek üzere anlaşma sağlandığını ifade etmektedir. Ancak 70 bin dirhem vermek üzere anlaşmaya varıldığını vurgulamaktadır.⁹⁰¹ Taberî ise Hîre sakinlerinin Hâlid b. Velîd ile 190 bin dirhem cizye vermek üzerine anlaşma yaptıklarını kaydetmektedir. Bunun yanı sıra Hâlid b. Velîd'e hediyeler takdim etmişlerdir. Hâlid b. Velîd fetih müjdesini ve hediyeleri vermek için Hüzeyl el-Kahilî'yi Hz. Ebu Bekir'e göndermiştir. Hz. Ebu Bekir, gelen hediyeleri cizye vergisine mahsuben kabul etmiş ve Hâlid b. Velîd'e alınacak cizyeden düşürmesini söylemiştir. Alınan cizyeyi de askerlerini güçlü duruma getirmek için harcamasını bildirmiştir.⁹⁰² İbnü'l-A'sem, anlaşmada Hîre halkının 100 bin dirhem cizye ve Kisrâ Şiraveyh'in taylasanını vermekle mükellef kıldıklarını zikretmektedir. Bu taylasanın da 30 bin dirhem değerinde olduğunu söylemektedir.⁹⁰³ İbnü'l-Esîr, Hîre halkının barış karşılığında 90 bin dirhem vermeyi taahhüt ettiklerini aktarmaktadır.⁹⁰⁴ Başka rivayetinde cizyenin 190 bin dirhem olduğuna da yer vermektedir.⁹⁰⁵ İbn Kesir, Hâlid b. Velîd'in Hîrelilerle yaptığı cizye anlaşması gereği peşin olarak onlardan 400 bin dirhem aldığını zikretmektedir. Ayrıca anlaşmada Kerame bnt. Abdülmesih'i, Şüveyl'e

⁸⁹⁷ Beâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 280.

⁸⁹⁸ Kudâme b. Ca'fer, Ebû'l-Ferec el-Bağdadi Kudame b. Cafer (337/948) *Kitâbü'l-Harac ve Sina'atü'l-Kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidi, Dârü'r-Reşid, Bağdad, 1981, 352.

⁸⁹⁹ Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Harac*, 50.

⁹⁰⁰ Dineverî, *Ahbârü't-tvâl*, 112.

⁹⁰¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 17.

⁹⁰² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 362.

⁹⁰³ İbn A'sem, *Fütûh*, I, 78.

⁹⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 354.

⁹⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 360.

verilmesinin de şart koşulduğunu söylemektedir.⁹⁰⁶ Mustafa Fayda, bu rivayetlerdeki cizye miktarının farklılık arz etmesinin ve muhtelif rakamların kaynaklarda yer almasının en önemli sebebini, belirlenen cizye miktarının “şahıs başı cizye” şeklinde gösterilmek istenmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.⁹⁰⁷ Ancak alınan bu cizyenin müşterek cizye olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yahya b. Âdem, Hîre halkıyla aralarında paylaşımları üzere anlaşma yapıldığını ve adam başına bölüştürülmüş herhangi bir mükellefiyetin olmadığını zikretmektedir.⁹⁰⁸ Bunun yanı sıra kaynaklarımız Hîre’den alınan cizyenin acemlerden yani Sâsânîlerden Medine’ye giden ilk cizye olduğu kaydetmektedir.⁹⁰⁹

Hîre şehrinin sahip olduğu siyasî deneyimi sayesinde diğer bir Sâsânî şehriden onu farklı kılmaktadır. Zira bir devlete başkentlik yapmış olması onun hesabıyla başka bir devlete ihtiyaç duymadan kendi ayakları üzerinde durabilecek pozisyonudur. Hîre, daha önce karşılaşmış olduğu badireler nedeniyle İslâm fethinin de gelip geçici olduğunun kanısını vermiştir. Bu sebeple Hz. Ebu Bekir’in vefatından sonra Hîreliler barış anlaşmasını ihlal etmişlerdir. Sâsânîlerin merkezi otoritelerini topladıklarında ilk iş olarak karşı karşıya kaldıkları İslam ordusunun tehlikesini bertaraf etmeye çalışmışlardır. Bunun için Müslümanların fethettikleri bölgedeki uzantılarını harekete geçirerek isyan etmelerini istemişlerdir. Bundan dolayı da oluşacak kargaşayı engellemek için Müsennâ b. Harîse, Hîre’den ayrılarak Haffan’da karargâh kurmuştur.⁹¹⁰ Bunu fırsat bilen Hîreliler, ahitlerini bozarak Sâsânîlerle hareket etmeye başlamışlardır. Ardından Sâsânîlerin hakimiyeti altına girmişlerdir. Müsennâ b. Hârîse, Hîre’yi tekrar fethetmiş ve onlarla yeni anlaşma yapmıştır. Ancak Müsennâ b. Hârîse mağlup olunca yine anlaşmadan cayararak Sâsânîler’e yardım etmişlerdir. Bu kez Sa’d b. Ebu Vakkâs Hîre’yi tekrar fethetmiştir. Sa’d b. Ebu Vakkâs onlardan daha önce yapmış oldukları ahitnamelerden bir tanesini getirmelerini istemiştir. Onlar daha önce ahitnameleri küçümsedikleri için muhafaza etmemişlerdir. Ahitnamelerden birini getirmeyince de onlara haraç vergisi hariç yıllık 400 bin dirhemlik cizye vermeye mahkûm etmiştir.⁹¹¹ Böylece Hîreliler başarısızlıkla sonuçlanan teşebbüslerden sonra hem de İslâm ordularının Sâsânîleri mağlup etmiş olmaları ve Sâsânîlerin yavaş yavaş

⁹⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VI, 504.

⁹⁰⁷ Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İFAV, İstanbul, 1989, 127.

⁹⁰⁸ Yahya b. Âdem, *Kitâbü’l-Harac*, 50

⁹⁰⁹ Ebu Yusuf, *Kitâbü’l-Harac*, 158. Belâzurî, *Fütühü’l-Büldân*, 278; İbn A’sem, *Fütuh*, I, 78.

⁹¹⁰ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 448.

⁹¹¹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, 364.

tarikh sahnesinden silinmeye başladığına şahit olmaları sonucunda artık direnmekten vazgeçmiş ve İslâm Devleti'nin bir unsuru olmayı kabullenmek zorunda kalmışlardır.

Hîre'nin anlaşma yoluyla İslam devletinin topraklarına dahil olmasıyla Hîre halkından köle edinilmemiştir.⁹¹² Ayrıca Hîre toprakları zimmi statüsüne haraç arazisi, haraç vergisi karşılığı rakabesi üzerinde bulunanlara bırakılan topraklardır. Dolayısıyla Hîre toprakları satılabilir araziler arasındadır.⁹¹³ Nitekim Kûfe'nin önemli kadılarından Şûreyh b. Hâris'in (ö. 80/699) Hîre arazisinden arsa satın aldığı ifade edilmektedir.⁹¹⁴ Hatta Hz. Ali'nin Hîre ile topraklarında arazisi olan Dihkanlardan 40 bin dirhem karşılığında arsa satın aldığı ifade edilmektedir.⁹¹⁵ Hîre şehrinin topraklarından iktâ olarak verilen araziler de bulunmaktadır. Hz. Osman'ın valisi Velîd b. Ukbe (ö. 61/680), Ebu Zeyd et-Tai'ye Hîre'nin Şam tarafında bulunan arazilerinden iktâ vermiştir.⁹¹⁶ Yine Abbâsîler döneminde Havernak sarayı ve üzerinde kurulmuş olan çiftlik, Horasan'daki Abbâsî ihtilalinin en önemli kişilerinden biri olan İbrahim b. Seleme'ye iktâ olarak verilmiştir.⁹¹⁷

6.3 Hîre'nin Fethini Kolaylaştıran Etmenler

Muhkem ve askerî donanımına sahip olmasına rağmen Hîre şehrinin fethinin kolay bir şekilde gerçekleşmiş olması bunu kolaylaştıran birtakım etkenlerin olduğunu göstermektedir. Bunlardan ilki Arap yoğunluklu bir demografik yapıya sahip olan Hîre şehrinin Zûkâr savaşının akabinde oluşan siyasî atmosfer ile kabileler arasındaki birliğin dağılması ve kabile çekişmelerinden dolayı her kabilenin kendi savunma hattını oluşturmuş olmasıdır. Zira şehir kuşatıldığı esnada her kabilenin kendi savunmasını yapması bunu göstermektedir.⁹¹⁸ Ayrıca görülüyor ki, Sâsânîlerin hakimiyeti altındaki Arap kökenli Hristiyanlar, birbirleri ile olan ilişkilerinde kabile asabiyeti çerçevesinde yaşamış ve bunu aşmamışlardır. Hatta Tağlib kabilesi gibi Hristiyan kabileler diğer

⁹¹² Ebu Ubeyde, *Kitâbü'l-Emvâl*, 320.

⁹¹³ Kasım b. Selam, *Kitâbü'l-Emvâl*, 104; Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 280.

⁹¹⁴ Yahya b. Âdem, *Kitâbü'l-Haraç*, 55.

⁹¹⁵ Seyyid İbn-i Tavûs (664/1266), *Ferhatü'l-Gari*, Merkezû'l-Ğadir li'd-Diraseti'l-İslâmiyye, Tahran, 1998, 58.

⁹¹⁶ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, V, 91.

⁹¹⁷ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 326.

⁹¹⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XV, 34.

Arap kabilelerine karşı baskınlar düzenledikleri gibi din faktörüne bağlı kalmadan savaşa katılmışlardır.⁹¹⁹

Yine Hîre şehrinin heterojen bir yapıda olması sakinlerinin bir liderin idaresi altında uzlaşşı sağlamasını engellediğini söyleyebiliriz. Ayrıca Hîre şehri Sâsânî-Arap çatışmasından nasibini almış ve Arap olmayan Sâsânîlerin dikte etmiş olduğu dışarıdan bir idareci ya da yönetim modeli ile karşı karşıya kalmıştır. Bunun sonucunda müstakil yönetim Sâsânî vilayeti haline gelmiş ve Arap asıllı olmayan Azadbe tarafından idare edilmeye başlanmıştır.⁹²⁰ Dolayısıyla Hîreli bu durumu memnuniyetsizlikle karşılamış ve yaşadıkları şehre aidiyetleri sarsılmıştır. Bunun yanı sıra her ne kadar Sâsânî idaresi altında olsalar dahi ırkdaşlarıyla karşı karşıya kaldıklarında savaşmaya çekimser kalmışlardır. Hatta Hâlid b. Velîd şehre girdiğinde kendilerinin de Arap olduklarını belirtmişlerdir. Buna delil olarak fasih Arapça konuşmalarını göstermişlerdir.⁹²¹

Bir başka etken Sâsânîlerde yönetim krizinin ortaya çıkmış olması ve bir türlü uzlaşarak yeni bir kîsra tayin etmemeleri gösterilebilir. Zira merzubanların mütemadi taht kavgalarını yakından takip etmeleri ve güçlerini taraftarı oldukları kişiyi desteklemekle kullanmaları, sınır muhafazasını güçsüzleştirmektedir. Bundan dolayı bölgede Sâsânîlerin otoritesi sarsılmış ve tehditleri bertaraf etme ile bölgesinin güvenliğini sağlamamaktan aciz kalmışlardır. Dolayısıyla Sâsânîler, Hîre'deki valilerine destek vermekten aciz durumda kalmıştır. Ayrıca İslam ordusunun bölgedeki ilerlemesine engel olabilecek bir mukavemet göstermemişlerdir.⁹²²

En önemli etkenlerden biri de Sâsânîlerin Hîre'deki amillerini korumak ve bölgede etkin olmak için şehre yerleştirmiş oldukları bin askerden oluşan Devser denilen ordu birliğinin iç karışıklıklardan dolayı Hîre'den çekilmiş olmalarıdır. Söz konusu birlik, bir yıl boyunca Hîre'de kalıp görevini sürdürdükten sonra Medaîn'e dönmektedir. Onların yerine yine bin kişiden meydana gelen yeni bir birlik şehre gelerek görevi devam ettirmektedir.⁹²³

⁹¹⁹ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I-II, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2004, 40.

⁹²⁰ Yusuf Güneyme, *Hîre*, 221.

⁹²¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 361.

⁹²² Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Hulefai'r-Râşidîn*, 132

⁹²³ Meydanî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nisâbü'rî (ö. 518/1124), *Mecma'u'l-emsâl*, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Darû'l-Ma'rife, Beyrut, ty. I, 118.

Diğer önemli sebep de Bekr b. Vâil kabilesinin İslam ordusunun saflarında yer almasıdır. Bölgeyi iyi tanıyan kabile, Sâsânîleri mağlup etmiş ve bu konuda Araplar arasında bir popülerite kazanmıştır. Aynı zamanda kisrâ tarafından katledilen Nu'mân b. Münzir'in emanetlerine sahip çıkarak bir nevi Münzir sülalesinin hamiliğini yapmışlardır. Dolayısıyla Hîrelilerin Bekr b. Vâil kabilesine karşı mukavemet göstermemesi anlaşılabilir bir durumdur.⁹²⁴

6.4 Hîre Fethinin Sonuçları

Hîre, daha önce Araplar tarafından kurulmuş olan bir devlete başkentlik yapmış olan Müslümanların fethettiği ilk şehirdir. Ayrıca bölgenin fethiyle Sâsânî başkenti Medain'in önündeki en büyük engel ortadan kalkmıştır. Böylece bunun evvelinde fetih rotası içerisinde yer alan Sâsânî imparatorluğu artık Medine'nin hedef tahtasında yerini almıştır.⁹²⁵

Hâlid b. Velîd komutasındaki İslam ordusunun, Sâsânî imparatorluğunun ve Irak'ın bölgesinin önemli bir merkezi olan Hîre'yi İslam topraklarına dahil etmesi daha sonra gerçekleşecek fütuhât için hem emsal teşkil etmiş hem de yeni askeri hareketin hedefini belirlemiştir. Zira bu şehir daha sonra Sâsânî toprağının içlerine doğru tertip edilecek seferler için önemli bir karargâh üssü vazifesi görmüştür.⁹²⁶ Ayrıca Hîre'nin fethiyle birlikte jeopolitik konumu dolayısıyla Müslümanların Sevad bölgesindeki en önemli karargâhı olmuştur. Bu bölgede yapılan fetihler ve askeri operasyonlar buradan yönetilmiştir. Ayrıca Sevad bölgesinin ana kumanda merkezi haline gelmiştir.⁹²⁷

Hâlid b. Velîd, Hîre'yi fethettikten Şam seferine çıkıncaya kadar burada bir yıl ikamet etmiştir. Bu süre zarfında Hâlid b. Velîd, etraftaki irili ufaklı beldeleri fethetmeye devam etmiştir. Hâlid b. Velîd, artık hedef tahtasına Medain'i koymuştur. Dolayısıyla bölgede olan bitenleri yakından takip etmiştir. Özellikle de Sâsânîlerin durumunu izlemek amacıyla iki gözcü gönderdiği nakledilmektedir.⁹²⁸ Çünkü Hâlid b. Velîd bir an önce Medain'in üzerine yürümek istemektedir. Bu amaçla Sâsânîlerin

⁹²⁴ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, 49.

⁹²⁵ Julius Wellhausen, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1960, 34.

⁹²⁶ Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi: Hulefa-i Raşidin Dönemi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2020, 75.

⁹²⁷ Julius Wellhausen, *İslam'ın en eski tarihine Giriş*, 33; Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Hulâfai'r-Râşidin*, 139.

⁹²⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 371.

sınırdaki muhafaza merkezlerini temizlemek ve buralara Arapları yerleştirerek Müslüman askerlerin arkadan vurulma tehlikesini bertaraf etmek için sonradan kurulacak Necef topraklarına geçmiştir. Burada irili ufaklı fetihler gerçekleştirmiştir.⁹²⁹ Ardından Hîre'ye geçmiştir. Taberî, Hâlid b. Velîd'in Hîre'de İyâz b. Ganem'i beklemek için kaldığını aktarmaktadır. Zira Hz. Ebu Bekîr, İyâz ile Hâlid'i bölgeye gönderirken arkalarında bir düşman bırakmamak ve ikisinden birinin de Hîre'de ikamet etmesini emretmiştir.⁹³⁰ Hâlid b. Velîd, bu hazırlıkların yanı sıra bölgedeki Sâsânîlere tabi olan halklara da mektuplar göndererek ona katılmalarını istemiştir. Bu maksatla Sâsânî yöneticilerine davet mektuplar yazmıştır. Bu mektupları da bölgeyi tanıyan ve büyük ihtimalle Farsça bilen Hîreli, Mürre ve Hezkil adındaki şahıslarla göndermiştir.⁹³¹ Yine İbn Ebû Şeybe, Hâlid b. Velîd'in Dihkanlara yazdığı mektuba yer vererek içeriğini de aktarmıştır. Mektubun metni şöyledir; “*Bismillahirrahmanirrahim, Hâlid b. Velîd'ten Fars Merzübanlarına! Hidayete tabi olanlara selam olsun, O'ndan başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim, Emma ba'dü! Topluluğunuzu dağıtan, sözlerinizden ihtilafa düşüren, kuvvetinizi zayıflatan, mülk ve hakimiyetinizi elinizden alan Allah Teala'ya hamdolsun. Bu mektubum size ulaşınca benim tarafımdan zimmete riayet edilmekte olduğuna emin olunuz. Cizyeleri toplayıp bana gönderiniz. Bana rehin yollayınız. Eğer bunları yapmazsanız, eşi ve benzeri olmayan Allah hakkı için, size öyle bir toplulukla geleceğim ki onlar, sizin hayatı(içkiyi) sevdiğiniz kadar ölmeye can atarlar.*”⁹³² Yine Hâlid b. Velîd Hîre'de bulunduğu esnada İbn Bukayle aracılığıyla Medain'e de davet mektupları göndermiştir. Bir mektubu Medain sarayına diğerinin de Medain halkına iletilmesi amacıyla yollamıştır. Bu mektupları irsal etmekle görevlendirilen elçilerden iki Hîreli olması Hîrelilerin Sâsânî ile olan geçmişteki ilişkileri ile onların dilini bilmeleri etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁹³³ Hâlid b. Velîd bu mektupları gönderdiği sırada Sâsânîler, henüz yeni bir hükümdar seçememişlerdir. Kimin başa geçeceği hususunda ihtilaf içerisindeydiler. Hâlid b. Velîd'den mesaj alır almaz aralarındaki anlaşmazlıkları bir yana bırakıp alelacele, hükümdar hanedanından mensup olmayan birini başa getirmişlerdir.⁹³⁴

⁹²⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 373.

⁹³⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 372.

⁹³¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 370.

⁹³² İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VI, 548.

⁹³³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 369.

⁹³⁴ ed. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* II, 50.

Hîre'nin fethedilmesi bölgedeki diğer şehirlerin İslam ordusundan çekinmesine ve Müslüman yöneticilere barış teklif etmelerine neden olmuştur. Nitekim bölgedeki Dihkanlar Hîre'nin durumunu yakından takip etmiş ve İslam ordusuna direnmeden teslim olmaları gerektiğini düşünerek onları Hâlid b. Velîd ile barış yapmalarına sevk etmiştir.⁹³⁵ Bunlardan Salûba b. Nestunâ, Hîre şehrine yakın Fırat nehrinin kıyısında bulunan Banikya ile Besma isimli beldeler adına anlaşma yapmak amacıyla Hâlid b. Velîd'in karargahına gelmiştir. Salûba, Hâlid b. Velîd ile haraze⁹³⁶ vergisi hariç senelik 10 bin dinar vermek üzere anlaşma yapmıştır.⁹³⁷ Buna karşın Ebu Ubeyde, Banikya'nın savaş ile alındığını ifade etmektedir.⁹³⁸ Hâlid b. Velîd, Hîre fethinin akabinde Fırat nehrinin aşağı kısmında kaim ve içerisinde Sâsânî sınır muhafızlarının silahlarla dolu kalesi olan Banikya'ya yürümüştür. Sunmuş olduğu üç şartı reddetmeleri üzerine şehri muhasara etmiştir. Kaleyi fethederek oradaki silah ve emtiaları ele geçirmiştir. Bunu gören Banikya halkı cizye vermek üzere sulh teklifinde bulunmuştur. Banikya halkı adına Hanî b. Câbir, Hâlid b. Velîd'in huzuruna çıkarak 80 bin dirhem cizye üzerinde anlaşma yapmıştır.⁹³⁹ Belâzürî de buranın savaşla ele geçirildiğini ve onu fethedenin Beşir b. Sa'd olduğunu anlatmaktadır. Hâlid b. Velîd, Beşir b. Sa'd'ı Fırat'ın sağ tarafında, Hîre'nin kuzeyinde bulunan Banikya üzerine göndermiştir. Orada Ferruhcündaz adlı bir merzuban Sâsânî ordusuna kumandanlık etmektedir. Sâsânî süvari birliğiyle yapılan savaşta Beşir, Ferruhcündaz'ı öldürmüştür. Bu çarpışmadan sonra, Beşir b. Sa'd Barusma'ya geçmeye teşebbüs edince Banikya ve onun karşısında Fırat'ın sol tarafında bulunan Barusma'nın idarecisi İbn Saluba, Hâlid b. Velîd'in yanına gelerek yapılan çarpışmadan dolayı ondan özür dilemiştir. Cizye ödemek üzere anlaşma yapmak istediğini bildirmiştir.⁹⁴⁰ Ayrıca Sirya dihkânı Zaz b. Buhayş de Hâlid b. Velîd ile anlaşma yapmıştır. Bunların dışında Felalic ile Hürmüzcirde arasındaki bölge için iki milyon dirhem, başka rivayette ise bir milyon ağır dirhem vermek üzere anlaşma sağlanmıştır. Dahası Müslümanların kisrâ ailesinin haklarına sahip olduklarını da kabul etmişlerdir.⁹⁴¹ İbn Kesîr, uzlaşılan cizye miktarının 2 milyon olduğunu ve kisrâ

⁹³⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 368.

⁹³⁶ Julius Wellhausen, haraza vergisinin Helenistik dönemden doğuda kalan bir vergi çeşiti olduğunu ifade etmektedir. bkz. İslâm'ın *En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, 43; Ayrıca bu verginin Sâsânîler zamanında mevcut olan bir çeşit baş vergisi olduğunu ve ordunun dışında olan herkesin bu vergiyi ödediği zikredilmektedir. Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 129-130.

⁹³⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 43; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 367.

⁹³⁸ Ebu Ubeyde, *Kitâbü'l-Emval*, 109.

⁹³⁹ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 158-159.

⁹⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 279.

⁹⁴¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 368.

ailesine ait olanların dışında sadece bir milyon olduğunu aktarmaktadır.⁹⁴² Bunun üzerine Hâlid b. Velîd, ele geçirmiş olduğu bölgeleri Hîre merkezli idarî taksimatta bulunmuştur. Her idari merkeze amil göndermiş, bunları cizye vergisini toplamak ve bölgeyi korumakla vazifelendirmiştir. Abdullah b. Vesîme'yi en-Nasriyye, Cerir b. Abdullah'ı Banikya ve Basma beldelerinin idarecisi olarak atamıştır. Beşir b. el-Hassaiyye'yi Nehreyn bölgesine ve Süveyd b. Mukarrin'i Nister bölgesine yönetici olarak görevlendirmiştir.⁹⁴³ Sınır hattının muhafaza ve savunma merkezi Sib bölgesinde yer almaktadır. Burada görevli komutanlar; Dırar b. el-Ezver, Dırar b. el-Hattab, Müsennâ b. Hârise, Dırar b. Mukarrin, K'akâ, b. Amr ve Utbeybe b. Nahhas'tır.⁹⁴⁴ Hâlid b. Velîd, sınır muhafızlarına baskın düzenlemelerini emretmiş ve onlar da buradan itibaren Dicle kıyılarına kadar birçok yere akınlar düzenlemişlerdir.⁹⁴⁵ Böylece Müslümanlar bir seneden az süre içerisinde Dicle nehrine kadar ilerlemişlerdir. Bu süre zarfında Sâsânîler'de Erdeşir'in ölümünden sonra taht kavgası devam etmiştir. Dolayısıyla Sâsânîler Dicle nehri ile Hîre arasındaki bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır.⁹⁴⁶

Hâlid b. Velîd, Sâsânîlerin bölgede etkinliklerini kaybetmeleriyle bölgedeki hakimiyet alanını genişletmeye devam etmiştir. Zira Hîre'de bulunduğu sırada, Enbâr ile Aynu't-Temr'i fethetmeyi kararlaştırmış ve vakit kaybetmeden ordusu ile harekete geçmiştir. Yerine vekil olarak Ka'ka b. Amr'ı bırakmıştır. Hâlid b. Velîd, Hîre'nin fethine katılmış askerleriyle kuzeyden kuşatmakla görevlendirilen İyâz b. Ganem'e yardım etmek amacıyla Hîrelilerin erzak deposu Enbâr'ın üzerine gitmiştir. Nitekim Devmetu'l-Cendel'de fazla oyalanan İyâz b. Ganem'in nihai hedefi olan Hîre'ye ulaşması için Enbâr ve Aynu't-Temr'in ele geçirilmesi gerekmektedir.⁹⁴⁷ Enbâr halkı Hâlid b. Velîd'i ordusuyla birlikte görünce, kalelerine sığınarak burçlardan etrafı gözlemeye başlamışlardır. Hâlid b. Velîd onlar teslim olmaya çağırırsa da teslim olmayı kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine Hâlid b. Velîd askerlerine bu burçları yoğun ok ve mancınık atışına tutmalarını emretmiştir. Muhasaranın bir netice vermeyeceğini gören Hâlid, şehrin etrafındaki bazı yerlerin yakılıp yıkılması emrini verince, Enbâr halkı teslim olmaya karar vermiştir. Enbâr halkı, can güvenliklerinin korunmasına ve Hayl

⁹⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 361.

⁹⁴³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 369; İbn Esir, II, 361.

⁹⁴⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 370.

⁹⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 361.

⁹⁴⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 370.

⁹⁴⁷ Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihu'l-Hulefai'r-Râşidin*, 141.

adasında yaşamalarına izin verilmesine karşılık, ellerinde bulunan bütün mal ve servetlerini bırakabileceklerini bildirmişlerdir. Hâlid b. Velîd, bu şartları kabul ederek Enbâr'ı teslim almıştır.⁹⁴⁸ Enbâr'ı komutanlarından Zeberkan b. Bedir'e emanet eden Hâlid b. Velîd, Aynu't-Temr'in üzerine gitmiştir. Burada, Mihrân b. Behram Cûbîn komutasında Sâsânîlerden oluşan büyük bir muhafız birliği bulunmaktadır. Diğer taraftan Araplardan Nemr, Tağlib, İyad ve başka kabilelerden oluşan büyük Arap kabileler, Akka b. Ebi Akka isimli yöneticinin idaresinde Aynû't-Temr'da konuşlanmışlardır.⁹⁴⁹ Mihrân b. Behram, Aynu't-Temr'da kalırken Akka'yı bir gurupla birlikte Hâlid b. Velîd'i yolda oyalamak üzere karşılamaya göndermiştir. Mihrân geri çekilerek Müslümanlar ile Akka'nın komutasındaki Hristiyan Arapların mücadelesinin sonucunu beklemeye başlamıştır. Akka ile Hâlid'in askerleri akşama kadar savaşmışlardır. Çetin bir savaştan sonra Hâlid b. Velîd, Akka'yı bizzat esir almıştır. Bunun üzerine Akka'nın kuvvetleri hezimete uğramış ve kalelerine çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu sırada yenilgi haberini almış olan Mihrân b. Behram kaçmıştır. Hâlid b. Velîd, Aynu't-Temr'in çok şiddetli bir şekilde muhasara edilmesi emretmiştir. Çok zor durumda kalan Aynu't-Temr halkı, eman isteyip teslim olmayı teklif ettiyse de Hâlid bunu kabul etmemiş ve kendilerine eman vermemiştir. Geri kalanları esir almış ve mallarına da el koymuştur. Bu arada kiliseye sığınmış birçok kimseyi de esirler arasına dahil etmiştir. Bunları yararlılık gösteren muhriplerine taksim etmiştir.⁹⁵⁰ Aynu't-Temr savaşında esir alınanlar arasında, sonradan Müslüman olup meşhur olan birçok şahsiyet vardır. Bunlar arasında, Hz. Osman'ın azatlısı Humran ve hadis ve fıkıh alimi Muhammed b. Sîrîn'in babası da vardır. Ayrıca Mağrib'deki fetihleriyle tanınan Emevî komutanı Musa b. Nusayr'ın (ö. 98/717) babası Aynu't-Temr esirleri arasındadır.⁹⁵¹ Yine bu esirler arasında Hz. Peygamber'in hayatına dair en önemli eserlerden olan *es-Sîretü'n-nebeviyye* müellifi Muhammed b. İshak'ın dedesi Yesar da bulunmaktadır. Yesar, Kays b. Mahreme b. el-Muttalib b. Abdimenaf'ın azatlısıdır.⁹⁵² Aynu't-Temr'in ele geçirilmesi ile birlikte Hâlid b. Velîd'in komutası altında İslam ordusu, Basra körfezinden Hîre'ye, oradan Aynu't-Temr'a kadarki Fırat nehri boyunca uzanan çok geniş ve aynı zamanda verimli ve sulak toprakları İslam devleti sınırları

⁹⁴⁸ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 281; ed. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* II, 50

⁹⁴⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 376.

⁹⁵⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 376-377;

⁹⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 363; ed. Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* II, 51.

⁹⁵² Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 282; Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, 347.

içerisine katmayı başarmıştır. Böylelikle Hâlid b. Velîd kendisine Halife Hz. Ebu Bekir tarafından tevdi edilen talimatları gerçekleştirerek Irak'taki fetihleri tamamlamış ve askeri gayesini tahakkuk ettirmiştir.⁹⁵³

Hâlid b. Velîd, Aynu't-Temr'deki işlerini bitirince, İyâz b. Ganem'den müşriklere karşı yardım isteğini belirten mektubu almıştır.⁹⁵⁴ Belâzürî, Hz. Ebu Bekir'in, Aynu't-Temr'da iken Hâlid b. el-Velîd'e yazdığı mektupta Ukeydır'in üzerine gitmesini buyurduğunu ifade etmektedir.⁹⁵⁵ Bunun üzerine Hâlid b. Velîd Dûmetülcendel'e İyâz b. Ganem'e yardım amacıyla yola koyulmuştur. Burada Kelb, Gassan, Tenûh ve Decaim kabilesinden oluşan birlikler İyâz b. Ganem ile savaşmaktadır. Hâlid b. Velîd bunlarla bir meydan muharebesi yaparak mağlup etmiştir. Birlikleri dağıtarak Ukeydır'i öldürmüş ve Dûme'yi tekrar ele geçirmiştir.⁹⁵⁶ Bunun akabinde Hâlid b. Velîd Hîre'ye geri dönmüştür. Hatta Taberî, Hîre'de amil olarak bulunan Ka'kâ b. Amr, Hâlid b. Velîd'in şehre gelişini karşılamak amacıyla çıktığını ve şehir halkının buna iştirak ettiğini aktarmaktadır.⁹⁵⁷ Bu esnada Hâlid b. Velîd'in Fırat nehri boyunca yaptığı fetihlerden dolayı rahatsız olan Hristiyan Araplar, Sâsânîler ile yazışmış ve savaş hazırlığı yapmaya başlamışlardır. Bu amaçla bir plan tasarlayarak Hâsid ve Hanâfis'te toplanmaya karar kılmışlardır. Burada Medâin'den gelecek destek birliğini bekleyeceklerdir. Böylece Akka'nın ve diğer kardeşlerinin intikamını almak isteyen ve Sâsânîler tarafından Übülle üzerinden Zermehr ve Rûzbeh kumandasında takviye edilen Hristiyan Araplar ve müttefikleri toplanmıştır. Bunun üzerine Hâlid b. Velîd komutanları Ka'kâ b. Amr'ı Husayd'a ve Ebu Leyla b. Ferdeki'yi de Hanafis'in üzerine göndermiştir. Ka'kâ b. Amr, Husayd'ta Zermehr ve Rûzbeh komutasındaki Sâsânî ve Arap kabilelerinden oluşan birlikleri bozguna uğratmıştır. Ebu Leyla b. Ferdeki de Hanafis'te Sâsânî merzubanını dize getirmiştir.⁹⁵⁸ Karşı taraftakiler bundan sonra Huzeyl b. İmran kumandasında Musayyah'da toplanmışlardır. Hâlid b. Velîd, iki komutanıyla birlikte tekrar Sâsânîlerle ittifak yapıp birleşmelerini engellemek amacıyla gece ansızın bir baskınla bunları etkisiz hale getirmiştir.⁹⁵⁹ Bunun akabinde Hâlid b. Velîd, Rudab üzerinden gitmiştir. Bundan

⁹⁵³ Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, 348-349.

⁹⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 364.

⁹⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhü'l-Büldân*, 71.

⁹⁵⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 364.

⁹⁵⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 379.

⁹⁵⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 379.

⁹⁵⁹ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu'l-Hulefai'r-Râşidîn*, 144.

rahatsızlık duyan Bizanslılar Fırat nehri sınırındaki Sâsânî garnizonları ve bu bölge ikamet eden Tağlib, İyad ve Nemir gibi Arap kabileleriyle temasa geçmişlerdir. Bunlar Fırat'ı geçerek Irak'ın Mezopotamya ve Suriye ile birleştiği Firad'da ordugâh kurmuş olan Hâlid b. Velîd'in karargahına taarruz etmişlerdir. Fakat Hâlid b. Velîd, Bizans, Sâsânî ve müttefik Arap kabilelerinden oluşan birleşik kuvvetlerine büyük bir hezimete uğratmıştır.⁹⁶⁰ Hâlid b. Velîd, bu zaferiyle o sıralarda iki büyük imparatorluk olan Bizans ve Sâsânîlerin yanı sıra bunların Arap müttefikleriyle birlikte oluşturdukları kuvvetleri yenmiştir. Bu sayede İslam ordusunun, önünde durabilecek üç unsura karşı galip gelebileceğini göstermiştir. Böylece Hâlid b. Velîd, Irak'taki büyük fetih hareketlerini Firad zaferiyle taçlandırmış oldu.⁹⁶¹ Akabinde Hâlid b. Velîd, ordusunu Âsım b. Amr komutanlığı altında Hîre'ye geri göndermiştir. Kendisi de yalnız başına hac maksadıyla Mekke'ye gitmiştir.⁹⁶² Ayrıca Taberî, Hâlid b. Velîd'in Hacca gizlice gittiğini ve belli olmaması içinde ordusuyla eş zamanlı olarak Hîre'ye döndüğünü ifade etmektedir.⁹⁶³

Hâlid b. Velîd, karargâh üssü Hîre'ye geri döndüğünde artık gözünü Medain'e dikmiş ve bundan dolayı da Hîre'de ikamet etmek istemişti. İbnü'l-Esîr, Hâlid'in Sâsânîlerle savaşmayı kararlaştırdığını ancak Hz. Ebu Bekir'in emirlerine aykırı hareket etmek istemediğinden dolayı vazgeçtiğini aktarmaktadır.⁹⁶⁴ Hâlid b. Velîd, Hîre'de bulunduğu sırada Hz. Ebu Bekir kendisine mektup yollayarak Şam bölgesinde fetihle bulunan komutanlara yardım etmek üzere Şam'a intikal etmesini bildirmiştir.⁹⁶⁵ İbn Sa'd, Hâlid b. Velîd'in Hîre'de kalarak Sâsânîlere karşı fetihlere devam etmek istediğini ve Şam gönderilmesinden memnun olmadığını ifade etmektedir. Bu görevlendirmeden dolayı Hz. Ömer'i suçlamış ve onun kendisini kışkandığını dile getirmiştir.⁹⁶⁶ Hâlid b. Velîd, Hz. Ebû Bekir'in kendisine irsal etmiş olduğu talimat gereği Müsennâ b. Hârîse'yi Hîre bölgesine yerine vekil bırakarak sekiz yüz, bir başka rivayete göre altı yüz veya beş yüz askerle birlikte Şam topraklarına doğru intikal etmiştir.⁹⁶⁷

⁹⁶⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 383; Julius Wellhausen, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, 40.

⁹⁶¹ Julius Wellhausen, *İslam'ın en eski tarihine giriş*, 40.

⁹⁶² İbn Haldûn, *el-iber*, II, 514.

⁹⁶³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 384.

⁹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 364.

⁹⁶⁵ Ebu Yusuf, *Kitabü'l-Harac*, 159.

⁹⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübra*, V, 44.

⁹⁶⁷ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân* 130.

7. FETHİNDEN HİCRÎ II. ASRIN SONUNA KADAR HÎRE ŞEHİRİ

Hâlid b. Velîd, Hîre'den Şam'a doğru gittiğinde Hîre'den iki yol kılavuzu olarak gitmiş ve ordusunun yarısını yerine tayin etmiş olduğu Müsennâ b. Hârîse'ye bırakmıştır. Müsennâ b. Hârîse de Hîre'yi Sâsânîlere karşı mücadelede üssü olarak kullanmıştır. Burada kalıp savaş hazırlıkları yaparken aynı zamanda bölgeye casuslarını gönderip istihbarat toplamıştır.⁹⁶⁸ Ayrıca ordusunu burada konuşlandırmış ve buradan saldırıları tertip etmiştir.⁹⁶⁹ Diğer taraftan Müslümanların, Yermük savaşında (15/636) Bizanslıları yenilgiye uğratarak bölgedeki hakimiyetlerine son vermesi ile Suriye bölgesine hâkim olması neticesinde İslam devletinin, Irak'a daha fazla ilgi göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu bölgeye sık sık asker ve mühimmat göndermeye başlamıştır. Ayrıca Halife Hz. Ömer, Sa'd b. Ebu Vakkas'ı buradaki orduya komutan olarak atamıştır.⁹⁷⁰ Sa'd b. Ebu Vakkas bölgeye tayin edilince Sâsânîler onun hakkında bilgi edinmeye çalışmışlardır. Hîre'nin eski valisi İyâs b. Kabîsa'nın amcasının oğlu Hayye et-Tai'den istihbarat bilgisi elde etmişlerdir.⁹⁷¹ Yine Ebu Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639) da Hîre'ye gelmiş ve buradan ordusunu komuta etmiştir.⁹⁷² Bunun üzerine Sâsânîler de kendilerini bekleyen tehlikeye karşı hazırlıklarını artırmış ve Müslümanların bulunduğu bölgelere yönelik büyük ordular sevk etmişlerdir. Hatta daha önce sınırları içerisinde olan fakat şimdi Müslümanların hakimiyetinde bulunan Übülle, Enbâr ve Hîre gibi şehirlere konuşlanacak askeri birlikler belirlemişlerdir.⁹⁷³ Bu amaçla Sâsânî komutanlarından Rüstem sonradan kurulacak olan Neced topraklarında ordusunu konuşlandırmıştır. Hîrelileri de yanına çağırarak onları kendi saflarına çekmeye çalışmıştır. Hatta bölgedeki etkinliklerini geri kazanma amacıyla taht ve iktidar vaadiyle Hîre'nin hanedan sülalesinden Münzir b. Nu'mân'ın vasıtasıyla Araplarla ilişki kurmaya çalışmışlardır.⁹⁷⁴ Ayrıca onları, Müslümanlara yaptıkları lojistik destekten ve istihbarattan dolayı da kınamıştır.⁹⁷⁵ Bu gelişmelerden dolayı Sa'd

⁹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 381.

⁹⁶⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 414.

⁹⁷⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 572.

⁹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 415.

⁹⁷² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 448.

⁹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 410.

⁹⁷⁴ İbn 'Asem, *Fütûh*, I, 38.

⁹⁷⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 508.

b. Ebu Vakkâs, Hîre'ye casuslar göndermiş ve olup bitenleri Hz. Ömer'e bildirmiştir.⁹⁷⁶ Ancak onların bu teşebbüslerinin başarı sağlamadığı ve daha tasarı halindeyken etkisiz bir hale getirildiği aşıkardır. Zira iki taraf Kâdisiye savaşında karşılaşmış ve Sâsânîleri yenilgiye uğratan Müslümanlar büyük bir zafer elde etmiştir.⁹⁷⁷

Arap kökenli Hristiyanların ekseriyetle yaşadığı Hîre halkının İslam fetih hareketine karşı tutumlarına gelince tavırları farklılık arz etmektedir. Burada dikkati çeken önemli bir husus bu topraklarda otorite sahibi olan Sâsânîlerin Hristiyan dinîne bağlı olmayışlarıdır. Bu da Hîrelilerin dinî bir nedenden dolayı Sâsânîlerin yanında yer almaları zaruriyetini ve bağlılıklarını ortadan kaldırmaktadır.⁹⁷⁸ Buna rağmen Hîrelilerin bu denli Sâsânîlere bağlılık göstermelerinin nedeni Sâsânîlerin yenilgiye uğramaları halinde kendilerine tanınmış olan ibadet hürriyetinin ellerinden alınması endişesi veya buna bir kısıtlama getirmesi korkusu olabilir. Zira Hâlid b. Velîd şehri ele geçirdiğinde Arap olup savaşçı olmalarına rağmen Sâsânî buyruğu altında yaşamalarının nedenini kendilerine sorduğunda onlar yaşam tarzlarına herhangi bir şekilde müdahale edilmediğinden dolayı rıza gösterdiklerini ifade etmişlerdir.⁹⁷⁹ Ama fetihten sonra tutumları değişmiş ve ırkdaşları Müslümanların yanında yer almaya başlamışlardır. Nitekim Hîrelilerin Sâsânîlere karşı casusluk yaptıklarını hatta Hristiyan olmalarına rağmen İslam ordusunun saflarında yer aldıklarını görmekteyiz.⁹⁸⁰ Dahası Müslümanların Sâsânîlerle savaşırken onlarla birlikte yer alan Hîreli Hristiyanlar savaştan elde edilen ganimetlerden de pay almışlardır.⁹⁸¹ Bunun yanı sıra gönüllü bir şekilde İslam ordusuna kılavuzluk yapmışlardır. Filvaki Hîre'den gaza yapmak amacıyla çıkan Müsennâ b. Hârise'nin yanına gelen iki Hîreli ona bir takım istihbarat bilgisi vermişlerdir. Buna göre; “*Kisrâ ülkesinin ve Sevad'ın tacirlerinin yılda bir kez mallarıyla toplandıkları bir yer var. Orası tıpkı beytülmal gibidir. O gün orası onların pazarıdır. Şayet onlara hissettirmeden saldırırsan çok mal elde edersin ve Müslümanlar için zenginlik olur.*” Müsennâ b. Hârise elde ettiği bu istihbarat doğrultusunda hareket ederek yüklü miktarda ganimet elde etmiştir.⁹⁸²

⁹⁷⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 504.

⁹⁷⁷ Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 292.

⁹⁷⁸ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, 84-85.

⁹⁷⁹ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, 158.

⁹⁸⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh* II, 402.

⁹⁸¹ el-Eb Albre Ebune, *Târîh el-Kenîsetü'l Şarkîyye*, II, 52.

⁹⁸² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 473-474.

Şehrin İslam devletinin bir parçası ve sınırları içine dahil edilmesinden sonra, şehir halkının Hristiyan olanlarının dinlerini sürdürdüklerini, putperest olanlarının ise zamanla İslamiyet'i benimsediklerini görmekteyiz. Hatta anlaşmaya konu olan cizye Hristiyan Arap olan 'Ûbbad tarafından ödenmeye devam etmiştir.⁹⁸³ Üstelik Hîre halkına şahıs başı olarak tespit edilmeyen ve müşterek olarak belirlenen cizye miktarı, zamanla Müslüman olanların artması üzerine Hîre halkına fazla gelmeye başlamış ve anlaşılan miktardan azaltmalar yapılmıştır.⁹⁸⁴

Hîre şehrinin nüfusunu kaybetmesinin en önemli nedeni de şüphesiz Kûfe şehrinin kurulmasıyla birlikte Hîrelilerin bu şehre doğru göç etmeye başlamasıdır.⁹⁸⁵ İbn Haldûn'un belirttiği gibi *"eğer şehir yaşlanır ve zayıflarsa nüfusu azalır ve kültürü de zayıflar. Dolayısıyla halk yaşlı ve eski şehirden dinamik ve canlı yeni şehre doğru yönelir."*⁹⁸⁶ Bunların arasında özellikle Müslüman olanlar Kûfe'ye taşınmışlardır. Hristiyanlar, Yahudîler ve Mecusîlerin bir kısmı Kûfe'ye göçmüş olsa da Hîre'de ikame etmeye belli bir zaman devam etmişlerdir. Nitekim münferit bir şekilde Hz. Ömer döneminde Kûfe'ye göç etmiş Hristiyan Hîreliler olmuştur. Zira söz konusu dönemde Kûfe'de Hîreli 'Ûbbad'dan bir kişinin bir süvari tarafından öldürüldüğü ve süvarinin cezalandırıldığı ifade edilmektedir.⁹⁸⁷ Yine hatırı sayılır sayıda Hîreli Yahudîlerin Kûfe'ye intikal ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Saîd b. Cübeyr'e Kûfe'de bulunduğu sırada Hîreli bir Yahudî'nin Hz. Musa'nın ölüm nedenini sorduğu kaydedilmektedir.⁹⁸⁸ Bu göçlerin dışında İslamiyet'i benimseyenlerin olması Hîre'de kalanların cizye yükümlülükleri artmıştır. Hatta Abdülhamid b. Abdürrahman, Emevîlerin meşhur halifesi Ömer b. Abdülaziz'e (717-720) onların arasından Müslüman olanlardan da cizye almak istemiş ve Ömer b. Abdülaziz bunu reddederek Müslüman olanların Müslümanlarla aynı haklara sahip olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸⁹ Buna karşın Basra'dan Hîre'ye gelip yerleşenlere de tanık olmaktadır. Zira Yezîd b. Tahmân, Basra'dan Hîre'ye intikal etmiştir. Bu zatın birçok hadis rivayet ettiği de ifade edilmektedir.⁹⁹⁰ Yine Sa'd b. Ebu Vakkâs'ın oğlu Salih, kardeşi Ömer ile arasında ortaya çıkan

⁹⁸³ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 429.

⁹⁸⁴ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, 128.

⁹⁸⁵ Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevelikten Hadariliğe Kufe*, Ankara Okulu, Ankara, 2001, 196.

⁹⁸⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, I, 506.

⁹⁸⁷ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, V, 408.

⁹⁸⁸ Buharî, Sahih, III, 181, (el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye).

⁹⁸⁹ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 144.

⁹⁹⁰ Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk ed-Dûlâbî (ö. 310/923), *el-Künâ ve'l-esmâ*, I-III, thk. Ebu Kuteybe Nazır Muhammed Faryabi, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2000, III, 1031.

müşkilden dolayı Hîre'ye yerleşmiştir. Hîre'deyken de bir kölesi tarafından öldürülmüştür.⁹⁹¹

Hiz. Ömer döneminde Hîreli Hristiyanlardan İslamiyet'i benimseyenlerin bir takım hukukî olaylarının halife tarafından çözüme kavuşturulduğunu görmekteyiz. Nitekim Hîreli Hristiyan bir kadın Müslüman olmuş ve bu durumunu Hiz. Ömer'e bildirmiştir. Hiz. Ömer de boşanabileceği gibi eşinin yanında kalmayı da seçebileceğini iletmiştir.⁹⁹² Buna karşın Hiz. Ali döneminde 'İcl kabilesinden Müslüman bir kişinin Hîre'de Hristiyanlığı benimsediği nakledilmektedir. Söz konusu bu kişinin Hiz. Ali ile yapmış olduğu konuşma sonucunda Hiz. Ali'nin onu cezalandırdığı ve abasını yaktırdığı ifade edilmektedir.⁹⁹³

Hiz. Ömer döneminde 'Urs b. Kayd el-Kindî, Hîre'ye vali olarak görevlendirilmiştir. O sırada Yahudî olan halası vefat etmiş ve halasının mirasının kendisine verilmesi için Hiz. Ömer'den bir talepte bulunmuştur. Ancak halife onun bu talebini reddederek akrabası olan bir Yahudî'ye verilmesini bildirmiştir.⁹⁹⁴ İbn Sa'd, 'Urs b. Kayd'ın Cezîre'de ve daha birçok yerde valilik yaptığını söylemektedir.⁹⁹⁵ Bu zat, sahâbîler arasında zikredilmekle birlikte hakkında bilgiler kısıtlıdır. Abdullah b. Zübeyr ile Abdülmelik b. Mervân tarafları arasında vuku bulan bir savaşta vefat etmiştir.⁹⁹⁶

Hiz. Ömer döneminde fethedilen Sevâd topraklarının ölçümü ve vergiye bağlama sürecinde Hîreliler önemli rol oynamışlardır. Nitekim Hiz. Ömer, Sevad arazisini ölçtürmek ve vergi işlerini düzenli hale getirmek üzere görevlendirdiği Osman b. Huneyf (ö. 41/661) ile Huzeyfe b. Yemân'a (ö. 36/656) ayrı ayrı haber göndererek, kendisine birer dihan göndermelerini bildirmiştir. Dihkanların her biri, yanlarında Hîre halkından birer tercümanla beraber Medine'ye gitmişlerdir. Hiz. Ömer onlara, “*Yabancılar ne kadar vergi ödüyorsunuz?*” diye sormuş, onlar da “*27 dirhem*” cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine Hiz. Ömer, “*Ben buna razı olamam*” diyerek, işlenmiş veya işlenmemiş her cerib araziye 1 dirhem ile 1 kafiz buğday veya arpa vergi

⁹⁹¹ Ebû Nu'aym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, I, 136.

⁹⁹² Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ani(211/827), *el-Musannef*, I-X, , Darü't-Te'sil, Beyrut, 2013, VI, 180.

⁹⁹³ İbn Ca'd, Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'd b. Ubeyd el-Cevheri Ali b. Ca'd(230/845), *Müsnedu İbn Ca'd*, thk. Amir Ahmed Haydar, Müessesetu Nadir, Beyrut, 1990, 339.

⁹⁹⁴ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, X, 341.

⁹⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 237.

⁹⁹⁶ İbn Abdülber, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, III, 1062.

konulmasını emretmiştir.⁹⁹⁷ Ebû Yusuf, Hârûnürreşîd döneminde *Kitabu'l-Harac*'ı yazarken, Şam ve Cezîre bölgesine dair vergi bilgilerini Hîreli bir şahıstan edindiğini ifade etmektedir. Bu kişi, İslam öncesi dönemde Cezîre bölgesinin Sâsânî ve Bizans sınırları, burada yaşayan topluluklar, fetihleri gerçekleştiren komutanlar, fetih stratejileri ve yöntemleri, yapılan anlaşmalar, bölge halkının fetihlere karşı tutumu, fetihlerden sonra Müslümanların uyguladığı vergilendirme politikaları ve verdikleri güvenceler ile Sâsânî egemenliğindeki Cezîre halkının Kâdisiye Savaşı'ndan sonra İslam davetine icabet ederek İslamiyet'i benimsemesi gibi konularda Ebû Yusuf'a bilgi aktarmıştır.⁹⁹⁸ Gregor Schoeler, Irak bölgesindeki şehirlerde bu tür râvî türü ortaya çıktığını, geniş çaplı rivayetleri muhafaza ve naklettiklerini ifade etmektedir.⁹⁹⁹

Hîre şehri fethedildiğinden sonra idaresi ile ilgili ulaştığımız bilgiler oldukça sınırlıdır. Hacac b. Yusuf es-Sakâfî, Kûfe valiliği sırasında Hîre amilliğine Malik b. Esmâî'yi atamıştır. Hîre halkı Malik b. Esmâî'nin kötü yönetiminden dolayı onu Hacac b. Yusuf'a şikâyet etmiştir. Hacac b. Yusuf'un, Hîreli heyeti dinledikten sonra amili Malik b. Esmâî'yi azarladığı ifade edilmektedir.¹⁰⁰⁰ Yine Hîre'nin asayiş ve güvenliği hakkında polis teşkilatının olduğunu görmekteyiz. Hişâm b. Abdûlmelik (724-743) Hicrî 120. yılında Irak valiliğine Yusuf b. Ömer es-Sakâfî'yi getirmiştir. Yusuf b. Ömer'in de Hîre'deki şurta teşkilatının başkanlığına Abbas b. Sa'd b. Mürre'yi getirdiği ifade edilmektedir.¹⁰⁰¹ Buna karşın bazen de Hîre'nin asayiş doğrudan Kûfe şurtası tarafından sağlanmaktadır. Nitekim Emevîlerin önemli valilerinden olan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin (ö. 126/743) Kûfe valiliği zamanında Hîre'nin asayiş direkt olarak Kûfe şurtası tarafından yerine getirilmekteydi.¹⁰⁰²

Yukarıda belirtildiği üzere, idare ve asayişin yanı sıra, Hîre'de hukuki işler için kadıların da görevlendirildiği görülmektedir. Bunlardan biri Yahya b. Saîd el-Ensârî, Hîre'de kadılık yapmıştır. Yahya b. Saîd tabiinden ve güvenilir ravilerden olup birçok hadis rivayet etmiştir.¹⁰⁰³ Hîre kadılığı dışında Yahyâ el-Ensârî, Emevîler devrinde

⁹⁹⁷ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 48.

⁹⁹⁸ Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, 50-52.

⁹⁹⁹ Schoeler, Gregor, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivayet*, trc. Güllü Yıldız, Vakıfbank Kültür yayınları, İstanbul, 2022, 39-40.

¹⁰⁰⁰ Ebû'l-Ferec Muâfâ b. Zekerîyyâ b. Yahyâ Muâfâ Nehrevânî(390/1000) *el-Celîsü's-Sâlihü'l-Kâfi ve'l-Enîsü'n-Nâsîhü's-Şâfi*, thk. Abdülkerim Sami el-Cundî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, 266.

¹⁰⁰¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 440-441.

¹⁰⁰² M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 238.

¹⁰⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî (463/1071), *Târîhu Bağdad*, I-XVI, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002, XVI, 155.

Velîd b. Abdûlmelik'in halifeliği zamanında Medine'de, Abbasîler zamanında ise Halife Ebu Ca'fer el-Mansûr'un vazifelendirmesiyle Hâşimiye'de kadılık yapmıştır.¹⁰⁰⁴

Askerî garnizon olarak kurulan Kûfe şehri, kurulduktan sonra bilhassa Emevî döneminde aşırı nüfus artışı nedeniyle oldukça büyümüş ve etrafındaki birçok yerleşim merkezini içine almıştır. Bundan Hîre'de nasibini almış ve Kûfe ile birleşik duruma gelmiştir.¹⁰⁰⁵ Hatta kaynaklarımız Kûfe ve Hîre için Hîreteyn (iki Hîre) tabirini kullanılmıştır.¹⁰⁰⁶ Zamanla Hîre şehrinin küçülmesi ve geri plana düşmesi sonucunda Kûfe'nin bir kasabası haline gelmiştir. Artık kaynaklarımız Hîre'yi Kûfe'nin Hîresi olarak anmaya başlamıştır.¹⁰⁰⁷ Dolayısıyla bundan sonraki Hîre şehrinin siyasî tarihi Kûfe şehrinin siyasî tarihiyle mündemiç olmuştur. Bundan dolayı da Kûfe'de cereyan eden siyasî hadiseler Hîre'nin de siyasî olayları arasında kabul edilmiştir. Ayrıca Hîre'de ortaya çıkan siyasî mevzular Kûfe'ye atfedilmiştir. Bununla birlikte Hîre'nin ana aktör olarak yer aldığı bazı olaylar da kaydedilmiştir. Özellikle Kûfe şehrinin başkent veya Irak bölgesinin ana yönetim merkezi olduğu dönemlerde, bazı grup ve şahıslar buradaki gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla Hîre şehrini üs olarak seçmiştir. Buna örnek olarak Abasî devrimin ana aktörü ve Abbasîlerin ilk halifesi Ebû'l-Abbas es-Seffâh (750-754) verilebilir. Ebû'l-Abbas, Kûfe'deki gelişmeleri yakından takip etmek için belli bir zaman Hîre'de konaklamıştır.¹⁰⁰⁸ Ebû'l-Abbas, Muhammed b. Mervân'ı (744-750) yendikten sonra Kûfe'de biat almış ama bazı gruplar ona isyan etmiştir. Bunun üzerine Kûfe'de güvenliği konusunda endişe duyan Ebû'l-Abbas Hîre'de konuşlanmıştır.¹⁰⁰⁹ Kûfe'den Hîre'ye intikal ettiği sırada Abbâsîlerden kaçan Emevî ailesinden İbrahim b. Süleyman b. Abdûlmelik Hîre'de gizleniyordu. Ebû'l-Abbas'ın Hîre'ye geldiğini görünce de oradan kaçıp Kûfe'ye gitmiştir.¹⁰¹⁰ İbn Habîb'in belirttiğine göre, Ebû'l-Abbas, Hîre'de bulunduğu esnada Emevî ailesinden Yezîd b. Muaviye b. Mervân ile Abdülcebbar b. Yezîd'i orada infaz etmiştir.¹⁰¹¹ Ebû'l-Abbas hicretin 134. senesine kadar Hîre'de kalmış ve buradan Enbâr şehrine geçmiştir.¹⁰¹² Bir başka örnek olarak, Kûfe'ye baskınlar yapmak için Hârîciler

¹⁰⁰⁴ Vekî', Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbâ(306/918), *Ahbârü'l-Kudât, I-III, thk. Abdülazîz Mustafa Murağî*, el-Mektebetü'l-Ticariyyetü'l-Kübra, Kahire, 1947, I, 179.

¹⁰⁰⁵ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 106.

¹⁰⁰⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 328.

¹⁰⁰⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, II, 331.

¹⁰⁰⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, II, 227.

¹⁰⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 93.

¹⁰¹⁰ İbn Asakîr, *Târihü Dimaşk*, VI, 417.

¹⁰¹¹ İbn Habîb, *Muhabber*, 486.

¹⁰¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 101.

de Hîre'yi üs olarak kullanmışlardır.¹⁰¹³ Hârîciler, Muaviye b. Ebu Sufyan döneminde ilk defa 42/662 yılında şura yoluyla en yaşlıları olan Müstevid b. Ullefe'yi kendilerine lider olarak seçmişlerdir. Lider seçiminin ardından Emevîlere karşı hareket kararı almışlardır.¹⁰¹⁴ Ancak yaptıkları gizli toplantıdan haberdar olan Emevîlerin Kûfe valisi Mugîre b. Şu'be, onlara baskın düzenleyince Müstevid arkadaşlarının dağılmasını söylemiş böylece Mugîre sadece birkaç kişiyi ele geçirebilmiştir. Bu sırada Müstevid b. Ullefe, Kufe'den ayrılarak Hîre'ye gitmiş ve Adasiyyîn sarayına yerleşmiştir. Buradan da faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁰¹⁵ Müstevid yaptığı faaliyetlerle Mugîre b. Şu'be'yi haylice uğraştırmış ve sonunda Mugîre b. Şube ile yaptığı savaşta öldürülmüştür.¹⁰¹⁶ Yine Hârîcilerden Şebib, Hacâc b. Yusuf'tan kaçarken Hîre'ye sığınmış ve bir süre burada kalmıştır.¹⁰¹⁷

Behlül b. Bişr liderliğinde Hârîciler, Hâlid b. Abdullah b. el-Kasrî'ye isyan başlattıklarında Hâlid, Vasıt'tan Hîre'ye gelmiştir. O sırada orada Hindistan'a gitmek üzere Şam'dan gelen ordu bulunmaktadır.¹⁰¹⁸ Bu da gösteriyor ki Hîre o dönemde karargâh görevi üstlenmekte ve Hindistan'a ordu intikali yapılan bir iskeleyle sahiptir. Nitekim İslam öncesi dönemde de Hint gemileri Hîre'ye gelmekteydi.¹⁰¹⁹ Bunun yanı sıra Emevîlerin Kûfe'nin siyasî atmosferini takip eden Şamlılardan oluşan bir orduyu Hîre'de bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Zira Kûfe'ye vali olarak atanan Mansûr b. Cumhur'a Hîre'de bulunan Şamlı komutanlar tarafından vali olarak atandığı bildirilmiş ve bu komutanlar tarafından bölgenin siyasî durumu ona sunulmuştur.¹⁰²⁰ Hâlid el-Kasrî'ye karşı Vezir es-Sahtiyûnî liderliğinde isyan eden bir Hârîci grup Hîre'de ayaklanmıştır. Geçtikleri her köyü yaktırmış ve önlerine çıkan herkesi kılıçtan geçirmişlerdir. Bunun üzerine Hâlid, onlara karşı bir ordu göndererek Vezir es-Sahtiyûnî'yi ele geçirmiş ve hapse atmıştır.¹⁰²¹

¹⁰¹³ Belâzurî, *Ensâbü'l Eşraf*, XII,26; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, V, 183.

¹⁰¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, III, 428.

¹⁰¹⁵ Belâzurî, *Ensâbü'l Eşraf*, V, 170.

¹⁰¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, V, 181.

¹⁰¹⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VI, 239.

¹⁰¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 174.

¹⁰¹⁹ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, II, 479.

¹⁰²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 247.

¹⁰²¹ Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, I-XXXIII, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, Kahire, 1423, XXI, 450.

Hîre şehri bazen de sürgün yeri olarak kullanılmıştır. Hâlid b. Abdullah b. el-Kasrî, Bizans asıllı Hristiyan olan annesi için bir kilise yaptırmıştır.¹⁰²² Yaptırdığı kilise, camiye yakın bir konumda ve orada yapılan ayinlerin sesi Kûfe ulu camisine kadar ulaşmaktadır.¹⁰²³ Kilisenin camiye yakın olması Hâlid'in zındıklıkla suçlanmasına sebebiyet vermiştir.¹⁰²⁴ Ayrıca Yahudîlerin sinagog inşa etmelerine izin vermesi, Zerdüşî memurlar istihdam etmesi, Gayrimüslimlerin Müslüman kadınlarla münasebet kurmalarına müsaade etmesi ve tüm bunların yanında dinî meseleleri hafife aldığı söylenerek zındıklıkla itham edilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁰²⁵ Bundan dolayı valilikten azledilmiştir. Yeni vali Kûfe'ye gelerek Hâlid'i tutuklatmış ve Hîre'de hapse atmıştır. Hîre'de 18 ay boyunca ailesiyle birlikte hapiste tutulduğu ve bu sırada işkencelere maruz kaldığı ifade edilmektedir.¹⁰²⁶ Hîre'de zindana atılan diğer kişi ise isyana kalkışmış olan Abbâsî halifesi Mansûr'un amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah'tır. Abdullah b. Ali, Abbâsîlerin kuruluşunda önemli rol oynamış ve Abbâsî devletinin kurulması üzerine Ebû'l Abbas tarafından Şam valiliğine tayin edilmiştir. Ebû'l Abbas vefat edince yerine geçen Mansûr'u tanımamış ve ona karşı isyan başlatmıştır. Bunun üzerine halife Mansûr, Ebu Müslim el-Horâsânî'nin (ö. 137/755) komutasında ordu göndererek onu tutuklamıştır. Mansûr, Abdullah b. Ali'yi de teslim alarak Hîre'de temeline tuz doldurulmuş bir zindanda hapsedirmiştir. Abdullah, Hîre'de yaklaşık yedi yıl hapisanede kalmış, akıtılan suların tuzları eritmesi sonucunda çöken binanın enkazı altında kalarak hayatını kaybetmiştir.¹⁰²⁷

Emevî halifesi Yezîd b. Velîd (Nisan 744 – Ekim 744), Mansûr b. Cumhur'u Irak valiliğinden azlederek yerine Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i vali tayin etmiştir.¹⁰²⁸ Abdullah, Kûfe valiliğine geldiğinde atiyyelerden dolayı Şam ile Irak kabileleri arasında çekişme başlamıştır.¹⁰²⁹ Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz, Kûfe'deki kabile çekişmelerinden dolayı Hîre'yi merkez edinmiştir.¹⁰³⁰ Mervân b. Muhammed, hilafeti ele geçirdikten sonra Abdullah'ı görevden alarak yerine onun komutanlarından

¹⁰²² Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân*, 325; M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 67.

¹⁰²³ Ebû'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XXII, 14.

¹⁰²⁴ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 67.

¹⁰²⁵ Özeydin, Abdülkerim, “*Hâlid b. Abdullah el-Kasrî*” TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998, XV, 281-282.

¹⁰²⁶ Belâzurî, *Enâsbü'l-Eşraf*, IX, 106; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 231.

¹⁰²⁷ Fırlıklı, Ethem Ruhi, “*Abdullah b. Ali b. Abdullah*”, 83.

¹⁰²⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 307.

¹⁰²⁹ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VII, 221.

¹⁰³⁰ Vekî, *Ahbârü'l-Kudât*, III, 50.

olan Nadr b. Saîd'i atamıştır.¹⁰³¹ İbnü'l-Esîr, bu kararı aldığında Mervân'ın Hîre'de olduğunu ifade etmektedir.¹⁰³² Hîre'de bulunan Abdullah b. Ömer, bu kararı tanımayarak Kûfe'ye geçen Nadîr'a iktidarı devretmemiştir. Bundan dolayı iki grup arasında savaş meydana gelmiştir. Mudar kabileleri Nadîr b. Saîd'i desteklerken Yemenli kabileler ise Abdullah b. Ömer'in safında bulunmuşlardır. Dolayısıyla savaş yaklaşık 4 ay sürmüştür.¹⁰³³ Hîre şehrini merkez edinen başka bir kişi ise Yusuf b. Ömer'dir. Kendisi Emevîlerin Irak valiliği görevini yürüttüğü sırada Kûfe'nin siyasî karmaşasından dolayı Hîre'ye çekilmiştir.¹⁰³⁴

Tüm yukarıda belirtilen olumsuz olayların yanı sıra, Hîre şehri birçok olumlu olaya da ev sahipliği yapmıştır. Nitekim Halife Ebu Cafer el-Mansûr (754-775), oğlu Mehdi'yi Hîre'de amcasının kızı Rayda bnt. Seffah ile hicrî 144. senesinde evlendirmiştir. Mehdi evliliğinin ilk zamanını Hîre'de geçirmiştir. Bu sırada Halife Mansûr, Hîre'den hacca gitmiş ve Hîre vilayetinin ve askerlerinin başına, Hazim b. Hüzeyme'yi komutan olarak bırakmıştır.¹⁰³⁵ Ayrıca Halife Mansûr, Hîre mimarîsine özel ilgi göstermiş ve Hîre'de bulunan kiliseleri tamir ettirilmiştir.¹⁰³⁶

İslam halifeleri arasında Hîre şehrine en büyük teveccühü gösteren halifenin Hârûnürreşîd olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hârûnürreşîd, av için Hîre'ye gelmekte ve Hîrenin sarayında konaklamaktadır.¹⁰³⁷ Hatta başkent Bağdat'ta huzursuz olan halife alternatif olarak Hîre şehrini düşünmüştür. Nitekim Hârûnürreşîd'in dedesi Mansûr tarafından inşa edilen Bağdat şehrini sevmediği ifade edilmektedir. Havasının kendisine yaramadığını çokça zikrettiği kaydedilmektedir. Üstelik muazzam bir büyüklüğe sahip başkent nûfusu sürekli artmaktadır. Bundan dolayı kişisel güvenliği konusunda devamlı kaygı duyan Hârûnürreşîd, bu kalabalık şehirde kendini güvende hissetmemektedir.¹⁰³⁸ Tüm bu sebeplerden dolayı Hârûnürreşîd, özel tabibi Yeştabu' b. Cibrâil'e yerleşmek için havası güzel ve yakın bir yer araştırdığını söyleyince ona Hîre'yi önermiştir. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, bu yeri araştırmak üzere bir heyetle

¹⁰³¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 384.

¹⁰³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 279.

¹⁰³³ İbn Haldûn, *el-İber*, III, 206.

¹⁰³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 539.

¹⁰³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 139.

¹⁰³⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, *"İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü"*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22 (2010): 99-124. 105.

¹⁰³⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi şabâkı'ti'l-eşbbâ'*, 191.

¹⁰³⁸ Clot, Andre, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, trc. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, 69-70.

birlikte Hîreye gitmiş orada ‘Avn el-‘Ubbadî konağında konaklamıştır.¹⁰³⁹ Hârûnürreşîd Hîre’de bulunduğu sırada evler yaptırmıştır. Ancak Kûfe halkı bundan rahatsızlık duymuştur. Bundan dolayı da Hîre’ye ve Hârûnürreşîd’e saldırılarda bulunmuşlardır. Bu yüzden Hârûnürreşîd, Hîre’den ayrılarak Bağdat’a geri dönmüştür.¹⁰⁴⁰

Hârûnürreşîd hicrî 187 yılında yapmış olduğu haccın dönüşünde Hîre’ye geçmiştir.¹⁰⁴¹ Hârûnürreşîd, Hîre’de devletin işlerini ve özel görüşmelerini yapmıştır. Nitekim Kûfe kadısı Kasım b. Me’n ile Hîre’de buluşmak üzere karar kılmıştır. Ancak Kasım 40 gün geçmesine rağmen buluşmaya gitmemiştir.¹⁰⁴² Taberî, bu sırada Hârûnürreşîd’in ‘Avn el-‘Ubbadî’in konağında konakladığını ifade etmektedir.¹⁰⁴³ Burada belli bir süre ikamet ettikten sonra Hârûnürreşîd beraberindekilerle Hîre’den gemiyle Enbâr şehri civarındaki el-Umr’a geçmiştir.¹⁰⁴⁴ Hârûnürreşîd, Enbâr yakınında Umr’da konaklamış ve Mesrûr el-Hâdim’e ile birlikte özel birliğinden bir grup göndererek Cafer b. Yahya’nın derhal idam edilmesi emrini vermiştir. Bu emir üzerine Mesrûr el-Hâdim’i gece ansızın baskın yaparak Cafer b. Yahya’yı idam etmiştir.¹⁰⁴⁵

¹⁰³⁹ İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü’l-enbâ’ fî tabakâti’l-eşbbâ’*, 191.

¹⁰⁴⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fî’t-târîh*, VI, 140.

¹⁰⁴¹ Dînverî, *Ahbârü’t-tuvâl*, 391.

¹⁰⁴² Veki’, *Ahbârü’l-Kudât*, III, 180.

¹⁰⁴³ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, VIII, 295.

¹⁰⁴⁴ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, VIII, 295.

¹⁰⁴⁵ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân fî târîhi’l-a’yân*, XIII, 94.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİRE ŞEHRİNİN İLMÎ, KÜLTÜREL, DİNÎ VE EKONOMİK YAPISI

1 İLMÎ HAYAT

Hîre şehri İslam öncesi ve İslam'ın ilk dönemlerinde en önemli bilim merkezlerinden biri olarak temayüz etmiştir. Bu noktada hem müsbet ilimler hem de teoloji alanında değerli bir birikime sahiptir. Zira İslam öncesi dönemde teoloji, filoloji, tıp, felsefe, eczacılık, botanik, farmakoloji gibi muhtelif alanlarda derslerin icra edildiği 50'ye ilim merkezi olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁴⁶ Ayrıca Hîre'de ders materyallerin olduğu kütüphaneler de vardır. Bu kütüphaneler dini kaynaklar olan kutsal kitap, hagiografi gibi eserler, manastır ve kiliselerdeki kütüphanelerde yer almaktadır. Yine Hîre saraylarının kütüphanelerinde kabileler ilgili kayıtlar, krallarının kronikleri ve Arap şiirlerinin kayıtları bulunmaktadır.¹⁰⁴⁷ İslâmiyet'in doğuşundan önce Hîre Hristiyan (Nastûrî, Süryânî, Arap-Ârâmî ve Yunan), Mecûsî (Fars/İran) ve Putperest Arap kültür ve medeniyetinin kesiştiği mühim bir kavşak noktasında idi. Bu açıdan Hîre, ticarete olduğu kadar kültür ve ilim alanında da önemli bir merkez hüviyetinde idi.¹⁰⁴⁸

Hîre şehri aynı zamanda İslam öncesi ve İslam'ın ilk dönemlerinde dönemde Grek bilim geleneğini sürdüren önemli bilim merkezidir.¹⁰⁴⁹ Saîd el-Endelüsî, Hîrelilerin Bizanslılarla komşu olmalarının ve onların topraklarında ticaret yapmalarının, başta felsefe ve tıp olmak üzere çeşitli alanlarda ilim öğrenmelerini sağladığını ifade etmektedir.¹⁰⁵⁰ Ayrıca Hîre, sahibi olduğu ilmî geleneği sonradan kurulacak olan Kûfe şehrine aktarabilmeyi başarmıştır. Hatta Kûfe'nin tıp, felsefe,

¹⁰⁴⁶ Abdülgani, Arif Ahmed, *Tarihü'l-Cahiliyye ve'l-İslam*, Daru Kinan, Şam 1993, 347.

¹⁰⁴⁷ Bihbiti, Necib Muhammed. *el-Medhal ila Diraseti't-Tarih ve'l-Edebi'l-Arabiyye*, I-II Darülbeyza, Darü's-Sekafe, Beyrut 1985. I, 89-90.

¹⁰⁴⁸ M. Mahfuz Söylemez- Veysi Turun, "Bibliyografik Eserler ve Müellifleri Üzerine", Ed. Mahfuz Söylemez, *İslam Tarih Usulü ve Kaynakları*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 2/115.

¹⁰⁴⁹ Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça çeviri hareketi ve erken Abbâsî toplumu*, trc. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, 26.

¹⁰⁵⁰ Saîd el-Endelüsî (462/1070), *Tabakâtü'l-ümem: milletlerin bilim tarihi (metin-çeviri)*, trc. Ramazan Şeşen, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014, 128.

veterinerlik ve eczacılık alanındaki gelişmeleri Hîre'ye borçlu olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanında Kûfenin edebiyat ekolünün Hîre edebiyatının devamı olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁵¹ Bu sayede bir askeri garnizon olarak kurulmuş olan Kûfe şehri, Hîrelilerin buraya göçmesiyle birlikte kısa bir süre içerisinde ilmî ve kültürel bir nitelik kazanmıştır.¹⁰⁵² Özellikle Hîre'de Nesturî mezhebine müntesip ve Eflatuncu düşünceden etkilenmiş olanlar Helenistik kültür ile Arap dünyası arasında köprü görevi görmüşlerdir.¹⁰⁵³ Zira Helen kültürünün temel eserleri Arapçaya çevrilmeden önce Süryaniceye çevrilmiştir. Böylece Helenistik kültür Arap coğrafyasında yayılma imkânı bulmuştur.¹⁰⁵⁴ Nitekim İslam öncesi dönemden beri Hîre'de Grek felsefesinin temel kaynaklarının çevirisi ve tedrisi Hîre'nin manastırlarında gerçekleşmiştir. Buna örnek olarak Hîre Mitranlığını yapan Abdu Yesu' tarafından yapılan çeviri ve eğitim faaliyetleri gösterilebilir. Yine aynı zamanda filozof olan Abdu Yesu' İslam'dan önce çok sayıda mantık ve felsefe kitabını Arapçaya çevirmiştir.¹⁰⁵⁵ Bunun yanı sıra, İbnü'n-Nedîm bundan bahsederek *Kitâbü Markos el-Ya 'kûbî* isminde bir kitabının olduğunu söylemektedir.¹⁰⁵⁶

Hîrelilerin çevirileriyle ilgili olarak Jonathan Lyons, yüz elli yıllık bir süreçte Arapların bulabildikleri tüm Yunanca bilim ve felsefe eserlerini tercüme ettiklerini ve ilmî çalışmaların evrensel dili olan Yunancanın tahtına Arapçayı oturttuklarını ifade etmektedir.¹⁰⁵⁷ Hatta bu atmosferden etkilenerek İbn Meymun, dinî ve hukuki alanındaki eserlerini İbranice yazarken felsefî ve tıbbî eserlerini Arapça telif etmiştir.¹⁰⁵⁸

Öte yandan Hîre'nin mütedeyyin grubu olan 'Ûbbad'ın Kûfe'de ortaya çıkan inziva ve tasavvuf geleneğine etki etmiş olmaları ihtimal dâhilindedir. Zira Muhammed b. Ali, Ebû't-Tufeyl, Amir b. Vesile gibi kişilerin ric'ata inanmaları ve Hz. Ali'nin

¹⁰⁵¹ Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Güç ve İktidar: Kûfe'de İktidar Mücadelesi*, Düşün yayıncılık, İstanbul, 2011, 17-18.

¹⁰⁵² Hasan Alî el-Hekîm, *Kûfe: Beynû'l-'âmikî't-târihi ve't-tetavvurî'l-İlmî*, Emanetü'l-Mescidi'l-Kûfe ve'l-Mezratî'l-Mulhika biha, Kûfe, 2011, 176.

¹⁰⁵³ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 198.

¹⁰⁵⁴ Hasan Alî el-Hekîm, *Kûfe*, 177.

¹⁰⁵⁵ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 199.

¹⁰⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995 [?]), *el-Fihrist*, trc., Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019, 84.

¹⁰⁵⁷ Lyons, Jonathan, *Hikmet evi: Araplar Batı medeniyetini nasıl dönüştürdü?* trc. Şaban Bıyıklı, Mehmet Savan, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, 86.

¹⁰⁵⁸ Saliba, George, *İslam bilimi ve Avrupa Rönesansının oluşumu*, trc. Günsel Aksoy, Mahya Yayınları, İstanbul, 2012, 12.

tekrar yeryüzüne dönerek dünyada adaleti sağlayacağı inancı Hîreli Hristiyanlarının sahip olduğu teolojinin etkisi olduğu söylenebilir.¹⁰⁵⁹

Şunu da belirtmeden geçmeke gerekir. Araştırmamızın kapsadığı zaman diliminde İslâmî ilimlerde teberrüz etmiş büyük bir âlime rastlamadık. Buna karşın özellikle tıp alanında bir çok bilim adamı Hîre’de yetişmiştir. Bu anlamda mümtaz bir şöhrete sahip bilim insanı Huneyn b. İshak ve talebelerini bu kısım içerisinde işlencektir.

7.1 HUNEYN B. İSHAK

Huneyn b. İshak, 194/810 tarihinde bir eczacı babanın çocuğu olarak Hîre şehrinde dünyaya gelmiştir. Künyesi Ebu Zeyd Huneyn b. İshak el-‘Ubbadî’dir.¹⁰⁶⁰ Ailesi Hîre’de yaşayan Nesturi mezhebine mensup olan ve kendilerine Ūbbad denilen Hristiyan bir ailenin çocuğu olmasından dolayı ‘Ubbadî nispetiyle anılmıştır.¹⁰⁶¹ Hîre’de yerleşmiş Arap kabilelerin muhtelif kollarına mensup Hristiyanlığı benimsemiş olanlar, kendilerini putperest Araplardan ayırt etmek için kendilerini Ūbbad olarak tanımlamışlardır.¹⁰⁶² Ayrıca Ūbbad Hîre’de çeşitli alanlarda eğitim faaliyetleri sürdürmüşlerdir.¹⁰⁶³ Dolayısıyla Hîre’nin eğitimli kitlesi olan Ūbbad, ilme büyük önem vermiş ve ilmîn neşredilmesinde önemli bir katkı sağlamışlardır.¹⁰⁶⁴ Bu seçkin zümreye mensup olan Huneyn’in babasının dönemin saygın ilimlerinde eczacılıkla iştigal etmesi bize bu durumu izah etmektedir. Ancak Huneyn’in babası İshak hakkındaki veriler oldukça sınırlıdır. Kaynaklarımız, İshak’ın oğlu Huneyn’den bahsederken yalnızca İshak’ın ismi ve yaptığı işle ilgili bilgileri sunmaktadır.¹⁰⁶⁵ Ailesine gelince kaynaklarımız onun annesi veya kardeşlerinden söz etmemektedir. Ancak yeğeni ve aynı zamanda talebesi Hubeyş’ten bahsedilirken dolaylı bir şekilde bir kız kardeşinin olduğunu anlıyoruz.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁵⁹ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 199.

¹⁰⁶⁰ İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’ fî tabakâti’l-eṭṭbâ*, 257.

¹⁰⁶¹ İbnü’l-Kıftî, *İhbâri’l-‘ulemâ’ bi-ahbâri’l-hükemâ*, 133.

¹⁰⁶² İbnü’l-Kıftî, *İhbâri’l-‘ulemâ’ bi-ahbâri’l-hükemâ*, 133.

¹⁰⁶³ el-Cuburî, İbrahim Muhammed Ali, *Merakiz el-Hayeti’l-Fikriyye fi’l-Hire Kable’l-İslam*, Mecelletü’t-Terbiye ve’l-İlm, 2012: 80-115, 87.

¹⁰⁶⁴ Nafi’a, Muhammed Mebruk. *Tarihu’l-Arab: Asru ma Kable’l-İslam*. Kahire: y.y., 1948, 97.

¹⁰⁶⁵ Semerai, Kemal, *Muhtasaru fi Tarihi’t-Tibi’l-Arabi*, I-II Cilt, Beyrut, Darü’n-Nidal, 1990, I, 376.

¹⁰⁶⁶ Muhammed Ali Zerkani, *Huneyn b. İshak: Şeyhü’l-Mütericimini’l-Arab*, el-Arabî, 1983/1: sayı 192, 131-135, 131.

Huneyn hayatının ilk döneminde Hristiyanlığa dair iyi bir dinî eğitimi almıştır. Hatta bu eğitimi başarı ile tamamlayan kişilere giyilen ve Zinâr adı verilen cübbeyi giymeyi hak ettiği ifade edilmektedir.¹⁰⁶⁷ Aynı zamanda dinî eğitiminin gerekliliği olarak Süryaniceyi iyi bir şekilde öğrenmiş olmalıdır.¹⁰⁶⁸ Zira o dönemde Nesturî mezhebinin dinî metinlerinin Arapçaya çevirisi henüz yapılmamıştır. Dolayısıyla o dönemde Hire’de Hristiyanlığı benimseyenlerin özellikle de din adamların Süryaniceyi iyi bildiğini söylemek yanlış olmaz.¹⁰⁶⁹ Hatta O’Leary, Huneyn b. İshak’ın küçükken Süryanice konuştuğunu ve ancak belli bir yaşa gelince yaşadığı muhitten dolayı Arapçayı öğrenmek zorunda kaldığını ifade etmektedir.¹⁰⁷⁰

Huneyn b. İshak, babasının mesleğinden etkilenecek tıp eğitimine yönelmiştir. Ahmed Emîn, babasının onun tıp eğitiminin alt yapısını oluşturduğunu söylemektedir.¹⁰⁷¹ Zira yetiştiği ortam gereği olarak dönemin en etkin bilimi tıpa yönelmiştir. Böylece bu bilimde marifet elde etme isteği üzerine etki etmiş ve böylece henüz küçük yaşta olmasına rağmen ilim elde etmeye ve ilim meclislerine katılmaya özen göstermiştir.¹⁰⁷² Bunun yanı sıra ailesinin onun eğitime önem verdiği, tabip ya da yazar olmasını istediği ifade edilmektedir.¹⁰⁷³ Ailesinin desteği ve teşvikleriyle Huneyn’in henüz on iki yaşlarında iken dönemin ilim ve kültür merkezi Bağdat’a ilim tahsili için gittiği bilgisi verilmektedir. Burada Cündişâpûr’da eğitim almış bir hekim olan İbn Mâseveyh’in rahleyi tedrisinde tıp dersleri almaya başlamıştır.¹⁰⁷⁴ Ayrıca Huneyn b. İshak’ın, Yuhannâ b. Mâseveyh’in Cündişâpûr’da ilim meclisine katıldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁷⁵ İbn Mâseveyh’in ilim meclisinde tıp alanında dönemin en geniş ve ileri düzeyde bir eğitimin verildiği belirtilmektedir.¹⁰⁷⁶ Huneyn’in Bağdat’ta mı

¹⁰⁶⁷ İbnü’l-Kıftî, *İhbârü’l-‘ulemâ’ bi-ahbârü’l-hükemâ*, 132.

¹⁰⁶⁸ Şehate Seyid Zağlul, *es-Süryaniye ve Hadaratü’l-İslâmiyye*, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, Dârü’l-Ma’rifetü’l-Câmiyye, İskenderiye, 1975, 98.

¹⁰⁶⁹ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, I-II, Mektebetü’l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad, 1993, 76-77.

¹⁰⁷⁰ de Lacy O’leary, *‘Ulumü’l-Yunan ve sebilu İntikaliha ila’l-‘Arab*, Arapçaya trc. Vehîb Kâmil, Mektebetü’l-Nahda-l Mısriye, Kahire, 1962, 90.

¹⁰⁷¹ Ahmed Emin, *Duha’l-İslâm*, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb; Mektebetü’l-ûsra, 1997, I, 304.

¹⁰⁷² Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak el-asrû’z-zehebi li’t-terceme*, Dârü’n-Nehdati’l-Arabiyye, Beyrut, 1987, 34.

¹⁰⁷³ Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetu Huneyn b. İshak ve ehemiyetihe fi’t-tercümeti’l-Arabiyye*, *Mecelletu’l-Ma’rife*, Temuz 2001/ 454, 188-222, 190.

¹⁰⁷⁴ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak*, 77; Söylemez-Turun, “Bibliyografik Eserler”

¹⁰⁷⁵ Huneyn b. İshak (260/873) *Kitâbü’l-aşr makalat fi’l-ayn*, thk. Max Mayerhof, el-Matbaatü’l-Emiriyye, Kahire, 1928, Max Mayerhof’un yazdığı mukaddime, 15; Amir Reşid Samerrai, Abdülhamid Aluçı, *Asaru Huneyn b. İshak*, Mecmaü’l-Lugati’s-Süryaniyye, Bağdad, 1974, 5.

¹⁰⁷⁶ Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak*, 35.

yoksa Cündișâpur'da mı İbn Mâseveyh'in meclisine katıldığı konusunda iki farklı görüş ileri sürülmektedir. Bu iki görüşü değerlendirecek olursak Bağdat'ta katıldığına dair görüşün daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Zira İbn Mâseveyh'in doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Halife Hârûnürreşîd döneminde (786-809) Bağdat'ta doğduğu tahmin edilmektedir. Babası Ebû Yuhannâ Mâseveyh, Cündișâpûr bimaristanında eczacı olarak görev yaparken bir halifenin daveti üzerine Bağdat'a gelmiştir.¹⁰⁷⁷ Buna karşın Yuhannâ b. Maseveyh, hemşerilerine eğitim vermek için dönemin en önemli tıp merkezlerinden olan Cündișâpûr bimaristanına gitmiştir. Bu sırada Huneyn b. İshak'ın Cündișâpûr'da Yuhannâ b. Mâseveyh'ten ders almış olma ihtimalinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir.¹⁰⁷⁸ Nitekim İbn Ebû Usaybia da bunu destekler nitelikte bilgi aktarmaktadır. Buna göre belli dönemlerde Yuhannâ b. Mâseveyh, yerine bir vekil bırakarak Bağdat'tan ayrılmıştır.¹⁰⁷⁹

Huneyn b. İshak, kıvrak zekalı, hızlı kavrama yeteneğine sahip ve araştırmacı bir yapıya sahiptir. Huneyn, tıp felsefesine ve hastalık semptomlarının yorumlanmasına büyük ilgi duymaktadır.¹⁰⁸⁰ Bunların yanı sıra, ilim elde etme çabası sayesinde kısa süre içinde Yuhannâ b. Mâseveyh'in gözde öğrencisi olmuştur.¹⁰⁸¹ Hatta Huneyn b. İshak, Yuhannâ b. Mâseveyh'in derslerine etkin katılımının yanı sıra hastalara ilaç dağıtım görevini de yerine getirmektedir.¹⁰⁸² Huneyn'in tıp eğitimi aldığı dönemde uygulanan yöntemde, hem teorik olarak nakledilen bilgiler telkin yoluyla aktarılmakta hem de bu bilgilerin sınanması yapılarak doğrulanması sağlanmaktadır.¹⁰⁸³ Böylece öğrenci ile öğretmen arasında etkin bir karşılıklı bilgi işleme ve uygulama yapılmaktadır. Dahası böyle bir eğitim süreci içerisinde Huneyn, kavramaya yönelik soru sormayı ve tartışmayı seven tabiatı vardı.¹⁰⁸⁴

Huneyn'in derse aktif katılımı ve sık sık soru sorması, hatta bildiklerini esirgmeden Yuhannâ b. Mâseveyh ile münakaşaya yeltenmesi, hocasını bezdirdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸⁵ Bununla birlikte Yuhannâ b. Mâseveyh'in sert mizaçlı ve asabi

¹⁰⁷⁷ İbn Ebû Usaybia, '*Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*', 242; Kaya, M. Cüney, *Yuhannâ b. Mâseveyh*, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 213, XLIII, 582.

¹⁰⁷⁸ Amir Reşid Samerrai, Abdülhamid Aluçı, *Asaru Huneyn b. İshak*, Mecmaü'l-Lugati's-Süryaniyye, Bağdad, 1974, 5.

¹⁰⁷⁹ İbn Ebû Usaybia, '*Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*', 250.

¹⁰⁸⁰ Edward G. Browne, *İslâm Tıbbı*, trc. Enise Baş, İnkılab, İstanbul, 2012, 31.

¹⁰⁸¹ Söylemez, M. Mahfuz, *Bilimin yitik şehri Cündișapur*, Ankara Okulu, Ankara, 2015, 130.

¹⁰⁸² Edward G. Browne, *İslâm Tıbbı*, 31.

¹⁰⁸³ Kemal Semrai, *Muhtasar et-Tıb*, I, 377.

¹⁰⁸⁴ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak*, 79.

¹⁰⁸⁵ İbnü'l-Kıftî, *İhbâri'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 134.

tabiata sahip olması onunla en gözde öğrencisi Huneyn ile arasını açmıştır.¹⁰⁸⁶ Nitekim İbnü'l-Kıftî'nin aktardığına göre, Huneyn, ders esnasında okuyup anlamadığı bir konuyu İbn Mâseveyh'e sormuştur. İbn Mâseveyh, bu soruyu cevaplamamasına rağmen Huneyn soru sormaya devam etmiş ve böylece Huneyn'i ders halkasından çıkarmıştır.¹⁰⁸⁷

İbn Mâseveyh, Hîreli öğrencisi Huneyn'i ders halkasından çıkarmakla kalmamış onu ağır bir şekilde azarlamıştır. Buna göre Yuhannâ b. Mâseveyh, Huneyn'e “*Ne oluyor da Hîrelililer tıpla iştigal ederler? Sen git yakınlarına sana 50 dirhem versin onlarla bir dirhemle küçük bir sepet, üç dirheme zırnık (arsenik) ve diğer kalanlarla da Küfe ve Kâdisiye yuları al. Bunlarla yol kenarında otur ve bağırarak sat. Burada elde edeceğinden fazla kazanırsın tıp senin neyine*” demiştir. Bu hakaretler kendisini ilime adayan Huneyn'in çok zoruna gitmiş ve dersten çıkarak eğitim gördüğü bimaristandan da ayrılmıştır.¹⁰⁸⁸ Hatta İbnü'l-Kıftî, Huneyn'in İbn Mâseveyh'in yanından ağlayarak ayrıldığını söylemektedir.¹⁰⁸⁹ İbn Ebû Usaybia Yuhannâ b. Mâseveyh'in Huneyn b. İshak'ı ders halkasından kovmasının ardında başka bir sebep yattığını kaydetmektedir. Buna göre, Yuhannâ b. Mâseveyh'in Huneyn b. İshak'ı meclisinden kovmasının asıl sebebi onun çok soru sorması değil, esasen Bağdat'ta faaliyet gösteren Cündişâpûr menşeli hekimlerin, genellikle halkı tüccar olan Hîreliler'in tıpla meşgul olmasını hoş karşılamamasıdır.¹⁰⁹⁰ Ayrıca Cündişâpûr asıllı hekimlerin hemşerilik asabiyeti yaptıklarını ve tabipliği tekellerinde bulundurmak istemelerine dayandığı da ifade edilmektedir.¹⁰⁹¹ Ayrıca İbn Ebû Usaybia, buna atıfta bulunarak Yuhannâ b. Maseveyh'in Huneyn b. İshak'ı küçümseyip onun için “*bu Ubbadî çocuğunun tıp öğrenmesi imkânsız*” dediğini aktarmaktadır.¹⁰⁹² Bu verilerden anlaşıldığı üzere Huneyn'in dışlanmasında Cundişapur ahalisinin, ticaret alanında temayüz eden Hîrelilerin tıp ilmiyle de iştigal etmesini istememesi yatmaktadır. Bu nedenle Huneyn'e mahalle baskısı uygulanmış ve ders halkasından ayrılmaya zorlanmıştır.¹⁰⁹³ Mayerhof, Yuhannâ b. Maseveyh'in Huneyn'i kovmasının nedenini,

¹⁰⁸⁶ İbn Ebû Usaybia, ‘Uyûnü'l-enbâ’ fî tabakâti'l-eṭṭbâ, 259.

¹⁰⁸⁷ İbnü'l-Kıftî, İhbâri'l-‘ulemâ’ bi-ahbâri'l-hükemâ, 134.

¹⁰⁸⁸ İbn Ebû Usaybia, ‘Uyûnü'l-enbâ’ fî tabakâti'l-eṭṭbâ 258.

¹⁰⁸⁹ İbnü'l-Kıftî, İhbâri'l-‘ulemâ’ bi-ahbâri'l-hükemâ, 134.

¹⁰⁹⁰ İbn Ebû Usaybia, ‘Uyûnü'l-enbâ’ fî tabakâti'l-eṭṭbâ 258.

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Kıftî, İhbâri'l-‘ulemâ’ bi-ahbâri'l-hükemâ, 134.

¹⁰⁹² İbn Ebû Usaybia, ‘Uyûnü'l-enbâ’ fî tabakâti'l-eṭṭbâ, 258.

¹⁰⁹³ Söylemez-Turun, “Bibliyografik Eserler”, 2/115.

Yuhannâ'nın kişisel egosuna bağlayarak onun kibirli olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹⁴ Cûndîşâpûr'da Hâris b. Kelede gibi yabancıların da eğitim yapabildiğine atıf yapan Söylemez, Yuhannâ b. Maseveyh'in, Huneyn b. İshak'ı kovmasını anlık öfkesine bağlanabileceğini de belirtmektedir.¹⁰⁹⁵

İbn Mâseveyh, Huneyn'in kovulduğu ders halkasında, Galen'in *Heresies(el-Firak)* eserini Grekçe mütalaa ediyordu.¹⁰⁹⁶ Genç yaşta olan Huneyn büyük ihtimalle Grekçeyi bilmediğinden dersini idrak etmek için hocasına birçok soru sormuştur. Zira İbn Mâseveyh'in meclisinden ayrılmasından hemen sonra Grekçeyi öğrenmek üzere İskenderiye'ye gittiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁷ Nitekim yaklaşık iki yıl boyunca Huneyn, tıp ilminin kaynağına inmek ve en eski tıp literatürüne hâkim olmak amacıyla daha büyük bir hırsla Bizans topraklarına,¹⁰⁹⁸ Suriye, Anadolu ve Mısır'a seyahat etmiş¹⁰⁹⁹ ve nihayetinde İskenderiye'ye gitmiştir.¹¹⁰⁰ Bu dönemde İskenderiye kadim Yunan felsefesi, tıbbı ve ilahiyatının en önemli merkezlerden biriydi.¹¹⁰¹ Huneyn, burada Grekçeden Süryaniceye ve Arapçaya tercüme edebilecek kadar Grekçe öğrenmiştir. Ayrıca tıp ve felsefe dersleri de almıştır.¹¹⁰² Hipokrat, Aristo, Galen, Dioscorides gibi antik Yunan düşüncesinin kültürüyle tanışmıştır. Söz konusu filozofların eserlerini inceleme fırsatını bulmuştur.¹¹⁰³ Huneyn, bilhassa Calinûs'un (ö. MS. 200?) kitaplarını telhi ve tercümesinde ön plana çıkmıştır.¹¹⁰⁴ Huneyn, öğrenciliği sırasında tekrar aynı tepkiyle karşılaşmamak için kendisinin Hîreli ve özellikle de Übbad'dan olduğunu gizlemiştir. Tanınmamak için saç ve sakalını uzatarak görünüşünü değiştirmiştir. Bu halde iken İskenderiye'de arkadaşı ve aynı zamanda hekim olan Yusuf b. İbrahim ile karşılaşmıştır. Yusuf, Huneyn'in kimliğini gizlemesine rağmen onu sesinden tanımıştır. Huneyn Grekçeyi öğrenene dek ondan bu durumu gizli tutmasını istemiştir.¹¹⁰⁵

¹⁰⁹⁴ Huneyn b. İshak *Kitâbü'l-aşr makalat fi'l-ayn*, Max Mayerhof'un yazdığı mukaddime, 15.

¹⁰⁹⁵ M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin yitik şehri Cûndîşapur*, 94.

¹⁰⁹⁶ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak*, 78.

¹⁰⁹⁷ Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelûsî (ö. 384/994 [?]), *Tabakâtü'l-eṭṭbâ ve'l-ḥükemâ*; İshak b. Huneyn el-İbâdî (ö. 298/910), *Târîhü'l-etṭbâ ve'l-felâsife*, thk., Fuad Seyyid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, 69; de Lacy O'leary, *'Ulumû'l-Yunan ve sebilu İntikaliha ila'l-Arab*, 225.

¹⁰⁹⁸ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eṭṭbâ ve'l-ḥükemâ*, 69.

¹⁰⁹⁹ Kemal Semerai, *Muhtasarü fi Tarihi't-Tibi'l-Arabi*, I, 378

¹¹⁰⁰ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eṭṭbâ ve'l-ḥükemâ*, 69; Lacy O'leary, *İslam düşüncesi ve tarihteki yeri*, trc. Yaşar Kutluay, Hüseyin Yurdaydın, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1971, 76.

¹¹⁰¹ Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc. Kasım Turhan, Ayışi Kitapları, İstanbul, 1998, 23

¹¹⁰² İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭbâ*, 258.

¹¹⁰³ Kemal Semerai, *Muhtasarü fi Tarihi't-Tibi'l-Arabi*, I, 378

¹¹⁰⁴ Söylemez-Turun, *"Bibliyografik Eserler"*, 115.

¹¹⁰⁵ Edward G. Browne, *İslâm Tıbbı*, trc. Enise Baş, İnkılab, İstanbul. 2012, 31

Huneyn'in İskenderiye'de Grekçeyi Homeros'un şiirlerini ezberinden okuyacak derecesine¹¹⁰⁶ ve onları yorumlama seviyesine ulaşana kadar kalmıştır. Böylece kadim Yunan Felsefe eserlerini şerh edebilecek dereceye ulaştığı kaydedilmektedir.¹¹⁰⁷ Hatta Huneyn'in okuduğu Grekçe eserlerde yine Grekçe notlar tuttuğu ifade edilmektedir.¹¹⁰⁸ Huneyn b. İshak, sadece Grekçeyi öğrenmekle yetinmemiş, antik Helen kültürünü öğrenmiş ve benimseyerek adeta bir antik Yunan filozofu haline gelmiştir.¹¹⁰⁹ İbn Cülcül, Huneyn b. İshak'ın ilim hayatında İskenderiyelilerin yöntemini benimsediğini ve onların yöntemi olan soru cevap üslubunu teliflerinde başarıyla kullandığını söylemektedir.¹¹¹⁰ Yine İbnü'l-Kıftî, Greklerin metoduna göre gramer kitabı telif ettiğini ifade etmektedir.¹¹¹¹ Tüm bunların yanında Huneyn, Helenistik dönemde İskenderiyeli hekimler tarafından ders kitabı olarak işlenen ve Galen'e ait 16 kitaptan oluşan *Cevami'u'l-İskenderiyyûn* olarak adlandırılan külliyyatı İskenderiye'den alarak Bağdat'a götürmüştür.¹¹¹²

Huneyn b. İshak'ın İskenderiye'de Grekçeyi hangi medresede ve kimden öğrendiği bilinmemekle beraber önceleri Bağdat'ta İbnü'l-Hasî adlı bir kişiden Grekçe dersi aldığı ifade edilmektedir.¹¹¹³ İbn Ebû Usaybia'nın aktardığına göre İbnü'l-Hasî, Halife Hârûnürreşîd'in Rum asıllı Hurşî adlı cariyesinin evlatlığıdır. Cariye henüz küçük yaşından itibaren bu evlatlığına Grekçeyi ve okuma yazmayı öğretmiştir. Huneyn Bağdat'a geri döndüğü gibi ilk Grekçe hocası İbnü'l-Hasî'nin yanına gitmiştir. Hatta Yusuf b. İbrahim, Huneyn'in İbnü'l-Hasî'nin meclisinde Homeros'un şiirlerini okurken duyduğunu ve böylece Bağdat'a geri döndüğünü öğrenmiştir.¹¹¹⁴

Huneyn'in, İskenderiye'den 211/826 senesi dolaylarında yanında kadim Grek yazma eserleriyle birlikte Bağdat'a geri döndüğü ifade edilmektedir¹¹¹⁵. Huneyn, Bağdat'tan döndükten sonra Memûn'un özel doktoru Cibrâil b. Buhtîşû'un (ö. 213/828)

¹¹⁰⁶ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 258.

¹¹⁰⁷ Sami Halef Hamarne, *Târîhu türasi'l-ulumî't-tıbbiyye 'inde'l-Arab ve'l-Müslimin*, Câmiatü'l-Yermük, İdlib, 1986, 161,

¹¹⁰⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 259.

¹¹⁰⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-eṣṣâr fî memâlikî'l-emṣâr*, IX, 409.

¹¹¹⁰ İbn Cülcül, *Ṭabağâtü'l-eṭṭbâ ve'l-hükemâ*, 69.

¹¹¹¹ İbnü'l-Kıftî, *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbâri'l-hükemâ*, 133.

¹¹¹² Demirci, Mustafa, *Antik Yunan Kitaplarının Abbasiler Bağdat'ına Yolculuğu*, *İslamiyat*, 7/ 2, 2004, 43-60, 47.

¹¹¹³ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 258; Katipoğlu, Hasan, İlhan Kutluer, *Huneyn b. İshak*, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998, XVIII, 377-380, 377.

¹¹¹⁴ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 258.

¹¹¹⁵ Kemal Semerai, *Muhtasaru fî târihi't-tubî'l-'Arabi*, I, 378

ilim meclislerine katılmıştır.¹¹¹⁶ İbn Ebû Usaybia'nın belirttiğine göre burada Abbâsî Halifesi Memûn'un özel doktoru Cibrâil b. Buhtîşû için Galen'in *Kitabû't-Teşrîh* kitabının bazı fasiküllerini tercüme etmiştir.¹¹¹⁷ Yeni hocası Cibrâil b. Bihtîşû onun dakik, sahih ve açıklamalı tercümelerini çok beğenmiştir. Huneyn, hocasıyla iyi anlaşmakta ve hocası onu överek iyi bir tabip ve mütercim olacağını söylemiştir. Ona saygı ve övgüyle "*Ya Rabîn Huneyn!*" (يا ربن حنين)¹¹¹⁸ yani üstadım diye hitap etmiş ve orada bulunanlar bu ifadeyi abartılı bulunca Cibrâil b. Buhtîşû; "*Bana bu gence yapmış olduğum övgüyü çok görmeyin! Bunun yaşı biraz daha ilerlesin Curcis'in (tercüme) hatalarını ifşa edecek.*" Demiştir.¹¹¹⁹ Cibrâil b. Buhtîşû'nun bahsettiği Curcis, Re'sû'l-'Aynli Curcis olup Grekçeden Süryaniceye yaptığı tercümelerle tanınan biridir.¹¹²⁰ Huneyn b. İshak, bu övgülerden sonra kendine güveni artmıştır. Çantasından tercüme ettiği bir kitabı çıkararak Yusuf b. İbrahim'den Yuhannâ b. Maseveyh'e götürmesini ve Cibrâil b. Buhtîşû'nun onun hakkındaki methiyelerini de Yuhannâ b. Maseveyh'e iletmesini söylemiştir. Huneyn, gönderdiği tercüme nüshasında ismini gizlemiş ve Yusuf'tan Yuhannâ'nın beğenmesi halinde tercümeyi kendisinin yaptığını söylemesini tembihlemiştir. Yuhannâ b. Maseveyh, Huneyn'nin yaptığı tercümeyi okuyunca çok beğenmiş ve "*zamanımızda Mesih'in bir kişiye vahyettiğini gördün mü*" diyerek beğenisini açıklamaya çalışmıştır. Yusuf b. İbrahim, "*bu zamanda hiçbir kimseye vahiy inmedi ayrıca Mesih kimseye vahyeden de değildir.*" diye cevap verince İbn Maseveyh, "*bırak şunları! telif edilen şunlar ancak ruhû'l-kudûs'ün desteği ve inayetiyle ortaya çıkabilir.*" diye Huneyn'in tercümesini tekrar övmüştür.¹¹²¹ Bunun Üzerine Yusuf b. İbrahim, Yuhannâ'ya meclisinden kovduğu, bir dirhem alıp sarraflık yapmasını tavsiye ettiği ve hekim olma olasılığının olmadığını belirttiği Huneyn b. İshak'ın tercümesi olduğunu söylemiştir. Bunu öğrenen Yuhannâ b. Mâseveyh, Huneyn'e övgüler yağdırmış ve ona ihsanlarda bulunmuştur.¹¹²² Tüm bunlardan sonra Huneyn'in, eski hocası Yuhannâ b. Mâseveyh ile arası düzelmiş ve tıp ilmînden istifade etmek üzere tekrar talebesi olarak ilim meclisine katılmıştır.¹¹²³ Ayrıca Huneyn, hocası

¹¹¹⁶ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 134.

¹¹¹⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 258.

¹¹¹⁸ Rabban, Süryanice kelime olup Muallim demektir. bknz, İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 262; Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak*, 83.

¹¹¹⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 258.

¹¹²⁰ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 134.

¹¹²¹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 259.

¹¹²² İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 134-135.

¹¹²³ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 259.

Yuhannâ'nın başhekimî olduğu Bağdat بیمارستانında onunla birlikte hekimlik yapmış ve hocasına çoğu Galen'den olmak üzere birçok eserin tercümesini yapmıştır.¹¹²⁴

Huneyn b. İshak, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Grekçe ileri seviyede öğrenmiş ve Grek ilim mirasına vakıf olmuştur. Böylece bu mirası İslam medeniyetine aktarmayı kendine görev adetmiş ve zaman kaybetmeden çeviri işine başlamıştır. İlk başta tercümelerinde hedef dil olarak Süryaniceyi tercih etmiştir.¹¹²⁵ Ancak belli bir dönemden sonra artık tercümeleri Arapça yapmaya başlamıştır.¹¹²⁶ Bunun nedeni yukarıda ifade ettiğimiz gibi daha hayatının ilk yıllarında Süryanice eğitim almış olması etkili olabilir. Ayrıca Arapçaya tercümeyle başlamadan önce iyi bir Arapça dil bilimi ihtiyacı duymuş olma ihtimali vardır. Zira Arapça eğitimini almak için dönemin en önemli Arap filolojisinin üssü Basra'ya gitmiştir.¹¹²⁷ İbn Cülcül, Huneyn'in dönemin en büyük Arap dil bilimcisi Halil b. Ahmed'den Basra'da Arapça dil ve edebiyat dersi aldığını ifade etmektedir.¹¹²⁸ İbn Ebu Useybia da onun Halil b. Ahmed'den, Sîbeveyh (80/796) ile birlikte ders aldığını söylemektedir.¹¹²⁹ Hatta Huneyn, Halil b. Ahmed'in telif etmiş olduğu Arap dilinin ilk sözlüklerinden el-Ayn'nin¹¹³⁰ bir nüshasını Basra'dan alıp Bağdat'a götürdüğü nakledilmektedir.¹¹³¹ Ancak İbnü'l-Cevzî, Halil b. Ahmed'in 130/791 senesinde vefat ettiğini kaydetmektedir.¹¹³² Ayrıca İbnü'n-Nedîm de onun 174/787 yılında vefat ettiğini söylemektedir.¹¹³³ Her iki durumda da Huneyn'in Halil b. Ahmed'den ders almasının mümkün olmadığını göstermektedir. Nitekim Huneyn b. İshak'ın 194/809 tarihinde doğduğu böylece Halil b. Ahmed'in, Huneyn'in doğumundan önce vefat ettiği anlaşılmaktadır.¹¹³⁴ Kanaatimizce Huneyn'in Halil b. Ahmed'in öğrencilerinden Arapça dil ve edebiyat dersi almıştır. Ayrıca kaynaklarımız Huneyn'in Basra'da bulunduğu sırada İran bölgesine gittiği ve orada da Farsça

¹¹²⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikî'l-emşâr*, IX, 410.

¹¹²⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyunü'l-enba' fî tabakati'l-etubba*, 259.

¹¹²⁶ Huneyn b. İshak (260/873), *el-Mesail fi't-tib li'l-müte'allimin*, thk. Muhammed Mörsi Arab, Ebû Reyyan Muhammed Ali, Dârü'l-Cem'at'î-l-Mısıriyye, Kahire, 1978, mukaddime, 14.

¹¹²⁷ Amir Reşid Samerrai, Abdülhamid Aluçı, *Asaru Huneyn b. İshak*, 5.

¹¹²⁸ İbn Cülcül, *Tabakatü'l-etubba ve'l-hükema*, 69.

¹¹²⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ*, 262.

¹¹³⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 140.

¹¹³¹ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbâri'l-hükemâ*, 132

¹¹³² İbnü'l-Cevzi, *Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, VII, 279

¹¹³³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 140.

¹¹³⁴ Zirikli, *el-'Alâm*, I, 294; Huneyn b. İshak, *el-Mesail fi't-tib li'l-müte'allimin*, mukaddime, 6.

öğrendiğini bize aktarmaktadır.¹¹³⁵ Nihayetinde Huneyn'in, Arapça, Grekçe, Süryanice ve Farsçayı ileri derecede bildiği kaydedilmektedir.¹¹³⁶

Huneyn b. İshak, yukarıda belirttiğimiz üzere dönemin en meşhur ve itibarlı tabiplerden ve aynı zamanda hocaları olan Cibrâil b. Buhtîşû ile Yuhannâ b. Mâseveyh'in övgülerine ve takdirlerine nail olduktan sonra şöhrete kavuşmuştur.¹¹³⁷ Belli bir şöhrete kavuşan Huneyn'nin Musa b. Şakir ailesi ile yolu kesişmiştir. Söz konusu aile Abbâsîler döneminde ilim ve felsefenin hamileri ile destekçileri arasında yer alır. Bununla birlikte varlıklı ve önemli bir nüfuza sahip olan ailelerden biridir. Musa b. Şakir ailesi ilmî ve felsefî kitapların toplanması ve çevrilmesi için büyük cömertlik göstermiştir.¹¹³⁸ Onların ilmî faaliyetlere verdikleri destekler zengin olduklarından ziyade entelektüel olmalarıyla ilişkilendirilmiştir. Zira onlar Grek eserlerinin Bizans'tan satın alınıp getirilmesi için uzman kişileri seçip göndermişlerdir. Aynı zamanda bu aile çevirmenleri istihdam etme konusunda da halifelerle yarışabilecek düzeydedir. Zira astronomi, tıp, mühendislik, mekanik, geometri ve felsefe gibi ilim dallarında eserler çevrilmesi ve yazılmasına büyük katkıları olmuştur.¹¹³⁹ Musa b. Şakir'in oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan, Huneyn'i tanımış onun ilme ve dile vukufiyetini görünce de ona çeviri yaptırmışlardır. Onu Bizans topraklarına tıp, mühendislik, felsefe, müzik gibi alanlarda yazılmış yazmaları ve kitapları getirmek için göndermişlerdir.¹¹⁴⁰ Bu sayede Huneyn, Bizans topraklarının en uç kısımlarına kadar kitap toplamak için gitmiştir. Huneyn'e Getirdiği kitapları tercüme etmek için de aylık yaklaşık olarak 500 dirhem maaş vermişlerdir.¹¹⁴¹ Musa b. Şakir ailesi Huneyn'in başarılarını gördükten sonra yeni kurulmuş olan Beytül-hikme'de iyi bir hizmet göstereceğini düşünerek Huneyn'i halife Me'mun'a önermişlerdir.¹¹⁴² Buna karşın İbn Ebu Useybia, Huneyn'in Beytül-hikme'de görevlendirilmesini metafizik bir gerekçeye dayandırmaktadır. Şöyle ki, halife Me'mun'un rüyasında Aristo'yu gördüğünü, uyanınca da etrafındakilere Aristo ilgili sorular sorduğunu ve onların Grekçeyi iyi bilen kişi olarak sorularını en doğru bir

¹¹³⁵ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabaķāti'l-eṭṭbâ*, 262.

¹¹³⁶ İbnü'l-Kıftî, *İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 132; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabaķāti'l-eṭṭbâ*, 262.

¹¹³⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabaķāti'l-eṭṭbâ*, 259.

¹¹³⁸ Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, 31.

¹¹³⁹ İbn İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 870.

¹¹⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 301.

¹¹⁴¹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabaķāti'l-eṭṭbâ*, 260.

¹¹⁴² Amir Reşid Semrai, *Asaru Huneyn*, 6.

şekilde cevaplayabilecek olan kişinin Huneyn olduğunu söylediklerini aktarır.¹¹⁴³ Bunun üzerine halife Huneyn'e büyük ödemeler yaparak antik Grek filozofları ile Aristo'nun eserlerinin çevirisini yapmasını ve daha önce çevirisi olan eserlerin de tahkikini yapmasını istemiştir.¹¹⁴⁴ Ayrıca halife Me'mun, Huneyn b. İshak'ın başında bulunduğu bir heyet organize ederek antik Grek medeniyetine ait eserleri toplamak üzere Bizans'a göndermiş ve büyük meblağlar karşılığında çevirisi yapılacak pek çok kitap temin etmişlerdir.¹¹⁴⁵ İbnü'n-Nedîm, halife Me'mun'un Bizans imparatorlarıyla iyi bir ilişkisinin olduğunu ve bu vesileyle de Bizans imparatoruna bir mektup yazıp kadim Grekçe eserlerinin Bizans kütüphanelerinde araştırılması ve olanların bir kısmını Bağdat'a göndermesini istediğini, önceleri buna yanaşmayan imparatorun daha sonra bu isteği kabul ettiğini ifade etmektedir.¹¹⁴⁶ Hatta halife Me'mun'un Bizans'tan alınan haraç karşılığı olarak kitap temin ettiği ifade edilmektedir.¹¹⁴⁷

Huneyn b. İshak'ın kitap derlemeleri için oluşturulan heyete seçilmesi onun Grekçe, Süryanice, Farsça ve Arapça bilmesinin yanı sıra aynı zamanda mezkûr dillerin kültürü ve literatürü hakkında derin bilgiye sahip olmasıyla da ilişkilidir. Zira eser temin etmeye başlamadan evvel hedeflenen muayyen eserleri elde etmek üzere seyahatini planlamıştır. Huneyn b. İshak, bunu risalesinde çevirisini planladığı kitapları bulabilmek için Bizans topraklarının en ücra köşelerine kadar seyahat ettiğini ve bu seferlerde nerelere kadar ulaştığını, bir kitabı bulabilmek için o günün ulaşım koşullarına göre ne kadar geniş bir coğrafyayı kat ettiğini bizzat kendisi anlatmıştır. Huneyn, bu durumu risalesinde şöyle aktarmaktadır: “*Muasırlarınızdan hiç kimse bugüne kadar fi'l-Burhan (De Demonstration)'nın tam bir Grekçe yazmasına rastlamamıştır. Curcis b. Buhtîşû bu kitabı bulmak için onca çaba harcadı. Ben de kitabı elde etmek için gayret ettim. Kitabı bulabilmek için el-Cezîre, Şam'ın tümü, Filistin ve Mısır toprakları İskenderiye'ye varıncaya kadar birçok yere başvurdum. Ancak kitaptan bir şey bulamadım. En nihayetinde Şam'da gayrimuntazam ve noksan bir nüshasından başka bir şeye erişemedim.*”¹¹⁴⁸ Toplanan eserlerin Grekçe olması ve

¹¹⁴³ İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭbbâ*, 259.

¹¹⁴⁴ İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭbbâ*, 259.

¹¹⁴⁵ İBNÜ'L-ADÎM, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (ö. 660/1262), *Bugyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, I- XII, thk, Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ty. VI, 1985.

¹¹⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 790.

¹¹⁴⁷ Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak el-asrû'z-zehebi li't-terceme*, 47.

¹¹⁴⁸ *Risale-i Huneyn b. İshak ila Ali b. Yahya: fî zekere ma turcime min kutubi calinus*, thk. Mehdi Mukak, 1k, Müessesesi-i Mütalaat-ı İslam, Tahran, 200158; Mustafa Demirci, Antik *Yunan Kitaplarının Abbasiler Bağdat'ına Yolculuğu*, 59.

Beytül'l-hikme'de Grekçe bilenlerin az olması hasebiyle halifeyi Huneyn'i çeviri işinde görevlendirmesini zorunlu kılmaktadır. Böylece Beytül'l-hikme'de halife için çok sayıdaki eserin bir kısmını Süryaniceye bir kısmını da Arapçaya çevirmeye başlamıştır.¹¹⁴⁹ Huneyn'in yaptığı tercüme karşılığında halife Me'mun'un tercüme edilen kitaplar ağırlığına altın verdiği kaydedilmektedir.¹¹⁵⁰ Hatta ağır olması için tercüme ettiği kitapların kalın olanını seçtiğini, tercüme ederken de satır aralarında şerhler yaptığı ve harfleri büyük yazdığı kaynaklarda ifade edilmektedir.¹¹⁵¹ Dolayısıyla Huneyn b. İshak yaptığı çeviri işinde hatırı sayılır bir kazanç sağlamış, bu da yaşayış tarzına yansımıştır. İbn Hallikan, ilim muhitlerine mensup Huneyn b. İshak'ın günlük yaşayış ve çalışmalarına dair bir kesiti bize eserinde sunmuş bulunmaktadır. Bu kayıtlarda; "*Huneyn b. İshak, günlük at gezintisini tamamladıktan sonra ilk olarak bir halk hamamında vazifeli nazır ve diğer hizmetkârlar tarafından yıkanmaktadır. Buradan çıkınca geniş ve ferah elbiseler giyinir, bir şerbet içer ve bir çörek yiyerek uzanır, istirahatata çekilir ve bazen de uyuya kalır. Bu hafif uykuya müteakip bedenini tütsülemek için güzel kokular yakılır ve genellikle çorba, temiz bir tavuk ve ekmekten oluşan öğle yemeğinin getirilmesini emrederdi. Sonra yeniden kısa bir uykuya dalar ve uyanmasını müteakip dört ölçek miktarında olmak üzere ve ayrıca şayet taze meyve yemeyi arzularsa içinde dilinmiş ayva ve Şam elmaları bulunan yıllanmış şarap dolu bir kabı yudumlardı.*"¹¹⁵²

Huneyn b. İshak, halife Me'mun vefat ettikten sonra nedenini bilmediğimiz bir olaydan dolayı bir süreliğine Beytül'l-hikme görevinden ayrılmıştır. Bu süre zarfında Bizans toprakları, İskenderiye ve Şam bölgelerine ilmî seyahatler yapıp Grekçe ve Süryanice kitaplar derlemiştir.¹¹⁵³ Huneyn b. İshak'ın Bizans topraklarına sık sık kitap elde etmek için seyahatler yapması ve Bizans imparatoruyla yakın ilişkiler kurması halife Mütevekkil (847-861)'in onun hakkında Bizans ajanı olduğu zannına sevk etmiştir.¹¹⁵⁴ Hatta Halife Mütevekkil, Huneyn'i özel doktoru olarak tayin etmeden önce onun sadakatini sınamıştır. Bu bağlamda bir gün halife, Huneyn'i yanına çağırarak 50 bin dirhem vereceğini, buna mukabil ondan bir düşmanını öldürmek için zehir

¹¹⁴⁹ Katipoğlu, *Huneyn b. İshak*, DİA, XVIII, 377.

¹¹⁵⁰ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 260.

¹¹⁵¹ Zirikli, *el-'Alâm*, II, 287.

¹¹⁵² Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan(681/1282), *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebna'i'z-zaman*, I-VII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadır, Beyrut 1900, II, 217.

¹¹⁵³ Ağırakça, Ahmet, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/XIII Yüzyıla Kadar)* Çağdaş Basım, İstanbul, 2004, 110.

¹¹⁵⁴ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, I, 81.

hazırlamasını istediğini ve bu talebin gizli kalması gerektiğini söylemiştir. Huneyn ise böyle bir zehir yapmayı bilmediğini, sadece hastaları iyileştiren ilaç yapabildiğini ve böyle bir zehri hazırlamak için uzun süreye ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Halife, emrini yerine getirmede için Huneyn'i zindana attırmıştır ve bir kişiyi de onu günbegün izleyip gelişmeleri raporlaması için görevlendirmiştir.¹¹⁵⁵ Huneyn, hapiste yaklaşık bir yıl tutulmuş ve bu süre zarfında eser telif etmeye ve tercüme yapmaya bulunduğu duruma aldırış etmeden devam etmiştir.¹¹⁵⁶ Halife, Huneyn'in dediklerinde samimi olduğunu görünce bunun sırf onu denemek için böyle bir uygulama yaptığını söyleyerek tahliye ettirmiştir. Hemen akabinde halife birçok para, değerli eşya ve kılıç yanına alarak Huneyn'i yanına getirtmiştir. Ona; “*eğer dediğimi yapsaydın bütün bunları sana verirdim. Ama sen bunu yapmayınca kat be katını kazandın.*” diyerek Huneyn'e teberru ve ihsanda bulunmuş ve onu özel doktoru olarak tayin etmiştir.¹¹⁵⁷ Ayrıca Beytül-hikme'ye tekrar dönen Huneyn'i başhekim olarak vazifelendirmiştir.¹¹⁵⁸ Tüm bunlardan sonra Huneyn, halifeye yakınlıkla böyle bir denemeye gerek olmadığını ve saygılı bir eda ile dinin bize düşmanlarımıza bile güzelliği ve iyilik yapmayı öğütlemesine rağmen nasıl olur da dostlarımıza yakınlarımıza böyle bir şey yapabiliriz diyerek sitemini ifade etmiştir.¹¹⁵⁹ Ayrıca etik olarak hekimliğin insanlara zarar vermeyi engellediğini ve insanlara fayda sağlamakla yükümlü olduğunu halifeye ifade etmiştir.¹¹⁶⁰

Halife Mütevekkil, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Huneyn b. İshak, Beytül-hikme'nin başında olan Yuhannâ b. Mâseveyh'in ölümü ardından eski hocasının yerine Beytül-hikme'nin reisliğine atamıştır.¹¹⁶¹ Bunun yanında Mütevekkilin özel tabibi ve “*emin ale't-tercüme*” unvanıyla da Beytül-hikme'de tercüman kurulunun da başına getirilmiştir. Bunun sayesinde büyük bir itibara nail olmuştur.¹¹⁶² Böylece Huneyn b. İshak'ın kariyerinin en verimli merhalesinin Mütevekkil döneminde gerçekleştirdiği ve kariyerinin zirve noktasına ulaştığı ifade edilmektedir.¹¹⁶³ Bu dönemde yaptığı tercümeler ve icra etmiş olduğu faaliyetlerle büyük bir kazanç sağlamıştır. Bu da

¹¹⁵⁵ İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*’ 261

¹¹⁵⁶ İbnü'l-Kıftî, ‘*İhbâri'l-‘ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*’, 135

¹¹⁵⁷ İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*’, 271; Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, I, 85.

¹¹⁵⁸ İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*’, 271

¹¹⁵⁹ İbnü'l-Kıftî, ‘*İhbâri'l-‘ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*’, 135.

¹¹⁶⁰ İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*’ 261

¹¹⁶¹ İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭbâ*’, 271

¹¹⁶² Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, 110.

¹¹⁶³ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, I, 86.

Beytü'l-hikme'de bulunan meslektaşlarının kıskançlığını üzerine çekmiştir. Böylelikle yakınlarının da bulunduğu bu kişiler halife ile arasını açmaya çalışmışlardır.¹¹⁶⁴ Hasımları, Huneyn'in sadece tercüme yaptığını ve bundan başka hünerinin olmamasına rağmen hekimlik taslayarak büyük ücretler aldığı yönünde şikayetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca onlarla aynı parayı aldığından yakınmışlardır. Kılıç ustası ile süvarinin aynı ücreti almadığını öne sürerek o kılıç ustasının süvarilere hizmet ettiği gibi onlara hizmet ettiğini ifade ederek Huneyn'i hakir görmüşlerdir.¹¹⁶⁵ Zira yukarıda belirttiğimiz gibi Yuhannâ b. Maseveyh, Huneyn'in daha öğrenciliğinin ilk dönemlerinde Grekçe öğrenip hekim olmasını beklemediğini ifade etmiştir.¹¹⁶⁶ Yine, Kâtip et-Tayfurî, Huneyn'e karşı oluşturulan karalama kampanyasının başını çeken, onu kıskanan ve kendisine kin besleyen kişilerden biridir. Huneyn'e karşı bir komplo tasarlamıştır. Buna göre, Tayfurî, Nesturî mezhebinin ileri gelenleri Bağdat'ta bir evde toplanmıştır. Huneyn'in tepki göstereceğini bildiği halde o sırada kutsanması için Hz. İsa ve Havarilerinin resimdeki el motiflerinin içerisinden kandil yaktırmıştır. Huneyn de kastını anlamayarak tuzağına düşmüş ve buna tepki göstererek “*resimdeki ne İsa ne de Havarilerdir onlar sadece resimdir.*” diyerek kutsanmasına karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Tayfurî, Huneyn'e hakaret ederek halife Mütevekkil'e onun dinî değerlerine saygısızlık yaptığı gerekçesiyle şikâyetle bulunmuştur. Sonra da bütün Nesturî kilisesine durumu bildirmiştir. Bunun üzerine Bağdat Nesturîleri'nin lideri Theodosios, Huneyn'i aforoz etmiştir.¹¹⁶⁷ Dahası Theodosios, Huneyn'in dinlerinin sembollerine hakaret ettiğini söyleyerek halifeden onu cezalandırmasını talep etmişlerdir. Halife Mütevekkil de dinî değerlere saygısızlık gerekçesiyle Huneyn'i görevinden alarak hapse attırmıştır. Yerine Tayfurî'yi getirmiş ve Huneyn'in yaptığı ilaçlardan da kendisine sunulmamasını emretmiştir.¹¹⁶⁸ Huneyn 6 ay hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır. Söz konusu olaydan sonra Huneyn'in 20 yıl daha yaşadığı kaydedilmektedir.¹¹⁶⁹

Yukarıda bahsettiğimiz suçlamaların aksine Huneyn b. İshak, Hristiyan olup Nesturî mezhebine müntesiptir. Müteveyyin bir hayat sürmüş ve Hristiyan din

¹¹⁶⁴ Huneyn b. İshak, *Kitâbü'l-aşr makalat fi'l-ayn*, Giriş Max Meyerhof, 17-18

¹¹⁶⁵ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi'tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 265.

¹¹⁶⁶ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi'tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 258.

¹¹⁶⁷ İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ (685/1286), *Târîhi muhtasarü'd-düvel*, thk. Anton Salhanî, Daru's-Şark, Beyrut, 1992, 145.

¹¹⁶⁸ İbn Cülcül, *Ṭabağâtü'l-eṭṭbâ ve'l-hükemâ*, 70.

¹¹⁶⁹ de Lacy O'leary, *'Ulum el-Yunan ve Subulü İktikalihe ila'l-Arab*, 231.

âlimlerinin giysisi olan Zinâr cübbesini giymektedir. Ayrıca Hristiyan geleneğe göre tek eşli bir evlilik sürdürmüştür.¹¹⁷⁰ Ancak buna rağmen daha önce bahsettiğimiz komplonun dışında dinî inancına bağlı başka bir komploya da maruz kalmıştır. Nitekim Beytü'l-hikme'de tabip olan Buhtîşû b. Cibrâil, Huneyn'e karşı bir hileye başvurarak Huneyn'in Hristiyanlığa ters düşen sapkın heteredoks inanca sahip olduğunu halifeye göstermeye çalışmıştır. Bu iddiayı halifeye kanıtlamak için Buhtîşû, Huneyn'e karşı bir tuzak kurmuştur. Bu amaçla Buhtîşû bir hizmetçi vasıtasıyla halifeye içerisinde Hz. Meryem, Hz. İsa ve meleklerin suretinin olduğu bir ikon göndermiştir. Daha sonra halifenin huzuruna çıkıp, söz konusu ikonu kutsamış ve bütün Hristiyanların bunu kutsadığını, ayrıca bu ikonun onlar için bir simge olduğunu ifade etmiştir. Sonra da halifeye Hristiyan olarak bilenen ve hizmetinde bulunan bir kişinin bu şîara hakaret edip onu inkâr eden bir zındık, mülhid olduğunu ancak Hristiyanlık abası altında saklandığını söylemiştir. Halife bu kişinin kim olduğunu sorunca da Buhtîşû, Huneyn olduğu cevabını vermiştir.¹¹⁷¹ Halife, Huneyn'i huzuruna getirterek onu denemek için bahsedilen ikonu eline almış ve ikon hakkındaki görüşlerini sormuştur. Huneyn bunun herhangi bir suret olduğunu söyleyerek hakarete bulunmuştur. Bunun üzerine Buhtîşû bunun cezasını halifeye sormuş halife de patriklerin görüşüne başvurmuştur. Patrikler ceza olarak Huneyn'e 80 lanet getirince halife de ona lanet getirmiştir. Buna çok alınan Huneyn'in evine gittiği ve zehir içerek hayatına son verdiği kaydedilmektedir.¹¹⁷² İbn Ebu Usaybia, Huneyn b. İshak'ın en yakınları, dindaşları ve dönemin en önemli hekimleri tarafından uğradığı çeşitli sıkıntıları ve onları nasıl aştığını anlatan risalesini olduğu gibi aktarmaktadır.¹¹⁷³ Mevzubahis risalede Huneyn'in halife nezdinde gözden düşürülmesi, ağır şekilde cezalandırılması ve en nihayetinde affedilerek önceki mevkisine ve önemine kavuşması anlatılmıştır.¹¹⁷⁴ Huneyn, çektiği meşakkatin sebebini meslektaşları arasında mesleğinde hızla yükselişine bağlamaktadır. Buna göre onun bu yükselişi ve halife nezdindeki itibarı gerek meslektaşları gerek akraba ve çevresi arasında kıskançlığa sebep olmuştur. Kendisine sıkıntı çektiren kişilerin genelde onlara ilim öğrettiği, iyilikte bulunduğu, onlara ilmî katkılarda bulunarak şehir halkı arasında itibar sahibi olmalarını sağladığı kişiler olduğunu aktarır. Söz konusu kişilere Galen'in ilimlerini öğrettiği ancak bunların iyiliğe kötülükle cevap verdiğini

¹¹⁷⁰ Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetu Huneyn b. İshak*, 206.

¹¹⁷¹ İbn Cülcül, *Tabaḳātü'l-eṭṭbâ ve'l-hükemâ*, 69-70.

¹¹⁷² İbn Cülcül, *Tabaḳātü'l-eṭṭbâ ve'l-hükemâ*, 70.

¹¹⁷³ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳāti'l-eṭṭbâ*, 263.

¹¹⁷⁴ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳāti'l-eṭṭbâ*, 265.

kaydeder. Tüm bu kişiler kendilerine yaptığı iyiliklerini gizlediği ve kamuoyunda onun aleyhtarlığını yaptıklarını böylece iftiralara maruz kaldığı ve gözden düşürüldüğünü aktarmaktadır. Bundan dolayı hapsedildiğini ve elindeki her şeyi kaybettiğini hatta elinde okuyabileceği tek bir kitap sayfasının kalmadığını söylemektedir. Ancak daha sonra Allah'ın bir lütfu olarak tekrar eski konumuna geldiğinden söz etmektedir. Bu risalede çevresindekilerin kendisini kıskanmalarının sebebini kendisinin onlardan daha bilge bir hekim ve mütercim olmasıyla ilişkilendirmektedir.¹¹⁷⁵

Kaynaklarımızdan öğrendiğimize göre, Huneyn'in İshak ve Davud adında iki oğlu olduğunu biliyoruz. Her ikisinde de baba mesleği hekimlik yaptıkları anlaşılmaktadır. İshak ayrıca felsefeye yönelmiş, birçok çeviri yapmış ve babasınıninkine yakın bir şöhret elde etmiştir. Buna karşın Davud ile ilgili sadece hekim olduğuna dair bilgi bulunmakla birlikte herhangi bir çeviri yaptığına dair bir bilgi yoktur.¹¹⁷⁶ Huneyn, çocuklarının eğitime büyük ehemmiyet göstermiş ve aynı zamanda onların hocası olmuştur. Hatta çocuklarının eğitimi için gelişimlerine uygun kitaplar telif etmiştir. Bunlardan ilki *Üstuskat* adlı kitap iki oğlu için soru cevap metoduyla yazmıştır. Bu kitapta çocuklarına Yunan tarihi ile ilgili bilgiler vermiş ve Hipokrat'ın iki oğlu Taslus ve Dracon'dan bahsetmiştir.¹¹⁷⁷ Diğer kitabı ise çocuklarının tıp eğitimi için hazırladığı *Kitabu fi'l-Ayn*'dir. Soru cevap metoduyla telif edilmiş olan bu kitap 3 fasikülden oluşmakta ve 209 adet meseleyi ele almaktadır.¹¹⁷⁸ Ayrıca İbn Ebû Usaybia, Huneyn'in Galen'in 16 eserini çocuklarının eğitimi için soru cevap şeklinde özetlediğini ifade etmektedir. Dahası Huneyn'in soru cevap metoduyla telif ettiği eserlerin amacının çocukların eğitimi olduğunu söylemektedir.¹¹⁷⁹ Ayrıca Huneyn kitaplarında kendi döneminde uygulanan tedris metodu hakkında bilgi vermektedir. Verilen bilgilere göre medresede bir ders halkası oluşturulur ve o dersin hocası etrafında toplanılırdı. Ders hocası muteber kabul edilen bir kaynaktan okuma yaparak dersi işler. Belli bir ders programı takip edilir ve okunan kitaplar şerh ve tefsir edilir. Ayrıca talebeler kendi yeterliliklerine göre ödev olarak derste işlenen kitabı okurdu.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁵ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabaḳātī'l-eṭṭbbâ*, 265.

¹¹⁷⁶ İbnü'l-Kıfî, *İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 132.

¹¹⁷⁷ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, 143.

¹¹⁷⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabaḳātī'l-eṭṭbbâ*, 272.

¹¹⁷⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabaḳātī'l-eṭṭbbâ*, 272.

¹¹⁸⁰ Huneyn b. İshak, *Risale*, 21.

Kullandığımız referans eserlerde Huneyn'in ölüm tarihi ihtilaflıdır. İbnü'n-Nedim, salı günü 6 Safer 260 senesinde vefat ettiğini kaydetmektedir.¹¹⁸¹ İbnü'l-Cevzî ise 260 senesinde vefat edenler arasında onu da zikretmektedir.¹¹⁸² Ancak İbn Ebu Useybia, Huneyni'n 264 yılında vefat ettiğini ifade etmektedir.¹¹⁸³ Netice itibariyle, Huneyn b. İshak'ın dönemine daha yakın olması ve ayrıca onun çalışmalarına eserinde değinmiş olması, İbnü'n-Nedim'in tespitini daha doğru kılar. Bu doğrultuda, Huneyn'in 260/873 yılında vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Huneyn'in çevirilerine geçmeden önce İslam medeniyetindeki çeviri serüvenine değinmemiz yararlı olacaktır. Nitekim Huneyn'in çeviri faaliyetlerinin mahiyetini ve katkısını ortaya çıkarmak için çeviri çalışmalarının ondan öncesi ve sonrasını belirtmek gerekir. Biz de burada bunu yapmaya çalıştık.

Esasen İslam medeniyetinde çeviri faaliyetleri Abbâsî döneminden evvel başlamıştır. Nitekim İslam öncesi dönemde Arap kültüründe tercüme faaliyetlerinin izlerine rastlamaktayız. Filvaki ticaret amacıyla Hîre'ye gidip gelen Nadr b. Haris, Fars kültürü ile yakın ilişkisi bulunan Hîre'den bazı Fars kitapları satın alıyordu. Fars efsanelerine ve tarihine dair bu eserleri getirip Mekke'de halka anlatıp pazarlamaktadır.¹¹⁸⁴ Bu kitapların Arapçaya tercüme edilmiş olmaları ihtimal dahilindedir. Nitekim Hîre'nin manastırlarında tercüme faaliyetleri olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁸⁵ Yine Hîrelilerin Sâsânî kistrâlarına tercümanlık yaptıklarını biliyoruz.¹¹⁸⁶ Bu da gösteriyor ki çeviri faaliyetleri yaygın olmasa da İslam öncesi Arap kültüründe yer almaktadır. İslam tarihinde ilk çeviri teşebbüsü ise Hz. Ömer döneminde Sâsânî topraklarının fethedilmesinin ardından Müslümanların bu bölgede çok sayıda zengin ilmî eser ele geçirmesiyle başlamıştır. Nitekim Sa'd b. Ebû Vakkâs, ele geçirilen eserleri tercüme etmek için Hz. Ömer'den izin istemiştir. Fakat Hz. Ömer'in bu teklife olumsuz karşılık vermesiyle bir neticeye ulaşılammıştır.¹¹⁸⁷ İslam döneminde Arapçaya ilk başarılı tercüme girişimi Emevîler döneminde gerçekleşmiştir. Bunları gerçekleştiren ilk Hâlid b. Yezîd b. Muaviye (ö. 85/704) olmuştur. Şöyle ki hilafeti

¹¹⁸¹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 930.

¹¹⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XII, 160,

¹¹⁸³ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eşbbâ*, 264

¹¹⁸⁴ Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr*, I-VII, Dârü'l-Fikr, Beyrut, t.y. VI, 503

¹¹⁸⁵ el-Cuburî, *Merakiz el-Hayeti'l-Fikriyye fi'l-Hire Kable'l-İslam* 87.

¹¹⁸⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, II, 194.

¹¹⁸⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, I, 631.

Mervân b. Hakem'e (684-685) kaptıran Hâlid, hilafeti geri almaya çalışmıştır. Bunun için de destekçilerini güçlendirmek ve taraftar toplamak amacıyla gerekli parayı temin etmeye koyulmuştur. Bu hedefini gerçekleştirmek için de madenleri altın ve gümüşe dönüştürmeyi öğreten simya ilmîni öğrenmeye girişmiştir. Dolayısıyla İskenderiyeli bir rahip olan Mariyânus'u Şam'a davet ederek kimya, tıp, astronomi vs. konularda Grekçeden Arapçaya tercümeler yaptırmıştır.¹¹⁸⁸ Yine halife Mervân b. Hakem döneminde hekimlik yapan Yahudî Mâserceveyh el-Basrî İskenderiyeli tabiplerden Ahron'un tıp hakkındaki özlü bilgiler kitabı *Kitâbü 'l-Künnâş* 'ı Süryaniceden Arapçaya çevirmiştir. Hatta otuz makaleden oluşan bu esere kendisi de iki makale eklemiştir.¹¹⁸⁹ Bu el kitabı sonraları halife Ömer b. Abdülaziz'in tarafından kitap hazinesinde bulunmuş ve 40 günlük çalışmanın ardından mescide konularak halkın hizmetine sunulmuştur.¹¹⁹⁰ Başka bir çeviri faaliyetine de Abdülmelik b. Mervân (685-705) döneminde rastlıyoruz. Bu dönemde divanların Arapçaya çevrildiğini görüyoruz. Zira İslam fetihlerinden önce Şam, Mısır ve Irak bölgelerinde Bizans ve Sâsâniler tarafından haraç kayıtları bölgenin diline göre tutulmaktadır. Nitekim Şam ve Mısır'da Rumca Irak'ta ise Farsça olarak kayıt yapılmıştır. Abdülmelik de söz konusu divanlarda Sercun b. Mansûr ve Süleyman b. Sa'd gibi dönemin önemli filologları görevlendirmiştir. Divanları Rumcadan ve Farsçadan Arapçaya tercüme ettirmiştir.¹¹⁹¹

İslam dünyasında tercüme faaliyetleri Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla hızlanmıştır. Abbâsîlerde vezir hanedanlığı olan Bermekîlerin katkısıyla Halife Ebu Ca'fer el-Mansûr (754-775) döneminden itibaren Cûndîşâpur Akademisi'ndeki Süryani bilim insanları tercüme faaliyetine katılmışlardır. Nitekim Cûndîşâpur akademisine müntesip ve Mansûr'un özel hekimlerinden Cûrcis b. Cibrâil ile Bağdat patriği Sergios, Hipokrat ve Galen'e ait birçok eseri Grekçeden Arapçaya çevirmişlerdir. Ayrıca Fars asıllı mütercim, edip ve katip olan İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759) çeşitli edebî eserleri Farsçadan Arapçaya tercüme etmiştir.¹¹⁹² Abbâsîler döneminde çeviri faaliyetleri özellikle halife Hârûnürreşîd (786-809) döneminde daha da hız kazanmış ve bu çevirilerin ekseriyeti tıp alanında yapıldığı görülmektedir. Nitekim Bizans'a yönelik

¹¹⁸⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 786-792.

¹¹⁸⁹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 938; Şeşen, Ramazan, *İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış*, İslam Tetkikleri Dergisi, 7/0, İstanbul, 1979, 7.

¹¹⁹⁰ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eşbâ ve'l-hükemâ*, 61

¹¹⁹¹ Erkoçoğlu, Fatih, *Emevi Devletinin Dönüm Noktası: Abdülmelik b. Mervan*, Türkiye diyanet vakfı yayınları, Ankara, 2011, 368-369

¹¹⁹² De Lacy O'leary, *İslam düşüncesi ve tarihteki yeri*, 32; M. Mahfuz Söylemez, *Cûndîşâpur*, 117-118.

yapılan fetihlerde ele geçirilen kitaplar Bağdat'a götürülmüş ve Hârûnürreşîd, Yuhannâ b. Mâseveyh riyasetinde bir komisyon kurmuş ve bu eserlerin tıp alanında olanlar öncelenerek Arapçaya çevirisi yapılmıştır.¹¹⁹³ Daha sonra Beytû'l-hikmenin kurulması ve bilhassa çeviri departmanının ihdas edilmesiyle çeviri profesyonelleşmiş ve buradaki görevli çevirmenler önemli personel haline gelmiştir. Böylece dağınık ve birbirinden bağımsız bir surette devam ede gelmiş çeviri teşebbüsleri Beytû'l-hikmede toplanarak kurumsallaşmıştır.¹¹⁹⁴ Tüm bunlardan sonra tercüme faaliyetlerini üç evreye ayırabiliriz. Birinci evre başlangıç evresi olup amatörce ve daha çok ferdi çabaların ürünleridir. Dolayısıyla daha çok kelime çevirisi, motamot ve düzensiz bir faaliyet olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İkinci evre ise Huneyn b. İshak'ın teberrüz ettiği ve çeviri çalışmaların ferdi gayretin ötesine geçerek profesyonelleştiği ve devlet destekli hatta devlet politikası haline geldiği düzenli, bilimsel ve denetim mekanizmasından geçtiği aşamadır.¹¹⁹⁵ Burada motamot çeviri aşılmış özellikle Huneyn b. İshak ekolü ve ekibi tercüme süreçlerinde metin tahkiki ve mukayese ile metin inşası yapılmıştır. Bunun yanı sıra çevirinin yapıldığı birden fazla dil varsa onlar arasında dahi çeviriler karşılaştırılmıştır. Mevzubahis evrede adeta çeviri editörlüğü yapılmıştır. Artık çeviri belli bir kural ve ilkelere göre yapılmaya başlanmıştır.¹¹⁹⁶ Çeviriler halifenin tayin etmiş olduğu baş çevirmen nezaretinde yapılmakta ve bu baş çevirmen yapılan çevirileri redakte etmektedir.¹¹⁹⁷ Bu evre tercüme faaliyetlerinin en parlak dönemini oluşturmaktadır. Felsefe, tıp, edebiyat, matematik, mantık, coğrafya, biyoloji gibi daha nice alanlarda Hintçe, Pehlevi, Grekçe ve Süryaniceden Arapçaya aktarımlar yapılmıştır. Dönemin kamuoyunda çevirisi yapılan eserler gündem oluşturmuş ve takip edilmiştir. Elit tabaka tarafından himaye ve finans edilmiştir. Çeviri yapılan eser ağırlığında altın ile mükafatlandırılmıştır.¹¹⁹⁸ Hatta bundan dolayı çevirmenlerin çeviri metinlerini büyük harflerle yazmalarına ve satır aralarını geniş tutmalarına sevk ettiği ifade edilmektedir.¹¹⁹⁹ Çevirisi yapılmak üzere komşu ülkelerden kitaplar toplanmış, öyle ki bu dönemin diplomasisine dahi konu olmuştur.¹²⁰⁰ Çevirmenler devlet memuru

¹¹⁹³ İbn Cülcül, *Ṭabaḳātü'l-eṭṭbâ ve'l-hükemâ*, 65.

¹¹⁹⁴ Demirci, Mustafa, *Beytû'l-hikme: kuruluşu, işleyişi ve etkileri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2016, 99-100.

¹¹⁹⁵ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, 16.

¹¹⁹⁶ Huneyn b. İshak, *Risale*, 5.

¹¹⁹⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳāti'l-eṭṭbâ*, 260.

¹¹⁹⁸ İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, I-VII, thk. İhsan Abbas, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1900, II, 217.

¹¹⁹⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳāti'l-eṭṭbâ*, 260,

¹²⁰⁰ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 790.

olarak tavzif edilmiş ve dönemin en büyük alimleri arasından seçilmiştir. Çevirmen seçimi belli kriter ve prensiplere göre yapılmıştır. Ayrıca tercüme departmanı halifenin gözde birimi olmuştur. Dahası çeviri faaliyetleri halifelerin entelektüel merak, yönelim ve takibine nail olmuştur.¹²⁰¹ Halifeler ve dönemin entelektüel efradı tarafından çevirisi yapılmak üzere eser siparişi verilmiştir. Yine çeviri yapmak ve çevirileri derlemek üzere bürokratların bilim adamlarına kütüphane kurdurduklarına şahit olunmaktadır.¹²⁰² Filvaki çeviri hareketi Huneyn b. İshak ile arkadaşlarının çalışma ve eserleriyle birlikte zirve noktasına ulaşmıştır. Çeviri hareketinin elde ettiği bu büyük başarı iki önemli gelişmeye yol açmıştır. Bunlardan ilki tüm bilim alanlarında derinlemesine çeviri çalışmaları yapılmış, böylelikle çeviri literatürü genişlemiştir. Bu da İslam toplumunda bilimsel ve felsefi konularda özgün Arapça telif eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ortaya çıkan bu telif eserler kısa zaman içerisinde Grekçeden çevirisi yapılmış eserlerle boy ölçüşür hale gelmiştir.¹²⁰³

İkincisi ise çeviri hareketinin sonucunda oluşan çeviri literatürü sayesinde entelektüel düşünce belli bir sınırsallığı aşmış, artık sadece seçkin zümreyi ilgilendiren konularla sınırlı olmaktan çıkmış ve her tür tartışma alanına yayılmıştır. Bundan sonra bilimin hamileri yalnız Grekçeden nakledilen bilgiyle değil, bu bilgiyle birlikte ortaya çıkan temel sorunlar ve bunlara karşı geliştirilen çeşitli ideolojik yanıtlarla da ilgilenmeye başlamışlardır.¹²⁰⁴ Böylece mantık ilmine merak ve ilgi artmıştır. Bu ihtiyaçtan dolayı Antik Grek mantık eserlerinin Arapçaya çevirisi Huneyn b. İshak'ın çeviri okuluyla başlamıştır. Ayrıca İshak b. Huneyn'in Aristo çevirileriyle Huneyn b. İshak mantık okulu oluşmuş ve oluşan zincir Bağdat mantık okulunu oluşturmuştur. Zira Huneyn b. İshak ekolünün temel katkılarında biri de mantık alanında görülmüştür. Dahası bazen Aristo'nun konularını aşan daha derin ve ileri çalışmalar yapılmıştır.¹²⁰⁵ Tüm bunların yanı sıra çeviri faaliyetlerinde dönemin edebiyat literatürü içerisinde nakledilen dillerin ıstılahlar ile uluslarının hikayeleri yer edinmiştir. Böylece bilhassa

¹²⁰¹ Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak el-asrû'z-zehebi li't-terceme*, 35.

¹²⁰² İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 434.

¹²⁰³ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, 123-124.

¹²⁰⁴ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, 124.

¹²⁰⁵ Editör Bayram Ali Çetinkaya, cilt editörü Abdullah Kahraman, *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni: İslam düşüncesinin altın çağı*, V, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, 269.

Grek edebi hikayelerinin bazen kahraman isimleri revize edilerek bazen de benzer bir hikâye kurgusu yapılmıştır.¹²⁰⁶

Üçüncü evreye gelince Huneyn b. İshak sonrası, hemen tüketilmeye hazır bir düşünce bolluğu yaşanmaya başlanmış ve çeviri faaliyetlerine yönelik ilgi, yerini telif faaliyetlerine bırakmıştır. Her ne kadar ikinci evrede gelişmiş tercüme tekniğine ulaşılmış olsa da çeviriye yönelik ilginin düşmesi çevirinin gerilemesine neden olmuştur.¹²⁰⁷ Buna karşın çeviri faaliyetlerinin sunmuş olduğu antik Grek düşüncenin mirasının katkısıyla Müslümanlar arasında felsefe ve muhtelif ilimlerde mümtaz özgün bilim insanları yetişmiştir.¹²⁰⁸ Hatta başka bir zaviyeden değerlendirecek olursak Helenist düşüncenin Süryanilerin vasıtasıyla İslam medeniyetine entegrasyonu tamamlanmasıyla Süryanî dilinin İslam devletinin ilim muhitinde ilgisi gerileme sürecinin başladığı da ifade edilebilir.¹²⁰⁹

Huneyn b. İshak'ın yaptığı tercüme hakkında günümüze ulaşmış olan “*Risâletü Huneyn b. İshak ila ‘Ali b. Yahya fî zikri mâ türçime min kütübî Calinûs bi ‘ilmîhi ve ba ‘zı mâ lem yütercem*” adlı eserinde ilk elden bilgilere ulaşmaktayız.¹²¹⁰ Huneyn b. İshak, bu risaleyi yazmasının nedenini yazdığı risalenin giriş bölümünde anlatmaktadır. Bu risaleyi yazmasını döneminin entelektüel ve çeviri faaliyetlerine önemli finans sağlayarak katkı sunan, Halife Mutevekkil 'in nedimliğini yapan önemli bürokrat Ebu'l-Hasen Ali b. Yahya el-Müneccim (ö. 275/889) istemiştir.¹²¹¹ Huneyn b. İshak'tan, antik hekimlere ait literatürü derleyerek kapsamlı bir bibliyografya hazırlaması istenmiştir. Bu bibliyografyada, kaynakların içeriğinin tasnifi ve izahı ile tıp eğitim ve öğretimindeki yerinin belirtilmesi talep edilmiştir.¹²¹² Ebu'l-Hasen Ali b. Yahya'nın bu isteğindeki ısrarın sahip olduğu kütüphaneye bir katalog oluşturmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'n-Nedîm belirttiğine göre Ebu'l-Hasen Ali b. Yahya el-Müneccim'in büyük bir kütüphane oluşturmuştur.¹²¹³ Bu kütüphanenin

¹²⁰⁶ Beşir 'İsma el-Murakişi, *Tekvinü'l-meleketi'l-lügaviye*, Merkez nemaü li'l-buhüs ve'dirasât, Beyrut, 2016, 37-39.

¹²⁰⁷ Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak el-asrû'z-zehebi li't-terceme*, 28.

¹²⁰⁸ M. Şemseddin Günaltay, *Antik felsefenin İslam dünyasına girişi*, sdl. İrfan Bayın, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, 68-69.

¹²⁰⁹ Öztemiz, Mutay, *Süryaniler*, Ayrıntı yayınları, İstanbul, 2012, 18.

¹²¹⁰ Huneyn b. İshak, *Risale*, 1; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 434; Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabî*, IV, 132; Söylemez-Turun, “Bibliyografik Eseler”, 116.

¹²¹¹ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu‘cemü'l-üdeba: İrşadü'l-erib ila ma‘rifeti'l-edib*, I-VII thk. İhsan Abbas, Dârü'l-Mağribî'l-İslamî, Beyrut, 993, III, 1386.

¹²¹² Huneyn b. İshak, *Risale*, 1.

¹²¹³ İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 358.

dönemin en ihtişamlı ve geniş koleksiyonuna sahip olup dünyanın dört tarafından getirilen kitaplarla oluşturulduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, söz konusu dönemde araştırmacıların bu kütüphaneye başvurduğu ve burada neredeyse istedikleri her kaynağa ulaşabildikleri belirtilmektedir.¹²¹⁴ Oluşturduğu bu kütüphanede tercüme eserlerin bulunması kaçınılmazdır. Dolayısıyla Ali b. Yahya'nın kütüphanesinde bulunan kitapların tür ve kategorilerini tespit etmek için Huneyn b. İshak'tan söz konusu risaleyi yazmasını talep ettiği söylenebilir. İbn Ebû Usaybia, Huneyn'in bu risalesini eserinde ictibas etmiş ve onun Galen hakkında bahsetmiş olduğu anekdotları kitabına almıştır. Ayrıca İbnü'n-Nedîm aynı şekilde *el-Fihrist*'inde Huneyn'in bu risalesinden oldukça istifade etmiş ve Galen'in eserlerini ve Huneyn'in Galen hakkında aktarmış olduğu bilgilere yer vermiştir.¹²¹⁵

Ali b. Yahya el-Munecim'in Huneyn'den kaynakça hazırlamasını istediği sırada Huneyn, kişisel kütüphanesini kaybetmiştir. Ayrıca bilimsel kariyerinin zirvesinde olup talebe konu olan literatürün hafızada tutulamayacak kadar geniş olduğundan söz etmektedir.¹²¹⁶ Huneyn, bibliyografya oluşturma konusunda tecrübeli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim daha evvel Süryanî asıllı iki kişinin ondan benzer bir talepte bulunduğunu ifade etmiştir. Bu kişiler kendisinden özellikle Galen'in, onun ve başkaları tarafından Süryanice veya başka dillere çevirisi yapılmış kitaplarını değerlendirmesini talep ettiklerini belirtmiştir. Bu taleplere karşılık olarak Süryanice bir bibliyografya hazırladığını zikretmiştir.¹²¹⁷ Huneyn b. İshak, Ali b. Yahya el-Munecim'e yazdığı risalenin girişinin sonunda yukarıda mevzu bahis olan risaleyi Arapçaya çevireceğini ifade etmiştir. Ayrıca gözünden kaçmış olan Galen'e ait kitapları ekleyerek kadim alimlere ait tıp kaynakları hakkında bibliyografyayı hazırlamaya hemen başlayacağını belirtmiştir.¹²¹⁸ Böylece, Huneyn, Galen'in eserlerinin Süryanice ve Arapçaya çevrilme durumu, yapılan çevirilerin niteliği, çeviriyi yapan kişi veya kişilerin kimliği ve bu çevirilerin kimin için veya kimin isteği üzerine yapıldığı gibi hususların yanı sıra kitabın içeriği, bölümleri, hacmi ve kaç makale ile kaç fasikülden oluştuğu gibi bilgileri içeren bir risale hazırlamıştır.¹²¹⁹ Dimitri Gutas bu risalenin

¹²¹⁴ Şevki Dayf, *Târîhü'l-edebi'l-'Arabi*, I-X, Dârü'l-Maârif, Mısır, 1995, IV, 215.

¹²¹⁵ Gotthelf Bergsträsser, *Usulu nakdi'n-nusus ve neşri'l-kütüb*, i'dad ve takdim; Muhammed Hamdi Bekrî, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, Kahire, 1969, 42.

¹²¹⁶ Huneyn b. İshak, *Risale*, 3; Tanrıverdi, Eyyüp, *Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshak Ekolü*, Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Sayı 23, 2007, 93 – 150, 95.

¹²¹⁷ Huneyn b. İshak, *Risale*, 1.

¹²¹⁸ Huneyn b. İshak, *Risale*, 2.

¹²¹⁹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 1-66.

Süryanice versiyonu 856 yılında, Süryanice versiyonundan 864 yılında Arapçaya çevrilerek ikinci bir yazma şeklinde kaleme aldığını söylemektedir.¹²²⁰ Ayrıca bu risalede Huneyn, yapılmış olan çevirileri değerlendirerek onlar hakkında kendi görüşünü de ortaya koymaktadır. Dahası her bir eser ve çeviri ile ilgili kendisinin yaptığı çalışmalara ve bu süreçteki konumundan bahsetmektedir. Yine Huneyn risalesinde eserleri tercüme ederken karşılaştığı zorluklardan bahsetmiş, tercüme yapmadan evvel eserin tam nüshasını dikkate aldığını belirtmiştir. Nitekim Hicrî 3. asırda bulunması zor olan *el-Burhan* adlı eserin tam nüshasını bulmak için Şam bölgesinin tümü, el-Cezîre, Filistin, Mısır ve İskenderiye'ye seyahat ettiğini bildirmiştir.¹²²¹ Bu seyahat ve eserlerin maliyetlerinin kendisini görevlendiren halife ve hamiler tarafından karşılandığını ayrıca ifade etmiştir.¹²²²

Huneyn b. İshak, bahsettiğimiz yukarıdaki risalesinde sahip olduğu tercüme yöntemi ve programı hakkında oldukça önemli bilgiler kaydetmektedir. Tercümelerinde takip ettiği bu yöntem ve programın kendisine özgü olduğunu belirtmektedir. Nitekim talebesi Hubeyş için “*benim tercüme yöntemimi takip etmeye çalışmıyor*” ifadesini kullanmaktadır.¹²²³ Kendi tercüme tarzını uygulamasına örnek olarak *fi'l-Firak* adlı eserin çevirisi gösterilebilir. Kendisinden önce Kerhli İbn Sehdâ tarafından çevrilmiştir. Fakat bu çeviriyi yetersiz bulmuştur. Henüz 20'li yaşlarda bir genç iken Huneyn, söz konusu eseri Cundişâpûr tabiplerinden Şîrîşû' b. Kutrub için eksikleri olan Yunanca bir nüshadan tercüme etmiştir. Huneyn ilerleyen zamanda mevzubahis olan eserin birçok nüshası kütüphanesinde derlemiştir. Eserin muhtelif nüshalarını derledikten sonra Grekçe nüshalarını karşılaştırarak tek bir nüsha şeklinde inşa etmiştir. Bunun akabinde elde edinilen bu nüsha daha önce Süryaniceye tercüme edilmiş olan nüshayla karşılaştırarak tashihi yapmıştır. Ardından Huneyn, ilk tercümesinden yaklaşık 20 yıl sonra 40 yaşına tecrübeli bir mütercim iken talebesi Hubeyş'in isteği üzerine tashih ve tahkik yaptıktan sonra tekrar tercüme etmiştir.¹²²⁴ Huneyn yapmış olduğu bu faaliyetlerini kastederek eserinde şu ifadeyle belirtmektedir; “*كذلك من عادتي ان افعل في جميع ما اترجمه*” “*bunun gibi, yaptığım tercümelerin tümünde bunları uygulamak yöntemimdir.*” Böylece Huneyn, bize yaptığı tercümelerin

¹²²⁰ Gutas, Dimitri, Essay-Review: A New “Edition” Of Hunayn’s Rīsāla, Arabic Sciences and Philosophy, 28 (2018): 279–284, 279.

¹²²¹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 58.

¹²²² Huneyn B. İshak. *Aşara Makalât fi'l-‘Ayn*, Giriş Max Meyerhof, 17.

¹²²³ Huneyn b. İshak, *Risale*, 17

¹²²⁴ Huneyn b. İshak, *Risale*, 5.

yöntemini kendi ifadesiyle aktarmış olmaktadır.¹²²⁵ Yine Huneyn, *fi'l-İmtilai* adlı eseri Buhtîşû için tercüme ettiğinde kaynak dil (Grekçe) ile hedef dil (Süryanice) arasında anlama zarar vermeyen uygun ifadeleri tercih etmeye çalışmıştır. Zira “*bu eseri yakında Buhtîşû için tercüme ettim, yaptığım tercümede Süryanicenin haklarını çiğnemedem Grekçesine en uygun ve en yakın olanı bana göre en edebi şekilde adetim gereği kullandım.*”¹²²⁶ sözü ile tercüme tekniğinde anlam kaymasını önlemeye ve yanlış ifade kullanmamaya özen gösterdiğini ifade etmektedir. Bu sözünden aynı zamanda takip ettiği çeviri usulünde motamot değil de bağlam ve anlamı önceleyen bir usulü takip ettiği anlaşılmaktadır. Buna benzer yöntemi metinde düşmeleri olan ve son kısmı eksik tek bir nüshadan tercüme ettiği *fi'İlmi Erasistratus fi't-teşrih* adlı kitapta takip etmiştir. Nitekim mevzubahis eserin tercümesini yaparken anlam sapmasına düşmediğine işaret ederek, “*elimden geldiği kadar Calinus’un verdiği anlama bağlı kalacağım*” demiştir.¹²²⁷ Ayrıca *fi'l-Ustukussat 'ala re'yi Bukrat* adlı eseri Buhiştu b. Cibrâil için çok büyük bir gayret ile özen ve araştırmayla tercüme ettiğinden söz etmektedir. Dahası “*gençliğimden sonra yaptığım tüm tercümelerimi bu şekilde yaptım*” ifadesini kullanmaktadır.¹²²⁸ Böylece tutarlı bir metot ve uyumlu bir çeviri stili takip ettiği anlaşılmaktadır. Yine çevirilerinde uyguladığı tashih yöntemi hakkında bize bilgi vermektedir. Nitekim *fi'ileli't-teneffüs* adlı eseri “*Süryaniceye tercümenin ifadelerin sahih, anlaşılır ve inkâr edilmeyecek bir şekilde tashih ettim*” ifadeleri tashihlerinin niteliğini bize sunmaktadır.¹²²⁹

Huneyn b. İshak, Galen’in eserlerini Süryaniceye tercüme eden bazı tercümanlar ve yaptıkları tercümeler hakkında rapor niteliğinde bazı değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmelerden hareketle eserleri tekrardan tercüme etme ihtiyacı duyduğunu görmekteyiz. Zira Sercius’un Süryaniceye tercüme ettiği *fi'l-İzam* adlı eseri Huneyn beğenmediğini belirterek bunu Yuhannâ b. Masaveyh için Süryaniceye ve Muhammed b. Musa için Arapçaya tercüme etmiştir.¹²³⁰ Bundan başkası *fi'l-Burhan* ve *fi Eyyam el-Burhan* adlı eserleri Sercius’un tercüme ettiğini ve kendisi tarafından tahkiki yapıldıktan sonra Muhammed b. Musa için Arapçaya tercüme ettiğinden söz etmektedir. Yine *Tefsiru likitabi'l-fusul* adlı eserin tercümeleri hakkında Huneyn adete

¹²²⁵ Huneyn b. İshak, *Risale*, 5.

¹²²⁶ Huneyn b. İshak, *Risale*, 36.

¹²²⁷ Huneyn b. İshak, *Risale*, 25.

¹²²⁸ Huneyn b. İshak, *Risale*, 11.

¹²²⁹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 28.

¹²³⁰ Huneyn b. İshak, *Risale*, 9.

bir rapor hazırlamıştır. Söz konusu eseri Eyyub er-Ruhavî Süryaniceye tercüme etmiş fakat bu tercümeyi Huneyn kötü bulmuştur. Ayrıca bu tercümeyi Cibrâil b. Buhtîşû tashih etmiştir. Ama Huneyn bu tashihi eseri daha da anlaşılma kıldığının sonucuna varmıştır. Nihayet Huneyn bu eseri Muhammed b. Musa'nın isteği üzerine Arapçaya eksiksiz olarak çevirmiştir.¹²³¹

Huneyn b. İshak, risalesinde çeviri işlerine çok erken yaşlarda başladığını haber vermektedir, Galen'den yaptığı ilk çevirinin *Fî Esnâfi 'l-hummiyat*'ı adlı eseri olduğunu söylemektedir.¹²³² Muhtemelen 17 yaşında veya daha küçük yaşlarda bu çeviriyi yapmıştır. Nitekim Galen'den yapmış olduğu ikinci çeviri olan *fî 'l-Kuvva 't-tabî 'iyye* henüz 17 yaşındayken Cibrâil b. Buhtîşû için Grekçeden Süryaniceye tercüme ettiğini ifade etmektedir.¹²³³

Huneyn b. İshak, çevirilerinde hedef dil olarak Arapçadan daha çok Süryaniceyi seçtiği anlaşılmaktadır. Zira risalesinde Galen'e ait 129 eserden 95'ini Süryaniceye 39'unu ise Arapçaya çevirdiğini görmekteyiz. Ancak bazı eserlerin her iki dile de çevirisini yaptığını hatırlatmakta fayda vardır.¹²³⁴ Huneyn b. İshak'ın tercümelerinde hedef dil seçiminde tercüme talebinde bulunan kişi ve okuyucu kitlesinin etkili olduğuna şahit olmaktayız. Nitekim Buhtîşû b. Cibrâil, Selmaveyh b. Bunan, Cibrâil b. Buhtîşû, Yuhannâ b. Mâseveyh ve Davud el-Mutabbib için Süryaniceye tercüme etmiştir. Buna karşın Ahmed b. Musa, Sabit b. Kurra, Ali b. Yahya ve Muhammed b. Musa için de Arapçaya tercümeler yaptığını görmekteyiz.¹²³⁵ Dahası pek çok eserin birden fazla söz konusu dillere tercüme edildiği de olmuştur. Nitekim *fî 's-Sîna 'at-tıbbiyye* adlı eseri Huneyn ilk olarak Süryaniceye tercüme etmiş ve daha sonra da Muhammed b. Musa için Arapçaya tercüme etmiştir.¹²³⁶ Keza *fî 'l-Mizac* adlı eseri ilk olarak Süryaniceye sonra da İshak b. Süleyman için Arapçaya tercüme etmiştir.¹²³⁷

Tercüme sürecinde yalnızca hedef dilin gereklilikleri değil, aynı zamanda sipariş veren kişinin özel beklentisini de titizlikle karşılandığını gözlemlemekteyiz. Nitekim *fî 'l-'İzâm* adlı eseri Yuhannâ b. Mâsevayh'in talebi üzerine Süryaniceye tercüme etmiştir. Yuhannâ'nın açık ve anlaşılır ifadeleri sevdiğini ve bunu dikkate

¹²³¹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 49

¹²³² Huneyn b. İshak, *Risale*, 17.

¹²³³ Huneyn b. İshak, *Risale*, 12

¹²³⁴ Huneyn b. İshak, *Risale*, 2-64; Hasan Katipoğlu, İlhan kutluer, *Huneyn b. İshak*, 378.

¹²³⁵ Huneyn b. İshak, *Risale*, 1-64

¹²³⁶ Huneyn b. İshak, *Risale*, 6

¹²³⁷ Huneyn b. İshak, *Risale*, 11-12

olarak tercümeyle de anlaşılır ve açık ifadelerle yaptığını belirtmektedir.¹²³⁸ Yine *fi's-Sina'at-tıbbiyye* adlı eseri Davud el-Mutabbib'in isteği üzerine tercüme etmiş ve Davud'tan zeki ve ilim öğrenmede hırslı olduğundan söz ederek bunu tercümede dikkate aldığını söylemektedir.¹²³⁹ Tüm bunların yanı sıra hekimlerin daha çok çevirilerin Süryaniceye olmasını tercih ettiklerini ifade edilmektedir. Bunun nedeni olarak da bahse konu olan dönemde tıp jargon ve terimlerinin Süryanicede Arapçaya nazaran daha yaygın ve oturmuş olması gösterilmektedir.¹²⁴⁰ Ayrıca Huneyn b. İshak'tan önce Beytü'l-hikme'de çevirmenlerin ekseriyeti Süryanî asıllı kimseler olduğundan Grekçe eserler önce Süryaniceye ve bu dilden de Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu eserlerde rastlanan ve çözülmesi ile anlaşılması oldukça zor olan birçok kısım, kelime kelimesine tercüme edilmiştir. Arapça'da bir karşılığı bulunmayan veya hiç bilinmeyen eski Grekçe terimler ve ıstılahlar, bazı uyarlamalar yapılarak sadece Arap harfleriyle yazılıp olduğu gibi aktarılmıştır.¹²⁴¹ Buna karşın Huneyn, Arapça bilimsel bir terminoloji oluşturmak, teknik terimleri yerli yerine kullanmak ve yeni bir bilimsel jargon oluşturmak için çok çaba sarf etmiştir.¹²⁴² Sentaks üzerinde çalışmış, yabancı kelimeleri uyarlamış ve yeni sözcükler türetmiştir. Böylece Arapçada felsefe, tıp ve ilahiyata dair özel terimler ihdas edilmiş ve söz konusu alanlarda hicrî 3. yy. çok önemli bir gelişme göstermiştir.¹²⁴³ Huneyn ve ekolü çevirilerle tıp terminolojisi sistemleştirerek son derece karmaşık olan tıbbî anlatımını gelişmiş bir Arapçayla ifade edebilme olanağı oluşturmuşlardır.¹²⁴⁴ Tüm bunlardan öte Huneyn, *Süryanicedeki Grekçe kelimelere dair Açıklama* adlı özel bir Süryanice-Arapça sözlük hazırlamaya çalışmıştır. Hazırlanacak bu sözlüğün temel gayesi bilhassa felsefe ve mantığa ilişkin Grekçe kavramları açıklamaya yöneliktir.¹²⁴⁵

Huneyn b. İshak, mütercimin tecrübesini yaşıyla bağdaştırmış ve tercüme işlerinde belli bir tecrübenin yaş ve deneyim kazandıktan sonra elde edileceğini benimsemiştir. Bundan dolayı genç yaşında ve tecrübesiz döneminde yapmış olduğu çevirileri, zaman içerisinde edinmiş olduğu ilim sayesinde olgunluk ve çeviri

¹²³⁸ Huneyn b. İshak, *Risale*, 9

¹²³⁹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 6

¹²⁴⁰ Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak el-asrû'z-zehebi li't-terceme*, 28.

¹²⁴¹ Philip Hitti, *Siyasi Kültürel İslam tarihi*, II, 478

¹²⁴² Efrem İsa Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri: Süryani Tercüman ve Filozoflar*, trc. Mustafa Arslan, Doz Yayıncılık, İstanbul 2007. 147-148.

¹²⁴³ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi; Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne*, I, trc. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010. I, 53.

¹²⁴⁴ Peter E. Pormann, *Tıp*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, 2012, XLI, 96.

¹²⁴⁵ Efrem İsa Yusif, *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri: Süryani Tercüman ve Filozoflar*, 148.

melekesinin gelişmesiyle tekrarlamıştır.¹²⁴⁶ İlk başlarda tercüme ettiği eserleri tekrar elden geçirip tercüme etmiştir. Nitekim Galen'in *fi'l-Firak* adlı eseri olgunluk seviyesindeyken yeniden çevirmiştir.¹²⁴⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi çeviri hareketini halifeler, bürokratlar ve bilginler desteklemiştir. Bunların yanı sıra çeviri hareketine çevirmenlerin de desteklerini söylemek gerekir. Filvaki Arapça veya Süryaniceye çeviri yapması için çok tercih edilen Huneyn b. İshak'ın bu talebi karşılayabilmek için bir ekiple çalışma mecburiyeti hasıl olmuştur.¹²⁴⁸ Zira Huneyn, kendisine komplo kurmalarına karşı aldırış etmediği 56 kişiyle çalıştığını ifade etmektedir.¹²⁴⁹ Ayrıca Huneyn yaptığı işin büyüklüğünü ifade etmesi açısından halife Me'mun döneminde savaşlardan sonra ele geçirilen kitapları istinsah etmesi için Zekeriya b. Abdullah et-Tayfurî'yi bir gemiyle göndermiştir.¹²⁵⁰ Bu iş yükünü hafifletmek amacıyla el-Azrak¹²⁵¹ ile el-Ahvel¹²⁵² adlı katipleri görevlendiği söylenebilir. Huneyn, bazı eserleri Süryaniceye bazı eserleri de Arapçaya çevirmiştir. İdaresi altında bulunan çevirmenler Süryaniceye çevirdiği eserleri Arapçaya aktarmışlardır.¹²⁵³ Zira Hubeş b. Hasan el-A'sem, Huneyn'in Süryaniceye tercüme etmiş olduğu *fi'n-Nabz*¹²⁵⁴, *fi Hileti'l-bur*¹²⁵⁵ ve *fi Terkibi'l-edviye*¹²⁵⁶ adlı eserleri Süryaniceden Arapçaya çevirmiştir. Yine İsa b. Yahya, Huneyn'in Süryaniceye tercüme ettiği *fi'l-Fasd*¹²⁵⁷ adlı eseri Arapçaya tercümesini yapmıştır. Bazen de çevirmenlerine Grekçeden çevriler yaptırmış, kendisi de bunları tekrar gözden geçirip düzeltmiştir.¹²⁵⁸ Nitekim İstifan b. Besil'in Arapçaya çevirmiş olduğu *fi Hareketi'l-Adl* ve *fi Hareketi's-sadr ve'r-rie* adlı eserleri Muhammed b. Musa'nın isteği üzerine Grekçe kaynak nüshasıyla karşılaştırarak tashihini yapmıştır.¹²⁵⁹ Yine oğlu İshak, *fi-Ma ya'tekiduhu re'yen* adlı eseri Süryaniceye tercüme etmiş, Huneyn ise söz konusu eserin redaktesini yapmıştır.¹²⁶⁰

¹²⁴⁶ Huneyn b. İshak, *Risale*, 6.

¹²⁴⁷ Huneyn b. İshak, *Risale*, 5.

¹²⁴⁸ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 131.

¹²⁴⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi'tabakâti'l-eṭṭbâ*, 265.

¹²⁵⁰ Huneyn b. İshak, *Risale*, 20.

¹²⁵¹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi'tabakâti'l-eṭṭbâ*, 270.

¹²⁵² İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 248.

¹²⁵³ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 352.

¹²⁵⁴ Huneyn b. İshak, *Risale*, 17.

¹²⁵⁵ Huneyn b. İshak, *Risale*, 20.

¹²⁵⁶ Huneyn b. İshak, *Risale*, 45.

¹²⁵⁷ Huneyn b. İshak, *Risale*, 42.

¹²⁵⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 352.

¹²⁵⁹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 27-29.

¹²⁶⁰ Huneyn b. İshak, *Risale*, 57.

Huneyn b. İshak, çeviride elde ettiği şöhret sayesinde talebelerinin yaptığı çevirilerin ona nispet edilmesini sağlamıştır. Böylece talebeleri Hubeyş, İsa b. Yahya ve diğer talebelerinin Arapçaya yaptıkları çevirilerinin bir kısmı Huneyn'e atfedilmiştir.¹²⁶¹ İbnü'n-Nedîm, Huneyn b. İshak'ın Ali b. Yahya'ya gönderdiği risalesinde Galen'in kitaplarının fihristine başvurulduğunu belirtmektedir. Huneyn'in çevirilerinin çoğunu Süryanice yaptığına işaret ederek büyük ihtimalle başkalarının Arapçaya çevirdikleri eserleri tashih ve tahkik etmesi nedeniyle bu çevirilerin ona atfedildiğini ifade etmektedir.¹²⁶²

Huneyn b. İshak tercüme ettiği eserlerin, makale sayısı ile dizilişine dikkat etmiştir. Yine eserin adı bizzat yazarı tarafından adlandırılmış olmasını soruşturmuştur. Ayrıca eserin farklı nüshalarını karşılaştırmaya önem vermiştir. Nitekim Galen'in asıl adı *İla Antisassanes* olan *fi'l-Uruk* eseri İskenderiyeliler tarafından iki makaleye bölündüğünü ifade etmektedir. Keza söz konusu eserin Muhammed b. Musa için Arapçaya tercüme ettiğinden bahsetmektedir.¹²⁶³ Bundan başkası Calinus'un *fi'l-'ilel ve'l-Arad* olarak bilinen eserin farklı altı makaleden İskenderiyeliler tarafından derlenerek *el-'İlel* olarak isimlendirilmiştir. Buna uygun düşmeyen bir şekilde Süryaniler *fi'l-'ilel ve'l-Arad* olarak adlandırmışlardır. Huneyn bu eseri Buhtîşû b. Cibrâil için Süryaniceye tercüme ettiğini ifade etmektedir.¹²⁶⁴ Yine Huneyn b. İshak'ın, bir eserin farklı nüshalarını karşılaştırarak kaynak metin inşası yaptığına şahit olmaktadır. Bunun en güzel örneğini Galen'in *fi Hileti 'l-bur* adlı eseri oluşturmaktadır. Mevzubahis olan eser 14 makaleden oluşmaktadır. Nüshaların ilk altısı tek bir nüsha şeklinde elinde bulunmaktadır. Fakat diğer sekiz makalenin farklı nüshalarının bulunduğu bahsedilmektedir. Bu nüshaları temin etmek için arayışa girdiğini belirtmektedir.¹²⁶⁵ Yine Galen'in *en-Nabız* adlı eserinin bazı makaleleri arasında uyumsuzluk görünce bu eserin bir nüshasının Halep'te olduğunu öğrenmiştir. Bu nüshayı getirmesi için güvenilir bir kişiyi görevlendirmiştir. Ancak görevlendirdiği kişi Halep'e gitmiş olmasına rağmen nüshayı bulamamıştır.¹²⁶⁶ Ayrıca Huneyn b. İshak'ın, bildiği ve gerek duyduğu eserleri temin etmeyi adet edindiğini ifade etmektedir.¹²⁶⁷

¹²⁶¹ İbnü'l-İbrî, *Târîhi muhtasarü 'd-düvel*, I, 145.

¹²⁶² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 918.

¹²⁶³ Huneyn b. İshak, *Risale*, 10.

¹²⁶⁴ Huneyn b. İshak, *Risale*, 13

¹²⁶⁵ Huneyn b. İshak, *Risale*, 20-21

¹²⁶⁶ Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetu Huneyn b. İshak*, 207.

¹²⁶⁷ Huneyn b. İshak, *Risale*, 9

Huneyn b. İshak, bazı eserleri güvenilir veya tam nüshasını bulmadan önce önemine binaen tercüme ettiğini ifade etmektedir. Daha sonra da nüshası eksik veya güvenilir olmayan metinden çevirdiği bu eserlerin güvenilir ve tam nüshalarını temin edince tekrar tercüme ettiğini belirtmiştir. Bunlardan *fi'l-Kuva'l-ağziye* adlı eserin itimat edilmeyen bir nüshasından tercümesini yapmıştır. Fakat bu eserin Grekçe birkaç güvenilir nüsha eline geçtikten sonra nüsha karşılaştırması yapıp tekrar tercüme etmiştir.¹²⁶⁸ Buna benzer şekilde *fi'l-Hile li-hifzi's-sıhha* adlı eseri ilk olarak eksik bir nüshadan tercüme etmiş ve tam nüshası eline geçince tekrar tercüme ettiğini kaydetmektedir.¹²⁶⁹ Ayrıca *Tefsiru ibizimiya*¹²⁷⁰ ve *fi'l-Burhan* adlı eserlerde de aynı yöntemi kullandığını görmekteyiz.¹²⁷¹ Bunun yanı sıra bazen de Grekçe asıllarını bulmadığı eserleri Süryanice çevirilerinden Arapçaya aktarmakla yetindiği de olmuştur.¹²⁷²

Huneyn b. İshak, yaptığı çevirilerde geliştirdiği tekniklerle adeta bir ekol oluşturmuştur. Huneyn b. İshak çeviri ekolünün benimsediği yöntemlere göre çevirmen, önce tüm cümlelerin anlamını kavrar ve zihninde yapılandırır. Ardından, sözcüklerin Arapça karşılıklarının tam uyumuna dikkat etmeksizin, cümlelerin anlamını en iyi şekilde karşılayan Arapça ifadeyi kullanarak çeviriyi tamamlar.¹²⁷³ Huneyn'in oluşturduğu çeviri ekolü, dilbilimsel netlik ve titiz bilimsel metodolojiye dayalı olarak kuşaklar boyunca sürdürülen bir düzen oluşturmuştur.¹²⁷⁴ Tercümelerinde, dilin gerekliliklerine uygun olarak gramer kurallarına riayet edildiği ve Huneyn'in çeviri yönteminin oldukça ileri bir seviyede olduğu görülmektedir.¹²⁷⁵ Tabir ve terimlerin aktarımında belirli kurallar uyguladığı anlaşılmaktadır. Bu sayede tercümeler belirli bir disiplin kazanmıştır.¹²⁷⁶ İbn Ebu Useybia'ya göre, Grekçeden Arapçaya bir tabir veya terim çevrilirken, o dönemin Arapçasında karşılığı varsa bu karşılık kullanılır, yoksa terim olduğu gibi Arapça harflerle yazılırdı.¹²⁷⁷

¹²⁶⁸ Huneyn b. İshak, *Risale*, 43.

¹²⁶⁹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 57.

¹²⁷⁰ Huneyn b. İshak, *Risale*, 51.

¹²⁷¹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 58.

¹²⁷² Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetü Huneyn b. İshak*, 207.

¹²⁷³ Dağ, Mehmet, Hasan Aydın, *Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe; Akımlar, Filozoflar Ve Temel Sorunlar*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2017, 49.

¹²⁷⁴ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, 16.

¹²⁷⁵ Huneyn b. İshak. *Aşara Makalat fi'l-'Ayn*, Giriş, Max Meyerhof, 29.

¹²⁷⁶ Kemal Semrai, *Muhtasar et-Tib*, I, 379

¹²⁷⁷ İbn Ebû Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi'İl-İbâkâti'l-eṭṭibâ*, 493.

Bir başka çeviri yöntemi de çevirisini yapmak istediği yazarların düşünce yapısı ile yazı üslubuna aşina olmak için söz konusu yazarların eserlerini farklı dönemlerde tekrarlayan okumalar yapmasıdır.¹²⁷⁸ Ayrıca çeviride asıl anlamı yakalamak için aynı metnin birden çok çevirisini yaptı. Bazen de önceden yapılmış olan çevirileri yeniden gözden geçirerek daha isabetli kılmaya çalışırdı.¹²⁷⁹ Ahmed Emin, Huneyn'in yaptığı tercümelerin dakik ve kapsamlı olduğunu ifade eder. Öyle ki alimlerin Huneyn'in çevirilerini bir başka kimsenin yaptığı çevirilerden rahatlıkla ayırt edebildiklerini belirtir.¹²⁸⁰ Bu da gösteriyor ki Huneyn, kadim tıp literatürü ve yaşadığı dönemin Süryani ile Arap kültüründeki literatüre etkin çeviriler katmıştır. Böylece Huneyn her iki kültürün en önemli çevirmenlerinden biri olmuştur.¹²⁸¹

Huneyn'in yaptığı çevirilerde okuyucu odaklı bir çeviri tarzı tercih etmiştir. Grekçeden yaptığı çevirilerde hedef dil olan Arapçanın kültürel referanslarını kullanmıştır. Bu referanslar Arap okuyuculara okuyuş kolaylığı sağlamıştır. Yine yaptığı çevirilerde anlaşılması uzmanlık gerektiren bazı konularda satır arası açıklamalar yaparak okuyucuya daha anlaşılır metin sunmuştur. Ayrıca çeviride bağlama dikkat ederek akıcılığı sağlamıştır.¹²⁸²

Huneyn, Galen'in eserlerini tercüme etmesiyle Galen uzmanı haline gelmiştir. Adeta bir sarrafın dirhemi eline aldığı gibi tağşişli olup olmadığını fark ettiği gibi Huneyn de Galen'in üslubuna hâkim olmuş ve eserlerini kolaylıkla başkalarından ayırt edebilmiştir.¹²⁸³ Böylece Galen'e ait olmayan ve Galen'e nispet edilen kitapları elemiştir. Galen'in *en-Nabızu'l-kebir* adlı eserinde Galen'in popülaritesinden istifade ederek eserin içine tedlis edilen makaleyi Huneyn kolaylıkla tespit etmiştir.¹²⁸⁴ Yine Galen'in *en-Nabız* adlı eserinin İskenderiyeliler tarafından yanlış bir şekilde fasiküllere ayrıldığı ve Galen'in diğer kitaplarıyla karşılaştırarak kitabın 4 fasikülden müteşekkil olduğunu ortaya koymuştur.¹²⁸⁵ Huneyn b. İshak, kendi ifadesiyle Galen'in uzmanı olduğunu şöyle belirtmektedir: “*Galen'in fikirlerinin çoğunu öğrenmiş olmasaydım*

¹²⁷⁸ Huneyn b. İshak, *Risale*, 12.

¹²⁷⁹ Huneyn b. İshak, *Risale*, 15-16.

¹²⁸⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, I, 301.

¹²⁸¹ Eyüp Tanrıverdi, *Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshâk Ekolü*, 96.

¹²⁸² Glen M. Cooper, *Hunayn ibn Ishâq's Galen Translations and Greco-Arabic Philology: Some Observations from the Crises (De crisibus) and the Critical Days (De diebus decretoriis), Oriens, Vol. 44, No. 1/2 (2016), 1-43, 7.*

¹²⁸³ Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetu Huneyn b. İshak*, 207.

¹²⁸⁴ Huneyn b. İshak, *Risale*, 40; Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetu Huneyn b. İshak*, 207.

¹²⁸⁵ Huneyn b. İshak, *Risale*, 15.

metni anlamam mümkün olmazdı. Ama Aristo'nun diline ne aşınayım ne de alışkın. Bu yüzden alıntıyı anlamak benim için kolay olmadı, ben de onu metinden çıkardım. Alıntıyı okuduktan sonra, Galen'in başka yerlerde söylediğinin dışında bir şey olmadığını anladım.”¹²⁸⁶ Ayrıca Galen'den yaptığı tercümelerde eserde anlaşılmayan veya karmaşık bir terim ve kavram varsa başka bir Galen eserinden referans alarak açıklamıştır.¹²⁸⁷ Tüm bunların yanı sıra Huneyn, Galen'den çevirdiği eserler sayesinde Galen, orta çağ İslam dünyasında tanınır hale gelmiştir. Ayrıca çevirilerde gösterdiği ihtimamla Galen'in eserlerini doğru, güvenilir, anlaşılır ve ulaşılabilir kılarak dönemin bilim insanlarının faydalanmasını sağlamıştır.¹²⁸⁸

Huneyn, Galen'in eserlerinin dışında Hipokrat'ın eserlerinden de çeviri yapmıştır. Bunlardan Hipokrat'ın meşhur eseri “*Ahdi Hipokrat (Yemini)*”tır. Söz konusu eseri Galen'in şerhiyle Süryaniceye çevirmiş ve kendisi de ilavelerde bulunmuştur.¹²⁸⁹ Diğer bir eser ise Hipokrat'ın *Kitâbü'l-fusûl* adlı eseridir. Huneyn bunu Galen'in şerhiyle birlikte Muhammed b. Mûsâ için 7 makale halinde Arapçaya çevirmiştir. Yine Huneyn, Hipokrat'ın *Kitâbü Takdimeti'l-ma'rife* adlı eserini Galen şerhiyle çevirisini yapmıştır.¹²⁹⁰ Huneyn, Hipokrat'ın bir başka eseri *Kitâbü'l-Kâtûtôn*'u Galen'in şerhiyle üç makale şeklinde Ahmed b. Musa'nın siparişiyle Arapçaya çevirmiştir.¹²⁹¹ Ayrıca Huneyn, Hipokrat'ın üç makale olan eseri *Kitâbü'l-Mâ' ve 'l-Hevâ*'nın Galen'in şerhinden temel metni tercüme etmiştir. Şerhini ise Huneyn'in yeğeni Hubeyş b. el- Hasan Arapçaya çevirmiştir. Huneyn, Hipokrat'ın diğer bir eseri *Kitâbü'l-kesr* Galen'in şerhiyle Muhammed b. Musa isteği üzerine dört makale şeklinde Arapçaya çevirisini yapmıştır.¹²⁹² Bunlarla birlikte Huneyn, Hipokrat'ın üç makaleden oluşan eseri *Kitâbü Tabî'ati'l-İnsân*'ın Galen'in şerhiyle İsa b. Yahya b. İbrahim ile birlikte tercüme etmiştir. Tercümesi yapılan eserin temel metnini Huneyn, şerhi ise İsa b. Yahya çevirisini gerçekleştirmiştir.¹²⁹³

Huneyn b. İshak, çevirisi yaptığı yazarlar arasında Aristo da bulunmaktadır. Aristo'nun *Kategorias* eserini Arapça bir diğer eseri *Peri Hermeneias*'i ise Süryanice

¹²⁸⁶ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, 137.

¹²⁸⁷ Glen M. Cooper, *Hunayn ibn Ishāq's Galen Translations and Greco-Arabic Philology: Some Observations from the Crises (De crisisibus) and the Critical Days*, 7-8.

¹²⁸⁸ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, I, 96.

¹²⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 914.

¹²⁹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 914.

¹²⁹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 914.

¹²⁹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 914.

¹²⁹³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 916.

çevirmiştir.¹²⁹⁴ Yine Huneyn Artisto'nun *Kitâbü 'l-Kevn ve 'l-Fesad* eserini Süryaniceye aktarmıştır. Bu eseri oğlu İshak ile Ebû Osman ed-Dımaşkî Arapçaya çevirmişlerdir.¹²⁹⁵ Aristo'nun üç fasikülden oluşan *Kitâbü 'n-Nefs* adlı eserini de Süryaniceye tercüme etmiştir.¹²⁹⁶ Huneyn, Aristo'nun eserlerinin tercümeleri dışında tahkik ve şerhler yapmıştır. Nitekim Aristo'nun 4 fasikül olan ve Yahya el-Bıtrîk tarafından çevrilmiş *Kitâbü 's-Semâ 've 'l-Âlem* eserinin tercümesini düzeltmiş ve kitaba şerhler eklemiştir.¹²⁹⁷ Yapılan bu çeviriler sayesinde Aristo mantığının İslâm dünyasına geçişini sağlamıştır.¹²⁹⁸

Huneyn b. İshak'ın eserlerinden çeviri yaptığı bir başka bilim insanı tabiatçı felsefecilerden Artemidoros'tur. Onun 5 fasikül olan *Kitâbü Ta 'bîri 'r-rû 'ya* adlı eserini çevirmiştir.¹²⁹⁹ Bunlardan başka Huneyn b. İshak, Eflatun'un *Kitâbü 'n-Nevâmîs* adlı eserini Yahya b. Adî ile birlikte tercüme etmiştir. Yine Eflatun'un üç makale olan *Kitâbü Timavs* adlı eserini çevirmiştir. Ayrıca Huneyn, Eflatun'u *Kitâbü 's-Siyâse* eserini ise şerh etmiştir.¹³⁰⁰

İbn Ebû Usaybia, Huneyn b. İshak'ın tercüme ettiği kitaplardan çok sayıda eser elde ettiğini, bunların çoğunluğu Huneyn'in katibi el-Azrak'ın yazdığını bu yazının ağır kağıtlarda geniş satır aralığına sahip Kûfî hatta kalın ve büyük harflerle yazıldığından bahsetmektedir.¹³⁰¹ Huneyn'in diğer katibi, Ebû'l-Abbas Muhammed b. el- Hasan b. Dînâr el-Ahvel, müstensih, filolog ve şair olup Huneyn b. İshak'ın tercüme ettiği eserlerin yazarlığını ve istinsahını da gerçekleştirmiştir.¹³⁰²

Huneyn b. İshak'ın yaptığı çevirileri koleksiyonlaştıranlar arasında İskender el-Afrodîsî bulunmaktadır. İbrahim b. Abdullah, onun Huneyn b. İshak çeviri koleksiyonundan 50 dinara kitap satın almak istediğini belirtmiştir. Ancak İskender el-Afrodîsî, kendisine satmadığını ve ölmeden evvel bu kitapları yaktığını ifade etmiştir.¹³⁰³ Yine bunlar arasında Osmanlı padişahlarının en meşhurlarından Fatih Sultan Mehmet (1451-1481), kişisel kütüphanesi için dönemin ünlü hattatlarından Şeyh

¹²⁹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 808.

¹²⁹⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 814.

¹²⁹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 816.

¹²⁹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 814.

¹²⁹⁸ Çapak, İbrahim, *İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 9, 2004, 32.

¹²⁹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 826.

¹³⁰⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 800.

¹³⁰¹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü 'l-enbâ' fi şabâkı 'l-eşbbâ*, 270.

¹³⁰² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 248.

¹³⁰³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* 820.

Hamdullah Efendi (ö. 956/1520)'ye Huneyn b. İshak'ın *el-Mesâ'il fi't-Tıbb* eserini istinsah ettirmiştir.¹³⁰⁴

Huneyn b. İshak, Galen ve Aristo'dan yaptığı çeviri ve mülahhas eserler vasıtasıyla Galen'i orta çağdaki tıp alanında hekimlerin nezdinde, Aristo'yu da felsefe sahasında nihai hakimiyetini sağladığı ifade edilmektedir.¹³⁰⁵ Huneyn'in çevirisini yaptığı eserlerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte Huneyn'in çevirileri sayesinde Platon ile Aristo'nun ekseriyeti bize kadar ulaşan eserleri ve şerhleri Huneyn'in çevirileri sayesinde Müslümanlar tarafından bilinmiştir. Böylece İslam dünyasında Müslüman filozoflar üzerinde etkili olmuştur.¹³⁰⁶ Zira Huneyn b. İshak'ın, Grekçeden çevirmiş olduğu Salaman ve Absal öykülerinin İbn Sina'yı etkilediği belirtilmektedir. Hatta söz konusu olan hikâyelerde kullanılan dil ve öyküleme yöntemiyle aynı adla bir hikâye yazdığı ifade edilmektedir. Söz konusu öykülerde Platon'un devletinde anlatılan er mitinin içeriği ve yine Platon'un Phaedros diyaloglarında ruhun idealar alemine yaptığı yolculuklar anlatılmaktadır. Huneyn b. İshak'ın yaptığı bu çeviride alemlere yapılan yolculuklarda elde edilen bilgi simgesel bir dil ile anlatılmaktadır. Bu mistik seyahat ve simgesel anlatım İbn Sina tarafından takip edildiği ifade edilmektedir.¹³⁰⁷

Huneyn'nin antik Grek medeniyetinin önemli mimarlarından Aristo, Hipokrat ve Galen'den yaptığı çevirilerle ilgili R. Joseph Petrucelli, "*tıp ve bilimde Aristo, Hipokrat ve Galen eserleri en çok tercüme edilenlerdir. Bunların bazı bilimsel yazıların, Galenin birkaç eseri dahil orijinal Yunanca metinleri kaybolmuştur. Daha sonraki kuşaklara sadece Arapçaya tercüme edilen metinlerden çekmektedir.*" sözünü kaydetmektedir.¹³⁰⁸ Yine Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) "*İlk dönemde Araplar tarafından Yunan dilinin bilinmemesi nedeniyle temel Yunan eserlerinden İlk dönem*

¹³⁰⁴ Serin, Muhittin, *Hamdullah Efendi*, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1997, XV, 449.

¹³⁰⁵ Max Meyerhof, "*mine'l-İskenderiye ila Bağdad*", *Turasu'l-Yuanî fi'l-hadarati'l-İslamiyye*, trc. Ahmed Bedevî, 37-100, Dâru Nehdati Mısır, Beyrut, 1980, 79; editör Bayram Ali Çetinkaya, *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni*, V, 273-274,

¹³⁰⁶ Mehmet Dağ Hasan Aydın, *İslam Orta çağ İslam Felsefesi*, 52.

¹³⁰⁷ Ebû Alî Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sinâ İbn Sina(632/1234), *Hay bin Yakzan*, trc. Babanzade Reşid, Mehmet Şerefettin Yaltkaya, haz. N. Ahmet Özalp, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul, 1996, sunuş, 7; Mehmet Dağ Hasan Aydın, *İslam Orta çağ İslam Felsefesi*, 286.

¹³⁰⁸ Albert s. Lyons, R. Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp*, trc. Nilgün Güdücü, Omaş, İstanbul, t.y. 256

mütercimler olmasaydı yararlanılmazdı!”¹³⁰⁹ Bu sözü Huneyn b. İshak’ın ve liderliğini yaptığı tercüme heyetinin yaptığı çevirilerle İslam ilim, düşünce ve medeniyetine yaptığı katkıları ifade etmesi açısından büyük ehemmiyet taşımaktadır.

Huneyn b. İshak’ın yukarıda bahsettiğimiz tercümelerinden başka kutsal kitap tercümesi de yapmıştır. Mesudî’nin aktardığına göre, IV. Batlamyus Aleksander (mö. 204) döneminde İskenderiye’ye getirilen ve orada 72 Yahudî alimi tarafından İbraniceden Grekçeye çevrilmiş olan bir Tevrat nüshası Huneyn’in aralarında bulunduğu bir grup tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Ayrıca söz konusu bu nüshanın Tevrat’ın en sahih nüshası kabul edildiğini ifade etmektedir.¹³¹⁰

Huneyn, her ne kadar yaptığı çevirilerle şöhret bulmuş olsa da telif ettiği eserlerle de adından söz ettirmiştir. Yazdığı eserlerle Huneyn, tıp eğitimine mühim katkılar sağlamıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi tercümelerinin ekseriyeti Süryaniceye yapmıştır. Buna karşın telif ettiği kitapların az bir kısmı Süryanice bunların dışındakilerin tümü ise Arapça olarak yazmıştır.¹³¹¹

Huneyn b. İshak, bir hekim olarak tıp ile ilgili yazdığı kitaplarında hastalığın en doğru teşhisi ile tedavisini sağlamayı amaçladığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Zira *Kitâbü’l-Aşr Makalat fi’l-ayn* adlı eserinin girişinde serdettiği ifadedeler bunu göstermektedir. Burada Huneyn, uygulamış olduğu teşhis ve tedavi metodunu bize kendi dilinden aktarmaktadır. Buna göre göz hastalığını tedavi etmek için gözün doğal yapısının bilmesi gerekmektedir. Zira bir uzuvdan elem ve hastalığı defetmek için öncelikle o uzvun normal haline geri döndürmek gerekir. Dolayısıyla uzvun normal halini bilmek lazımdır. Bunun için de müteşekkil olduğu kısımlarını öğrenmek icap eder. Bu amaçla gözün kaç kısımdan oluştuğunu, bu kısımlarının işlevleri, yapısı ile nereden başlayıp nereye kadar uzandığı ve bu kısma neden ihtiyaç duyulduğu, gözün neresinde olduğu bilmek şarttır.¹³¹²

Söz konusu eserde Huneyn; gözün anatomisi, fizyolojisini ve patolojisini Galen’in ve Hipokrat’ın eserlerine dayanarak ortaya koyduğunu söylemektedir.¹³¹³ Söz

¹³⁰⁹ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi (1067/1657), *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, I-VI, nşr., M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1941-43, IV, 1271.

¹³¹⁰ Mes’ûdî, *et-Tenbih ve’l-işraf*, 98.

¹³¹¹ Huneyn b. İshak *Kitâbü’l-aşr makalat fi’l-ayn*, Max Mayerhof’un yazdığı mukaddime, 34.

¹³¹² Huneyn b. İshak *Kitâbü’l-aşr makalat fi’l-ayn*, 41.

¹³¹³ Huneyn b. İshak *Kitâbü’l-aşr makalat fi’l-ayn*, 69.

konusu eserin birinci makalede gözün anatomisi, ikinci makalede beyin yapısı ve işlevi, üçüncü makalede göz sinir damarları ve görme fizyolojisi, dördüncü makalede gözün sağlığını korumak için veya gözün sağlığını bozan mikroplar, beşinci makalede gözde oluşan arazların nedeni, altıncı makalede gözde oluşan hastalıkların semptomlarını, yedinci makalede genel tedavi dozların tesiri, sekizinci makalede göz ilaçlarının tür ve özellikleri, dokuzuncu makalede göz tedavisinden, onuncu makalede ise göz ağrılarına uygun olan ve kompoze edilen ilaçlardan bahsetmektedir.¹³¹⁴

Huneyn b. İshak'ın *Aşr Makalat fî'l-ayn* eserinde üçü aynı olan beş göz resmi bulunmaktadır. Mevzubahis resimler siyah ve kırmızı çini mürekkeple yapılmıştır. Gözün camı yapısı farklı bir renkte çizilmiştir.¹³¹⁵ Fuat Sezgin, Huneyn'in göz hastaları için beyin anatomisi, fizyolojisini ve patolojisini kavramak amacıyla çalışma yapanların ilki olduğunu ve Arap hekimlerinin bundan sonra bu yöntemi kullandıklarını ifade etmektedir.¹³¹⁶ Bunun yanı sıra Fuat Sezgin, halihazırda, bize ulaşan göz anatomisine ilişkin ilk resimlerin Huneyn b. İshak'ın eserinde rastlandığını zikretmektedir.¹³¹⁷

Bahsi geçen eser, Huneyn'in yeğeni ve aynı zamanda talebesi Hubeyş el-'Asam tarafından Huneyn'in yazdığı müsveddelerden derlenmiş ve istinsah edilmiştir.¹³¹⁸ Ayrıca İbn Ebu Usaybia, Hubeyş'in bu kitaba eklemeler yaptığını ifade etmektedir.¹³¹⁹ Tüm bunların ötesinde bu eserin Latinceye iki kez çevirisi yapılmış ve bu sayede Avrupa'ya ulaşmıştır. Bunların ilki Demeterios takma ismiyle Sicilyalı bir bilim insanı tarafından yapılmıştır. Bu çeviride Huneyn'in ismi gizlenmiştir. Çeviriye *Galenı Liberde Oculis* adı verilmiş ve 1541 senesinde yayınlanmıştır. İkincisi Konstantinos Afrikos tarafından yapılan çeviridir. Çeviri *Liber de Oculis* adıyla 1515 yılında neşredilmiştir.¹³²⁰ Konstantinos, Huneyn b. İshak'ın oftalmoloji kitabı *Aşr Makalat fî'l-ayn* Latince versiyonunu bilmektedir. Huneyn'in adı ile dinîni övünçle açıklayabilmesinin önünde herhangi bir şey yoktur. Buna rağmen Konstantinos, okuyucuya bu eseri kendi eseriymiş gibi sunmaktan geri durmamıştır.¹³²¹ Fuat Sezgin,

¹³¹⁴ Huneyn b. İshak *Kitâbü'l-'aşr makalat fî'l-'ayn*, 49-50.

¹³¹⁵ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I- V, trc. Abdurrahman Ali, Eckhard Neubauer, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2008, IV, 3.

¹³¹⁶ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, IV, 16.

¹³¹⁷ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, IV, 8, 19.

¹³¹⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 271; Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp tarihi*, 118.

¹³¹⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 271.

¹³²⁰ Ahmet Ağırakça, *İslam tıp tarihi*, 119.

¹³²¹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I, 92.

Konstantinos'un bu esere yazdığı önsözü şöyle aktarmaktadır: “Bizim “Pantegni” (Kâmil eş-Şına’a) ve “Viaticus” (Zad el-Musafirin) kitaplarında göz hakkında yeteri ölçüde açıklamış olduğumuz sözler Latin dilinde olan sözlerin toplamıdır. Çünkü biz o zamanlar gözü inceleyen o kitapçıyı bilmiyorduk. Bu nedenle ben Monte Cassinolu rahip Constantinus, sen Johannes için bu kitapçıyı derledim. Böylelikle, diğer kitapların oftalmolojinin temelleri hakkındaki öğretileri sana yetersiz görünürse, gözüün doğası ve yapısı hakkında öğrenmek istediklerini bulabilesin diye.”¹³²² Nihayet 1903 yılında Johannes Hirschberg, bu eserin Huneyn b. İshak tarafından telif edilen kitabın çevirisi olduğunu ispatlamıştır.¹³²³ Ayrıca Huneyn b. İshak'ın, *Aşr Makalat fi'l-ayn*, eseri temel başvuru kaynağı olmuş ve orta çağ İslam aleminde göz hekimlerinin yeterlilik imtihanlarında bu kitaptan sorumlu tutulmuş, bu kitaptan sorulan soruları cevaplayanlar göz hekimi olabilmıştır.¹³²⁴

Huneyn b. İshak'ın, diğer önemli eserlerinden biri soru cevap metoduyla halife Me'mun devrinde telif ettiği *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-Tıbb li'l-Müte'allimîn* adlı eseridir.¹³²⁵ Bu eser *el-Mesâ'il fi't-tıbb* ve *el-Medhal ile Sinaati't-tıbb* olarak da bilinmektedir. Eser genel tıp bilgileri ile ilgili giriş niteliğinde el kitabı özelliği taşımaktadır.¹³²⁶ Bu kitap tıpta bilinmesi zaruri olan bilgiler içeren 8 fasikülden oluşmaktadır. Birinci fasikülde tıp terminolojisi, ikinci fasikülde hastalıklar, üçüncü fasikülde hastalıkların nedenleri, dördüncü fasikülde semptomlar ve belirtiler, beşinci fasikülde farmakoloji, altıncı fasikülde drog ve kompleks ilaçlar, yedinci fasikülde nabız, son fasikülde ise humma ve üroloji hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.¹³²⁷

Huneyn b. İshak'ın tıpla ilgili belli başlı görüşleri *el-Mesâ'il fi't-tıbb* ve *el-Medhal ile Sinaati't-tıbb* adlı eserinde yer almaktadır. Buna göre Huneyn, tıbbi teorik ve pratik olmak üzere iki kısımda değerlendirmiştir. Teoride üç temel mesele olarak tabii, tabii olmayan ve bu ikisinin dışında kalanı incelemiştir. Tabii olanlar ateş, hava, su ve toprak yani dört temel unsurunu konu olarak ele almıştır. Akabinde mizaçları ele almıştır. Mizaçların 9 tür olduğunu saptamış ve sadece birinin normal diğerlerinin ise anormal

¹³²² Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I, 93.

¹³²³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I, 93.

¹³²⁴ İbnü'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 729/1329), *Kitâbü'l-Kurbe fi me'âlimi'l-hisbe*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1976, 257.

¹³²⁵ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eşbbâ*, 271.

¹³²⁶ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eşbbâ*, 271; Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp tarihi*, 116.

¹³²⁷ Huneyn b. İshak (260/873), *el-Mesail fi't-tıbb li'l-müte'allimin*, thk. Muhammed Mörsi Arab, Ebû Reyyan Muhammed Ali, Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, Kahire, 1978, 26.

olduğunu belirtmiştir. Bunlardan başka kan, balgam, sarı safra ve kara safradan müteşekkil ahlat-ı erba'adan söz etmiştir. Yine Huneyn, kendisinin temel olarak belirlediği 4 temel organı yani beyin, kalp, karaciğer ve böbrekten bahsetmiştir. Ayrıca hareketleri münferit ve mürekkep olmak üzere iki kısma ayırarak işlemiştir. Eserin en önemli kısmının modern tıbbı paralel tespitlerin bulunduğu ve hastalıkların sebeplerinin bahsi yer aldığı bölüm olduğunu söyleyebiliriz. Bu bölümde hastalıkların nedenleri insanı kuşatan ve etkileyen iklim, çevre kirliliği, yenilen ve içilen maddelerin doğrudan ve yan etkileri ile hareketsizlik olarak göstermektedir. Yine düzensiz uyku veya az uyku, vücudun ifrazatlarını atmak, tutmak ve zamanında gerçekleştirmemek, üzüntü ve stres hastalık nedenleri arasında saymıştır. Buna mukabil sevinç ve neşe insanı rahatlattığını ifade etmiştir.¹³²⁸ Huneyn'in belirlemiş olduğu ikinci kısım olan pratiğe gelince elle müdahale veya ameliyat yapma; basit, drog veyahut kompleks ilaç tedavisini uygulama ve sağlıklı beslenme gibi müdahale yöntemlerini işlemiştir. Bunların yanı sıra hastalıkların nedenini araştırmak ve tedavi yöntemlerini saptamak pratik tıbbın konuları arasındadır.¹³²⁹

Huneyn b. İshak, bahse konu olan eserinde ateşli hastalıklar, kanser türleri, kanserin semptom ve ilerleme durumu ile evreleri hakkında bilgiler sunmuştur. Yine bir nevi biyokimya tahlili niteliğinde idrar takibi ve değerlendirmesi yapmıştır. Buna göre: hastalığı tespit etmek ve türünü saptamak için idrarın rengi, defi hacet sırasında hissedilen yanma vb. durumlara göre tespit etmiştir.¹³³⁰ Bununla birlikte Huneyn'in mezkûr eseri birçok hekim tarafından ilgiyle karşılanmış ve ona şerhler eklemiştir.¹³³¹ Bunlardan ilki Ebû'l-Kâsım Abd er-Rahmân b. Ebû Sâdık en-Nisâbü'rî (ö. 428/1037), Huneyn b. İshak'ın *Mesâ'il fi't-tıbb li'l-Müte'alimîn* isimli eserini *Şerhü Mesâ'il fi't-Tıbb* olarak şerh etmiştir.¹³³² Bir başkası İbn Sina (ö. 428/1037), *Tahriru Mesaili Huneyn b. İshak*, olarak şerh yazanlar arasında bulunmaktadır.¹³³³ Huneyn b. İshak'ın *Mesâ'il fi't-tıbb li'l-Müte'alimîn* adlı eserine şerhler dışında ihtisarlarda

¹³²⁸ Huneyn b. İshak, *el-Mesail fi't-tıbb li'l-müte'allimin*, Muhammed Mörsi Arab, Ebû Reyhan ve Muhammed Ali yazdıkları mukaddime 26-27. Ahmet ağır Akça, *İslam Tıp tarihi*, 117.

¹³²⁹ Huneyn b. İshak, *el-Mesail fi't-tıbb li'l-müte'allimin* 37-45; Ahmet ağır Akça, *İslam Tıp tarihi*, 117.

¹³³⁰ Huneyn b. İshak, *el-Mesail fi't-tıbb li'l-müte'allimin*, Muhammed Mörsi Arab, Ebû Reyhan ve Muhammed Ali kitabın sonunda yaptıkları değerlendirme, 434.

¹³³¹ Rafeal İshak, *Ahvâlü Nasâra Bağdâd fi 'asri'l-hilâfeti'l-'Abbasiyye*, Matbaatu Şefik, Bağdad, 1960, 190.

¹³³² Ebû'l-Kâsım Abd er-Rahmân b. Ebû Sâdık en-Nisâbü'rî (428/1037), *Şerhü Mesâ'il fi't-Tıbb*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 1782.

¹³³³ İbn Sina, Ebu Ali Hüseyin b. Abdullah, Ebu Ali (428/1037), *Tahriru mesaili Huneyn b. İshak*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 34 Fa 1589/94.

yapılmıştır. Bunlardan Fahreddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed *Hâşilü'l-Mesâ'il* adıyla bir ihtisar yazmıştır.¹³³⁴ Buna karşın Huneyn b. İshak'ın *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-tıbb li'l-Müte'allimîn* eserine Ahmed b. et-Tayyib, *Kitâbü'l-Medhal ilâ Sınâ'ati't-Tıbb* adlı bir reddiye telif etmiştir.¹³³⁵

Huneyn'in telif etmiş olduğu bu eser tıp literatüründe mihenk taşı olmuştur. İlk dönem İslam tıpçıları hekimlik sınavlarında Huneyn'in *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-Tıbb li'l-Müte'allimîn* eserinden sorumlu tutulmuştur. Bu kitapta anlatılan hastalıkların belirtilerinden ve tedavi yöntemlerinden sorular yönetilmiştir. Bu eserden sorulan sorulara doğru yanıt verenler hekim olabilmıştır.¹³³⁶ Yine bu eser Selçuklu Medreselerinde 9. ile 14. yüzyıllarda tıp tahsilinin birinci senesinde okutulmuştur. Aynı döneme tekabül eden Avrupa tıp okullarında eserinin Latince çeviri Johannitus ders kitabı olarak işlenmektedir.¹³³⁷ Şunu da belirtelim ki Huneyn b. İshak, Latince'de Isagoge Johanniti olarak şöhret bulmuştur.¹³³⁸

Huneyn b. İshak'ın, telif ettiği en önemli eserlerden biri de şüphesiz *Nevâdirü'l-Felasife ve'l-Hükema*'dır.¹³³⁹ Söz konusu eserde Huneyn şöhret bulmuş filozof ve hekimlerin özlü sözleri ile aforizmalarını aktarmaktadır. Bilhassa öz ama derin anlam taşıyan sözlerine yer vermektedir. Bunlardan Hipokrat'ın tıp ilmîyle ve hastaların tedavisiyle söylediği özlü sözleri ve aforizmalarını aktarmaktadır. Ayrıca ruh sağlığı ile ilgili tavsiyelerini ve ilimle ilgili veciz ifadelerine yer vermektedir. Bu sözlerden “*Kalbin iki afeti vardır gam ve keder.*” örnek gösterilebilir. Yine Huneyn'in aktarmış olduğu Hipokrat'ın tıp ilimleriyle ilgili bu sözü: “*İlim çok hayat kısa çok olan ilimin ulaştığın azını al.*” dikkate değerdir.¹³⁴⁰ Huneyn söz konusu eserde Lokman Hekim'in hikmetli sözlerini nakletmektedir. Özellikle edep ve ahlak ile ilgili mümtaz ifadelerini kaydetmektedir. Aktardığı sözlerden birkaçı şöyledir: “*iki tür sabır vardır bunlardan ilki haktan senin başına gelen musibete sabırdır. Diğeri ise heva ve hevesinin isteğine karşı direnmedeki sabırdır.*”, “*üç şey ancak üç yerde belli olur. Öfke anındaki hilim,*

¹³³⁴ İzgi, Cevat, *Ekmeleddin en-Nahcuvânî*, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, X, 548.

¹³³⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 842.

¹³³⁶ İbnü'l-Uhuvve, *Kitâbü'l-Ğurbe fi me'âlimi'l-hisbe*, 86.

¹³³⁷ Terzioğlu, Arslan, *Bimaristan*, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992, VI, 170.

¹³³⁸ Peter E. Pormann, *Tıp*, 100.

¹³³⁹ Huneyn b. İshak, *Nevâdirü'l-felâsife ve'l-hükemâ ve âdâbü'l-mu'allimîne'l-kudemâ*, thk.

Abdullah Bedevî, Dar Mektebetü Babilyon, Lübnan, 2009.

¹³⁴⁰ Huneyn b. İshak, *Nevâdirü'l-felâsife*, 184-185.

savaş anında cesaret ve kardeşin ona ihtiyaç duyduğu an.”¹³⁴¹ Bunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Huneyn’in mezkûr eserini mütalaa ettiğimizde kullanmış olduğumuz birçok hikmetli söz bu eser sayesinde medeniyetimizde olagelmıştır. Bununla birlikte kitapta yer alan özlü sözlerden ve aforizmalardan teşhis ve tedavi süreci ile hastalara sunulan reçeteler sözlü kültürün etkisiyle aforizmalarla ifade edilmektedir. Hastalara tedavi tavsiyesi, reçetesi veya hastalıktan korunma gibi konularda hastaların hafızasında tutabilecek bir şekilde özlü kısa ama derin anlam taşıyan sözlerle belirtilmiştir. Nitekim, “kalp katı kandan oluşmaktadır, kalp üzerinde ince bir damar vardır eğer gam keder olursa o kalp üzerindeki ince damar şişer ve kalp sıkışır.”¹³⁴² Dimağda üç bölge vardır:tahayyül ön, tefekkür orta ve hatırlama ise arka tarafta yer alır¹³⁴³. Hastalık bedenin zindanı keder ise ruhun zindanıdır.”¹³⁴⁴ gibi sözler bunu bize göstermektedir. Ayrıca Huneyn söz konusu esirinde deneysel tıbbıa dair bilgiler vermektedir. Buna göre Galen kederin kalp üzerindeki etkisinin tespit etmek amacıyla his ve duygu duyularına sahip bir hayvanı günlerce kederle imtihan eder. Sonra hayvanı keser ve kalbini çıkarır. Kalbini çıkardığında hayvanın kalbi büzülmüş ve zayıf bir halde olduğu ortaya çıkar.¹³⁴⁵

Huneyn b. İshak, yukarıda ifade ettiğimiz gibi dönemin bilim merkezlerini gezerek kendine özel bir kütüphane oluşturmuştur. Ancak bu kütüphane hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz. Risalesinden ve Huneyn b. İshak hakkında bilgi aktaran İbn Ebi Useybia, İbnü’l-Kîfti, ve İbn Cülcül gibi müelliflerin kaynaklarından anlaşıldığı üzere bilhassa Grekçe olmak üzere Süryani ve Arap dillerinde envai çeşit bilim dallarında eserlere sahiptir. Ama ne yazık ki Huneyn b. İshak, kütüphanesini kaybetmiştir. Risalesinde kütüphanesinin nasıl kaybettiğine dair bilgi vermemiştir.¹³⁴⁶ Huneyn b. İshak’ın çeşitli iftira ve karalama kampanyası sonucunda zindana girdiği dönemde kaybetmiş olması muhtemeldir.¹³⁴⁷

Huneyn, sahip olduğu mümtaz, sıra dışı ve çok yönlü alim profiliyle mütercim, filozof, hekim, edebiyatçı ve aynı zamanda filologdur. İbn Ebu Useybia, zamanının en iyi Grekçe, Arapça, Süryanice ve Farsça bilen bir kişi olduğunu ve onun gibi bu dillerde

¹³⁴¹ Huneyn b. İshak, *Nevâdirü’l-felâsife*, 193.

¹³⁴² Huneyn b. İshak, *Nevâdirü’l-felâsife* 185-186.

¹³⁴³ Huneyn b. İshak, *Nevâdirü’l-felâsife*, 187.

¹³⁴⁴ Huneyn b. İshak, *Nevâdirü’l-felâsife*, 190.

¹³⁴⁵ Huneyn b. İshak, *Nevâdirü’l-felâsife*, 186.

¹³⁴⁶ Huneyn b. İshak, *Risale*, 3.

¹³⁴⁷ İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’ fî tabakâti’l-eṭṭibbâ*, 262.

tercüme yapan başka kimse olmadığını ifade etmektedir.¹³⁴⁸ Yine Philip K. Hitti, Huneyn'in o devirde tercümanların en başta geleni, çağın en büyük ilim adamlarından biri ve asil karakterli âlimi olarak tanındığını belirtmektedir.¹³⁴⁹

Huneyn'in sahip olduğu şöhret, sonraki dönemlerde Huneyn b. İshak uzmanlarını ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri Ebü'l-Abbas Dinar el-Ahvel, Huneyn b. İshak'ın tercüme ettiği Ulûmü'l-Evâil'e dair eserlerini derlemiştir. Bu eserleri yüksek bir ücret mukabilinde talep edenlere istinsah etmiştir.¹³⁵⁰ Hatta Yâkût el-Hamevî'nin aktardığına göre yüz varağı yirmi dinara istinsah etmiştir.¹³⁵¹

7.1.1 Talebeleri

7.1.1.1 İshak b. Huneyn

Huneyn b. İshak, Beytü'l-hikme'de görev yaptığı süre içerisinde önemli talebeler yetiştirmiştir. Bunlardan ilki oğlu İshak'tır (ö. 299/912). İshak, eğitiminin büyük bir kısmını hekim, mütercim ve filozof olan babası Huneyn b. İshak'tan almıştır. Dahası babasından özel eğitim almıştır. Hatta ünlü bir hekim olan babası eğitimi için hususî bir ders müfredatı oluşturmuş ve bunun için de ders kitabı telif etmiştir.¹³⁵² Babasının mesleğini sürdürüp Beytü'l-hikme'de görev yapmış ve babasının hekimlik yaptığı halifelerin bazılarına da hekimlik yapmıştır.¹³⁵³ Bununla birlikte İshak b. Huneyn, Bağdat'ta tercüme faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemde yaşamıştır. Dolayısıyla dönemin tercüme dilleri olan Yunanca, Süryanice ve Farsçayı öğrenmiştir. Hatta İbnü'n-Nedîm, onun babasından daha iyi Arapça konuşup yazdığını zikretmektedir.¹³⁵⁴ Bu meziyetinden olmalı ki İshak, babasının Süryaniceye tercüme ettiği eserleri Arapçaya çevirmiştir.¹³⁵⁵ Ayrıca Yunanca ve Süryaniceyi de babasının seviyesinde olmasa da çok iyi bildiği kaydedilmektedir.¹³⁵⁶ İshak b. Huneyn, Beytü'l-hikme'nin en aktif çevirmenlerinden biridir. Babasının aksine tıp alanında daha çok eski Yunan felsefesinden tercümeler yapmıştır.¹³⁵⁷ Bunun yanında tıp, eczacılık ve tıp

¹³⁴⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 259

¹³⁴⁹ Philip K. Hitti, *Siyasi ve kültürel İslam tarihi*, I, 480.

¹³⁵⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 248.

¹³⁵¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Üdeba*, VI, 2489.

¹³⁵² Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, 143.

¹³⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 942; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 274.

¹³⁵⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 942.

¹³⁵⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 345

¹³⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 942.

¹³⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 205; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 274.

tarihi ile ilgili birçok kitap telif etmiştir. Ayrıca çok iyi bir şair olduğu da zikredilmektedir.¹³⁵⁸

İshak b. Huneyn yazmış olduğu en önemli eserlerden *Tarihü'l-Hikem*,¹³⁵⁹ İbnü'l-Kıftî'nin en önemli kaynağı olmuştur.¹³⁶⁰ Söz konusu kitabı vezir Kasım b. Ubeydullah'ın isteği üzerine telif ettiğini söylemektedir.¹³⁶¹ Kasım b. Ubeydullah, kitapta ilk hekimin kim olduğu ve ondan başlayarak yaşadığı zaman kadarki hekim ve filozofların kısa biyografilerini yazmasını belirtmiştir.¹³⁶² Ayrıca İbnü'n-Nedîm *Fihrist*'inde bu kitaptan bahsetmiş ve ondan iktibas etmiştir.¹³⁶³ Fuad Seyyid, bu eserin İslam tıp literatüründe yazılan ilk tıp tarih eseri olduğunu kaydetmektedir.¹³⁶⁴ İshak b. Huneyn bu eserinde tıbbın başlangıcı ve ilk hekim tartışmalarına değinerek tıbbın Mısır'da ortaya çıktığını ve ilk hekimin ise Yunanlı Asclepius olduğunun sonucuna vardığını ifade etmektedir.¹³⁶⁵

İshak b. Huneyn, babasının sahip olduğu çevre avantajını kullanarak onun gibi saray hekimi olmuş ve halife Mu'temid-Alellah (870-892) ve Mu'tazid-Billâh'ın (892-902) özel doktorluklarını yapmıştır.¹³⁶⁶ Yine saray eşrafının dostluğunu kazanarak Müktefi-Billâh (902-908) ile Mu'tazid'in veziri Kasım b. Ubeydullah'a yakın ilişki kurmuştur. Hatta vezirin sırdaşı olmuştur. Şöyle ki vezir iktidara gelecek veya gelmesini istediği adayı rahatlıkla İshak b. Huneyn ile istişare etmiştir.¹³⁶⁷

İshak b. Huneyn, hayatının son zamanlarında felç geçirmiş ve Rebiyülahir 298'de (Aralık 910) Bağdat'ta ölmüştür.¹³⁶⁸

7.1.1.2 Hubeyş b. Hasan

Talebelerinden bir başkası yeğeni Hubeyş b. Hasan el-A'sem'dir. Hubeyş, dayısı ve aynı zamanda hocası Huneyn b. İshak'ın Beytü'l-hikme'deki tercüme

¹³⁵⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 206.

¹³⁵⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 822.

¹³⁶⁰ İbn Cülcül, İshak b. Huneyn, *Tabakatü'l-Etubba ve'l-Hukema / Tarihu'l-Etubba ve'l-Felasife*, Fuad Seyyid'in yazdığı Giriş ç.

¹³⁶¹ İbn Cülcül, İshak b. Huneyn, *Tabakatü'l-Etubba ve'l-Hukema / Tarihu'l-Etubba ve'l-Felasife*, 149.

¹³⁶² İbn Cülcül, İshak b. Huneyn, *Tabakatü'l-Etubba ve'l-Hukema / Tarihu'l-Etubba ve'l-Felasife*, 149.

¹³⁶³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 822, 908.

¹³⁶⁴ İbn Cülcül, İshak b. Huneyn, *Tabakatü'l-Etubba ve'l-Hukema / Tarihu'l-Etubba ve'l-Felasife*, Fuad Seyyid'in yazdığı Giriş ç.

¹³⁶⁵ İbn Cülcül, İshak b. Huneyn, *Tabakatü'l-Etubba ve'l-Hukema / Tarihu'l-Etubba ve'l-Felasife*, 150.

¹³⁶⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 205.

¹³⁶⁷ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 66.

¹³⁶⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyânü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭbâ*, 275.

okuluyla birlikte tanınır hale gelmiştir.¹³⁶⁹ İbn Ebu Useybia, gerek tıp ilmînde gerekse tercüme tekniğinde Hubeyş'in dayısını yakından takip ettiğini, ancak onun derecesine ulaşamadığını ve Huneyn'in yeğeninin üstün zekâsını takdir etmekle birlikte çalışkanlığını yeterli bulmadığını kaydetmektedir.¹³⁷⁰ İbnü'n-Nedîm ise Huneyn'in yeğeninden övgüyle söz ettiğini, onu öne çıkardığını ve tercümelerini beğendiğini bildirmektedir.¹³⁷¹ Hatta Hubeyş'in yaptığı birçok tercümenin yanlışlıkla Huneyn'e nispet edildiği için de Huneyn'in şanslı olduğunu söylemektedir.¹³⁷² İbnü'l-Kıftî, Hubeyş'in yaptığı çalışmaların Huneyn'e ait sayılmasının nedenini iki ismin arasındaki yazı benzerliğinden kaynakladığını ve Hubeyş kelimesinin müstensihler tarafından Huneyn şeklinde okunması veya düzeltilmesi nedeniyle olduğunu ifade etmektedir.¹³⁷³ Ayrıca Brockelmann, Hubeyş'in çevirilerdeki ustalığının Huneyn'e ulaştığını ve çevirilerinin de Huneyn'in çevirilerine benzediğini söyleyerek çalışmalarının Huneyn'e nispet edilmesinin başka bir nedeninin bu olduğunu belirtmektedir.¹³⁷⁴

Hubeyş, felsefe ve tıptan birçok eser tercüme etmiştir. Ayrıca Beytü'l-hikme'de görev yaptığı ve bu görev sırasında dayısının Süryaniceye tercüme ettiği eserleri Arapçaya tercüme ettiği belirtilmektedir. Bunun yanında dayısının birçok çevirdiği eseri de tekrar tercüme etmiş veya çevirisini tamamlamıştır.¹³⁷⁵ Ayrıca Max Meyerhof, Hubeyş'in tercüme işlerinde dayısı ile ortaklık kurmuş olabileceğini ifade etmektedir.¹³⁷⁶ Zira Galen'in *Kitâbü'l-Mâ'* ve *'l-Hevâ* eserinin metnini Huneyn, şerhini ise Hubeyş Arapçaya çevirmiştir.¹³⁷⁷ Bunun yanı sıra Hubeyş, Huneyn'in bazı eserlerine eklemeler yapmıştır. Nitekim Huneyn'in *Kitâbü'l-Mesâil fi't-Tıbbi li'l-Müte'allimîn* eserine ilave yazmıştır.¹³⁷⁸ İbn Ebu Useybia'nın belirttiğine göre söz konusu eseri Huneyn'in planı ile fişlemesini yapmış ve müsveddelerde yazmıştır. Hayatta iken bunların ancak bir kısmını temize çekebilmiştir. Onun ölümünden sonra ise Hubeyş bunları bir araya getirip onlara birtakım eklemelerde bulunarak literatüre kazandırmıştır.¹³⁷⁹ Yine Hubeyş, *Kitabü İslâhi'l-edviyeti'l-müşhile*, *Kitabü'l-Ağziye*,

¹³⁶⁹ İbnü'l-İbri, *Tarihi muhtasarü'd-düvel*, 145.

¹³⁷⁰ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 276.

¹³⁷¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 940.

¹³⁷² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 918.

¹³⁷³ İbnü'l-Kıftî, *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 136.

¹³⁷⁴ Carl Brockelmann (1375/1956), *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, I-IV, Arapçaya trc. Ramazan Abdüttevab, es-Seyyid Ya'kub Bekir, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1975, IV, 117.

¹³⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 350, 351, 352.

¹³⁷⁶ Huneyn B. İshak, *Aṣara Makalât fi'l-'Ayn*, Giriş, Max Meyerhof, 17.

¹³⁷⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 914.

¹³⁷⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 932.

¹³⁷⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-eṭṭbâ*, 271.

*Kitab fi'l-istiska, Makale fi'n-nabz*¹³⁸⁰ ile göz çizimleriyle donatmış olduğu göz hastalığı ile ilgili olan *Ta'rîfû emrâzi'l-'ayn*'i telif etmiştir.¹³⁸¹ Hubeyş'in, tıbbı ve farmakolojiye dair bu telif eserlerin dışında Galen'e ait yirmi beş eseri çevirdiği kaydedilmektedir.¹³⁸² Ayrıca Hipokrat'ın eserlerinden de çeviriler yapmıştır.¹³⁸³ Hubeyş'in bu çalışmaları dayısı Huneyn'in hem övgüsüne hem de yergisine nail olmuştur. Nitekim Huneyn risalesinde *el-Nabz* adlı eserin Süryaniceden Arapçaya tercüme eden Hubeyş'ten şöyle bahsetmektedir; “*Hubeyş yapısı gereği kavrayış sahibidir ve benim yöntemimi takip etmeye çalışmaktadır. Fakat yine yapısı gereği titiz olduğunu sanmıyorum.*”¹³⁸⁴ Hubeyş'in, bahsetmiş olduğumuz çevirilerden oldukça gelir elde ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Yahya b. Ebu Mansûr oğullarının ayda 500 dinar tercüme ücreti desteği sağladığı grubun içerisindeydi.¹³⁸⁵

7.1.1.3 İsa b. Yahya

Huney b. İshak'ın yetiştirmiş olduğu önemli çevirmen ve hekimlerden biri de İsa b. Yahya b. İbrahim'dir. Yunanca tıp literatüründen Arapçaya iyi çeviriler gerçekleştirmiştir. Ayrıca tercümeleri dışında da kendisinin telif kitapları olduğundan söz edilmektedir.¹³⁸⁶ Huneyn onun yaptığı tercümeleri takdir etmiş ve onu çeviri ekibinde görevlendirmiştir.¹³⁸⁷ Hipokrat'ın yeminini Yunancadan Arapçaya Ahdi Hipokrat olarak bir makale halinde çevirmiştir.¹³⁸⁸

7.1.1.4 İsa b. Ali

Bir başka öğrencisi olan İsa b. Ali, iyi bir tabip olup aynı zamanda felsefeyle de ilgilenmekteydi. Huneyn'in en iyi öğrencilerden olduğu kaydedilmektedir. Mu'temid-Alallah'ın özel doktorluğunu yapmıştır.¹³⁸⁹ Bunun yanında *Kitâbü'l-Menâfi'illeti Tüstefâdü min A'zâ'i'l-Hayevân* adlı bir eser de telif etmiştir.¹³⁹⁰

¹³⁸⁰ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi'tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 276.

¹³⁸¹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, IV, 16.

¹³⁸² Kutluer, İhsan, *Hubeyş b. Hasan*, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998, XVIII, 267-268.

¹³⁸³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 914.

¹³⁸⁴ Huneyn b. İshak, *Risale*, 17.

¹³⁸⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 790.

¹³⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 940.

¹³⁸⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi'tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 279.

¹³⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 914.

¹³⁸⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi'tabağâtî'l-eṭṭbâ*, 277.

¹³⁹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 938.

7.1.1.5 Diğer Talebeleri

Huneyn'in yukarıda bahsetmiş olduğumuz talebelerinin dışında Musa b. Hâlid¹³⁹¹, Ebu Yakub Osman ed-Dımaşkî¹³⁹², Stephan b. Basil¹³⁹³ gibi talebeleri de vardı.

¹³⁹¹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭibbâ*,, 281

¹³⁹² İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭibbâ*,282

¹³⁹³ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabağâtî'l-eṭṭibbâ*, 281

8. DİL, YAZI VE EDEBİYAT

Hîre şehrinin yapısı gereği söz sanatları şiir ve edebiyat ile bunların yazıya geçirilmesi konusunda dikkate değer bir şöhrete sahiptir. Ayrıca Arapça filoloji konusunda etkin bir katkısı olmuştur. Bu bölümde bu konuları ele alacağız.

8.1 DİL

8.1.1 Harun b. el-Haik

Kûfe dil ekolüne gramer ve lügat alanında katkı verenler arasında Hîrelilerin olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan Kûfe dil mektebinde önemli işler yapan İbnû'l-Haik olarak anılan ve asıl ismi Harun olan dil bilimci öne çıkmaktadır.¹³⁹⁴ Nesebi Hîre'nin Yahudîlerine dayanmaktadır.¹³⁹⁵ İbnû'l-Haik, Kûfe ekolünün önemli isimlerinden biri olan ve Sa'leb olarak bilinen Ebû Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr (Seyyâr) eş-Şeybânî'nin (ö. 291/904) en gözde takipçilerindendir. İbnû'l-Haik'in, Sa'leb'in talebesi olup onun nezdinde itibarı olan ve nahivde Kûfe metodunu iyi bilen bir kişi olduğu ifade edilmektedir.¹³⁹⁶ İbnû'l-Kıftî (ö. 646/1248), İbnû'l-Haik'ın Sa'leb'den nakiller yaptığını ve kendisinin de katkılar yaparak bu ilimde sivrildiğini belirtmektedir. Ayrıca bu alanda çok önemli bir seviyeye ulaştığını ve dönemindeki filologların ona büyük değer biçtiğini zikretmektedir.¹³⁹⁷ İbnû'l-Haik, Sa'leb'in en güvendiği talebeleri arasında olmalı ki vezir Ebû'l Kasım b. Abdullah, vezirlik makamına geldiğinde ortaya çıkan dil bilimi ile ilgili bir meselenin çözüme kavuşması için İbnû'l-Haik'i görevlendirerek vezirin huzuruna göndermiştir.¹³⁹⁸ Vezir Ebû'l-Kasım'ın huzurunda Zeccac ile nahivle alakalı bir meselede tartışmışlardır. Bu tartışmayı kazanan İbnû'l-Haik, vezirin takdirini kazanmıştır.¹³⁹⁹ Ancak İbnû'l-Haik, Arap dili ve edebiyatı alimi Müberred'le (ö. 286/900) yaptığı münazaralarıyla tanınmış ve şöhrete kavuşmuştur. Rivayete göre bir gün Müberred'le yaptığı münazara sonrasında, Müberred ona, “*Ben sendeki idrak kabiliyetini fark ediyorum,*

¹³⁹⁴ İbnû'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 236.

¹³⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba*, VI, 2762; İbnû'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 236.

¹³⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba*, VI, 2762.

¹³⁹⁷ İbnû'l-Kıftî, Ebû'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim (646/1248), *İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat*, I-IV, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire; Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut, 1982, III, 359.

¹³⁹⁸ Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî (ö. 379/989), *Tabağâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Maârif, Kahire, ty., 151.

¹³⁹⁹ Zübeydî, *Tabağâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, 152.

böbürlenme!” demiştir. İbnü’l-Hâik ise ona “Ey Ebû’l-Abbas! Allah iyiliğini versin, bu bizim ekmeğimiz ve geçim kaynağımızdır.” cevabını vermesi üzerine Müberred ona “Ekmeğin ve geçim yolun bu ise böbürlen, öyleyse böbürlen!” demiştir.¹⁴⁰⁰ Yine İbnü’l-Haik, Basra’da bir filolog ona gramer konusunda bir mesele sormuş o da Kûfe ekolüne göre cevap vermiştir. Soran kişi dil bilimci olmasına rağmen İbnü’l-Haik’in yanlış yaptığını söylemiştir. Bundan ötürü İbnü’l-Haik onu cezalandırarak sopayla vurmıştır. Vurduğu kişi ondan şikayetçi olmuş ve emiru’l-şurta, İbnü’l-Haik’i cezalandırmış ve akabinde hapse atmıştır.¹⁴⁰¹

İbnü’l-Haik’in eserlerine gelince *Kitâbü’l-İlel fi’n-Nahv* ve *Kitâbü’l-Garîbi’l-Hâşimî* olarak zikredilmiştir.¹⁴⁰² İbnü’n-Nedîm, *Kitâbü’l-İlel fi’n-Nahv* adlı eserinin bir kısmını gördüğünü ifade etmektedir.¹⁴⁰³

8.2 YAZI

Arap harflerinin teşekkülü Hîre’de gerçekleştiği, onlara Hîrî hattı denildiği ve sonradan Kûfî hattı olarak değiştiği ifade edilmektedir.¹⁴⁰⁴ Nitekim Arap yazısı Hîre’de ortaya çıkmış burada yeni bir gelişme safhası geçirerek geometrik, düzenli, dik ve yatay çizgilerin hâkim olduğu bir form kazanmıştır. Bu üslup Kûfî yazının ilk şekli olarak kabul edilir. İslam’dan önce Kûfî yazı, Hîre şehrine nispetle Hîrî yazı olarak bilinmektedir.¹⁴⁰⁵

Hîre’de Arap yazısının merkezi olarak addedilmektedir. Nitekim Sa’d b. Malik Ebi el-Murakkaş, çocuğunu yazı öğrenmesi için Hîre’ye göndermiştir.¹⁴⁰⁶ Yine Nu’mân b. Münzir oğlunu yazı öğrenmesi için Zeyd b. Adî’nin evine göndermiştir.¹⁴⁰⁷ I. Nu’mân’ın katiplerinden olan Hammad, Zeyd Eyyüb’ün evinde yazı öğrenmiştir.¹⁴⁰⁸ Bu örnekler Hîre şehrinde İslam tarihinin başlangıç arifesinde yazının yaygınlığını göstermeleri açısından önem arz etmektedir. Yine daha önce ifade ettiğimiz gibi

¹⁴⁰⁰ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 236.

¹⁴⁰¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdeba*, VI, 2762.

¹⁴⁰² Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdeba*, VI, 2762.

¹⁴⁰³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 236.

¹⁴⁰⁴ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 634.

¹⁴⁰⁵ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I, 633.

¹⁴⁰⁶ Luvis Şeyho, *en-Nasrâniyye ve âdâbuha beyne ‘Arabi’l-câhiliyye*, I, 250.

¹⁴⁰⁷ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, III, S. 1061. (MEB neşri)

¹⁴⁰⁸ Ebû’l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, II, 395.

mabetlerinde Arap yazısı dersleri verilmiştir. Böylece şehir İslam medeniyetinin bir ögesi olduğunda bu birikimini İslam medeniyetine aktarmıştır.

İslam öncesi dönemde Hîrelilerin yazı alanındaki birikimleri İslam döneminde yazının yaygınlaşması ve yazılı kayıt kültürünün oluşmasında önemli rol oynamıştır. Hîrelilerin hem okuma yazma öğreticiliği hem de katiplik yaptıkları kaynaklarımızda geçmektedir. Nitekim fıkıh, hadis ve kıraat alimi Abdurrahman İbn Ebi Leyla'nın (ö. 83/702), Hîreli bir Hristiyan'a 70 dirhem karşılığında bir Mushaf istinsah ettirdiği kaydedilmektedir.¹⁴⁰⁹ Yine ünlü sahâbî ve aşere-i mübeşşereden Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Hîre'den bir kişiye Mushaf yazmasını sipariş etmiş ve bunun karşılığında 60 dirhem ödeme yapmıştır.¹⁴¹⁰ Sadece bu iki kişi Hîrelilere Mushaf yazdırmamış bilakis daha birçok kişi yazdırmıştır. Hata Hîrelilerin Mushaf istinsahıyla ilgili sektörde çok ilerledikleri ve bunun fıkhi bir mesele halini aldığı belirtilmiştir. Zira Hîrelilerin fazlaca Mushaf istinsah ettiği belirtilerek bu durum imam Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) sorulmuştur. Ahmed b. Hanbel, o dönemde Hîrelilerin Mushaf istinsah etmelerinin nedenini onların dışında yazabilenlerin az olmasına bağlamıştır.¹⁴¹¹ Hîrelilerin yazı işlerindeki kabiliyetlerinden ötürü Hz. Ömer bir kâtip istihdam etmek isteyince bu iş için en uygun ve bunlardan daha iyi kâtip bulunamayacağı belirtilerek Hîreli iki genç önerilmiştir. Ancak Hz. Ömer, bu öneriye sıcak bakmamıştır.¹⁴¹² Yine Hîrelilerin bu istidadının öğreticiliğine de soyulmuşlardır. Nitekim Hîreli Cufeyne, Sa'd b. Malik'in sütannesinin eşidir ve Medine halkına yazı ve hesap işlemleri alanında öğreticilik yapmıştır.¹⁴¹³

Tarihi olayların yazıyla kaydedilmesi ve Hîrelilerin buna öncülük yaptığını göstermesi açısından Ubeyd b. Şeriyye örnek gösterilebilir. Emevîlerin ilk halifesi Muaviye (661-680), Irak bölgesine gittiğinde Hîre'de bulunan Ubeyd b. Şeriyye ile görüşmüştür.¹⁴¹⁴ Onun Muaviye'ye müsamerelik yaptığı ve eski Arap hikayelerini Muaviye'ye anlattığı nakledilmektedir.¹⁴¹⁵ İbnü'n-Nedîm, Muaviye'nin ona tarihi olaylar, Arapların geçmişi ve kralların biyografileri ile dillerin ortaya çıkışı ve

¹⁴⁰⁹ Abdurrezzak, *Musannef*, VIII, 114.

¹⁴¹⁰ İbn b. Ebî Dâvûd (316/92) *Kitâbü'l-mesâhif: Kur'an'ın kitaplaşması*, trc. Abdülkadir Karakuş, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2022, 160.

¹⁴¹¹ Ebû Tâhir, Sadreddin Ahmed b. Muhammed b. Silefi (576/1180), *Cüz'ün bi İntihaâb Ebu Tahir es-Silefi*, Şamile nüshası, 5.

¹⁴¹² İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, V, 259.

¹⁴¹³ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*, II, 294.

¹⁴¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVIII, 202.

¹⁴¹⁵ İbn Hişâm, *Kitâbü't-tican fi müluki himyer*, 219.

insanların bölgelere yayılması hakkında sorular sorduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Muaviye, anlattıklarının yazılmasını ve ona nispet edilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Ubeyd b. Şerîyye, iki kitap telif etmiş bunlardan ilki *Kitâbü'l-Mülûk ve Ahbârî'l-Mâzîn* diğeri ise *Kitâbü'l-Emsâl* adlı eserdir.¹⁴¹⁶ İlki İbn Hişam'ın *Kitâbü't-Tican fî Müluki Himyer* eseriyle birlikte *Ahbaru Ubeyd b. Şerîyye el-Curmuhi fî Ahbarî'l-Yemen* başlığı altında basılmıştır.¹⁴¹⁷ Mesûdî'nin aktardığına göre söz konusu kitap yaşadığı döneme kadar ulaşmış bilinen kitaptır.¹⁴¹⁸ Yine Mesûdî'ye göre Himyer ve Kehlan ile ilgili tarihi bilgiler, çok uzun zaman geçmiş olmasına rağmen bu kitapla aktarılmış ve bunları aktaran Ubeyd b. Şerîyye, bu bilgileri Hîre halkından almıştır.¹⁴¹⁹ İbnü'n-Nedîm, ayrıca Ubeyd b. Şerîyye'nin, el-Keyyis en-Nemîrî ve oğlu Zeyd b. el-Keyyis, el-Lesîn el-Cürhümî ve Abdüvüddin el-Cürhümî adlı kişilerden rivayet aldığını kaydetmektedir.¹⁴²⁰ Câhiz, Ubeyd b. Şerîyye'nin Araplar arasında ilk kitap tasnif eden kişi olduğunu söylemektedir.¹⁴²¹ Tüm bunların yanı sıra Mesûdî, İslâm öncesi Yemen hükümdarlarının kronolojik sıralamasını Ubeyd b. Şerîyye'den aktarmıştır.¹⁴²²

İbn Hişam, Ubeyd b. Şerîyye'nin muhadrûndan olduğunu, dahası Dahis savaşını idrak ettiğini ve Muaviye zamanına kadar yaşadığını ifade etmektedir.¹⁴²³ İbn Hamdun, onun 220 yıl yaşadığını kaydetmektedir.¹⁴²⁴ İbn Asâkir ise 300 yıl yaşadığını yazmaktadır.¹⁴²⁵ Yâkût el-Hamevî, Ubeyd b. Şerîyye'nin Abdülmelik b. Mervân'ın dönemine kadar yaşadığını zikretmektedir.¹⁴²⁶ Ziriklî, Ubeyd b. Şerîyye'nin yaklaşık hicrî 67 (686) tarihinde vefat ettiğini ifade etmektedir.¹⁴²⁷

Ubeyd b. Şerîyye'den başka Hîre'nin yazı geleneğinden faydalananlar arasında İbn İshak örnek gösterilebilir. Zira İbn Sa'd, İbn İshak'ın *Meğâzî*'sini Ebu Ca'fer'in isteği üzerine Hîre'de telif ettiğini kaydetmektedir.¹⁴²⁸ İbn Kuteybe de İbn İshak'ın meğazisini Hîre'de yazdığını ifade etmektedir.¹⁴²⁹ Ayrıca İbn İshak Hîre'ye yerleşmiş,

¹⁴¹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282.

¹⁴¹⁷ İbn Hişam, *Kitâbü't-tican fî müluki himyer*, 323; Ziriklî, *el- 'Alâm*, IV, 189.

¹⁴¹⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 201.

¹⁴¹⁹ Mes'ûdî, *Tenbih ve'l-İşraf*, 102.

¹⁴²⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282.

¹⁴²¹ Câhiz, *el-Hayevân*, VII, 467.

¹⁴²² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 67.

¹⁴²³ İbn Hişam, *Kitâbü't-tican fî müluki himyer*, , 219.

¹⁴²⁴ İbn Hamdun, *Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, VI, 34.

¹⁴²⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVIII, 202.

¹⁴²⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba*, IV, 1583.

¹⁴²⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 189.

¹⁴²⁸ İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübrâ*, VII, 592.

¹⁴²⁹ İbn Kuteybe, *el-Ma'rîf*, 492.

orada Kureyşli bir kişi için kâtip aranmış ve Ziyad el-Bekkeî gelince de ona yazma görevini vermiştir.¹⁴³⁰

Hîreli yazarlardan biri de Ebû's-Şemh'tir. Ebû's-Şemh Hîre'nin kırsalında bedevî bir hayat ile yaşamını sürdürmüş ve nihayet Hîre'ye yerleşmiştir. Hîre'nin yazı kültüründen etkilenecek deve hakkındaki bilgilerini *Kitâbü'l-İbil* ismiyle bir eser telif etmiştir.¹⁴³¹

¹⁴³⁰ Hatib Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 499.

¹⁴³¹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 148.

8.3ŞİİR VE ŞAİRLER

Bilindiği gibi İslam öncesi ve ilk dönem İslam tarihi Arap kültüründe söz sanatları önemli bir yer teşkil etmektedir. Bilhassa şiir bunların arasında en önemli söz sanatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Cahiliye döneminde şiir Cahiliye Arap'ının en önemli müktesebatıdır. Tarihi, kültürü, bilgi birikimi, dil kullanım becerisi, örf ve âdet ile gelenek ve göreneklerinin ihtiva eden belleği oluşturmaktadır.¹⁴³² Bunu en iyi ifade edenlerden biri olan İbn Haldûn bu konuda şöyle söylemektedir: *Araplar şiire son derece düşkündür ve Araplar arasında şiir, (kelimeleri ve beyitleri açısından) sahip olduğu bu uyum ve ahenk nedeniyle başka hiçbir sanatın sahip olmadığı özel bir yere ve üstünlüğe sahiptir. Diğer taraftan Araplar şiire hem tarihlerini, hikmetli sözlerini ve üstünlüklerini kayıt altına alıp naklettikleri bir divan görevi yüklemişler, hem de şiiri manaları en güzel şekilde ve en belagatli üsluplarla ifade etme yeteneklerinin bir aracı olarak kullanmışlardır. Evet, onlar bu hal üzere devam edip gitmişlerdir.*¹⁴³³ Bu durum Hîre şehri içinde geçerlidir. Sosyal hayatın en önemli dinamiği olup şiir ve şair etkin bir rol oynamıştır. Şair bazen bir diplomat ve mütercim bazen kral bazen de bir kabile temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Adî b. Zeyd, daha önce ifade ettiğimiz gibi Sâsânî sarayında mütercimlik yapmış ve bir diplomat olarak Bizans'a gitmiştir. Şair Ebu Davûd el-İyadî, Hîre krallarına nedimlik yapmıştır.¹⁴³⁴ Bir başkası Hîreli şair Lakît b. Ya'mur el-İyadî, kistrâya tercümanlık yapmış ve Sâsânîlerin İyad kabilesine yapacağı baskını haber vererek önemli bir istihbarat bilgisi vermiştir.¹⁴³⁵ Şair olan İyâs b. Kabîsa, 602-611 yılları arasında Sâsânîler tarafından Hîre'ye vali olarak atanmış ve Hîre kralı olarak vazifesini tevdi etmiştir.¹⁴³⁶ Bunların arasında Hîre ile Gâssânî sarayları arasında mekik dokuyan şair Nabîga, kabileler arası anlaşmazlıkları çözmede etkin rol üstlenerek

¹⁴³² İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), *Cahiliye ve İslamın İlk Dönemlerinde Suikasta Uğrayanlar Kitabı: Kitâbü Esmâ'i'l-Muğtâlin mine'l-Eşrâf*, trc. Mehmet Mahfuz Söylemez, Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2023, M. Mahfuz Söylemez'in yazdığı mukaddime, 20.

¹⁴³³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 593.

¹⁴³⁴ Ebû'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XVI, 263.

¹⁴³⁵ Ebû Zekeriyâ el-Hatîb Yahyâ b. Ali b. Muhammed Tebrizi (ö.502/1109), *Şerhu'l-kasaidi'l-'aşr*, İdaretü't-Tıbaati'l-Müniriyye, 1352, 272.

¹⁴³⁶ İbn Abdürabbih, *İkdü'l-ferid*, III, 348.

saygın bir kimse konumuna yükselmiştir.¹⁴³⁷ Tüm bunlardan şairin üstlendiği pozisyon toplumsal hayatın en üst konumunda yer aldığı anlaşılmaktadır.

Hîre şehri İslam öncesi ve İslam tarihinin ilk döneminde Arap şiir merkezi haline gelmiştir. Arap şiir tarihinde dönüm noktası olmuştur. Şair ve edipler maharetlerini göstermek için adeta akın etmişlerdir.¹⁴³⁸ Nitekim o dönemde bir şair kralların veya ileri gelenlerin desteğine muhtaçtır. Zira saray servet ve nam-u şan kaynağı idi. Şairliğe intisap seçkin ve nüfuzlu kişilere methiye dizmek, kaside sunmak ve onları abartılı ve özgün ifadelerle göklere çıkarmaktan geçmektedir.¹⁴³⁹ Ayrıca şiire ilgi duyacak ve şairlere ilgi gösterecek nüfuz sahibi ekâbir rical ve zengin tüccarların varlığı şiir ve edebiyatın gelişmesinde şüphesiz payı vardır. Nitekim Hîre şehrinin edebî merkez haline gelmesini sağlayan en önemli faktörlerden biri sahip olduğu müreffeh hayattır. Bunun yanı sıra medenileşmenin getirdiği şiire duyarlılık ve ilgi şaire teveccühü sağlamaktadır. Sahip olduğu zenginlik sayesinde insanlar entelektüel uğraş olan şiire yönelmesine imkân sağlamıştır.¹⁴⁴⁰

Hîre krallarının şairleri destekleyip himaye etmesi Hîre şehri döneminin şiir ve edebiyat merkezi haline gelmiştir. Burada Adî b. Zeyd (ö. 600) ve Munahhal el-Yeşkurî (ö.580) gibi şairlerin yetişmesi ve Hz. Peygamber'in şairi olarak tanınan sahâbî Hassân b. Sâbit (ö. 60/680), Câhiliye devrinin tanınmış Arap şairi ve muallaka sahibi İmru'ülkays (ö.540), Câhiliye dönemi meşhur ve muallaka sahibi şair en-Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604) yine İslam öncesi dönemde tanınmış ve muallaka sahibi şair A'şâ el-Ekber (ö. 7/629) gibi şairlerin uğrak yeri olmuştur. Hîre şehri adet Arap şiirinin membaı haline gelmiştir.¹⁴⁴¹ Böylece hem Hîre'de yetişen şairler hem de Hîre gelen şairlerin diyalektiği sonucunda oluşan Arap şiiri merhalesine, literatürde Hîre dönemi Arap şiiri olarak yer edinmiştir.¹⁴⁴² Buraya Arabistan'ın muhtelif yerlerinden gelen şairler alışık oldukları kabile şairi profilini aşmış ulusal şair haline gelmişlerdir.¹⁴⁴³ Zira kozmopolit şehir olan Hîre birçok millet ve kabileyi barındırmaktadır. Dolayısıyla şiar artık

¹⁴³⁷ Tülücü, Süleyman, "*Nâbîga ez-Zübyânî*," TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997, XXXII, 262.

¹⁴³⁸ Sa'id el-Ğânemî, *Yenâbiu'l-Lügâti'l-ûlâ*, Kelimetu li't-tercüme, 2008, 299.

¹⁴³⁹ İnalçık, Halil, *Şair ve Patron; Patrimonial Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İncele*, Doğubatu Yayınları, İstanbul, 2018, 8, 11.

¹⁴⁴⁰ Ali Cündî, *Fî tarihi'l-edebi'l-cahili*, Mektebetu Dâri't-Tûras, Kahire, 1991, 82.

¹⁴⁴¹ Abdülfettah Abdülmuhsin Şatti, *Şuarau İmareti'l-Hire fi'l-asri'l-cahili*, Daru Kuba, Kahire, 1998, 368.

¹⁴⁴² Sa'id el-Ğânemî, *Yenâbiu'l-Lügâti'l-ûlâ*, 299.

¹⁴⁴³ Sa'id el-Ğânemî, *Yenâbiu'l-Lügâti'l-ûlâ*, 275.

şairlerini sadece bir kabileye değil bu farklı halkı muhatap alarak söylemek durumundadır. Daha önce bir kabile liderine kaside okuyan şair burada bir krala kaside okuyacaktır. Bundan dolayı şair üslup, konu ve dil açısından yeni bir jargon ortaya koymalıdır. Böylece şiir içerik ve üslup açısından bir zenginleşme yaşamıştır.¹⁴⁴⁴ Dolayısıyla şair belli bir toplumda egemen olan kültür çevresi ile sosyal ilişkiler çerçevesinde şiirlerini icra ederler. Ayrıca birçok şair birbirini etkilemesi söz konusudur. Hîre’de Sâsânî kültürünün izleri de bulunmaktadır. Hem dil hem biçim olarak şairler bundan etkilenmişlerdir.¹⁴⁴⁵ Tüm bunların neticesinde şairlerin inşa ettikleri şiirin edebi değerini ve entelektüel yetkinliğini ve Hîre şiir sanatının mahiyeti oluşmuştur. Dilden üsluba, türden konuya kadar yeni bir boyut kazanmıştır.

Az önce ifade ettiğimiz üzere Hîre şehri şairler tarafından rağbet görülmüş ve birçok şaire ev sahipliği yapmıştır. Şairler buraya gelmesini sağlayan faktörlerin başında kuşkusuz kralların taltifleridir. Zira kral tarafından kabul görülen ve kralın iltifatına nail olan şair kabilesini de onurlandırmış olmaktadır. Şairin vesilesi ile kabile adeta karılın sarayında ve sofrasında oturmuş addedilmektedir. Filvaki bütün kabileler krallar tarafından tanınmak, onun nezdinde değer görmek ve sarayında temsil edilmek arzusunda.¹⁴⁴⁶ Bununla birlikte şair de kral huzurunda kabilesiyle övünmek istemektedir. Bunun en güzel örneği şair Amr b. Kulsûm (ö. 584 veya 600) göstermektedir. Hîre kralı Amr b. Hind’e karşı söylediği kasideler hem kabilesiyle övünmüş ve kabilesiyle kralı tehdit etmiştir.¹⁴⁴⁷

Şairlerin Hîre’ye geliş sebeplerinden biri de kabilelerini savunma ve temsil etmektir. Zira o dönemde şairler kabilenin sözcüleriydi. Kabilenin tavırlarını, duruşlarını, siyasi kararlarını ve tezlerini kendi ifadelerine dökerek kamuoyuna sunarlardı.¹⁴⁴⁸ Bunun örneğini genç yaşta kabilesi adına Hîre Hükümdarı III. Nu‘mân’a gönderilen elçi heyeti içinde yer şair Lebîd b. Rabîa el-‘Âmirî (ö. 40/660) ile şair Rabî‘ b. Ziyâd el-‘Absî göstermektedirler. Bu iki şair Nu‘mân’ın meclisinde kabilelerini karşılıklı olarak savunmuşlardır. Şöyle ki Rabî‘ b. Ziyâd III. Nu‘mân’ın nedimi ve ‘Abs

¹⁴⁴⁴ Abdülfettah Abdülmuhsin Şatti, *Şuarau İmâreti'l-Hire fi'l-asri'l-cahili*, 434.

¹⁴⁴⁵ Abdulvahap ‘Azzâm, *es-Selât beyne'l-Arab ve'l-Furs ve Âdâbihimâ fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm*, Müesseset Hendâvî li't-Ta’lîm ve’s-Sekâfe, Kahire, 2012, 31-32; Abdülfettah Abdülmuhsin Şatti, *Şuarau İmâreti'l-Hire fi'l-asri'l-cahili*, 443.

¹⁴⁴⁶ İbn Habîb, *Kitâbü Esmâ’i'l-Muğtâlîn mine'l-Eşrâf*, M. Mahfuz Söylemez’in yazdığı mukaddime, 27.

¹⁴⁴⁷ Şevkî Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, I, 204

¹⁴⁴⁸ İbn Habîb, *Câhiliyye ve İslâmın İlk Dönemlerinde Suikasta Uğrayanlar Kitabı*, M. Mahfuz Söylemez’in yazdığı mukaddime, 29.

kabilesindendir. O zamanda ‘Abs kabilesi Benî ‘Âmir kabilesiyle düşmandı. Rabî‘ Nu‘mân’ın meclisinde kabilesini överken diğer kabileyi ağır bir şekilde yermektedir. Yaptığı yergilerle Nu‘mân’ı etkilemiş ve onun Benî ‘Âmir kabilesine karşı menşi bir tutuma itmiştir. O sırada Beni ‘Âmir’den bir grup gelip Nu‘mân bir talepte bulundular ve Rabî‘ buna karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Beni ‘Âmir’den genç ve yetenekli şair Lebîd b. Rabîa, okuduğu şiirle kralı ve beraberindekileri etkilemiş ve Nu‘mân’ın nedimi Rebî‘ kovmasını sağlamıştır. Dahası Nu‘mân’ı kabilesi Benî ‘Âmir aleyhine tahrik etmiş olan şair Rebî‘ b. Ziyâd’a yönelttiği yergisiyle hükümdarın görüşlerinin kabilesi lehine değişmesini sağlamıştır.¹⁴⁴⁹ Böylece şairin kendi kabilesinin diğer kabileden ne kadar üstün olduğunu dile getirirken, diğer kabilenin onuruna ne kadar zarar verdiğini görmekteyiz. Yine şairler, kendi kabilelerinden esir düşmüş olanların serbest bırakılması için temsilci sıfatıyla Hîre krallarının huzuruna çıkmışlardır. Bunlardan el-Musakkib el-‘Abdî, kendi kabilesi ‘Abdî-Kays, Hîrelilerle girdiği mücadele sonucunda kabilenin birçok ferdi esir düşmüştür. Esirleri kurtarma görevi için temsilci seçilen şair Musakkib, Hîre kralı Kâbûs b. Münzir’in huzuruna çıkmıştır. İlk olarak kralın hoşuna gidecek şekilde onun kahramanlıklarını, yüceliğini, cömertliğini, azametini ve merhametini gündeme getiren methiyeler dizmiştir. Kralın hoşnutluğunu sağladıktan sonra da esirleri bırakmasını dilemiştir.¹⁴⁵⁰ Böylece şair söz sanatlarını icra ederek savaşla kurtarmayacakları esirlerin serbest bırakılmasını sağlamıştır.

Şairler için Hîre şehrinin bir cazibe olmasını sağlayan en önemli faktörlerin başında içkisi ve şarkıcıları gelmektedir. Birçok şair Hîre’nin içkisini içmek ve şarkıcılarını dinlemek için akın etmişlerdir. Munahhal el-Yeşkurî, Hîrenin içkisinden içerken ve şarkıcılarını dinlerken aynı zamanda ipek elbise içerisinde raks eden kızları izlerken tematu‘usunu nağmelerle dile getirmiştir.¹⁴⁵¹ Yine Câhiye şairi Amr el-İtnâbe, Hîre’de def çalıp şarkılar söyleyen kızlardan terennüm etmektedir.¹⁴⁵² Bu şairler hem bu eğlence ortamı içerisinde keyfine bakarken hem de kendisi de ambiyansa uygun vezindeki şiirini çalgı eşliğinde ince nağmelerle icra etmektedirler.¹⁴⁵³

¹⁴⁴⁹ Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009), *Cemheretü’l-emsâl*, I-II Daru’l-Fikri, Beyrut, ty. II, 117.

¹⁴⁵⁰ Mufaddal ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, 151.

¹⁴⁵¹ Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (ö. 216/831) *el-Asma’iyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü’l-Ma’ârif, Mısır, 1993, 60.

¹⁴⁵² İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889) *‘Uyûnü’l-ahbâr*, I-IV, Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1418, I, 280.

¹⁴⁵³ Abdülfettah Abdülmuhsin Şatti, *Şuarau İmareti’l-Hire fi’l-asri’l-cahili*, 421.

Hassân b. Sâbit, Hîre'nin kralı III. Nu'mân'ın sarayın gitmiştir. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Hîre krallarının şairleri karşılama yöntemleri hakkında önemli detaylar aktarmaktadır. Rivayete göre, Hassân b. Sâbit, Hîre'ye doğru yola çıktığında yol üzerinde bir kişiyle karşılaşır. Bu kişi, Hassân'a bazı tavsiye ve önerilerde bulunur. Şöyle ki *“Eğer ona gidersen, bir ay boyunca haber almadan kendi haline bırakılırsın. Belki bir sonraki ayın başında seni hatırlar ve arar. Ancak birkaç meseleyle ilgilendikten sonra yeniden unutulursun. Yine de şansın yaver giderse, bir gün seninle yalnız kalmana izin verir ve eğer seni beğenirse, büyük bir mükafat kazanırsın. O an geldiğinde, elinden geldiğince yanında kalmaya çalış.”*¹⁴⁵⁴ Ebû Zeyd el-Kureşî de bu önerilerden söz ettikten sonra Hassân'a tavsiye edilen başka uyarıları aktarmıştır. Buna göre *“Onun yanında insanlarla karşılaşacaksın, senden bir şeyler söylemeni isteyecekler; ancak o sana emretmeden söyleme. Eğer sana emrederse, söyle. Sana daha fazlasını söylemeni isterse, ancak o sana tekrar istekte bulunursa daha fazla söyle. Bunu yaptığında, onun ödülünü ve sana vereceğini bekle. Zira bu, onun durumunu anlamak gereken bir şeydir.”*¹⁴⁵⁵ Bu önerileri dikkate alan Hassân, Nu'mân'ın yanına gittiği, ona şiirlerini okuduğunu ve ardından oradan ayrıldığını, ona gidip gelmeye devam ettiğini, şiirleri karşılığında onu ödüllendirip onurlandığını ifade etmektedir.¹⁴⁵⁶

Buradan Hîre'ye giden birçok şairin olduğunu ve bu giden şairlerin belli bir programla kralın huzuruna çıktıklarını anlamaktayız. Yine buradan kral bir şairi huzuruna kabul etmeden önce hakkında genel bilgi elde ederek ön elemeye tabi tuttuğu ortaya çıkmaktadır. Dahası şairler belli bir sözlü mülakata tabi tutulmaktadır. Bu önerileri göz önünde bulduran Hassân b. Sâbit, bu girişimi başarıyla tamamlayarak Nu'mân'ın sofrasında yemek yemiş, ona nedimlik yapmış ve ondan büyük caize almıştır.¹⁴⁵⁷

Hîre şiir sanatından bahsederken Hîre kralları ile şairler arasındaki ilişki değinmek gerekmektedir. Zira söz konusu ilişki çok değişkenlik ve tutarsızlık arz etmektedir. Bazen krallar şairleri en yakınında tutmuş, musâhibi, özel yaşamına ortak, sırdaşı, danışmanı ve nedimi olarak istihdam etmiş ve hatta krallığın içerisinde nedimlik

¹⁴⁵⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, XI, 26.

¹⁴⁵⁵ Ebû Zeyd el-Kureşî, Muhammed b. Ebî Hattâb (ö.170/787), *Cemheretü eş'âri'l-Arab*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, Dâru Nehdati Mısır, Mısır, 1972, 74.

¹⁴⁵⁶ Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab*, 74.

¹⁴⁵⁷ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, XI, 26.

müessesesi ihdas edilmiştir. Bun karşılığında şairler kralın şöhret ve prestijini yükseltmek için çeşitli methiyeler dizmişlerdir. Bazen de şairleri en ağır bir şekilde Hîre krallarını hicvetmişlerdir. Ayrıca kabilelerini savunan şairler kralları tehdit etme cesaretinde bulunmuşlardır. Böylece de şairleri en ağır bir şekilde cezalandırmışlardır.

Her şairin Hîre kralları ile ilgili farklı bir bağ kurmuştur. Bunların arasında en dikkat çeken kuşkusuz muallaka sahibi şair Nâbîga (ö. 604), Nu'mân b. Münzir'in musâhibi, nedimi, özel yaşamında yer verdiği has adamlarından biridir. Hîre sarayında iltifat görmüş ve birçok caize elde etmiştir.¹⁴⁵⁸ Adeta sarayın müdavimi Nu'mân'ın işret meclislerinin daimi katılımcısıydı. Ebu Zeyd el-Kureşî; Nâbîga'nın, Nu'mân'ın nezdinde değerinden bahsederken onun yanına geldiği sırada bütün inâmları kaptığını ve şairlerden kimseye caizeden bir pay kalmadığını belirtmektedir.¹⁴⁵⁹ Hatta bir defasında Nu'mân, Nâbîga'ya çobanları, yavruları ve siyah tazılarıyla birlikte yüz deve verilmiştir.¹⁴⁶⁰ Ancak bu durum fazla devam etmemiştir. Nitekim musâhibin kralın nezdindeki konumu, kariyeri ve şöhreti birtakım kıskançlıklara zemin hazırlar. Ayrıca şairler arası münafese ve saray entrikası Nu'mân ile arasının bozulmasına neden olmuştur. Zira şair Munahhal el-Yeşkurî, Nâbîga'nın Nu'mân'ın karısı el-Mütecerride hakkında söylediği kasideleri kıskanmış ve Nâbîga'ya iftira atarak onunla ilişkisi olduğunu iddia etmiştir. Böylece hacibten olup biteni öğrenen Nâbîga soluğu Gassânî sarayında almıştır.¹⁴⁶¹ Gâssânî sarayında istediğini elde edemeyince tekrar eski durumuna dönmek için ondan özür dilediğini beyan şiirler inşat etmiştir.¹⁴⁶²

Cahiliye devri şairi Mütelemmis (ö. 569 veya 580) ve muallaka sahibi şair Tarafe b. Abd (ö. 564), Hîre kralları ile kurmuş oldukları ilişki celb-i nazar etmektedir. Amr b. Hind'in nedimliğini yapmışlar ve onun hediyelerine ve övgülerine nail olmuşlardı. Fakat her iki şair de hükümdara samimiyetleri artıktan sonra cüret bularak Amr b. Hind'i hicveden şiirler söylemeye başlamışlardır. Bu duruma öfkelenen kral ölüm fermanlarını yazarak ellerine vermiştir.¹⁴⁶³ Bunların dışında Hîre'ye daha birçok şair gelmiş ve krallara nedimlik yapmıştır. Ancak biz bunların teşmili bir örneklik arz ettiğinden dolayı bahsettik.

¹⁴⁵⁸ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XI, 8.

¹⁴⁵⁹ Ebü Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab*, 74.

¹⁴⁶⁰ Ebü Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab*, 75.

¹⁴⁶¹ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XI, 12.

¹⁴⁶² Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XI, 7-8.

¹⁴⁶³ İbn Habîb, *Cahiliye ve İslamın İlk Dönemlerinde Suikasta Uğrayanlar Kitabı*, 147-150.

Hîre şehrinin yetiştirdiği en önemli şairlerinden biri Adî b. Zeyd, iyi bir hatip, şair ve yazardı. Arapça ve Farsça yazabiliyordu. Hîre kralı Münzir b. Münzir'in oğlu Numan'ın terbiyesine bırakmıştır.¹⁴⁶⁴ Hristiyanlığı benimsemiş ve şiirlerinde tesiri görünmektedir. Şiirlerinde medhiye, hamriyat, tavsif ve mersiye gibi konulara yer vermiştir. Özellikle cezalandırılıp zindana atılmasından sonra söylediği şiirler şiir tarihinde önemli bir yer edinmiştir.¹⁴⁶⁵ Hîre'de yetişen başka bir şair Munahhal el-Yeşkurî, Nu'mân b. Münzir'e nedimlik yapmıştır.¹⁴⁶⁶ İyi bir söz ustası olan şairimiz, bir saray dedikodusu neticesinde öldürüldüğü ifade edilmektedir.¹⁴⁶⁷ Hîreli bir başka şair Ebu Davud el-İyâdî, en erken cahiliye dönemi şairlerindendir. At hakkında söylediği şiirleri ile meşhurdur. Bunun dışında fahr ve medh gibi konularda şiir söylese de asıl şöhreti atı vasfeden şiirlerde elde etmiştir.¹⁴⁶⁸

Hîre şehrinin yetiştirmiş olduğu bu iki şairin yaşadıkları medeniyetin etkisi ile diğer çağdaşları olan Arap şairlerinden şiir konuları ve üslup açısından farklılık göstermektedirler. Hîre'de daha çok ses uyumu, yumuşak ifadeler ve fonetik olarak ritmik uyuma uygun kafiyele biçimde inşat edilmiştir. Ayrıca şarkı bestesi olacak şekilde ses kompozisyonuna ve nakarat ahengine dikkat edildiği söylenebilir.¹⁴⁶⁹ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, icra ettikleri şiirlerin farklı bir tarz olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁷⁰ Hatta İbn Kuteybe, Arapların Adî b. Zeyd ile Ebu Davûd el-İyâdî'nin şiirlerini Necd lafzı olmadıkları için nakledip söylemediklerini ifade etmektedir.¹⁴⁷¹ Şunu da ifade edelim ki Hîre'de ve belli bir ahenk ve uyum içerisinde şairlerin inşat ettikleri şiirler genelde kadın şarkıcılar tarafından ses uyumu içerisinde seslendirilerek meyhanelerde söylenmiştir.

Hîre'ye gelen şairler arasında Cahiliye devri önemli şairlerinden biri Nâbîga ez-Zubyânî bulunmaktadır. Hîre saraylarında şatafat ve lüks içerisinde yaşamıştır. Hîre krallarından aldığı inâmlar sayesinde altın ve gümüş tabaklarla yemek yediği ifade edilmektedir.¹⁴⁷² Câhiliye devri şairlerinde A'sâ Meymun b. Kays, Hîre'ye gelen ve krallarını metheden kasideler söyleyenlerden biridir. Hîre krallarından Esved b.

¹⁴⁶⁴ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I, 259.

¹⁴⁶⁵ Abdülfettah Abdülmuhsin Şatti, *Şuarau İmareti'l-Hire fi'l-asri'l-cahili*, 112-117.

¹⁴⁶⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, I, 392.

¹⁴⁶⁷ İbn Habîb, *Cahiliye ve İslamın İlk Dönemlerinde Suikasta Uğrayanlar Kitabı*, 171.

¹⁴⁶⁸ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XI, 257.

¹⁴⁶⁹ Abdülfettah Abdülmuhsin Şatti, *Şuarau İmareti'l-Hire fi'l-asri'l-cahili*, 421.

¹⁴⁷⁰ Ebü'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, XVI, 260.

¹⁴⁷¹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, I, 232.

¹⁴⁷² Yusuf Güneyme, *el-Hire*, 95.

Münzir, Nu‘mân b. Münzir ve İyâs b. Kabîsa hakkında methiye söylemiştir.¹⁴⁷³ Önceleri putperest iken Hîreli ‘Ubbadlardan içki ticaret yapmış ve onların etkisiyle Hristiyanlığı benimsemiştir.¹⁴⁷⁴ Hîre ile Necran arasında gelip gidiyordu. Her yıl Ukkaz Panayırında şiir söylerdi. Bundan dolayı Araplar ailesini ve kabilesini övmek için onu misafir edip hediyeler veriyorlardı. Kısranın sarayına gidip ona şiirler söylemiştir. Divanı olup şiirlerinde Farsça ifadelerde kullanmıştır.¹⁴⁷⁵ Hîre’ye gelen başka bir şair Esved b. Ya’fur en-Nehşilî (ö. 600) Temim kabilesinin ileri gelenlerinden biri olup Numan b. Münzir’in nedimiydi.¹⁴⁷⁶

Bekrî Kûfe şehrinin diğer Arap şehirlerinden şiir ve dil açısından üstün olmasının nedenini Hîre’nin şiir mirasına bağlamaktadır. Hîre halkının şiirleri yazdığını, Cahiliye dönemi şairleri A’şâ, Nâbîga, Ubeyd b. Ebras, Bişr b. Ebi Hâzim, Amr b. Kûlsüm, Haris b. Hillize, Mütellemis ve Tarafe Hîre krallarını ziyaret ettiğini, bu şairlerin söylediği şiirleri kralların emriyle yazı geçirildiğini söylemektedir. Böylece sonraki kuşakların şiirleri buradan aldığını belirtmektedir.¹⁴⁷⁷

Hîre İslam öncesi edebiyat mirasını sürdürmüştür. Zira İslam döneminde buradan şairler çıkmaya devam etmiştir. Hîre’de neşet eden şairlerin yanı sıra Hîre’nin edebiyat atmosferinden faydalanarak şiirde söz sahibi olmak için Hîre’ye gelenler de olmuştur. Buraya gelenlere Ebû’l-Atâhiye örnek gösterilebilir, burada neşet edenler ise Huraka ve Ahtal’dır. Şimdi bunları sırayla ele alacağız.

8.3.1 Ebû’l-Atâhiye

Kûfe’de yetişen Ebû’l-Atahiyye, yoksul ailede büyümüş çömlekçilik yaparak hayatını kazanmaya çalışmıştır. Kardeşleri ise ticaret ile uğraşmış ve kısa sürede varlıklı hale gelmişlerdir.¹⁴⁷⁸ Buna karşın Ebû’l-Atâhiye, eğlenceye çok düşkün olup kendisi gibi içki ve eğlenceye meraklı kimselerle bir arada bulunmuş ve şiirler irad etmeye devam etmiştir. Fakir bir durumda kaldığı için annesi daha iyi para kazanması için ona Bağdat’a gitmeyi tavsiye etmiştir.¹⁴⁷⁹ Bunun üzerine Ebû’l-Atâhiye, şiirleri sayesinde halife sarayına girme ümidiyle halife Mehdî (775-785) döneminde Bağdat’a gitmiştir. Fakat bir şair olarak orada kendini ispat edemediğinden dolayı Hîre’ye gitmiş

¹⁴⁷³ Abdülfettah Abdülmuhsin Şatti, *Şuarau İmareti’l-Hire fi’l-asri’l-cahili*, 277.

¹⁴⁷⁴ İsfahani, *Egani*, IX, S. 79.

¹⁴⁷⁵ Ahmed b. İbrahim b. Mustafa el-Haşimî. *Cevâhirü’l-Edeb fi Edebiyati ve İnşâ’i Lugati’l-Arab*, I-II Cilt, Beyrut: Müessesetü’l-Maarif, t.y. II, 78.

¹⁴⁷⁶ İbn Sa’id, *Neşvetü’t-tarab fi tarihi cahiliyyeti’l-Arab*, 454.

¹⁴⁷⁷ Bekrî, *Mu‘cemü me’sta‘cem*, I, 428.

¹⁴⁷⁸ Şevki Dayf, *Tarihü’l-edebi’l-Arabi*, III, 238.

¹⁴⁷⁹ İbnü’l-‘Adim, *Bugyetü’t-taleb fi tarihi Haleb*, IV, 1759.

ve burada irad ettiği şiirleriyle adını duyurmayı başarmıştır.¹⁴⁸⁰ Hatta İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), Ebû'l-Atâhiye'nin küçüklüğünden itibaren içki içmek için Hîre'ye sıklıkla gittiğini ifade etmektedir.¹⁴⁸¹

8.3.2 Huraka bnt. Nu'mân b. Münzir

Huraka bnt. Nu'mân b. Münzir b. İmru'l-Kays el-Lahmî, Hîre kralının kızıdır.¹⁴⁸² Ebû'l-Ferec İsfahânî, asıl isminin Hind olduğunu Huraka'nın lakabı olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁸³ Buna karşın Tebrizî, isminin Huraka olduğu ve Harik adında bir erkek kardeşi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca isminin tasgir babında olduğunu söylemektedir.¹⁴⁸⁴ Bundan başka Bağdadî'nin aktardığına göre Hani b. Kabisa, Zûkâr savaşında irad ettiği beytinde Nu'mân b. Münzir'in oğlu Harik ile Harik'in kız kardeşi Huraka'dan söz etmektedir.¹⁴⁸⁵ Cevheri (ö. 400/1009) ise aynı beyti aktarırken Harik'ten Harbekan olarak bahsetmiştir.¹⁴⁸⁶ Yine Câhiz'in aktarmış olduğu ve Huraka'nın irad ettiği beyitte, Huraka kendisinden Hind olarak söz etmiştir.¹⁴⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, ablası Hind'den ayırt etmek için Hind es-Suğra olarak zikretmektedir. Ayrıca isminin Hind olduğu ve Huraka olarak anıldığını ifade etmektedir.¹⁴⁸⁸ Buna karşın Bişr b. Mervân el-Esedî, Nu'mân b. Münzir'in en sevdiği eşi Müteceride'nin uzun zaman boyunca çocuk sahibi olmadığını kaydetmektedir. Bununla birlikte uzun aradan sonra kızı olunca Müteceride, annesinin ismi Huraka'yı ona verdiğini aktarmaktadır.¹⁴⁸⁹ Abdüllatif Hammudî et-Taî, isminin hem Huraka hem de Hind olduğunu aktarmaktadır. Hind ismini babası, ölmüş ablasını yad etmek için verdiğini ve Huraka ismini ise annesinin verdiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹⁰ Bişr b. Mervân el-Esedî, Huraka'nın annesinin Yahudî olduğunu ve bu ismin Yahudîler arasında

¹⁴⁸⁰ Erol Ayyıldız, *Ebû'l-Atâhiye*, X, 294.

¹⁴⁸¹ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî tarihi Haleb*, IV, 1759.

¹⁴⁸² Abdüllatif Hammudî et-Taî, *el-Huraka bnt. el-Numan b. Münzir; Siretiha ve ma bakiye min şî'riha*, el-Mevarid, 2008/3, 136-150, 137.

¹⁴⁸³ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, XXIV, 39,

¹⁴⁸⁴ Tebrizî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrizî (ö. 502/1109), *Şerhu Dîvânî(eş'ârî)'l-Hamâse*, I-II, Dârü'l-Kalem, II, 52.

¹⁴⁸⁵ Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab*, VII, 67.

¹⁴⁸⁶ Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad (400/1009), *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1987, IV, 1458

¹⁴⁸⁷ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *Kitâbü'l-Mehâsin ve'l-ezâd*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1423, 219.

¹⁴⁸⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 541.

¹⁴⁸⁹ Bişr b. Mervan el-Esedî, *Kitâbu Hurûbi Benî Şeybân m'a Kîsrâ Enuşîrvân*, thk., Arif Ahmed Abdülganî, Darü'l-Arrâb/Daru Nuru Havran, Dimaşk, 2014, 24.

¹⁴⁹⁰ Abdüllatif Hammudî et-Taî, *el-Huraka bnt. el-Numan b. Münzir*, 137.

yaygın olduğunu söylemektedir.¹⁴⁹¹ Fevvaz Zeyneb, Huraka'nın annesinin Kinde kabilesinden Mariye olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁹² Tüm bunlardan hareketle Abdüllatif Hammudî et-Taî, isminin Huraka olduğunu sonucuna varmaktadır.¹⁴⁹³

Huraka, döneminin en güzel ve soylu kadınlarından biridir. Kendi adına bir manastır inşa ettirmiştir. Mesûdî, Huraka'nın inşa ettirmiş olduğu bu manastıra etrafında köleleriyle ve altına ipekten halılar serilerek şaşalı bir şekilde gelip gittiğini ifade etmektedir.¹⁴⁹⁴ Geldiği bir sırada Adî b. Zeyd, onu Hristiyanların bayramı Hamisu'l-Fish'te bir mabette görmüş ve ona âşık olmuştur.¹⁴⁹⁵ Ayrıca annesinin onu, Adî b. Zeyd ile evlendirmek için birtakım girişimlerde bulunduğu aktarılmaktadır. Nihayetinde Adî b. Zeyd ile evlenmiştir. Nu'mân b. Münzir, Adî b. Zeyd'i öldürttüğünde hüznlenmiş ve dünyadan el ayak çekerek inşa ettiği ve ismiyle anılan manastıra yerleşmiştir.¹⁴⁹⁶ Buna karşın Ebû'l-Ferec İsfahânî, Nu'mân b. Münzir'in Adî b. Zeyd'i zindana attığında onun Huraka'yı boşamasına zorladığını ve Adî b. Zeyd'in Huraka'yı boşadığını kaydetmektedir.¹⁴⁹⁷ Ayrıca Bişr b. Mervân el-Esedî, Huraka'nın Şeybanîlere sığındığında onun amcaoğlu Münzir b. Rayyen ile evlendiğini ve mehirini Sa'lebe b. Amr eş-Şeybanî tarafından karşıladığını ifade etmektedir.¹⁴⁹⁸ Bunun yanı sıra Münzir b. Rayyen'in İslamiyet'i benimsediği ve Hz. Peygamber'in (sav) yanına gittiği, Bedir savaşına katıldığı ve Uhud savaşında öldüğü nakledilmektedir.¹⁴⁹⁹ Abdüllatif Hammudî et-Taî, Huraka'nın amcaoğluyla evlenmesine dair bu bilginin zayıf olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁰⁰

Evliliği ile ilgili konu olduğu başka bir olay Sâsânî kisrasıyla ilgilidir. Buna göre Sâsânî Kisrâsı Enuşirvan (531-579), Adî b. Zeyd'in oğlu Zeyd babasının intikamını Nu'mân b. Münzir'den almak amacıyla Kisrâ Enuşirvan'nın huzurunda Arap kızlarının güzelliğini överek kisrânın, Nu'mân'ın kızını istemesine sevk ettiği kaydedilmektedir.¹⁵⁰¹ Hatta bu olayla ilgili kaynaklarımız Zeyd b. Adî'nin tasvir ettiği

¹⁴⁹¹ Bişr b. Mervan el-Esedî, *Kitâbu Hurûbi Benî Şeybân m'a Kîsrâ Enuşîrvân*, 25.

¹⁴⁹² Zeyneb bint Alî b. Hüseyin b. Ubeydillâh Fevvâz el-Âmiliyye (1860-1914), *ed-Dürrü'l-menşûr fî tabakâti rabbâti'l-hudûr*, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, Kahire, 1312, 534.

¹⁴⁹³ Abdüllatif Hammudî et-Taî, *el-Huraka bnt. el-Numan b. Münzir*, 138.

¹⁴⁹⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 81.

¹⁴⁹⁵ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, II, 83.

¹⁴⁹⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, II, 476.

¹⁴⁹⁷ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, II, 83.

¹⁴⁹⁸ Bişr b. Mervan el-Esedî, *Hurûbu Benî Şeybân*, 106.

¹⁴⁹⁹ Bişr b. Mervan el-Esedî, *Hurûbu Benî Şeybân*, 108.

¹⁵⁰⁰ Abdüllatif Hammudî et-Taî, *el-Huraka bnt. el-Numan b. Münzir*, 138.

¹⁵⁰¹ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, II, 78-79.

sıfatları ayrıntılı olarak aktarmıştır. Dahası bu sıfatların kistrânın arşivinde yazılı bir belgede yer aldığı ifade edilmektedir.¹⁵⁰² Zeyd b. Adî'nin tasvirlerinden etkilenen kistrâ, Nu'mân'ın kızı Hurak'yı istemek üzere bir heyet oluşturmuş ve başkanlığına da Zeyd b. Adî'yi getirmiştir. Nu'mân, Arap olamayan birine kızını vermek istemediğinden kistrânın teklifini reddetmiştir.¹⁵⁰³

Zûkâr savaşı nedenleri arasında aktardığımız gibi Nu'mân b. Münzir, ailesini emanet ettiğinde kistrânın peşinde olduğu korkusuyla Arap kabileleri Huraka'ya eman vermekte çekinmişlerdir. Huraka'nın, bu durumdan yakındığı beyitleri bir çoban vasıtasıyla Safiyye bnt. Sa'lebe ulaşınca, Safiye kabilesini ikna ederek Huraka'nın Şeybanîlerin himayesine girmesini sağlamıştır.¹⁵⁰⁴ Huraka'nın şairlik meziyetinin ortaya çıkmasında yaşamış olduğu bu durumun tesiri etkili olduğu söylenebilir. Zira yaşadığı zorlukları ifade ederken kullandığı yöntem şiir irad etmektir.¹⁵⁰⁵ Özellikle Zûkar savaşı ve öncesinde dile getirdiği beyitleri şiirlerinin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır.¹⁵⁰⁶

Huraka dini inanış olarak Hristiyanlığı benimsemiştir. Huraka, hayatının önemli bir kısmını yaptırdığı manastırda münzevi bir rahibe olarak geçirmiştir. Huraka'nın inzivaya çekilmesinin iki farklı nedeninden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki babası Nu'mân b. Münzir'in ölümünden sonra inziva çekilmiştir.¹⁵⁰⁷ Diğer neden ise eşi Adî b. Zeyd'in babası tarafından cezalandırılarak öldürülmesi neticesinde dünyadan el ayak geçerek manastırına kapanmıştır.¹⁵⁰⁸

Kaynaklarımız, Huraka ile görüşen dönemin önemli siyasî aktörlerinden birçok kişiyi aktarmaktadır. Bunlardan ilki Sa'd b. Ebu Vakkâs'tır. Kâdisiye'yi fethettikten sonra Huraka bir gurup rahibeyle birlikte manastırdan çıkıp Sa'd b. Ebu Vakkâs'ın huzuruna gitmişlerdir.¹⁵⁰⁹ Buna karşın Luvis Şeyho, Hîre'nin fethi ardından Sa'd b. Ebu Vakkâs'a manastırda yaşayan güzel bir kral kızı olduğu haberi verildiğini ve Sa'd'ın bunun üzerine Huraka'yı huzuruna çağırttığını ifade etmektedir.¹⁵¹⁰ Me'sûdî ise Sa'd b. Ebu Vakkâs ile Huraka arasında geçen diyalogu aktarmaktadır. Buna göre: Huraka

¹⁵⁰² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 100-101.

¹⁵⁰³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 151.

¹⁵⁰⁴ Bısr b. Mervan el-Esedî, *Hurubu Benî Şeyban*, 31.

¹⁵⁰⁵ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, XXIV, 39.

¹⁵⁰⁶ Beşîr Yemût, *Şâirât'u'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*, 21.

¹⁵⁰⁷ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, II, 84

¹⁵⁰⁸ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, II, 84

¹⁵⁰⁹ Câhiz, *Kitâbü'l-Me'hâsin ve'l-ezâd*, 162.

¹⁵¹⁰ Luvis Şeyho, *Mecani'l-edeb fi hadaiki'l-Arab*, I-VI, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, 1913, II, 30.

gelen rahibelerle aynı kıyafeti giydiğinden Sa'd b. Ebu Vakkâs onu tanımaz ve Huraka'nın kim olduğunu sorar. Yanındakiler Huraka'yı göstermelerine rağmen sorusunu yineler. Bundan ötürü Hurak'a Sa'd b. Ebu Vakkâs'ın onu tanımamasından alınır ve ona serzenişte bulunur. Bu yakınmasında Sa'd'a Hîrelilerin daha önceki egemenliklerini, bölgede hakimiyet kurarak yönettiklerini ve bölgenin vergisinin topladıklarını ancak zamanla birliklerinin dağıldığını ve hakimiyetlerini kaybederek zelil duruma düştüklerini belirtir.¹⁵¹¹ Tüm bunlardan sonra Sa'd b. Ebu Vakkâs, Huraka'ya ihsanda ve birtakım taltiflerde bulunmuştur. Huraka'nın bundan memnun kaldığı ve Sa'd'ın yanından ayrıldığında onu kralların selamı ile selamladığı ve onu öven beyitler irad ettiği nakledilmektedir.¹⁵¹²

Huraka ile görüşen diğer bir kişi Hâlid b. Velîd'dir. Hâlid b. Velîd, Hîre'yi fethettikten sonra Huraka'nın münzevi olduğu manastıra gitmiştir. Huraka'yı İslamiyet'e davet etmiştir. Müslüman olması takdirde de Huraka gibi soylu bir Müslüman ile onu evlendireceğini söylemiştir. Huraka, Hâlid b. Velîd'in bu teklifine, yaşlı olduğunu ve ölümü beklediğini, ecdadının dininden başka bir dine rağbet etmediğini ve evlilik için de herhangi bir isteğin olmadığını söyleyerek reddetmiştir. Bunun akabinde Hâlid b. Velîd, Huraka'ya bir hacetinin olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Hurak'a Hâlid b. Velîd'ten zimmetlerinde olan Hristiyanları korumasını istemiştir. Hâlid b. Velîd, bunun Hz. Peygamber'in (sav) öğretisi olduğunu belirterek bunun kendisinin görevi olduğunu belirtmiştir. Geçimini manastırın etrafında bulunan arazilerde kölesi tarafından yapılan ziraat ile sağladığını açıklayarak bunun dışında bir ihtiyacının olmadığını söylemiştir.¹⁵¹³ Hâlid b. Velîd, manastırdan ayrıldığında Huraka'ya bir miktar para ile elbise vermiş ve muavenette bulunmuştur.¹⁵¹⁴

Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670), Huraka ile görüşen ve en dikkat çeken görüşmeyi gerçekleştiren diğer bir zattır. Mugîre, Muaviye b. Süfyan döneminde Kûfe valiliğine tayin edildiğinde Huraka'yı münzevi olduğu manastırda ziyaret etmiştir.¹⁵¹⁵ Bu sırada Huraka 90 yaşını aşmış ve âmâ olmuştur.¹⁵¹⁶ Mugîre, manastıra girmek için izin istemiştir. Huraka'ya bölgenin idarecisi olduğu bildirilince ona oturacak yer hazırlayarak onu kabul etmiştir. Ona "sen Cebele b. Eyhem oğullarından biri misin?"

¹⁵¹¹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, II, 81.

¹⁵¹² İbn Asâkîr, *Târîhu Dimâşk*, XII, 376.

¹⁵¹³ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, II, 604.

¹⁵¹⁴ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimâşk*, XII, 376.

¹⁵¹⁵ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, II, 82.

¹⁵¹⁶ Abdüllatif Hammudî et-Taî, *el-Huraka bnt. el-Numan b. Münzir*, 141.

diye sormuştur. Mugîre, hayır deyince “Münzir b. Maussemay’nun ahfadı mısın?” diye sorusunu yinelemiştir. Tekrar hayır deyince Mugîre’ye “peki sen kimsin?” diye sormuştur. “Ben Mugîre b. Şu’be’yim” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Huraka, “Pekâlâ o halde benden ne istiyorsun?”. Mugîre, “seninle evlenmek için geldim.” diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine Huraka, “benimle evlenmek istemen ne güzelliğinden ne de mal varlığımdan. Sen benimle ancak Arap toplumun meclislerinde ben Nu’mân b. Münzir’in kızıyla evlendim deyip iftihar etmek için evlenmek istiyorsun. Bir âmâ ile bir sokurun evlenmesinden ne hayır vardır. Haça yemin olsun ki benim başım ile senin başın tek çatı altında olmaz. Sana övünç olarak Nu’mân b. Münzir’in topraklarında olman ve istediğin şekilde idare etmen yeter.” demiştir.¹⁵¹⁷ Mugîre b. Şu’be’nin, karşılaşmış olduğu bu durum ile ilgili birkaç beyit irad ettiği ifade edilmektedir. Bu beyitlerinde onun evliliği reddetmesi ve Huraka’nın onun evlenme amacını bilmesinden söz etmektedir.¹⁵¹⁸ Akabinde Mugîre b. Şu’be, Huraka’ya muktedir oldukları dönemi sormuştur. Huraka da bütün Arapların onlara saygı duyduklarını ve bölgede güçlü hakimiyet kurduklarını ifade etmiştir. Ayrıca Mugîre, Nu’mân b. Münzir’in Sakif kabilesi hakkındaki görüşünü de sormuştur.¹⁵¹⁹

Huraka ile görüşen diğer bir şahıs ise Emevîlerin Irak valisi Ziyad b. Ebîh’idir (ö. 53/673). Ziyad, Hire’ye gittiğinde Huraka’nın manastırını görmüştür. Kölesine bu manastırın kime ait olduğunu sormuştur. Kölesi manastırın Huraka’nın olduğunu söyleyince Huraka’yı dinlemek üzere yanındakilerle birlikte manastıra gitmiştir. Manastıra varınca Ziyad’ın kölesi Huraka’dan Ziyad ile kısa bir şekilde konuşmasını istemiştir. Huraka kabul etmiş ve Ziyad ile yaptığı konuşmasında ailesinin şan ve şerefi ile geçmişinden bahsetmiştir.¹⁵²⁰ Bunların dışında Abdullah b. Ziyad b. Ebihi ve Ferva b. İyâs b. Kabîsa, Huraka ile görüşen kişiler arasındadır.¹⁵²¹

Huraka’nın şiirlerini Beşir Yemût, *Şa’irat el-Arab fi’l-Cahiliyye ve’l-İslam* adlı eserinde derlemiştir.¹⁵²² Bize ulaşan bu şiirlerinde ana tema olarak hamaset ve urûbiyye ile yaşamış olduğu durumu ifade eden varlıktan yokluğa düşüşü olan tezâd olarak

¹⁵¹⁷ Müberred, Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), *el-Kâmil fi’l-lüga ve’l-Edeb*, thk., Muhammed Ebu Faysal İbrahim, I-IV Cilt, Daru’l-Fikri’l-Arabi, Kahire, 1997, II, 50.

¹⁵¹⁸ Bekrî, *Mû’cem me’s-te’cem*, II, 604; Ebû’l-Ferec İsfahânî, *Eganî*, II, 85.

¹⁵¹⁹ el-Müberred, *el-Kâmil fi’l-lüga ve’l-edeb*, II, 51.

¹⁵²⁰ Câhiz, *Kitâbü’l-Me’hâsin ve’l-ez-dâd*, 162.

¹⁵²¹ Abdüllatif Hammudî et-Taî, *el-Huraka bnt. el-Numan b. Münzir*, 142.

¹⁵²² Beşir Yemût, *Şa’iratü’l-Arab fi’l-Cahiliyye ve’l-İslam*, 21-25.

teberrüz etmektedir.¹⁵²³ el-Husrî (453/1061), belâgat ilmînde bir tür tezâd sanatı olan mutabakatın en güzel örneklerini takdim ederken Huraka'nın kendisine yardımda bulunan Hâlid b. Velîd'e söylemiş olduğu “*Zenginlikten sonra fakirliğe düşen el sana teşekkür eder.*” sözünü sunmaktadır.¹⁵²⁴

Huraka, uzun bir ömür yaşamış, ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybetmiş ve inzivada olduğu manastırda ölmüştür. Bağdadî, Huraka'nın Mugîre b. Şu'b'nin valiliği döneminde öldüğünü ifade etmektedir.¹⁵²⁵ Huraka, öldüğünde kendi manastırında babası Nu'mân b. Münzir'in kabri karşısında defnedilmiştir. Manastır ile mezarlarının İslam döneminde uzun müddet boyunca bilindiği ifade edilmektedir.¹⁵²⁶

8.3.3 Ahtal

Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal, Arabistan'ın etkin, Hristiyan kabilelerinden Beni Tağlib'in Cüşem b. Bekir koluna mensuptur. Annesi Leyla Hristiyan ve İyad kabilesindendir.¹⁵²⁷ Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte miladi 640'a doğru¹⁵²⁸ Hîre'nin kırsalında dünyaya gelmiştir.¹⁵²⁹ Hîreli olduğunu dolaylı bir şekilde ifade eden Ebû'l-Ferec İsfahanî, Ahtal'ın dedesi olan Seleme b. Tarık el-Lahham'ın, Nu'mân b. Münzir'in mızrak göndermiş olduğu dört süvariden biri olduğunu ifade etmektedir.¹⁵³⁰ Corcî Zeydan da Ahtal'ın Hîreli olduğunu ifade etmektedir.¹⁵³¹ Yine Ahtal, Cerir'i yererken kendi kabilesinin Zûkâr savaşına katılmasıyla övünmektedir.¹⁵³² Böylece Ahtal'ın irad ettiği beyitlerde dolaylı olarak Hîreli olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ahtal, bir beytinde Irak'ın karası ile denizi olarak kabilesi Tağlib'i kastetmiştir.¹⁵³³

¹⁵²³ Abdüllatif Hammudî et-Taî, *el-Huraka bnt. el-Numan b. Münzir*, 142-148.

¹⁵²⁴ Ebû İshak İbrahim b. Alî el-Husrî(454/1061), *Zehru'l-adâb ve semeru'l-elbâb*, nşr. Muhammed Alî Bîcâvî, Beyrut, 1953, II, 874-875.

¹⁵²⁵ Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab*, 71.

¹⁵²⁶ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 287.

¹⁵²⁷ Ebû'l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, VIII, 202.

¹⁵²⁸ Lammens, Henri, *Ahtal*, MEB İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940, I, 226.

¹⁵²⁹ Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabî*, II, 259; Hayreddin Zirikli, *el-'Alâm*, V, 123; Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara, 1964, 75; Ahmed Hüseyin Bisbeh, *el-Ahtal : şairu benî Ümeyye*, Dar'ül Kütübil İlmiyye, Beyrut, 1994, 27.

¹⁵³⁰ Ebû'l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, VIII, 201,

¹⁵³¹ Corcî Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, 236-237.

¹⁵³² Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekaizi Cerîr ve'l-Ferezdâk*, III, 799.

¹⁵³³ İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ*, II, 487.

Ahtal lakabı olup asıl Gıyas b. Gavs'dır.¹⁵³⁴ Bu kabul gören bilginin yanında İbn Kelbi, Ahtal'ın isminin Attab b. Avf olduğunu ifade etmektedir.¹⁵³⁵ Arap örf ve adetleri gereğince Ahtal, büyük oğlu Malik'e nispet edilmiş ve "*Ebu Malik*" olarak künyelenmiştir.¹⁵³⁶ Ayrıca "*Zu Salib*", "*Devbel*" ve "*Zü'l Abâye*" gibi az kullanılan lakapları da vardır.¹⁵³⁷ Kaynaklarımız şairimizin ismini ve diğer lakaplarının önüne geçen, şöhret kazanıp kullanılan Ahtal lakabını almasına dair farklı bilgiler sunmaktadır. Bunlardan ilki kendi kabilesinden bir kişiyi sivri dille hicvetmesine bağlanmıştır. Mevzu bahis kişi daha çocuk yaşta olan Ahtal'ın saçmaladığını kastederek: "*Ey evlat, sen saçma sapan konuşan ahtalın tekisin.*" demesi üzerine söylemiş olduğu "*Ahtal*" kelimesi lakabı olmuş ve bununla anılmıştır.¹⁵³⁸ İbn Sellam el-Cumahî'nin aktardığına göre bu lakabı veren kişi Tağlib kabilesinin şairlerinden Ka'b b. Cuayl (ö. 55/675)'dir. Ka'b, onu hicvettiğini duyunca ona, "*ey çocuk sen ancak ahtal dilli birisin.*" demesiyle Ahtal lakabıyla çağrılmaya başlamıştır.¹⁵³⁹ Ebû'l-Ferec İsfahanî, bu bilgiyi daha da detaylandırmıştır. Şöyle ki: Tağlib kabilesinin şairlerinden Ka'b b. Cuayl, tanınan, itibar sahibi ve saygı duyulan bir şairdir. Gittiği her yerde ona gölgelik kurulur ve ikram edilirdi. Ayrıca ziyarete geldiği yerde ona koyun toplamak için iki kazık arasına ip gerilir ve buraya koyunlar bırakılırdı. Ka'b, Tağlib kabilesinin Malik b. Cüşem kolunu ziyaret ettiğinde aynı şekilde muamele görmüştür. Çocuk yaştaki Ahtal bu durumdan rahatsız olmuş ve toplanan koyunları serbest bırakarak kovmuştur. Ka'b, Ahtal'a söverek koyunları tekrar toplamıştır. Ancak Ahtal bundan geri durmayarak koyunları tekrar salmıştır. Bunu izleyen Ka'b, "*sizin çocuk gerçekten ahtal*" demiştir. Bundan sonra Ahtal lakabıyla hatırlanmış ve bu lakapla şöhret bulmuştur.¹⁵⁴⁰ Bunun hakkında daha farklı bilgiler aktarılsa da biz bunlarla yetineceğiz. Ebû'l-Ferec İsfahanî'nin belirttiği gibi Gıyas, küçüklüğünde Ahtal lakabıyla anılmış ve bu lakapla şöhret bulmuştur.¹⁵⁴¹

¹⁵³⁴ Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekayizi Cerîr ve'l-Ferezdâk*, III, 988; Ebû'l-Ferec İsfahânî, *Eganî*, VIII, 201.

¹⁵³⁵ Kelbî, *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebîr*, I, 88.

¹⁵³⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'ara*, I, 473.

¹⁵³⁷ Tuna, Sedat, "*Şair el-Ahtal ve Divanı* (2020)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2020), 21.

¹⁵³⁸ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 201,

¹⁵³⁹ İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ*, II, 462.

¹⁵⁴⁰ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 201.

¹⁵⁴¹ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 201.

Ahtal'ın kelime anlamıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Bunlardan ilki Halil b. Ahmed(ö. 175/79)'in kamusunda aceleci ve ahmak manasında kullanılmaktadır.¹⁵⁴² Bir diğeri ise yanlış söz söyleyen anlamına gelmektedir.¹⁵⁴³ el- 'Âskerî (ö. 400/1009) ise ahtal kelime anlamının düşüncesizce davranan dangalak, söylediği sözü düşünmeyen ve kendisine söylenene aldırış etmeyen kimseyi ifade ettiğini bildirir.¹⁵⁴⁴ el-Askerî'nin vermiş olduğu bu mana aslında şairimize bu lakabın verilmesi ve bununla anılmasıyla vermek istenen mana ile şairimiz hakkında oluşan genel kanıyı da ifade etmektedir. Yine Câhiz'in aktardığı ve Ahtal'ın çağdaşı ve şair olan Ka'b, Cuayl'in onu nitelendirirken kullanmış olduğu "*Adeta dili öküzün dili gibidir.*" tabiri¹⁵⁴⁵ savımızı desteklemektedir. Ebû'l-Ferec İsfahanî de Ahtal'ın sefih anlamında olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴⁶ Ahtal, lakabına yarışır bir şekilde sözünü esirgemeyen ve söylediği sözün sonucunu düşünmeden fikrini açığa vuran biridir. Nitekim İbn Kuteybe'nin aktardığına göre; Ahtal, Kûfe'de Tağlib kabilesinin reisi Saîd b. Beyan'a konuk olmuştur. Saîd b. Beyna, çirkin ve sokur, eşi Bürre bnt. Ebu Hani ise çok güzel bir kadındır. Saîd b. Beyna ona çok ikramda bulunmuştur. Ahtal, Saîd'in eşi Bürre'ye bakınca bu kadar güzel olmasına rağmen bu kadının Saîd'e nasıl katlandığına şaşırmıştır. Saîd b. Beyna, Ahtal'a onun halife ve meliklerin evine girip çıktığını onlarla yemek yediğini söylemiştir. Bundan dolayı da Saîd b. Beyna, vaziyetlerini halife ve meliklerin vaziyetiyle kıyaslamasını istemiştir. Ayrıca eksik-gediklerinin olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Ahtal, Saîd'e "*evin, senin dışında bir kusuru yok.*" demiştir. Saîd buna öfkelenmiş ve Ahtal'ı derhal evden kovmuştur.¹⁵⁴⁷

Ahtal, Hristiyan Tağlib kabilesinde neşet etmiştir. Küçüklüğünden itibaren bu kabilenin tarihi ve yaşam tarzına uygun olarak büyümüştür. Dolayısıyla kabilesinin mücadeleleri, kazandıkları zaferleri ve soy şeceresini hıfzetmiştir. Ayrıca kabilesinin dinî olan Hristiyanlık adet ve görenekleri ile prensiplerine göre yetişmiştir.¹⁵⁴⁸ Bedevî

¹⁵⁴² Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrahmân el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791), *Kitâbü'l-'ayn*, VIII, thk. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, ty. IV, 217.

¹⁵⁴³ İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr b. Beşşar Muhammed b. Kâsım b. Muhammed (328/940), *ez-Zahir fî me'âni kelimâtî'n-nas*, thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992, II, 117.

¹⁵⁴⁴ Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Furûk fî'l-luga*, tlk ve thk. Muhammed İbrâhim Selim, Darû'l-'Ulûm ve's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, ty. 56.

¹⁵⁴⁵ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-III, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1423, I, 155.

¹⁵⁴⁶ Ebû'l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, VIII, 201.

¹⁵⁴⁷ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'ara*, I, 476.

¹⁵⁴⁸ Butrus b. Bûlus Bustânî, *Üdebâü'l-'Arab fî'l-cahiliyye ve sadri'l-İslâm*, 315.

hayat tarzına uygun olarak büyümüş cahiliye dönemi şiirleri ve cahiliye dönemi kabile savaşlarını gelenek ve göreneklerini öğrenmiştir.¹⁵⁴⁹ Ahtal'ın kabile örf ve gelenekleri içerisinde yetişmiş olması kabile asabiyetini benimsemesini ve kabilesinin de bu taassupla onu kanıksamasını etkilemiştir. Nitekim İbn Sellam el-Cumâhî, Ahtal'ın Tağlib kabilesinin taassubu Ahtal'ın gördüğü ilgi ve himayesinin temel sebebi olduğunu aktarmaktadır.¹⁵⁵⁰ Dahası kabile, Ahtal'ı kendilerini Bekr ve Temîm karşı savunan bir kahraman olarak görmüştür.¹⁵⁵¹ Ayrıca Ahtal, methiye ve hicivleri kabile taassubu ve hizipleşmeyi konu etmesinin yanı sıra kabile hayatına da değinmiştir. Yine şiirlerinde cahiliyeden esinlenmiş ve cahiliye döneminde kullanılan betimlemeleri kullanmıştır.¹⁵⁵² Dahası şiirlerinde 'Aşa'yı taklit ettiği ifade edilmektedir.¹⁵⁵³ Ebû Zeyd el-Kureşî (ö. 170/786) Ahtal'ın 'Aşa'yı taklit etmesini ona hayranlık duymasına bağlamaktadır. Ayrıca hayranlık göstergesi olarak Ahtal'ın 'Aşa'yı övdüğünü ve onun en iyi Arap şairi olduğunu belirttiğini aktarmaktadır.¹⁵⁵⁴ Yine Ebû'l-Ferec İsfahânî, aktardığına göre Amr b. Velîd b. Abdülmelik, Ahtal'a en iyi şairin kim olduğunu sormuştur. Ahtal da “*methettiğinde göğsü çıkaran hicvettiğinde ise yerin dibine sokan kişidir.*” demiştir. Amr “*o kim*” diye sorunca Ahtal “*Aşa*” cevabını vermiştir. Amr, ondan sora kim sorunca Tarafe cevabını vermiştir. Amr, tekrar ondan sonra kim olduğunu sorunca Ahtal, ben diye yanıtlamıştır.¹⁵⁵⁵ Ahtal'ın 'Aşa'ya olan hayranlığı onu 'Aşa'dan beyitler aşırıya kadar götürmüş ve hatta kendisi de bunu itiraf etmektedir.¹⁵⁵⁶ Ayrıca Ahtal şairler grubunun, kulak asıp dinleyenlerden daha çok hırsızlık yaptığını söylemektedir.¹⁵⁵⁷ A'lem eş-Şentemerî (ö. 476/1084), 'Aşa'nın Ahtal'ın üstadı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca 'Aşa'nın cahiliye döneminde “*Sennacatü'l-Arab*” olarak anıldığını zikretmektedir.¹⁵⁵⁸ Luvis Şeyho, buna ekleme

¹⁵⁴⁹ Ahmed Hüseyin Bisbeh, *el-Ahtal; şairu beni ümeyye*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, 33.

¹⁵⁵⁰ İbn Sellâm el-Cumâhî, *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ*, II, 374.

¹⁵⁵¹ Esat Ayyıldız, *Ahtal'ın Emevilere Methiyeleri*, 940.

¹⁵⁵² Butrus b. Bûlus Bustânî, *Üdebâü'l-'Arab fî'l-cahiliyye ve sadri'l-İslâm*, 326.

¹⁵⁵³ Butrus b. Bulus Bustânî, *Üdebâü'l-'Arab fî'l-cahiliyye ve sadri'l-İslâm*, 331.

¹⁵⁵⁴ İbn Ebû'l-Hattâb, Muhammed b. Ebî'l-Hattab Ebû Zeyd el-Kureşî (170/786), *Cemheretü eş'ârî'l-'Arab*, thk. Ali Muhammed Bicavi, Dâru Nehdati Mısır, Kahire, 97.

¹⁵⁵⁵ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *Eganî*, VIII, 210.

¹⁵⁵⁶ Merzûbânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Merzûbânî el-Horasânî el-Bağdâdî (ö. 384/994), *el-Muveşşah fî Meâhizi'l-'Ulemâ 'ale's-su'arâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, 171.

¹⁵⁵⁷ Merzûbânî, *el-Muveşşah*, 187.

¹⁵⁵⁸ A'lem eş-Şentemerî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. İsâ el-A'lem eş-Şentemerî en-Nahvî (ö. 476/1084), *Şerhu's-su'arâ 'i's-sitteti'l-cahiliyyin*, I-II, Daru'l-ifak el-cedide, Beyrut, 1983, II, 253.

yaparak cahiliye döneminde ‘Aşa, İslam döneminde ise Ahtal’ın “*Sennacatü’l-Arab*” olarak anıldığını zikretmektedir.¹⁵⁵⁹

Ahtal, çocukluğundan itibaren sivri dilli, hazır cevap ve hiciv sahasında yetenek sahibidir.¹⁵⁶⁰ Yine Ahtal; vâsf, fahr ve medh konusunda şiirler irad etmiştir. Ancak asıl yeteneği ve en başarılı olduğu konunun hiciv olduğu ifade edilmektedir. Hatta hicvin kılıcı olarak bilindiği zikredilmektedir.¹⁵⁶¹ Ayrıca Ahtal’ın içki ve münademede şöhet sahibi olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁶² Sûlî, Arap şairleri arasında içkiyi en iyi vâsfeden kişinin cahiliye dönemi şairi el-‘Aşa’dan sonra Ahtal olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁶³ A’lem eş-Şentemerî, Ahtal’ın hamriyat konusunda el-‘Aşa’dan esinlendiği ve bu konuda ‘Aşa’nın onun hocası olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁶⁴ Ahtal, divanında yer alan ve bahr-ı taviil formatında irade ettiği kasidede içki hakkındaki görüş ve değerlendirmesini yansıtmaktadır. Buna göre içki içtiğinde herhangi bir konudaki görüşlerinde daha isabetli olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁶⁵ Bununla birlikte Ahtal’ın sık sık içki içen ayyaş ve sarhoş gezen biri olduğu aktarılmaktadır.¹⁵⁶⁶ Dahası Ahtal’ın, kendine has bir şaraphanesinin olduğu ve burada müzik dinleyip içki içtiği nakledilmektedir.¹⁵⁶⁷ Hatta, Emevî halifeleri huzurunda Cerir ile karşılıklı atışırken Cerir, Ahtal’ın içki koktuğunu belirterek halifeye şikâyet etmiştir.¹⁵⁶⁸ Ahtal’ın, şiirlerini sarhoşken inşad ettiği sarhoş olmadan şiir inşad etmediği zikredilmektedir.¹⁵⁶⁹ Tüm bunlardan hareketle İbn Kuteybe, Ahtal’ın kendisini hükümdarları öven, içki ve kadınları tasvir eden şiirler söyleyen bir şair olarak tanımladığını ifade etmektedir.¹⁵⁷⁰

Ahtal, şiirlerini titizlikle inşad etmiştir. Çeşitli eleme ve ön değerlendirme yaparak eleme yöntemiyle şiirlerini güftelemektedir. Bir kaside güftelemek istediğinde ilk etapta 90 beyit oluşturur. Bunlar arasında 30 tanesini seçerken geri kalanının

¹⁵⁵⁹ Luvis Şeyho, *Kitâbu şuarai’n-Nasraniyye bade’l-İslam*, I-IV, Matbaatü’l-Katolikiyye Abai’l-Yesuiyyin, Beyrut, 1924, II, 175.

¹⁵⁶⁰ Ebû’l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 201.

¹⁵⁶¹ Luvis Şeyho, *Kitâbu şuarai’n-Nasraniyye bade’l-İslam*, II, 188.

¹⁵⁶² İbn Abdürabbih, *el-İkdü’l-ferid*, VIII, 62.

¹⁵⁶³ Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh (335/946), *Eş’aru evladi’l-hulefa ve ahbaruhum*, Matbaatü’s-Savi, Kahire, 1936, 114.

¹⁵⁶⁴ A’lem eş-Şentemerî, *Şerhu’s-şu’arâ’i’s-sitteti’l-cahiliyyin*, II, 258.

¹⁵⁶⁵ Ahtal, Ebû Malik Gıyâs b. Gavs b. Salt Ahtal (90), *Divanü’l-Ahtal*, şrh. Mehdi Muhammed Nasirüddin, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1986, 299-301.

¹⁵⁶⁶ Merzûbânî, *el-Muveşşah*, 185.

¹⁵⁶⁷ Ebû’l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 224; Ha İliyya Selîm Hâvî, *el-Ahtal fî siretihi ve nefsiyyetihi, şî’rihi*, Dârü’s-Sekâfe, Beyrut, 1981, 24

¹⁵⁶⁸ Ebû’l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 219.

¹⁵⁶⁹ Corci Zeydan, *Târîhu âdâbi’l-lugati’l-Arabiyye*, 248.

¹⁵⁷⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şî’r ve’s-şu’ara*, I, 459.

çıkartır.¹⁵⁷¹ Ayrıca bununla da yetinmez. Rakipleri ile muhataplarına sunmadan önce kavminden bir grubu toplayarak içki meclisi oluşturur, önceden seçmiş olduğu beyitleri onlara da okur, onların değerlendirmelerini göz önünde bulundurur ve beyitlerini tekrardan elekten geçirir. Böylece eleme sonucunda kalan beyitlerinden kasidesini oluşturur.¹⁵⁷²

Ebû'l-Ferec İsfahanî, Ahtal'ın şairlikteki yerinin vasfedildiğinden daha büyük olduğunu kaydeder.¹⁵⁷³ Asmaî (ö. 216/831), Ahtal'ın şairliğini takdir ederek Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 154/771)'nın Ahtal'ı övmüş olduğu sözlerini şu şekilde aktarır: *Eğer el-Ahtal, cahiliye döneminde bir gün yaşamış olsaydı ne cahiliye dönemi ne de İslam döneminde ondan daha iyi bir şair çıkmazdı.*"¹⁵⁷⁴ Mamer b. Müsenna, Ahtal'ın Nabiğa el-Zubyanî'ye, Ferezdak'ın Züheyr'e ve Cerir'in de 'Aşa'ya benzediğini ifade etmektedir.¹⁵⁷⁵ Yine Ebû'l-Ferec el-İsfahanî, Ahtal'ın şiirlerinde kullandığı dilin berraklığı ve doğru kullanımı yönüyle Nabiğa'ya benzediğini ifade etmektedir.¹⁵⁷⁶

Ahtal, İslam döneminde en iyi üç şairden biri olarak addedilmektedir. Zira Mamer b. Müsenna, İslami dönemde Arapların ittifak ettiği en iyi üç şairin, Ahtal, Cerir ve Ferezdak olduğunu kaydetmektedir.¹⁵⁷⁷ Câhiz da bunu tekit ederek asrında ittifak edilen en iyi üç şairden biri olduğu eklemesini yapmaktadır.¹⁵⁷⁸ Ebû'l-Ferec İsfahanî, Ahtal, Cerir ve Ferezdak'ın İslam dönemi şairlerin ilk tabakasını oluşturduğunu ve kendi aralarında hangisinin daha iyi olduğuyla ilgili bir kıyaslama yapılmayacağını ve her birinin diğerlerinden ayıran özel meziyetleri olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷⁹ Buna karşın Yezîdî (ö. 310/922), bir kişinin Yunus b. Habîb'e (ö. 182/798) bu üç şair arasında hangisinin daha iyi bir şair olduğu sorulduğunda, Ahtal'ın daha iyi olduğunu belirttiğini kaydetmektedir. Neye dayanarak bunu söylediğini sorulduğunda ise İsa b. Ömer, İbn Ebû İshak el-Hadramî ve Ebû Amr b. 'Ala gibi Arap filologlarının değerlendirmesine

¹⁵⁷¹ Ebû'l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, VIII, 201.

¹⁵⁷² Merzûbânî, *el-Muveşşah fî Meâhizi'l-'Ulemâ' 'ale's-Şu'erâ'*, 171.

¹⁵⁷³ Ebû'l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, VIII, 203.

¹⁵⁷⁴ Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb b. Ali el-Asmaî (216/831), *Fuhuletü's-şuara*; y.h. Charles C. Torrey, *Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid*, Beyrut, 1980, 13.

¹⁵⁷⁵ Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824), *Kitâbü'd-dîbâc*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Abdullah b. Süleyman Cerbu, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1991, 5.

¹⁵⁷⁶ Ebû'l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, VIII, 205.

¹⁵⁷⁷ Ma'mer b. Müsennâ, *Kitâbü'd-dîbâc*, 10.

¹⁵⁷⁸ Câhiz, *Hayevan*, IVII, 437.

¹⁵⁷⁹ Ebû'l-Ferec İsfahanî, *el-Eganî*, VIII, 203.

dayanarak söylediğini nakletmektedir.¹⁵⁸⁰ Ayrıca Ahtal'ın, Cerir ile Ferezdak'a karşı üstünlük sağlayan meziyetleri onlardan daha fazla uzun kasidelere sahip olması, bu kasidelerin kusursuzluğu ve fuhşiyat içermemesi olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁸¹ Bunu destekler nitelikte Ferazdak'a "*sen mi daha iyi bir şairsin yoksa Ahtal mı?*" Sorulduğunda kendisinin daha iyi bir şair olduğunu ancak Ahtal'ın söylemiş olduğu bazı beyitlerine denk beyitler irad edemediğini itiraf etmiştir.¹⁵⁸² Yine Ferezdak'a methiye konusunda en iyi şairin kim olduğu sorulduğunda Ahtal'ın en iyi methiye irad eden şair olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸³ Ebû'l-Ferec İsfahânî, Ahtal'ın büyük rakibi Cerir'in onunla ilgili oldukça ilgi çekici bir değerlendirmesini aktarmaktadır. Buna göre Cerir'in oğlu Nuh babasına *sen mi daha iyi bir şairsin yoksa Ahtal mı daha iyi bir şair?* Diye sorduğunda Cerir, oğluna "*bu soruyla hem beni sevindirdin hem üzdün. Beni sevindiren şey onun gibi bir şairi bana sorman beni üzen şey de onun ölmüş olmasıdır. Ey oğulcağızım ona erişip karşılaştığımda onun azı dişlerinden sadece biri kalmıştı eğer ikisi kalsaydı beni dişleriyle çiğneyip yutardı. Ne var ki bana ona karşı yardım eden iki haslet vardır. Onun yaşlı olması ve habis bir din benimsemiş olmasıdır.*" demiştir.¹⁵⁸⁴ Yine Merzubânî, Cerir'in, "*Ahtal'ın beni hicvetmesi 50 şairin beni hicvetmesinden daha tesirlidir.*" dediğini nakletmektedir.¹⁵⁸⁵ Görüldüğü gibi Ahtal'ın da yer aldığı ve aynı tabakadan addedilen Cerir ve Ferezdak arasında sonraki dönemlerde mukayeseler yapılmıştır. Ahtal, Cerir ve Farazdak arasından hangisinin daha iyi şair olduğuyla ilgili dil ve edebiyat alimleri tarafından tartışılmıştır. Yapılan bu mukayese ve münazaralar edebiyatçılar arasında yaygınlık kazanmıştır. Böylece dil ve edebiyat alimlerine ciddi bir edebi eleştiri geleneğinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır.¹⁵⁸⁶ Nitekim Suyûtî, bu alimlerin mevzubahis şairlere ilişkin kıyaslamalarını vererek hangi edebiyatçının hangi şairi takdir ettiğini aktarması bu entelektüel edebi tercihleri yansıtmaktadır.¹⁵⁸⁷

Ahtal, aynı zamanda çağdaşları olan şairleri kadrajına alarak onları takip etmiştir. Nitekim Cerir ile Ferazdak'ın birbirine hicveden beyitleri Ahta'la ulaşınca o,

¹⁵⁸⁰ Yezîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abbas b. Muhammed (310/922), *el-Emâlî*, Matbaatu Camiati Dâireti'l-Maarifi', Haydarabat, 1938. 80.

¹⁵⁸¹ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 209.

¹⁵⁸² İbn Ebû'l-Hattâb, *Cemheretü eş 'âri'l-'Arab*, 101.

¹⁵⁸³ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 205.

¹⁵⁸⁴ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 204.

¹⁵⁸⁵ Merzubânî, *el-Muveşşah*, 186.

¹⁵⁸⁶ Ayyıldız, Esat, *el-Ahtal'ın Emevîlere Methiyeler*, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 57, Sayı 2, 2017, 936 – 960, 939.

¹⁵⁸⁷ Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *Şerhu şevâhidi Muğni'l-lebîb*, I-II, tlk. ve thk. Muhammed Mahmud İbn Telamîd eş-Şankîti, Lecnetü't-Türasi'l-Arabi, 1966, I, 15.

oğlu Malik'i onları dinlemesi için göndermiştir. Malik yanlarına gidip onları yeterince dinledikten sonra geri dönmüştür. Malik, babasına Cerir ile Ferazdak'ı gözlemlemesi sonucunda iki şairin söz kullanım ve kelime seçim tercihlerini şöyle betimlemektedir: “*Cerir, denizden eliyle su almakta, Ferezdak ise kayaları yontmakta*”. Ahtal, oğlunun Cerir ve Ferazdak'ın hicivlerini tasviriyle değerlendirmiştir. Avucuyla denizden su alanın daha iyi şair olduğu sonucuna varmış ve Cerir'i Ferazdak'a tercih etmiştir.¹⁵⁸⁸ Buna karşın halife, Cerir'e Ahtal hakkındaki görüşünü sorduğunda Hristiyan kadının oğlunun ağzından ölene dek şiirden başka bir şey çıkmadığını söylemiştir.¹⁵⁸⁹ Anlaşıldığı üzere Ahtal, bu iki şair arasındaki çekişmede Cerir'in tarafını seçmiş ve onu desteklemiştir. Fakat daha sonra Cerir onu hicvedince yapmış olduğu bu seçimden pişmanlık duymuştur. Kendi kendine iki Temîmli kişinin arasında ne işi olduğunu sorgulamıştır.¹⁵⁹⁰ Hatta safını değiştirip Ferazdak'ın tarafını tuttuğu ifade edilmektedir. Nitekim Kûfe valisi Bîşr b. Mevrân'ın (ö. 75/694) huzuruna gittiğinde Cerir ile Ferezdak hakkındaki görüşü ve Araplar arasında en iyi şairin kim olduğu sorulduğunda en iyi şairin Ferezdak olduğunu söylemiştir. Bunu duyan Ferezdak, Ahtal'ı ve kabilesi Tağlib'i methetmeye başlamıştır.¹⁵⁹¹ Bundan sonra Cerir ve Ferezdak arasındaki çekişmeye Ahtal da katılmıştır. Böylece Ahtal ve Ferezdak bir tarafta dururken karşı taraflarında Cerir durmuştur.¹⁵⁹² Hatta belli bir süre sonra Ahtal'ın edebi kariyerinin en dikkat çeken noktalardan birisi olan Ahtal-Cerir nekaizleri şekline dönüşmüştür.¹⁵⁹³ Ayrıca Cerir ile girmiş olduğu nekaiz çekişmesinin boyutunu açıklaması açısından Ahtal, öldüğünde Ferezdak'a Cerir'in annesini ve çocuklarını hicvetmesini vasiyet etmiştir.¹⁵⁹⁴

Ahtal'ın hicivlerinde aşırılığa kaçtığı ve bazen başını belaya soktuğunu görmekteyiz. Zira Ahtal, Abdülmelik b. Mervân'ın huzuruna gittiği sırada yanında Cehhaf b. Hekim es-Sullemlî bulunmaktadır. Abdülmelik b. Mervân, Ahtal'a Cehhaf'ı tanıyıp tanımadığını sorunca Ahtal tanıdığını belirterek Cehhaf'ı öcünü almamasını yeren şu beyiti irad etmiştir. “*Ey bana Cehhaf'ı soran, söyle öcünü almak için harekete geçmiş mi? Süleym ve Amirlilerden ölenler için.*” Cehhaf bu beyitlerden öfkelenmiş ve

¹⁵⁸⁸ Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekâ'izi Cerîr ve'l-Ferezdâk* II, 662.

¹⁵⁸⁹ Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekâ'izi Cerîr ve'l-Ferezdâk* III, 1120.

¹⁵⁹⁰ Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekâ'izi Cerîr ve'l-Ferezdâk* II, 662.

¹⁵⁹¹ Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekâ'izi Cerîr ve'l-Ferezdâk* III, 988.

¹⁵⁹² Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekâ'izi Cerîr ve'l-Ferezdâk* II, 664.

¹⁵⁹³ Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*, II, 253.

¹⁵⁹⁴ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 218.

Ahtal'a "Ey annesi Hristiyan olan herif! Ben senin, benim gibi birisine karşı bu şekilde cüretkârca konuşacağını zannetmiyordum." Bu sözleri duyan Ahtal korkusundan titremeye başlamış ve Abdülmelik'in eteklerine kapanarak ona sığınmıştır.¹⁵⁹⁵ Bunun üzerine Abdülmelik, Ahtal'a kabilesine şer bulaştırdığını söylemiştir. Cehhaf, Ahtal'ı cezalandırmak için divan katiplerinden birini ayartarak Abdülmelik'in kendisini Tağlib kabilesinin zekât amili olduğunu belirten ahitname uydurtmuştur. Ayrıca birkaç keseyi taş ve toprakla doldurmuş, bunların altınla dolu olduğunu söyleyerek birçok taraftar toplamıştır. Beni Tağlib kabilesinin Cuşem b. Beni Bekr kolunun suyunun kenarına kuvvetleriyle gelen Cehhaf gece baskın yaparak burada çok sayıda kişiyi kılıçtan geçirmiştir.¹⁵⁹⁶ Bunların arasında Ahtal'ın bir oğlunun da olduğu ve Ahtal'ı da ele geçirdikleri halde köle sanıp serbest bıraktıkları zikredilmektedir.¹⁵⁹⁷ Akabinde Ahtal gece kaçarak halife Abdülmelik'e sığınmıştır.¹⁵⁹⁸

Ahtal, Ensar'ı hicvetmesiyle dönemin kamuoyunda ciddi tepkilere maruz kalmıştır. Ahtal'ın Ensar'ı yermesinin nedeni kaynaklarımız arasında ihtilaf konusu olmuştur. Kimi kaynaklarımız bu olayın bizzat azmettiricilerinin Emevî hanedanı olduğunu zikretmektedir. Bu olayla ilgili geniş bilgi veren Câhiz, hadiseyi şair Ferezdak'a dayandırarak şöyle anlatmaktadır: Ferezdak; "Biz, Muaviye'nin ziyafet sofrasında idik ve Ka'b b. Cu'ayel et-Tağlibi de bizimle birlikteydi. Yezîd b. Muaviye, Ka'b'a, Abdullah b. Hassân b. Sabit, Abdurrahman b. Hakem'e üstün geldi, onu küçük düşürdü ve bizi (Emevî ailesini) utanç duruma soktu, Ensar'ı hicvet dedi. Kâ'b, şirke tekrar geri dönmemi mi istiyorsun? Allah Resul'üne (sav) yardım eden ağırlayıp koruyan kavimleri mi hicvedeceğim? Ancak size umursamadan hicvedecek bizden Hristiyan bir çocuğu tavsiye edeceğim. Adeta dili öküzün dili gibidir. Yezîd, kim? diye sordu. Kâ'b da 'el-Ahtal' diye cevap verdi. Akabinde Yezîd, Ahtal'ı huzuruna çağırdı ve Ensar'ı hicvetmesini emretti." Böylece Ahtal, Ensar'ı hicveden şu beyitleri irad etmiştir: "Kureyş cömertlikte ve yücelikte öncü oldu. Alçaklık ve zayıflık ise Ensar'ın sarıkları altındadır."¹⁵⁹⁹ Bu beyitler Ensar'dan Nu'mân b. Beşir'in (ö. 64/684) kulağına gidince öfkelenerek Muaviye'nin huzuruna gitmiş ve başındaki sarığını eline alarak: "Ey Muaviye! Burada alçaklık görüyor musun?" demiştir. Bunun üzerine Muaviye de:

¹⁵⁹⁵ Belâzurî, *Ensabü'l-Eşrâf*, VII, 79.

¹⁵⁹⁶ Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekâ'izi Cerîr ve'l-Ferezdâk* II, 568.

¹⁵⁹⁷ Julius Wellhausen, *Arap devleti ve sukutu*, 98.

¹⁵⁹⁸ Ma'mer b. Müsennâ, *Şerhu Nekâ'izi Cerîr ve'l-Ferezdâk* II, 568.

¹⁵⁹⁹ Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga ve'l-Edeb* I-144: Câhiz *el-Beyân ve't-tebyin*, I, 155.

“*bilakis şeref ve kerem görüyorum.*” demiştir. Muaviye bu nedir deyince Nu‘mân, Ahtal’ın beyitlerini okumuştur. Bundan dolayı Muaviye, Ahtal’ın dilini Nu‘mân b. Beşire kesilmesi için hibe etmiştir. Dilinin kesileceği haberini alan Ahtal, Yezîd’e sığınmıştır. Yezîd, onu korumuş ve babasının yanına gitmiştir. Babasına “*Ey müminlerin emiri seni savunan ve sana arka çıkan birinin kesilmesi için dilini mi bağışlıyorsun?*” demiştir. Muaviye, Yezîd’e onları kimin hicvettiğini sorunca Abdullah b. Sabit’in Muaviye’nin kızı hakkındaki beyitleri okumuştur.¹⁶⁰⁰ Daha sonra Muaviye, Yezîd’in himayesi altına giren Ahtal’ı affetmiş ve Yezîd’in himayesinde olan bir kişiye hiçbir kötülük ulaşamaz diyerek Ahtal’ı kurtarmıştır.¹⁶⁰¹ Ahtal’ın Ensar’ı hicvettikten sonra Yezîd’in ona arka çıkması ve onu Nu‘mân b. Beşir’den kurtarması sonrası Yezîd’e minnettarlığını ifade eden beyitler inşad etmiştir. Bu beyitlerinde Yezîd’in onu Nu‘mân’ın cezasından kurtardığını böylece felaketten ve vücudunun parçalanmasından sıyrıldığını zikretmiştir.¹⁶⁰²

Şevki Dayf, Ahtal’ın cezadan kurtulması ve Yezîd’e yakınlaşması onun için dönüm noktası olduğunu belirterek bundan sonra Ahtal’ın Tağlib kabilesinin şairi olmasının ötesine geçtiğini ve Emevîlerin saray şairi haline geldiğini bildirir. Bundan sonra hayatının gayesi Emevîleri övmektir. Buna karşılık Emevîler de ona cömert davranarak bol bol teberruda bulunmuşlardır.¹⁶⁰³ Ahtal, Abdülmelik b. Mervân döneminde artık Emevîlerin resmi şairi olmuştur. Nitekim İbn Asâkir, Abdülmelik b. Mervân’ın “*Her kavmin bir şairi vardır. Beni Ümeyye’nin şairi de Ahtal’dır.*” dediğini nakletmektedir.¹⁶⁰⁴ Corcî Zeydan bunu destekler mahiyette bir görüş öne sürmektedir. Yezîd’in Ahtal’a arka çıkmasının ardında yatan sebebi Emevîlerin yönetiminin değişik siyasî ve içtimaî grupların arasında otorite kurmak istemesine bağlamaktadır. Bunun da etkili aracı olan hiciv mekanizmasını işleterek muhaliflere karşı kullanmak olduğunu belirtir. Emevîler bu doğrultuda özellikle hiciv sahasında maharetli şairleri finans etmekte geri durmamışlardır.¹⁶⁰⁵ Böylelikle Ahtal hem devletin resmi şairi olmuş hem halifenin himayesine girmiş hem de halifenin sarayına istediği gibi girip çıkabilmiştir.¹⁶⁰⁶ Dahası Ebû’l-Ferec İsfahanî, Ahtal’ın boynunda altın gerdanlıkla

¹⁶⁰⁰ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'ara*, I, 474.

¹⁶⁰¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLVIII, 114.

¹⁶⁰² İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-şu'arâ*, II, 464.

¹⁶⁰³ Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, II, 259.

¹⁶⁰⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLVIII, 112.

¹⁶⁰⁵ Corcî Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, 236-237.

¹⁶⁰⁶ Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi*, II, 259.

birlikte haç sallanırken ve sakalından içki damlarken izinsiz bir şekilde dilediği gibi Abdülmelik b. Mervân'ın huzuruna çıkabildiğini nakletmektedir.¹⁶⁰⁷ Yine Yezîd'in hacca gittiğinde bile Ahtal'ı yanına götürdüğü nakledilmektedir.¹⁶⁰⁸

Ahtal; Muaviye, Yezîd ve Mervânî kolundan gelen diğer halifeleri ömrünün sonuna kadar övmeye devam etmiştir. Yezîd b. Muaviye ve Abdülmelik b. Mervân Ahtal'ın en yakın ilişki kurduğu halifeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Yezîd, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Ensar'ı hicvetmesiyle daha da yakınlaşmıştır. Bu yakınlaşmadan evvel Ahtal'ın Yezîd ile dostane bir ilişkisi bulunmaktadır. Zira Yezîd'in küçüklüğünde Ahtal ile içki içtiği zikredilmektedir.¹⁶⁰⁹ İkisinin de içkiye düşkünlüğü ve badiye kültürüne olan yakınlıkları nedeniyle karakterce birbirlerine benzedikleri ifade edilmektedir. Ayrıca ikisinin de eğlenceye düşkünlüğü ve edebiyat hazzını benimsediklerinden söz edilmektedir.¹⁶¹⁰

Ahtal'ın Abdülmelik b. Mervân ile ilişkisi diğer halifelere göre daha sıkı olmuştur. Abdülmelik dönemi Ahtal'ın şairliğinin altın dönemi olmuştur. Ebû'l-Ferec İsfahânî, Ahtal'ın Abdülmelik b. Mervân ile olan münasebetinin çok farklı bir boyutta olduğunu ifade etmektedir.¹⁶¹¹ Nitekim Abdülmelik bazen kendi makamında Ahtal'ın oturmasına izin vermiştir. Buna tepki gelince Abdülmelik b. Mervân, onun lisanının kendi lisanı olduğunu ve Ahtal'ın sözlerinin hoşuna gittiğini söylemiştir.¹⁶¹² Abdülmelik, Ahtal'ın kendisini övdüğü “*heffe el-katin*”, adlı methiyesini çok beğenmiştir.¹⁶¹³ Hatta Belâzurî'nin aktardığına göre; Abdülmelik'in bu beğenisinden dolayı Ahtal'a “*vay haline benim ufukta Arapların en iyi şairi Ahtal yazmamı mı istiyorsun*” demiştir. Ahtal da “*ben senin demenle iktifa ediyorum ya emir'ül-mümin*” diye cevap vermiştir. Akabinde Abdülmelik, Ahtal'a dinar ve dirhem dolu bir kâse verilmesini emretmiştir ve kaftanını da ona giydirmiştir. Sonra da Abdülmelik'in mevlası, Ahtal'ın kolundan tutarak bu emirü'l-münin'in şairidir diyerek gezdirmiştir.¹⁶¹⁴ Ahtal'ın Abdülmelik b. Mervân'ı övdüğü kaside uzun müddet hatırlarda kalmıştır. Filvaki Hârûnürreşîd, Abbâsî ve Emevî halifelerinin övüldüğü en

¹⁶⁰⁷ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 214.

¹⁶⁰⁸ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 215.

¹⁶⁰⁹ Hitti, *Siyâsî ve kültürel İslam tarihi*, I, 386.

¹⁶¹⁰ Esat Ayyıldız, *el-Ahtal'ın Emevilere Methiyeler*, 944.

¹⁶¹¹ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 212.

¹⁶¹² Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 212.

¹⁶¹³ Ahtal, *Divan*, 100.

¹⁶¹⁴ Belâzurî, *Ensabû'l-eşraf*, VII, 237.

iyi beyiti sorduğunda Ahtal'ın Abdülmelik'i övmüş olduğu “*heffe el-katin*” adlı methiyesi gösterilmiştir.¹⁶¹⁵ Yine Ahtal'ın hicivdeki maharetine değinen Ebû'l-Abbas es-Seffah'a onu öven şairin olduğu bildirilmiş ve bunları dinlemesi teklif edilmiştir. Ancak Ebû'l-Abbas, Ahtal'ın Emevîleri övdüğü methiyelerinden daha iyi methiye olma ihtimalinin olmadığını belirterek teklifi reddetmiştir.¹⁶¹⁶ Ferazdak da Ahtal'ın Abdülmelik hakkındaki methiyelerini övmüş ve Abdülmelik'e methiye konusunda Ahtal'ın kâfi geldiğini söylemiştir.¹⁶¹⁷

Ahtal'ın övdüğü kişiler arasında Emevîlerin Süfyanî sülalesinden Muaviye, Yezîd b. Muaviye¹⁶¹⁸, Hâlid b. Muaviye, Abdullah b. Muaviye, bulunmaktadır. Emevîlerin Mervânî sülalesinden ise Abdülmelik b. Mervân,¹⁶¹⁹ Velîd b. Abdülmelik (705-715) ve Beşir b. Mervân Ahtal'ın methettiği başlıca kişilerdir.¹⁶²⁰ Emevîlerin dışında vali ve kabile liderleri gibi ileri gelenlerden Haccâc b. Yusuf, İkrime b. Feyyaz ve Zufer b. el-Haris el-Kaysî'ye de methiyeler dizmiştir.¹⁶²¹

Ahtal yapmış olduğu methiyeler karşılığında ciddi bir kazanç elde etmiştir. Hatta Ahtal'ın kasidelerinin büyük çoğunluğunun bahşiş elde etmek amacıyla inşad ettiği ifade edilmektedir.¹⁶²² Nitekim Ahtal, Ebu Abbas e-Seffah'ın kardeşi Abbas'ı övmüş ve Abbas, onu bin dirhem ile taltif etmiştir.¹⁶²³ Yezîd b. Muaviye Ahtal'ın kendisini methetme karşılığında ona 70 bin dirhem vermiştir.¹⁶²⁴ Yine Abdülmelik b. Mervân, Ahtal'ın kendisini övmüş olduğu kasidesi karşılığında ona bir kese dinar ve dirhem teberruda bulunmuştur.¹⁶²⁵ Abdülaziz b. Mervân'ı methetmiş ve Abdülaziz ona 10 bin dirhem bağışlamıştır.¹⁶²⁶ Buna karşın Ahtal'ın, methiyeleri karşılığında kendisine verilen miktarı beğenmediği zikredilmektedir. Zira Ahtal, Hişam'a yaptığı methiye karşılığında Hişam ona 5 dirhem vermiştir. Ancak Ahtal meblağı yetersiz bularak bu parayla elma almış ve çocuklara dağıtmıştır.¹⁶²⁷ Dahası Ahtal, methiye kasidelerin hacminin, övdüğü kişilerin mevkisi, rütbesi ve ona olan yakınlığı ile doğru

¹⁶¹⁵ Ahtal, *Divan*, Mehdi Muhammed Nasırüddin yazdığı mukaddime, 16.

¹⁶¹⁶ İbn Abdirabbih, *'İkdû'l-ferid*, II, V, 229; Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 215.

¹⁶¹⁷ Ahtal, *Divan*, Mehdi Muhammed Nasırüddin yazdığı mukaddime, 17.

¹⁶¹⁸ İbn Kuteybe, *Tabakat Fuhû's-Su'ara*, I, 473.

¹⁶¹⁹ Belazurî, *Ensabü'l-eşrâf*, VII, 237.

¹⁶²⁰ Ahtal, *Divan*, Mehdi Muhammed Nasırüddin yazdığı mukaddime, 12.

¹⁶²¹ Sedat Tuna, *Ahtal ve Divanı*, 247.

¹⁶²² Esat Ayyıldız, *el-Ahtal'ın Emevilere Methiyeler*, 941.

¹⁶²³ İbn Habîb, *Münammak*, 424.

¹⁶²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımâşk*, LVIII, 68.

¹⁶²⁵ Esat Ayyıldız, *el-Ahtal'ın Emevilere Methiyeler*, 944e

¹⁶²⁶ İbn Hamdun *et-Tezkiretü'l-hamduniyye*, IV, 335.

¹⁶²⁷ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 217.

orantılı olduğu ifade edilmektedir.¹⁶²⁸ Bazen de Ahtal methiyelerinde ölçüyü kaçırmış ve övdüğü kişilerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Nitekim Abdülmelik b. Mervân'ı överken onu yılan ve aslana benzetmiştir. Abdülmelik b. Mervân bu durumdan rahatsız olmuş ve Ahtal'a kendisinin yılan ve aslana benzetilmesine ihtiyacı olmadığını söylemiştir.¹⁶²⁹

Ahtal'ın aile hayatı ve yaşantısına dair bilgilerimiz çok sınırlıdır. Küçük yaşta annesini kaybetmiş ve üvey annesinin riayetinde yetişmiştir. Ayrıca küçüklüğünde zorlu koşullarda büyümüştür.¹⁶³⁰ Ahtal, Hristiyan akidesinin aksine bir eşini boşayıp, akabinde ise boşanmış bir kadınla evlenmiştir.¹⁶³¹ Kaynaklarımızın bize aktardığı anekdotlarda iki çocuğunun olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki onunla künyelenmiş olduğu Malik¹⁶³², bir diğeri ise ismine yer verilmeyen ve el-Haccaf baskınında ölen çocuğudur.¹⁶³³

Ahtal'nın dinî hayatına gelince daha önce ifade ettiğimiz gibi kabilesinin dinî olan Hristiyanlığı benimsemiştir. Luvis Şeyho, Ahtal'ın mezhebinin Süryani kilisesinin Yakubî mezhebine bağlı olduğunu söylemektedir.¹⁶³⁴ Küçüklüğünden itibaren dinînin ve mezhebinin ilkelerini ve doktrinini öğrenmiştir. Mamafih annesi küçük yaştan itibaren Ahtal'ın boynuna haç takmıştır. Bu hacı hep boynunda bulundurmuş ve bununla Emevî halifelerinin sarayına girip çıkmıştır.¹⁶³⁵ Bundan dolayı da Ahtal'a Zu's-Salib lakabı verilmiştir.¹⁶³⁶ Sûlî, Ahtal'ın şiirlerinde Hristiyanlık güzellemesi yapıp Hristiyanlığı sevdirdiğini ifade etmektedir.¹⁶³⁷ Hitti, Hristiyan tarihçisi Theophanis'ten naklettiğine göre Ahtal, Edessa (Urfa) şehrinde deprem sonucunda yıkılmış ve harabe haline gelen bir kiliseyi yeniden inşa ettirmiştir.¹⁶³⁸ Buna karşın Lammens, Ahtal'ın İncil'in ahlaki akidesini kendi anlayışına göre yorumlayıp uyguladığını ifade etmektedir.¹⁶³⁹ Yine dinî tutum ve anlayışını yansıtan başka bir

¹⁶²⁸ Esat Ayyıldız, *el-Ahtal'ın Emevilere Methiyeler*, 942

¹⁶²⁹ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'ara*, I, 473.

¹⁶³⁰ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 216.

¹⁶³¹ Câhiz, *el-Mehasin ve'l-ezded*, , 209.

¹⁶³² İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'ara*, I, 473.

¹⁶³³ Julius Wellhausen, *Arap devleti ve sukutu*, trc. Fikret Işıltan, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1963, 98.

¹⁶³⁴ Luvis Şeyho, *Kitâbu şuarai'n-Nasraniyye bade'l-İslam*, II, 171.

¹⁶³⁵ Luvis Şeyho, *Kitâbu şuarai'n-Nasraniyye bade'l-İslam*, II, 171.

¹⁶³⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLVIII, 105.

¹⁶³⁷ Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh es-Sûlî (335/946), *Ahbâru Ebî Temmam*, şrh., tlk ve thk. Halil Mahmud Asakir, Muhammed Abduh Azzam, Nezîrû'l-İslam el-Hindi, Lecnetüt-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1937, 174.

¹⁶³⁸ Philip K. Hitti, *Siyasi ve kültürel İslam tarihi*, trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, 311.

¹⁶³⁹ Henri Lammens, *Ahtal*, II, 226.

örneği Ebû'l-Ferec İsfahanî aktarmaktadır. Buna göre Ahtal dinine oldukça bağlıydı ve eşi hamileydi. Ahtal, eşine geçen bir papazın elbisesine teberrüken eliyle mesh etmesini söylemiştir. Fakat eşi çabalamasına rağmen ancak papazın eşeğinin kuyruğunu mesh edebilmiş ve geri dönmüştür. Bu duruma öfkelenen Ahtal, karısını teselli ve teskin etmek için “*O (papaz) ve onun eşeğinin kuyruğu arasında bir fark yoktur.*” demiştir.¹⁶⁴⁰ Bununla birlikte şiirlerinde dinî betimlemeler ve dinî jargon zayıftır. Bunun nedeni ya dinî vasfetmiş olduğu şiirlerinin kaybedilmiş olması ya da daha doğrusu dinî şiir söylemesine iten bir sebebin yokluğudur.¹⁶⁴¹ Buna karşın divanında yer alan şiirlerinde İncil ve kurban yemin ettiği, yine şiirlerinde Hristiyan geleneği ve akidesinin izleri olduğu görülmektedir.¹⁶⁴² Lammens, bunu bedevî hayata bağlayarak bedevilerin dinî hayatlarının sathi olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla da sosyal hayatta sathi olan dinî yaşamın divanında yansması da az olmaktadır.¹⁶⁴³ Her ne kadar Hristiyan geleneği ve akidesinin izlerini taşısa da Ahtal’ın dinî hassasiyetinin ve bağlılığının zayıf olduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁴⁴ Yine Ahtal’ın dinî inancı ve tutumu hakkındaki Ebû'l-Ferec İsfahanî’nin aktardığı anekdotta Ahtal, rahibe şikâyet edilmiş rahip tarafından cezalandırarak başına sopayla vurmuştur. Ahtal bu cezalandırma sırasında serçe gibi ses çıkararak boyun eğmiştir. Bu vaziyetin nedeni Ahtal’a sorulunca “*din geldi zelil olduk*” cevabını vermiştir.¹⁶⁴⁵ Bu durum Ahtal’ın hem dinî otoriteye karşı sergilediği itaatkarlığı hem de dinî inancın aşağılatıcı bir baskı olduğunu belirtmesi dinî inanıştaki tutarsızlığını ortaya çıkarmaktadır.

Ahtal’ın dini inanıştaki tutarsızlıkla birlikte tutarlı dünya görüşünü de benimsemediği anlaşılmaktadır. Buna rağmen din değiştirmedeği ve dinî üzerine ısrarla sadık kaldığı gözlenmektedir.¹⁶⁴⁶ Nitekim Ahtal, salih ameli öven kaside irad ettiğinde Abdülmelik b. Mervân, İslam dinini seçtiğini sanarak onu kutlamıştır. Ancak Ahtal, kendi dinî üzerine sabit kaldığını ifade etmiştir.¹⁶⁴⁷ Yine Emevî halifelerinin Ahtal’ın İslamiyet’i benimsemesi için yaptıkları ısrarlı tekliflerini geri çevirmiştir. Ahtal, Abdülmelik b. Mervân’ın huzuruna çıktığında onunla sohbet etmiş ve halifeye methiyeler inşad etmiştir. Bunu beğenen Abdülmelik Ahtal’a Müslüman olmasını teklif

¹⁶⁴⁰ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 222; Hitti, *Siyasi ve kültürel İslam tarihi*, 395.

¹⁶⁴¹ Luvîş Şeyho, *Kitâbu şuarai'n-Nasraniyye bade'l-İslam*, II, 171.

¹⁶⁴² Luvîş Şeyho, *Kitâbu şuarai'n-Nasraniyye bade'l-İslam*, II, 172.

¹⁶⁴³ Henri Lammens, *Ahtal*, II, 226.

¹⁶⁴⁴ Ahmed Hüseyin Bisbeh, *el-Ahtal; şairu beni ümeyye*, 33.

¹⁶⁴⁵ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, VIII, 216.

¹⁶⁴⁶ Ahmed Hüseyin Bisbeh, *el-Ahtal : şairu beni Ümeyye*, 33.

¹⁶⁴⁷ İbn Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ*, II, 493.

etmiştir. Ahtal, Abdülmelik’e ancak kendisine içkiyi serbest bırakması ve onu İslam’ın temel şartları olan namaz, hac ve oruçtan muaf tutması şartıyla kabul edeceğini söylemiştir. Abdülmelik bunlardan taviz vermeyeceğini söyleyince Ahtal teklifi reddetmiştir.¹⁶⁴⁸ Şerîşî (ö. 619/1222), Abdülmelik’in Ahtal’ın Müslüman olması karşılığında ona 10 bin dirhem ve feyden pay vermeyi teklif ettiğini ve Ahtal içkiyi gerekçe göstererek bu teklifi geri çevirdiğini kaydetmektedir.¹⁶⁴⁹

Ahtal’ın divanına gelince İbnü’n-Nedîm, Sükkerî’nin (ö. 275/888), Ahtal’ın şiirlerini güzel bir şekilde topladığını ve bize ulaşmasını sağladığını ifade etmektedir.¹⁶⁵⁰ Ahtal’ın Cerir ile yaptığı nakaizleri Ebû Temmâm Habîb b. Evs (ö. 231/846) tarafından “*Nakâizu Cerir ve’l-Ahtal*” olarak toplamıştır.¹⁶⁵¹ Ahtal’ın divanı 190 kasideden oluşmakta ve en sık rastlanan konuların başında methiye kasideleri gelmektedir.¹⁶⁵² Tabii olarak Ahtal’ın bize ulaştırılan kasideleri Emevî halifeleri, dönemin bürokratları ve kabile reisleri hakkında bilgi sağlarken aynı zamanda yaşadığı dönemin etnografyası niteliğinde olup mevzubahis dönem hakkında pek çok bilginin bize ulaşmasını sağlamıştır.¹⁶⁵³

İbn Kesîr, hicretin 92. senesinde Ahtal’ın öldüğünü aktarırken döneminin en iyi şairi olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁵⁴ Vefat ettiğinde 70 küsur yaşında olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁵⁵ Bununla birlikte Sedat Tuna; Seyyid Mustafa Gâzî, Brockelmann, Batrus Bustâmî, Dâiratü’l Maârif, TDV İslam Ansiklopedisi, Mevsûatu’l-Arabiyye gibi eserlerde Ahtal’ın ölüm tarihi olarak hicrî 92 yılı verildiğini aktarmaktadır.¹⁶⁵⁶

¹⁶⁴⁸ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimâşk*, XLVIII, 112.

¹⁶⁴⁹ Şerîşî, Ebü’l-Abbâs Kemâlüddîn Ahmed b. Abdilmü’mîn b. Mûsâ b. Îsâ el-Kaysî eş-Şerîşî (ö. 619/1222), *Şerhu Makâmâtî’l-Ĥarîrî*, I-III, Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, Beyrut, 2006, III, 57.

¹⁶⁵⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 478.

¹⁶⁵¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 478.

¹⁶⁵² Sedat Tuna, *Ahtal ve Divanı*, 246.

¹⁶⁵³ Esat Ayyıldız, *el-Ahtal’ın Emevilere Methiyeler*, 942.

¹⁶⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, IX, 143.

¹⁶⁵⁵ İliyya Selîm Hâvî, *Ahtal*, 18.

¹⁶⁵⁶ Tuna, Sedat, *Ahtal ve divanı*, Doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2020, 122.

2 HÎRE’NİN DİNÎ DURUMU

Hîre şehrinde İslam öncesi ve İslam döneminde birçok din varlığını göstermektedir. Nitekim Hristiyanlar ve Yahudiler Hîre’de ikame etmeye belli bir zaman devam etmişlerdir. Müslümanların fethiyle birlikte bunlara Müslümanlar da katılarak Hîre şehrinin dinî grubu haline gelmiştir.¹⁶⁵⁷ Ancak halkın kahir ekseriyetini önceleri Hristiyanlar oluşturduğu için çalışmada kronolojik esasa binaen onlardan başlanmıştır.

8.4Hristiyanlar

Hristiyanlık erken dönemden itibaren Hîre’nin de yer almış ve Mezopotamya bölgesinde yayılmaya başlamıştır. Yaklaşık miladi II. asrın başlarında bölgede müntesip kazanmıştır.¹⁶⁵⁸ Zamanla bölgede Nesturî ve Yakubî mezhepleri egemenlik elde etmiştir. Irak bölgesinde ağırlıklı olarak Yakubî mezhebinin olmasına karşın Hîre’de kahir ekseriyet Nesturî mezhebi taraftar bulmuştur.¹⁶⁵⁹ Nesturî mezhebi Hîre hükümdarlarının da teveccühünü kazanması sonucunda Hîre söz konusu mezhebin kalesi haline gelmiştir. Böylece Hîre, Nesturî mezhebinin görüşlerini oluşturan fikri bir faaliyet merkezine dönüşmüştür.¹⁶⁶⁰ Bunun yanı sıra Hîre, söz konusu mezhebin mürşitlerinin merkezi niteliğini kazanmıştır. Nitekim mürşitler buradan diğer bölgelere mezheplerini yaymak için gitmiştir. Böylelikle Nesturî mezhebinin Hîre’den Yemame, Yemen ve Necran’a yayıldığı ifade edilmektedir.¹⁶⁶¹ Nitekim Rahip Sercios, Hîre’den Yemen’e bu mezhebi yaymak için gitmiştir.¹⁶⁶² Yine Yemen’den Himyer kralının sefaret ile görevlendirmiş olduğu Yefû adındaki bir sefirin, Hîre’de Hristiyanlardan etkilenererek bu dinî benimsediği ve Yemen’e döndüğünde dinîni yaymaya çalıştığı nakledilmektedir.¹⁶⁶³ Hennan veya Heyyan adında bir tüccarın Hîre’ye ticaret için geldiği, Hîre’deki Hristiyanlardan etkilendiği ve Necran’a geri döndüğünde

¹⁶⁵⁷ Ebu Yusuf, *Kitâbü’l-Harac*, 144.

¹⁶⁵⁸ el-Eb Süheyl Kaşa, *Safahat min Tarihi’l-Mesihyyini’l-Arab Kable’l-İslam*, Menşuratu’l Mektebeti’l Bulisiyye, Beyrut 2005, 56-57.

¹⁶⁵⁹ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed- Diyârâtü ve’l- Emekinatü’n-Nasraniyeti fi’l-Kûfe ve Davahihe*, 12.

¹⁶⁶⁰ el-Eb Süheyl Kaşa, *Safahat min Tarihi’l-Mesihyyini’l-Arab Kable’l-İslam*, 57.

¹⁶⁶¹ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed- Diyârâtü ve’l- Emekinatü’n-Nasraniyeti fi’l-Kûfe ve Davahihe*, 16.

¹⁶⁶² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 285.

¹⁶⁶³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VI, 156.

benimsediği Nesturî mezhebini Necran'da yaymaya çalıştığı ifade edilmektedir.¹⁶⁶⁴ Bunun yanı sıra Hîreli iki münzevi Musa ve İlya, Necran'da dinlerini yaymak için bulundukları sırada Mesruk el-Yahudî tarafından katledilmişlerdir.¹⁶⁶⁵ Ayrıca Patrik Timotheos, Necran'a bir rahip görevlendirmiş ve ondan Necran ile Hîre arasında bağları güçlendirmesini istemiştir.¹⁶⁶⁶ Abdû Yeşu'a, Hîre'den Bahreyn ve Yemâme'ye giderek bu civarda manastır kurarak Hristiyanlığın yayılmasını sağlamıştır.¹⁶⁶⁷ Yine Hîreli Hristiyanların Mekke ile bağları açısından Hristiyanlığı benimsemiş ve aynı zamanda rahibin oğlu Ka'b b. Adî et-Tenûhî, Mekkelilerle ticaret yapmış ve Hz. Ömer ile bez ticareti için ortaklık kurmuştur.¹⁶⁶⁸

Hîre'ye gelen ve orada varlık gösteren Nesturîlerin Konstantinopolis'teki Ortodoks Patrikhanesi'nden ayrılması ve Bizans'a karşı duyduğu antipatiden dolayı Grek dilini kullanan devlet kilisesinden ayrıldıktan sonra, Hristiyanlığı Grek kültürünün etkisinden kurtarmaya çalışmışlardır.¹⁶⁶⁹ Bunun için Ârâmîcenin bir lehçesi olan Süryani dilini kullanmaya başlamışlardır. Böylece bağımsızlığının simgesi olarak Süryanice daha önemli bir duruma gelmiştir. Filvaki Hîre'de Süryanice hem konuşma dili hem bilgiler dili hem de kayıt dili olmuştur.¹⁶⁷⁰ Bundan dolayı Nesturî din adamları İncil başta olmak üzere Hristiyanlık öğretilerine ait birçok kitabı Süryaniceye tercüme etmişlerdir. Ayrıca kendi düşünce yapılarını destekleyici mahiyette taşıyan literatür ile Yunan hekim ve filozoflarına ait birçok kaynağın Süryaniceye tercümesini yapmışlardır. Bunun sonucunda Hîreli Nesturî din adamlarının Süryaniceye çevirmiş oldukları bu kitapları zamanla Pehlevi diline de tercüme ederek Grek düşüncesinin bölgeye taşınmasını sağlamışlardır.¹⁶⁷¹ Dolayısıyla Süryani dili bölgede ilim dili olarak değer kazanmıştır. Ancak bu değer Helenist-Süryani kültürünün İslam medeniyetine aktarım süreci bitince yitirmeye başlanmıştır.¹⁶⁷²

¹⁶⁶⁴ Anonim, *Tarihu's-Seardî*, Meşru Ma'hedû't-Türas el-Kürdî, Thk. Edî Şîr, 2010, 156: Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XII, 190.

¹⁶⁶⁵ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed- Diyârâtü ve'l- Emekinatü'n-Nasraniyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 26.

¹⁶⁶⁶ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed- Diyârâtü ve'l- Emekinatü'n-Nasraniyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 17.

¹⁶⁶⁷ *Tarihû's-Seardî*, 143.

¹⁶⁶⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, V, 451.

¹⁶⁶⁹ Altungök, Ahmet, *Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestürî Hristiyanlarının Rolü*, Akademik İncelemeler Dergisi 9, no:2 (2014), 52.

¹⁶⁷⁰ Öztemiz, Mutay, *Süryaniler*, Ayrıntı yayınları, İstanbul, 2012, 15.

¹⁶⁷¹ Ahmet Altungök, *Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestürî Hristiyanlarının Rolü*, 52.

¹⁶⁷² Mutay Öztemiz, *Süryaniler*, 18.

Hîreli Hristiyanların şehrin ilk fethinden itibaren Müslümanlarla dostane bir ilişki kurdukları anlaşılmaktadır. Hatta Taberî, Ka'ka b. Amr ile birlikte Hâlid b. Velîd'in fetihten birkaç süre sonra geri geldiklerinde halkın onları eğlencelerle karşıladıklarından bahsetmektedir.¹⁶⁷³ Yine Hîrelilerin Hristiyan olmalarına rağmen İslam ordusun saflarında yer aldıkları görülmektedir.¹⁶⁷⁴ Dahası Müslümanların Sâsânîlerle savaşırken onlarla birlikte yer alan Hîreli Hristiyanlar savaştan elde edilen ganimetlerden de pay almışlardır.¹⁶⁷⁵ Bunun yanı sıra gönüllü bir şekilde İslam ordusuna kılavuzluk yapmışlardır.¹⁶⁷⁶

Hîre fethinden sonra Hristiyan din adamları, Müslümanlardan memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Hz. Osman döneminde Patrik Yeusab, Müslümanların mabetleri olan kilise ve manastırlar ile din adamlarına saygı duyduklarını söylemiştir.¹⁶⁷⁷ Hz. Ali Hîre'den geçtiği sırada bir nakus sesi duyduğu ve nakus sesi ile ilgili bir beyit inşat ettiği ifade edilmektedir.¹⁶⁷⁸ Tüm bunların yanında İslam devletinde dinî yaşamın ne kadar hoşgörü ile karşılandığını göstermesi açısından Hîre'de bulunan Deyru Mart Meryem'in çan sesi için Şair Buntürî'nin(ö. 284/897) irad ettiği şiir önem arz etmektedir.¹⁶⁷⁹

Şairlerin şiirlerinde Hîre'deki Hristiyanların dinî yaşam ve ritüelleri, dinî bayramları, dinî menasikleri gibi konuları zikrettiklerine şahit olmaktayız. Nitekim bir şairin Hîre'nin önemli manastırlarından olan Deyru'l-Lucci'de hoşlandığı bir kızıdan söz ederken aynı zamanda bu kızın İncil taşıdığı ve bu manastırda güzel sesiyle İncil okuduğundan bahsetmektedir.¹⁶⁸⁰ Yine şair İsmail b. Amir el-Esedî, Hîre'nin bir manastırında yapılan Pazar ayinleri ile ilgili ayrıntılar vermektedir.¹⁶⁸¹ Bekir b. Hârîce de içki bağımlılığından dolayı sıkça Hîre şehrine gitmektedir. Dolayısıyla oradaki dinî yaşama şahitlik etmiştir. Dinî hayata dair gözlemlerini şiirlerinde dile getirmiştir. Şiirlerinde Hîreli Hristiyanların, dinî bayramlarını, ibadetlerini, ayin vb. dinî

¹⁶⁷³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 79.

¹⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II, 402.

¹⁶⁷⁵ el-Eb Albre Ebune, *Tarih el-Kenîsetü'l Şarkîyye*, II, 52.

¹⁶⁷⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 473-474.

¹⁶⁷⁷ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve'l- Emekînatu'n-Nasraniyyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 30.

¹⁶⁷⁸ Abdullah Tayyib Meczub, *el-Mürşid ila fehmi eşari'l-Arab*, Daru'l-esari'l-İslamiyye, I-V, Kuveyt, 1989, IV, 41.

¹⁶⁷⁹ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve'l- Emekînatu'n-Nasraniyyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 99.

¹⁶⁸⁰ Bekrî, *Mu 'cemü me'sta 'cem*, II, 595.

¹⁶⁸¹ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 140.

ritüellerinden bahsetmiştir. Dahası Müslüman tebaanın da Hristiyanların dinî törenlerini izlediğini ifade etmiştir.¹⁶⁸²

Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra ve bölgede Müslümanların nüfuzunun artması neticesinde Hîre’de Hristiyanlık zayıflamasına rağmen bölgede etkin bir dinî merkez olarak varlığını belli bir süre devam ettirmiştir. Nitekim miladi 8. asırda Hîre’de Yuhannâ, Patrik olarak tayin edilmiştir. Yine Yuil, miladi 790 yılında Hîre patrikliğine getirilmiştir. Yeşvu’ Serveşu ise miladi 9. asır Hîre patriklerinden biridir.¹⁶⁸³ Yuhannâ b. Nezuk miladi ise 10. asırda patriklik görevine terfi etmiştir.¹⁶⁸⁴

8.5 Yahudîler

Hîre’de varlık gösteren bir diğer dini grup Yahudilerdir. Burada önemli sayıda Yahudî yaşamaktadır.¹⁶⁸⁵ Hîre’de Yahudîlerin varlığını gösteren verilere sahip olmakla birlikte bu verilerde detaylara yer verilmediğini kişi bazlı bilgilerle yetinildiğini görüyoruz. Bunlardan Şuhela isminde biri, Yahudî dinine müntesip bir meyhane sahibidir. Söz konusu kişi bir meyhane işletmecisi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁸⁶ Özellikle Hîre’nin bir köyü olan Zurare’nin sakinleri Yahudîlerden oluşmaktadır. Bunlardan Betrunî cadılık ve büyücülükle tanınmaktadır. Hz. Osman’ın Irak valisi Velîd b. Ukbe’nin (ö.61/680) valiliği zamanında yaptığı faaliyetlerle Kûfe’de şöhrete kavuşmuştur.¹⁶⁸⁷ Bir başkası Bişr b. Mervân el-Esedî, Nu‘mân b. Münzir’in kızı Huraka’nın annesinin Yahudî olduğunu söylemektedir.¹⁶⁸⁸ Yine hadîs ve tefsirde otorite olan Saîd b. Cübeyr’e (ö. 94/713) Kûfe’de bulunduğu sırada Hîreli bir Yahudî’nin ona Hz. Musa’nın ölüm nedenini sorduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁸⁹ Diğer bir kişi Hîreli ve önemli bir filolog olan İbnû’l-Haik, Yahudî asıllı olduğu kaydedilmektedir.¹⁶⁹⁰ Müzisyen Huneyn el-Hîrî terennüm ettiği bir şarkısında Yahudî

¹⁶⁸² Şabuştî, *ed-Diyârât*, 243.

¹⁶⁸³ İgnatyos Efram I. Bersum, *el-Lü’lü’ü’l-mensur fî tarihi’l-ulum ve’l-âdâbü’s-Süryaniyye*, Bar Hebraeus Verlag, 1987, 191.

¹⁶⁸⁴ el-Eb Salah Ebu Cevdeh el-Yesvu’i, *Mesihîyyetu’l-Hire hatte neşeteti’l-İslamî*, el-Meşrik, 167-168.

¹⁶⁸⁵ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 194

¹⁶⁸⁶ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve’l- Emekînatu’n-Nasraniyyeti fî’l-Kûfe ve Davahihe*, 172.

¹⁶⁸⁷ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed-Diyârâtü ve’l- Emekînatu’n-Nasraniyyeti fî’l-Kûfe ve Davahihe*, 110.

¹⁶⁸⁸ Bişr b. Mervan el-Esedî, *Hurubu Benî Şeybân*, 25.

¹⁶⁸⁹ Buharî, *Sahih*, III, 181,

¹⁶⁹⁰ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 236.

bir kişinin evinde porselen kadehte içki içtiğinden bahsetmektedir.¹⁶⁹¹ Bu bilgiler Yahudîlerin Hîre’de önemli bir nüfuza ulaştığını göstermektedir. Dolayısıyla Yahudîlerin Hîre’de çocuklarına dinlerinin temel akidelerini, okuma ve yazma gibi alanlarda eğitim faaliyetleri bulunmaktadır.¹⁶⁹² Hîre’de bulunan Yahudîlerin etkin oldukları sektörlerden bahsedecek olursak genellikle sarraflık, astroloji, tılsım, tıp ve felsefe gibi alanlar olduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁹³

8.6 Müslümanlar

Hîre, fethinden Kûfe’nin kurulup iskân edilinceye kadar Müslümanlar tarafından askeri garnizon olarak mesken edinilmiştir. Bu süre zarfında komutanların aileleri burada ikamet etmiştir.¹⁶⁹⁴ Doğal olarak Müslümanlarla etkileşim sonucunda halkın İslamlaşması söz konusu olmuş ve bu durum uzun bir müddet devam etmiştir. Ayrıca ilk dönem İslam tarihinde idarî merkez olup Müslüman bir vali tarafından yönetilmiştir. Nitekim Hz. Ömer döneminde ‘Urs b. Kayd el-Kindî Hîre’ye vali olarak görevlendirilmiştir.¹⁶⁹⁵ Yine tebaası arasında Müslümanların ikamet ettiği bir şehir olması hesabıyla burada bir mescit, imam, müezzin ve kadı olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449), Hîre’de ezan okuyan bir müezzinden söz etmektedir.¹⁶⁹⁶ Yine Zehebî de Hîre’nin bir kadısından bahsetmiştir. Buna göre Yahya b. Saîd, Hîre kadılığı yapmış ve sikadan olup Yezîd b. Harun ondan 170 hadis rivayet etmiştir.¹⁶⁹⁷ Müslümanların Hîre’deki varlığı ile ilgili, Yezîd b. Tahmân’ın Basra’dan Hîre’ye geldiği bilgisi verilir. Yezîd b. Tahman’ın hadis rivayet ettiği ifade edilmektedir.¹⁶⁹⁸ Bir diğeri Sa’d b. Ebu Vakkâs’ın oğlu Salih kardeşi Ömer ile arasında ortaya çıkan müşkülünden dolayı Hîre’ye yerleşmiştir.¹⁶⁹⁹ Ayrıca Hîreliler, Ömer b. Abdülaziz (717-720) döneminde İslamiyet’i benimsemeleri ile ilgili cizye konusunda gündem olmuşlardır.¹⁷⁰⁰

¹⁶⁹¹ Ebû'l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, II, 223

¹⁶⁹² İshak, Refail Ebu. *Mederis el-Irak Kablu'l-İslam*, Daru'l-Varrak, Bağdat, 1955, 72.

¹⁶⁹³ Muhammed Saîd et-Tarihî, *ed- Diyârâtü ve'l- Emekinatü'n-Nasraniyeti fi'l-Kûfe ve Davahihe*, 172-173.

¹⁶⁹⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, III, 469.

¹⁶⁹⁵ Abdürrezzak, *Musannef*, X, 341.

¹⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *Usdû'l-Ğabe fi Ma'rifetü's-Sahâbe*, I, 316.

¹⁶⁹⁷ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Siyerü 'Alemin-Nûbela*, I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin el-Esed, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985 , VI, 183.

¹⁶⁹⁸ Dulabî, *el-Kûna ve'l-esmâ*, III, 1031.

¹⁶⁹⁹ Ali b. Ca'd el-Cevherî, *Müsnedu İbn Ca'd*, 339.

¹⁷⁰⁰ Ahmed Zeki Safvet, *Cemharatü Resailü'l-Arabî fi 'Usurü'l-Arabiyye*, I-IV , Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y. II, 276.

9. EKONOMİK HAYAT

9.1 Ticaret

Hîre şehri bulunduğu konum itibarıyla ticaret yollarının kesişme noktasında yer almaktadır. Doğusunda İran, Hint ve Çin, batısında Suriye bölgesi, Arabistan yarımadasının kuzeyinin bir kısmı, kuzeyinde Bizans, güneyinde ise Bahreyn, Arap Halici ve Güney Arabistan'da yer alan Arap kabileleri bulunmaktadır. Böylece Hîre şehri bu bölgeler arasında kavşak noktasında yer alıp transit görevi üstlenmektedir. Aynı zamanda Fırat nehri kıyısında yer almaktadır. Bunun neticesinde kara ticaretinin yanında su ticaretinde büyük önem arz etmektedir. Aynı zamanda dönemin en güçlü İmparatorluklardan olan Sâsânîlerin hakimiyeti altında olması ve Sâsânîlerin Hîrelileri desteklemesi de bölgede ticaret kervanlarının uğrak alanı olmasına katkı sağlamıştır. Böylece Hîreliler, Sâsânîlerle Arap yarımadası arasında ticareti sağlayan bir köprü vazifesini ifa etmektedir. Hîrelilerin aracılığıyla da Sâsânîler, ticaret mallarını Arabistan'ın iç bölgelerine naklederek Arap pazarlarında satıyorlardı.¹⁷⁰¹ Sâsânîler, Hîreli krallar aracılığıyla Yemen'den İran'a giden karayolunu hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu yolda kervanlar, Hindistan'dan ithal edilen tütsü, ıtriyat, baharat gibi ürünler ile Sâsânîlerin yerli ürünleri taşınmaktadır.¹⁷⁰²

Bekrî, Hire'nin Çin ve Hindistan'dan gelen büyük ticaret gemilerinin konakladığı bölgede yer aldığını vurgulamaktadır.¹⁷⁰³ Sind, Çin ve Hindistan'dan gelen kıymetli ürünler kervanlara yüklenir, Arabistan'ın çeşitli bölgelerine ulaştırılırdı. Bu ürünler özellikle yılda bir kere Hîre'de kurulan panayır zamanında bölgenin önemli merkezlerine dağıtılırdı.¹⁷⁰⁴ Aynı zamanda Hîrelilerin de Hindistan'a gemi ile mal gönderdiklerinden bahsedilmektedir. Hatta bu malların Seylan'a kadar ulaştığı zikredilmektedir.¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰¹ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam*, trc. Mustafa Acet, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976, 46

¹⁷⁰² W. Montgomery Watt, *Muhammed Mekke'de*, trc. M. Rami Ayas, Azmi Yüksel, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1986, 19.

¹⁷⁰³ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, II, 479.

¹⁷⁰⁴ W. Heyd, *Yakın doğu ticaret tarihi*, trc. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975, 9.

¹⁷⁰⁵ W. Heyd, *Yakın doğu ticaret tarihi*, 11.

Hîre’de her yıl düzenlenen bir panayır kurulurdu. Nitekim Hîre şehri fethedildikten sonra Hîreli bir kişi Müsenna’ya, “*sana bir köy göstermemi ister misin? orada Medain ve Kısra’nın tüccarları ile Sevad ve dışındaki bölgelerden gelen tüccarların yılda bir defa toplandığı pazarı göstereyim. Orada mallar beytü’l-mal gibidir.*” böyle bir bilgi vermesi, Hîre’de kurulan pazarların mahiyetini açıklamaktadır.¹⁷⁰⁶ Bunu da ifade etmeliyiz ki bu pazar sadece Arap kabilelerine has bir pazar değildi. Bilakis Fars ve Rum tacirleri de Hîre pazarına gelmekteydi.¹⁷⁰⁷ Böylelikle Hîre pazarı yabancıların yoğun olduğu ve yabancı hâkimiyetinin etkin olduğu pazar, karakteristik Arap pazarlarından farklı özellikler taşımaktadır. Burada Sâsânî valilerin yardım ettiği ve görevlendirdiği bir Arap amil vardı. Bu amil Hîre halkından tayin ediliyordu.¹⁷⁰⁸ Bu panayırların yanı sıra Hîre’nin haftanın her günü açık olan bir çarşısı vardır.¹⁷⁰⁹

Hîre pazarlarında genel olarak, Yemen, Suriye, Mısır, Hint, Körfez ve Hicaz bölgelerinde ticari emtia olarak değer gören işlenmiş deri, kumaş, değerli madenler vb. ürünler bulunmaktadır. Bu ürünler zikrettiğimiz bölgelerden gelip gitmektedir. Ayrıca komşu Arap kabilelerine eman verildiğini ve onların da iştirakları sağlandığını ifade etmeliyiz.¹⁷¹⁰ Bunun yanı sıra Hîre’nin Arabistan’daki bölgelerle çok güçlü ticari ilişkileri vardır. Yakın bölgedeki Arap kabileleri buraya akın etmektedir.¹⁷¹¹

Daha önceden ifade ettiğimiz üzere Hîre kralları ve yerel kabile liderleriyle oluşturdukları ticari ittifak sonucunda her sene Ukaz panayırına envai çeşit ticaret ürünü taşıyan ticaret kervanlarını göndermektedirler.¹⁷¹² Söz konusu kervanlar Arapların ileri gelenlerinden bir saygın kişi ile birlikte gitmesine önem göstermektedir.¹⁷¹³ Bölgedeki nüfuzlu kabilelerle ilişkilerini güçlendirmeye çalışırlardı. Ukaz’a gelen kabile reisleri, hükümdarların yolladığı hediyelerden ve ticari kazançtan yararlanmaya çalışırdı. Hîreli’lerin kervanlarını Ukaz Çarşısı’na güvenlik içerisinde götürme görevi Hevazın

¹⁷⁰⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, IV, 150.

¹⁷⁰⁷ Saîd el-Efgânî, *Esvâku’l-‘Arab*, 375.

¹⁷⁰⁸ Saîd el-Efgânî, *Esvâku’l-‘Arab*, 212.

¹⁷⁰⁹ Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egani*, XVII, 237.

¹⁷¹⁰ Saîd el-Efgânî, *Esvâku’l-‘Arab*, 232-279.

¹⁷¹¹ Saîd el-Efgânî, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî ed-Dimaşkî (1909-1997), *Esvâku’l-‘Arab fî’l-Câhiliyyeti ve’l-İslâm*, Şam: Dârü’l-Fıkr, 1974, 374.

¹⁷¹² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, II, 565; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû’l-büldân*, II, 272; Saîd el-Efgânî, *Esvâku’l-‘Arab*, 279.

¹⁷¹³ Saîd el-Efgânî, *Esvâku’l-‘Arab*, 165.

kabilesine aitti.¹⁷¹⁴ Hîrelilerin ticaret kervanları Ukaz panayırına doğru geldiklerinde bu korucu kabilenin ileri gelenleri yanlarında yer almaktadır. Bu kabile eşrafları için Hîrelilerin bölgedeki hakimiyetleri süresince önemli bir gelir kaynakları olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷¹⁵ Kervandan elde edilen gelire de tabaklanmış deri çeşitli Yemen kumaşları ve nadir meyveler vesaire ürünler satın alınırdı.¹⁷¹⁶

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bölgede bulunan Arap kabilelerinin eşrafı Hîre krallarının kervanlarına eşlik edip güvenliğini sağlamaktaydılar. Nu'mân b. Münzir'in 585 yılında Ukaz'a göndermek istediği ticaret kervanının korumasına Kinane kabilesinden Berrad talip olmuştur. Ancak Hîre kralı Nu'mân, kervanı Necid ve Tihame ahalisine karşı koruyabilecek birisini tercih edeceğini söylemiştir. er-Rehhal diye tanınmış Hevazinli Urve b. Utbe de kervanın korunmasına talip olması üzerine Nu'mân, bu görevi Urve'ye vermiştir. Bunu gururuna yediremeyen ve pastadaki payına engel olmasından dolayı Berrad, Urve'yi öldürmek maksadıyla kervanı takibe almıştır. Nihayet Berrad, Necid'te Teyme vadisinde, Üvare denilen yerde, Urve'yi gafil anında yakalayıp öldürmüştür. Bu hadisenin Muharrem ayında meydana gelmesi nedeniyle buna Ficar denilmiştir.¹⁷¹⁷ Sonuç olarak Hîre'den gelen ticaret kervanlarından elde edilecek gelir, bölge kabile efradı arasında çatışma konusu olmuş ve uzun süren savaşa sebebiyet vermiştir.

Hîre ile Mekke arasında dikkate değer bir ticari ilişki vardır. Kur'an'da geçen Yaz ve kış ticari seferlerin¹⁷¹⁸ dışında Mekkeliler Hîrelilerle ticaret yapmaktaydılar.¹⁷¹⁹ Bu ticarete Nevfel b. Abdülmenaf önemli bir katkı sağlamıştır. Nitekim Nevfel b. Abdülmenaf Hîrelilerle bir ticari antlaşma yapmıştır.¹⁷²⁰ Böylece Mekkeliler Kureyşlerinden bir grup Hîrelilerle ticaret yapmaya başlamıştır.¹⁷²¹ Bunlardan biri Harb b. Ümeyye'dir. Mekkeliler ticaret kafillesi ile birlikte Hîre'ye geçmiş ve ticaret için izin almıştır. Hatta bu amaçla Nu'mân b. Münzir'i övdüğü nakledilir.¹⁷²² Aynı zamanda Harb b. Ümeyye, Hîre krallarının yanında değeri bilinen ve saygınlığı olan biri olarak

¹⁷¹⁴ Şulul, Kasım, *Ficâr Savaşları'na Dair Bir Tetkik*, Hadis ve Siyer Araştırmaları, 2016, cilt: II, sayı: 1, 111-132, 117

¹⁷¹⁵ Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, 196

¹⁷¹⁶ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, I, 101,

¹⁷¹⁷ Kasım Şulul, *Ficâr Savaşları'na Dair Bir Tetki*, 124-125,

¹⁷¹⁸ Kureyş 106/2.

¹⁷¹⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VII, 114

¹⁷²⁰ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşrâf*, I, 59.

¹⁷²¹ Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, III, 997.

¹⁷²² İbn Habîb, *Muhabber*, 195.

nakledilmektedir.¹⁷²³ Bununla beraber onun, Nu'mân'ın sarayına bir heyet gönderdiği de söylenmektedir. Ayrıca Nu'mân'ın Hicazdan gelen Arap heyetlerini meclisine aldığı da nakledilmektedir.¹⁷²⁴ Hîre ile ticaret yapanlardan bir diğeri ise Abdullah b. Cu'dan olup Mekke'nin en zenginlerinden ve en büyük tüccarlarından biridir. Hîre'de ticaret yaptığı sırada beğenmiş olduğu Hîre ve Sâsânî yemeklerini kendisine yapması için Hîre'den bir aşçıyı Mekke'ye götürdüğü nakledilmektedir.¹⁷²⁵ Bir diğeri tüccar olan Hakem b. Ebi'l-As b. Ümeyye, yanında ıtriyat getirerek Hîre çarşına gelmektedir.¹⁷²⁶ Hîre'ye gelip ticaret yapan başka bir kişi de Bişr b. Abdülmelik'tir. Bişr b. Abdülmelik bir müddet Hîre'de ikamet ettikten sonra Hîrelilerden etkilenerek Hristiyan olmuştur. Ondan sonra da Mekkelilerle ticaret yapmış bilhassa Süfyan b. Harb b. Ümeyye ile yakın ilişki kurmuştur.¹⁷²⁷ Yine Ebu Süfyan Hîre'ye ticaret malları götürmüş ve Nu'mân b. Münzir'in yanına gitmiştir. Nu'mân ona hürmet ve saygı göstermiş ve Mekkelilerin durumunu ona sormuştur.¹⁷²⁸ Musafir b. Ebi Amr b. Ümeyye de Hîreliler ile ticaret yapanlardan biridir ve bir müddet Hîre'de ikamet etmiştir. Hîre kralları ile yakın bir dostluk kurmuş ve bu sayede ticaretinden büyük kazançlar elde etmiştir.¹⁷²⁹

Hîreli tüccarlar, Mekke'ye gittiklerinde müttetikleri yanında ikamet ederlerdi. Getirmiş oldukları malları sattıktan sonra Mekke'de kalıp Hîre'de revaç gören ürünler satın aldıktan sonra Hîre'ye dönerlerdi. Onların bir kısmı Mekkelî müttetikleriyle ticari ortaklık kurmuşlardı. İşlerini de yazışmalarla hallediyorlardı.¹⁷³⁰ Hîreliler, Hîre'de bulunan ve Mekke'de revaç gören malları satın alıp Mekkelî müttetiklerine göndermekteydiler. Mekkelî müttetikler de pazarlarda bu malları satmaktadırlar. Bu malları sattıktan sonra Mekkeliler elde edilen kazançla Mekke'de bulunup Hîre'de revaçta olan mallar satın almaktadırlar. Alınan bu mallar Hîreli müttetiklerine Hîre pazarında satmaları için gönderilmektedir. Sonra belirledikleri bir vakitte hesaplar yapıp kar ve zararı paylaşmaktadırlar.¹⁷³¹ Mekkelilerle ticari ortaklık yapanlardan biri

¹⁷²³ İbn Habîb, *Muhabber*, 195.

¹⁷²⁴ İbn Habîb, *Münammak*, 165.

¹⁷²⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V, 106.

¹⁷²⁶ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egani*, XVII, 237.

¹⁷²⁷ Saîd el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab*, 191.

¹⁷²⁸ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egani*, IX, 38.

¹⁷²⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egani*, IX, 37.

¹⁷³⁰ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XII, 397.

¹⁷³¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XIV, 96

Ka'b b. Adî et-Tunuhi'dir.¹⁷³² Kaynaklarımız onun Hz. Peygamber veya Hz. Ömer ile ticari ortaklığı olduğunu nakletmektedir.¹⁷³³

Mekke kervanları Hîre pazarına gümüş getirip¹⁷³⁴ onun mukabilinde altın almaktaydılar.¹⁷³⁵ Nitekim Hîreliler, birçok milletin tüccar pazarlarında ticaret yaptıklarından sarraflıkta ilerlemişlerdir. İbnü'l-İbrî buna vurgu yapmakta ve Hîrelilerin bu alandaki maharetlerini aktarmaktadır.¹⁷³⁶ Yine Horasan bölgesindeki fetihlerden ele geçirilen değerli bir tası, Sa'd b. Ebu Vakkâs'ın, 1000 dirhem karşılığında Hîreli bir kişiye sattığı nakledilmektedir.¹⁷³⁷ Ayrıca Müslüman mücahitler Ehvaz'da gümüşten bir kap bulmuşlar ve Hîrelilere satmışlardır. Ancak Hîreliler bu kabın değerinin çok altında bir fiyatla satın almışlardır. Bu durum Hz. Ömer'e iletilince derhal geri vermelerini söylemiştir.¹⁷³⁸

Sonuç olarak şunu ifade etmeliyiz ki Hîreliler ticaretle mahirdirler. Bu maharetlerini Câhiz şu veciz ifade ile özetlemektedir: “*Yeryüzünde bir yer yok ki içinde Hîreli bir kimse olmasın.*”¹⁷³⁹

9.2 Ziraat

Hîre şehri verimli toprakları ve geniş spektrumlu akarsularıyla tarıma olanak sağlamaktadır. Nitekim bu topraklarda buğday, arpa, hurma, üzüm, susam, pamuk ve çeşitli meyveler yetiştirilmektedir.¹⁷⁴⁰ Yine Hîre'de bostancılık yapılmaktadır.¹⁷⁴¹ Hîre'nin bahçelerinin meşhur ve değerli olduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁴² Hîre'de hurma bahçelerinin çok yoğun olduğu aktarılmaktadır.¹⁷⁴³ Ayrıca Hîre'de bağcılık faaliyetlerinin çok yapıldığı nakledilmektedir. Hîre'nin toprak yapısının buna uygun olması ve içki sektöründe kullanılması üzüm bağcılığının gelişmesini sağlamıştır.¹⁷⁴⁴

¹⁷³² İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, V, 451

¹⁷³³ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, V, 452

¹⁷³⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XIII, 308

¹⁷³⁵ Arif Abdülğani, *Hîre*, 235

¹⁷³⁶ İbnü'l-İbrî, Ebû'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ İbnü'l-İbrî (685/1286), *Târîhu muhtasari'd-düvel*, Thk. Anton Salhani, Beyrut : Dârü's-Şark, 1992. 144

¹⁷³⁷ İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, VI, 553.

¹⁷³⁸ Fezârî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. el-Hâris el-Fezârî (ö. 188/804 [?]), *es-Siyer li Ebi İshak el-Fezârî*, thk, Faruk Hammade, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1976, 116.

¹⁷³⁹ Câhiz, Ebu Osmân amr b. Bahr. B. Mahbub el-Kinanî el-Leysi Câhiz (255869), *el-Buhala*, Dar Mektebetü'l-Hilal, Beyrut, 1419. 248

¹⁷⁴⁰ Arif Abdülğani, *Hîre*, 232.

¹⁷⁴¹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egani*, II, 351.

¹⁷⁴² Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egani*, XVII, S. 164.

¹⁷⁴³ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 213.

¹⁷⁴⁴ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 196.

Belirtildiği üzere içki üretimi için manastırların etrafında üzüm bağları ve hurma bahçeleri sıklıkla yer almaktadır.¹⁷⁴⁵ Yine rahiplerin iâşesi ve manastırların bir takım ihtiyaçları için manastırların arazilerinde bostan, bağ ve bahçeler yer almaktadır.¹⁷⁴⁶ Filvaki tarıma elverişli alanlarda rahipler tarım faaliyeti icra etmekteydiler. Bilhassa Hîre’de yetişen tarım ürünleri olan, üzüm, hurma, nar çiğden yetiştirilmektedir.¹⁷⁴⁷ Müslümanların bölgeyi fethetmesinden itibaren İslam toplumunda içkinin yasak olması nedeniyle manastırların sahip oldukları üzüm bağları ile hurmalıklar adeta içki üretim tesisi haline gelmiştir.¹⁷⁴⁸

9.3 Hayvancılık

Hîre’nin verimli topraklara ve zengin akarsulara sahip olan bir yerleşim olduğunu yukarıda zikrettik. Dolayısıyla bu durumun sağladığı imkanlarla hayvancılık yapılması kaçınılmazdır.¹⁷⁴⁹ Dönemin en önemli hayvancılık faaliyetleri arasında koyun, keçi, deve, at, inek vs. yetiştiriciliği yer almaktadır.¹⁷⁵⁰ Ayrıca Fırat nehrinin kıyısında olması hasebiyle Hîre’de balıkçılık yapılmaktadır.¹⁷⁵¹ Zira Hârûnürreşîd’in, Hîre’ye gittiğinde balık yediği nakledilmektedir.¹⁷⁵² Bunların dışında Hîre’de fil bulunduğu, fili görmek ve üzerine binmek için Kûfe’den Hîre’ye gidenlerden söz edilmektedir.¹⁷⁵³

9.4 Sanayi

Gemi İmalatı: Hîrelilerin Hint, Seylan ve Çin gibi bölgelerle gemi ticareti vardı. Dolayısıyla gemi imalatı da yapmışlardır.¹⁷⁵⁴ Hatta Kûfe’de tersanesinde Hîreli Hristiyan veya Yahudîlerin gemi imalatı yaptıkları ifade edilmektedir.¹⁷⁵⁵

¹⁷⁴⁵ Şabuştî, *ed-Diyârât*, 233.

¹⁷⁴⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemû‘l-büldân*, II, 498; Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü’n-Nasraniyye fî’l-İslâm*, 19.

¹⁷⁴⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-ebşâr fî memâlikü’l-emşâr*, I, 298, Daru’l-ilmiyye.

¹⁷⁴⁸ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-ebşâr fî memâlikü’l-emşâr*, I, 299; Habîb Zeyyat, *ed-Diyârâtü’n-Nasraniyye fî’l-İslâm*, 69.

¹⁷⁴⁹ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Egani*, IX, S. 79-81.

¹⁷⁵⁰ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 207-208.

¹⁷⁵¹ Hamza İsfahânî, *Târîhu sini müluki’l-arz ve’l-enbiya*, 79.

¹⁷⁵² İbn Ebû Usaybia, *‘Uyûnü’l-enbâ’ fî tabağâtü’l-eşbbâ*, 191.

¹⁷⁵³ İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebû Şeybe(235/849), *Kitâbü’l-edeb*, thk. Muhammed Rıza el-Kahveci, Dârü’l-Beşairi’l-İslâmiyye, Beyrut, 199.

¹⁷⁵⁴ Bekrî, *Mu‘cemü me’sta‘cem*, II, 479

¹⁷⁵⁵ M. Mahfuz, *Kûfe*, 274.

Dokumacılık: Bu sektörün temel hammaddesinin Hîre’de bol bulunmasıyla gelişim göstermiştir.¹⁷⁵⁶ Koyun, keçi ve deve yününden dokumacılık yapılmıştır.¹⁷⁵⁷ Yine Hîre’ye özgü bir ipek işlemeciliği yapılmış ve başka bölgelere ticareti yapılmıştır.¹⁷⁵⁸ Ayrıca İbn Rüste, Hîrelilere özgü halı dokumacılığı olduğundan bahsettiği nakledilmektedir.¹⁷⁵⁹

Dericilik: Hîre’de hayvancılığın olmasının sağladığı imkanla ayakkabı, kürk vb. giyimin yanı sıra yazı malzemesi olarak da deri kullanılmıştır.¹⁷⁶⁰ Kûfe’nin deri sektörünün Hîrelilerin elinde olduğu zikredilmektedir.¹⁷⁶¹

Demircilik: Hîre şehri demirciliğin yapıldığı önemli yerlerden biridir. Ev, mabet gibi yerleşim mekanlarının büyük demir kapılarla korunması ve Hîre’de üretilen Siyufu’l-Hariyye bunu göstermektedir.¹⁷⁶² Yine zindanlarda mahkumların ayaklarına demirden köstek takılması önem arz etmektedir.¹⁷⁶³

Değerli maden işlemeciliği ve kuyumculuk: Hîre’de altın ve gümüş gibi değerli madenler işlenip çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Nitekim krallarının taçları ve eşrafın elbiselerine değerli mücevherler işlenmiştir.¹⁷⁶⁴ Yine kral ailesi, önde gelen eşraf ile zenginlerin altın ve gümüş tabaklarda yemek yiyip içki içtiği nakledilmektedir.¹⁷⁶⁵ Ayrıca bu madenler süs eşyası olarak da kullanılmaktadır. Zira Deyru Hind’in tavanında altın ve gümüş kandillerin asıldığı ifade edilmektedir.¹⁷⁶⁶ Bunun yanında kadınların altın ve gümüşten çeşitli kolye ve bileklik taktıkları zikredilmektedir.¹⁷⁶⁷ Yine Hîreliler çocuklarına ve gençlerine altından kolye taktıkları nakledilmektedir.¹⁷⁶⁸ Dahası yapılan kazılarda mezarlarda ölümlerle birlikte çeşitli boncuk ve değerli taşlardan oluşturulan kolyeler bulunmuştur.¹⁷⁶⁹

¹⁷⁵⁶ Yusuf Güneyme, *Hîre*, 72.

¹⁷⁵⁷ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 212.

¹⁷⁵⁸ İbn Manzur, *Lisanu’l-‘Arab*, XI, 287; Cevâd Ali, *Mufasssal*, IX, 24.

¹⁷⁵⁹ Guy Le Strange *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 69.

¹⁷⁶⁰ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 228.

¹⁷⁶¹ M. Mahfuz, *Kûfe*, 282.

¹⁷⁶² Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Büldan*, II, 498; Yusuf Güneyme, *Hîre*, 84.

¹⁷⁶³ İbn Manzur, *Lisanu’l-‘Arab*, VI, 176.

¹⁷⁶⁴ Bekrî *Mu’cemü me’ssta’cem*, II, 592.

¹⁷⁶⁵ Corci Zeydan, *Tarihu adabi’l-Lugati’l-Arabiyye*, I, 100.

¹⁷⁶⁶ İsfahânî, *ed-Diyârât*, 166; Şabuştî, *ed-Diyârât*, 244.

¹⁷⁶⁷ Ali Cündî, *fî Tarihi’l-edeb el-Cahilî*, Daru’t-türaş Kahire, 1991. 419.

¹⁷⁶⁸ Yusuf Güneyme, *Hîre*, 75.

¹⁷⁶⁹ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti’l-Hîre*, 53.

Çanak çömlek ve küçük mutfak eşyaları: Hîre şehrinin önemli hususiyetlerinden biri de kendine özgü mutfak kültürünün olmasıdır. Tabii olarak yemek yapmak ve servis etmek için belirli araç ve gereklere ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla Hîre’de bu tür ihtiyacı karşılayabilecek eşya ve emtia üretimi bulunmaktadır. Bunlardan cam eşya, içki fıçısı, su testisi, yemek kapları vb. ile değerli madenlerden yapılma tabak ve bardak gibi eşyaların bulunduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁷⁰ Ayrıca porselen imalatı yapıldığı zikredilmektedir.¹⁷⁷¹

¹⁷⁷⁰ Macid Abdullah eş-Şems, *Hafriyat Makbereti’l-Hîre*, 54-56.

¹⁷⁷¹ Ebü’l-Ferec el-İsbahânî, *el-Eganî*, II,223.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİR MÜZİK EKOLÜ OLARAK HÎRE ŞEHİRİ

Hîre İslam öncesi dönemde daha çok ilim ve irfan ile tanınırken İslam'ın bölgeye egemen olması ve özellikle de Kûfe'nin kurulmasından sonra özellikle buraya yakınlığından dolayı Kûfe'nin eğlence merkezine dönüşmüştür. Bu da kaynaklara özellikle eğlence merkezleri olarak meyhaneler ve müzik ile ilgili birçok bilginin yansımaya neden olmuştur. Bu başlık altında bilgiler değerlendirilecektir.

1 MÜZİK

Eğlence sektörü bağlamında ele alınması gereken konulardan biri müzik kültürüdür. İslam'dan hemen önce ve İslam tarihinin ilk dönemlerinde eğlenceden kastın müzik eğlenceleri olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁷⁷² Dolayısıyla edebiyat kültürünün yüksek seviyede olan Hîre şehrinde, yine ileri düzey kültür semeresi olan müziğin bulunması tesadüf değildir. Zira söz sanatlarından şiir ve hitabetin büyük ilgi ve takdir görmesi yanında eğlence unsuru olarak müziği getirmektedir.¹⁷⁷³ Böylece Hîre şehrinde müzik hem İslam öncesi dönem hem de İslam tarihinin ilk dönemlerde rağbet görmüş ve gelişmiştir. Yine İslam öncesi dönemde kralların destekleri ve şehrin sahip olduğu edebî birikim bu olanağı sağlamaktadır.¹⁷⁷⁴ İbn Haldun'un dediği gibi musiki sanatı zaruri ihtiyaçlardan ve belli bir kültürel olgunluktan sonra zuhur eder. Nitekim medeniyet içerisindeki sanatların gelişimi en son safhasında musiki vücuda gelir. Çünkü musiki kemalidir, lüks, refah ve safa dönemlerinde zevklerini tatmin etmek isteyenler tarafından rağbet edilir.¹⁷⁷⁵ Dolayısıyla Hîre şehrinin kültürel kemâli ile şiir ve edebiyattaki olgunluğunun yanı sıra refah bir hayat sunması musikiye ortam sağlamıştır. Bir başka açıdan O'Leary, Hîre'de içki, şiir ve müzik sektörlerinin gelişmiş olmasını, bu sektördeki kişilerin ittifak içerisinde olmasına ve şehirde yaşayan

¹⁷⁷² M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 358.

¹⁷⁷³ Yusuf Çuneyme, *Hîre*, 58

¹⁷⁷⁴ Farmer, *Tarihü'l-musika'l-Arabiyye*, 12.

¹⁷⁷⁵ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406, *Mukaddime*. I-II, trc. Halil Kendir, Yenişafak, Ankara 2004, II, S. 593.

Hristiyanların ilahilerini terennüm etmek için buna rağbet göstermelerine bağlamaktadır.¹⁷⁷⁶

Şehir yaşam biçiminin mukim olduğu Hîre’de müzik daha gelişmiştir. Bu müzik bedevî müziği ve diğer müzik tarzlarından farklıdır. Zira İslam öncesi dönemde bedevî ve medenîlerin söyledikleri müziklerin birbirinden farklı olduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁷⁷ Bedevîlerin söylemiş oldukları musiki daha iptidai ve basit bir formdadır.¹⁷⁷⁸ Nitekim bedevîler eğlence hayatlarında daha çok sözlü sanat olarak duygu ve düşüncülerini yoğun anlam ve belagatle belli bir nizamla icra etmişlerdir. Bir sonraki aşaması olarak da deve çobanları devlerini gütmek üzere yalnız olduklarında ve gençler de coşkularını ifade etmek için nağmeli bir şiirleri terennüm etmeyi başlamışlardır ve buna “*gına*” yani şarkı olarak adlandırmışlardır.¹⁷⁷⁹ Hatta bedevîlerin söyledikleri bu müziğe *Ğineû’l-E’rabî* denilmektedir.¹⁷⁸⁰ Burada şarkı söylerken herhangi bir eğitim olmadan kendiliklerinden öğrendikleri üzere bu faaliyetlerini icra ediyorlardı.¹⁷⁸¹

Yukarıda değindiğimiz üzere Hîrelilerin kendilerine has müzik tarzlarının oluşması sahip oldukları koşullardan kaynaklanmaktadır.¹⁷⁸² Bu koşulların oluşmasında Sâsânîlerle yakın ilişki içerisinde olmaları, Helenistik kültürün etkisi ve Hîre şehrinde yaşayan Hristiyanların katkıları etkili olmuştur.¹⁷⁸³ Nihayetinde Hîrelilerin icra ettikleri ve mümeyyiz oldukları bu musiki tarzlarına *Ğinetû ehli’l-Hîre* olarak anılmaktadır.¹⁷⁸⁴ Ebu’l-Ferec İsfahanî, Hîrelilere ait olan bu müzik formunu, basit nağmeler şeklinde olan Hezec ve sesi nazık bir eda ile titretip, sözleri uzatıp kısaltarak icra edilen Nasb denilen türlerin arasında ve daha çok Nasb’a yakın olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁸⁵ Dahası Hîre şehrinin aslında bestelenmiş şiirlerin nağmeyle irad edilerek müzik formuna gelmesine öncülük ettiği söylenebilir. Üstelik bu dönemde

¹⁷⁷⁶ O’Leary, *‘Ulumû’l-Yunan ve sebilu İntikaliha ila’l-‘Arab*, 208.

¹⁷⁷⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IX, 106.

¹⁷⁷⁸ Luvis Şeyho, *en-Nasrâniyye ve âdâbuha beyne ‘Arabi’l-câhilîyye*, Dârü’l-Meşrik, Beyrut, 1989, 361.

¹⁷⁷⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 594.

¹⁷⁸⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, IV, 193. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IX, 106.

¹⁷⁸¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 594.

¹⁷⁸² Farmer, Henry George, *Tarihü’l-musika’l- ‘Arabiyye*, trc. Hüseyin Nassar, Racea Abdülazîz İhvani, Merkezü’l-Kavmi li’t-Terceme, Kahire, 2010, 11.

¹⁷⁸³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IX, 106.

¹⁷⁸⁴ Belâzurî, *Esnsâbû’l-eşraf*, I, 140.

¹⁷⁸⁵ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 230. Hezec: terennümü olan, ahenkli ve boğuk sesle, lafızları arasında benzerlik, uyum ve yakınlık bulunan düzenli sözlerden oluşan müzik tarzı. Ebû’t-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi (817/1415) *el-Kamusü’l-muhîd*, Müessesetü’r-Risâle, Beytur, 2005, I, 210.

Hicazda *Ğineû'l-Nasb* adı verilen¹⁷⁸⁶ ve daha çok yolcuların, kadınların ve gençlerin kullandığı ezgi¹⁷⁸⁷ şeklindeki bir musiki formu yaygınlık göstermektedir.¹⁷⁸⁸ Şevki Dayf, bu dönemde Mekke’de icra edilen musikide herhangi bir kuralın olmadığını, herkesin istediği gibi kuralsız ezgiler irad ettiğini ve bunun iptidai seviyede olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁸⁹ Buna karşın Hîre’de müzik daha üst segmentte gelişme göstermiştir. Hatta Mekke başta olmak üzere diğer civar bölgeler Hîre’nin müziğinden esinlenmiştir. Nitekim Nadr b. Haris, Hîre’ye gelerek ûd çalmayı ve Hîre halkının şarkılarını öğrenmiştir. Nadr, Hîreden iki çalgıcı kız satın alarak Hîre şarkılarını Mekkelilere dinletmiştir.¹⁷⁹⁰ Hatta bu filiyle ilgili, “*İnsanlardan oylesi var ki herhangi bir ilmi delile dayanmadan Allah yolundan saptırmak için boş lafı satın alır.*”¹⁷⁹¹ Mealindeki ayetin indiği rivayet edilmektedir.¹⁷⁹² Bu şarkıcı kızlar Fars nağmeleriyle musikilerini icra ettikleri ifade edilmektedir.¹⁷⁹³ Kürd Alî, Nadr b. Haris’in Mekke’de ilk ûd çalan kişi olduğunu ve onun vasıtasıyla Hicaz ile diğer Arap coğrafyasına yayıldığını ifade etmektedir.¹⁷⁹⁴ Yine Beşir b. Amr b. Marsed, Hureyre ve Huveylide adlarındaki müzisyenleriyle Nu‘mân b. Münzir ile anlaşmazlığa düştüğünde Hîre’den Yemame’ye gitmiştir.¹⁷⁹⁵ Buna benzer Hassan b. Sabit katıldığı ziyafetin ardından yer aldığı şöenin, kendisine Gassani emiri Cebele b. Eyhem (ö. 21/642)’in meclisini hatırlattığını belirterek, orada telli enstrüman olan ve yarın küre şeklindeki “*berbât*” denilen ve ‘ûd eşliğinde kendi dilleriyle şarkılar söyleyen beş Rum ve beş Hîre şarkısını icra eden kadın korosunu dinlediğini söylemiştir. Ayrıca Cebele’nin sarayına Mekke ve diğer yerlerden de şarkıcılar geldiğini anlatmıştır. Üstelik Hassan b. Sabit, mevzubahis şarkıcıları Hîre emiri İyâs b. Kabîsa’nın Cebele b. Ethem’e hediye ettiğini belirtmiştir.¹⁷⁹⁶ Cevad Ali, Hîre ve Gassanî emirlerinin kendilerine özel müzisyenler sahip olduklarını ifade etmektedir.¹⁷⁹⁷ Ayrıca Hîre şehrinin eşrafları ve önde gelenlerinin şarkıcılara sahip oldukları nakledilmektedir. Bunlardan Beşir b. Amr b.

¹⁷⁸⁶ Farmer, *Tarihü'l-musika'l-Arabiyye*, 12.

¹⁷⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisanûl-'Arab*, I, 762.

¹⁷⁸⁸ Farmer, *Tarihü'l-musika'l-Arabiyye*, 12.

¹⁷⁸⁹ Şevki Dayf, *eş-Şi'r ve'l-gına fi'l-Medîne ve Mekke li-asri Beni Ümeyye*, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1976, 180.

¹⁷⁹⁰ Belâzurî, *Ensâbü'l'eşraf*, I, 140.

¹⁷⁹¹ Lokman, 31/16.

¹⁷⁹² Belâzurî, *Ensâbü'l'eşraf*, I, 140.

¹⁷⁹³ Şevki Dayf, *eş-Şi'r ve'l-gına fi'l-Medîne ve Mekke li-asri Beni Ümeyye*, 181.

¹⁷⁹⁴ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, IV, 177; Muhammed Ferid b. Abdirezzak b. Muhammed Muhammed Kürd Ali (1372/1953), *Hıtâtü's-Şam*, I-VI, Mektebetü'n-Nuri, Dımaşk, 1983, IV, 93.

¹⁷⁹⁵ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Eganî*, IV, 84.

¹⁷⁹⁶ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Eganî*, XVII, 121; Casım Avcı, *İslam Bizans ilişkileri*, 224.

¹⁷⁹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IX, 106.

Marsed, Hureyre ve Huveylide adlarında iki kardeş müzisyene sahipti.¹⁷⁹⁸ Bunun yanı sıra halka açık meyhane gibi yerlerde de şarkı söyleyen şarkıcılar bulunmaktadır.¹⁷⁹⁹

Yukarıda temas ettiğimiz gibi Hîrelilerin kullandıkları müzik enstrümanları ve icra ettikleri müzik formunda daha çok Fars kültürünün izleri gözükmemektedir. Nitekim Hîre şehrinde musiki formunun oluşum safhasında Fars kültüründen esinlenmiş ve burada kullanılan müzik aletleri de daha çok fars kültürü baz alınarak geliştirilmiştir. Nüveyrî (ö. 733/1333) bunu destekler nitelikte Arap kültürüne müzik formunun Farslardan geçtiğini ifade etmektedir.¹⁸⁰⁰ Aynı zamanda Câhiz (ö. 255/869) da Araplar arasında Farsların musiki alanında muteber ve etkin olduğunu nakletmektedir.¹⁸⁰¹ Dolayısıyla ilk başta Fars etkisiyle Hîre’de oluşan müzik kültürü kısa zaman içerisinde Hicaz ve diğer Arap coğrafyasına geçtiğini söylemek mümkündür.¹⁸⁰² Nitekim Luvis Şeyho, Arapların musikiyi Hîrelilerin aracılığıyla başta Farslar olmak üzere komşu toplumlardan aldıklarını söylemektedir.¹⁸⁰³ Yine İbn Haldûn, Arapların fetihler sonucunda elde ettikleri ganimetlerle müreffeh hayatta kavuştuktan sonra lükse daldıkları ve böylece boş vakitlerini eğlencelerle geçirmeye yöneldiklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla ele geçirilen bölgelerdeki Fars ve Rum şarkıcılar İslam devletinin merkez bölgelerine gitmeye başlamışlardır. Gittikleri yerlerde Arapların hizmetlerine girerek ney, tanbur ve ûd gibi enstrümanları çalıp, şarkılar söylemişlerdir. Böylece onların belli kurallar içerisinde makamlı söyleyişlerini dinleyen Araplar da şiirlerini onlar gibi söylemeye başlamışlardır.¹⁸⁰⁴ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Gassani ve Hîre saraylarındaki birçok müzisyen İslam devletinin muhtelif yerlerine gitmişlerdir. Gittikleri yerlerde de kendi müzik form ve makamlarını yaymışlardır. Nitekim Hassan b. Sabit’in Medine’de katılmış olduğu bir nişan merasiminde dinlediği şarkıcıların kendisine Hîreli ve Rum müzisyenleri hatırlatması ve şu sözü “*On şarkıcı cariye gördüm. Beşi saz eşliğinde Rumların, diğer beşi de Hîreliler’in şarkılarını okuyorlardı*”. söylemesi bizi bunu göstermektedir.¹⁸⁰⁵

¹⁷⁹⁸ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, IX, 84.

¹⁷⁹⁹ Yusuf Faysal Sakr, *Menâzire*, 360.

¹⁸⁰⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 239.

¹⁸⁰¹ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani el-Leysi Cahîz (255/869), *Resailü'l-Câhiz*, I-IV, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1964, II, 158.

¹⁸⁰² Luvis Şeyho, *en-Nasraniyye ve âdâbuha beyne 'Arabi'l-câhiliyye*, 361.

¹⁸⁰³ Luvis Şeyho, *en-Nasraniyye ve âdâbuha beyne Arabi'l-cahiliyye*, 361.

¹⁸⁰⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 594.

¹⁸⁰⁵ Rouanet, Jules, *el-Mûsika'l-Arabiyye*, trc. ve değerlendirme, Yusuf Varol, İlahiyat, Ankara, 2024, 54.

Hîre şehrinin müzikte kendisinden söz ettirmesini sağlayan faktörlerden gelince birincisi şehrin sanat ve edebî mirasıdır. İkincisi Hîre halkının Hristiyanlık dini benimsemiş olmasıyla dini günlerde ve dini ritüellerini yerine getirirken ilahi okumalarıdır.¹⁸⁰⁶ Üçüncüsü ise İslam tarihinin ilk dönemlerinde Hîre'ye yakın bölgelerdeki Müslüman şehirlerde zaman zaman müziği kısıtlama veya yasaklama uygulamalarıdır. Bu kısıtlamalardan dolayı müzisyenler Hîre şehrine gelmiş¹⁸⁰⁷ ve burada bir miktar özgür olmuşlardır. Dolayısıyla Hîre'de musiki faaliyetleri gelişmesini sağlayan ortam oluşmuştur. Bunun neticesinde bu meydana önemli müzisyenler yetişmiştir. Burada bunlardan bahsedeceğiz.

9.5 Huneyn el-Hîrî

Huneyn b. Belve'a el-Hîrî, Hîreli Hristiyan 'Übbad'dan olduğu bilinmekle birlikte nesebi konusunda ihtilaf vardır. Onun, Beni Haris b. Ka'b'dan¹⁸⁰⁸ veya Temîm kabilesinden olduğu ifade edilmektedir.¹⁸⁰⁹ Künyesi Ebu'l-Ka'b olan Huneyn, çocukluğunda meyve ve çiçek satıcılığı yapmaktadır. Taşındığı meyveleri ile çiçekleri Hîre ile Kûfe'nin mesir alanlarında şarkıcı ve çalgıcı cariye sahipleri ile eşrafın evlerine satmaktadır. Burada okunan şarkıları dinleme fırsatı bulmuştur.¹⁸¹⁰ Ayrıca deve kiralayıp nakliye işi yaptığı, Hîre'den Şam ve diğer bölgelere taşımacılık yaptığı da ifade edilmektedir.¹⁸¹¹ Hatta hac mevsiminde Mekke'nin vadisi el-Ebtah'a kadar taşımacılık yaptığı ve bu sırada şarkı söylediği nakledilmektedir.¹⁸¹²

Kaynaklarımız Huneyn'in kişisel meziyetleri hakkında bazı bilgiler sunmaktadır. Buna göre Huneyn, endamlı, sıcak kanlı, yakışıklı, nazik, sevecen, tatlı sözlü, güzel sesli ve kibar bir kişiliğe sahiptir.¹⁸¹³ Bu da seyyar satıcılığı esnasında sempati kazanmasını ve bu sayede ürünlerini sattığı kişilerle ünsiyet bağı kurmasını sağlamıştır. Bununla birlikte söz konusu kişilerin yanlarında kalıp müzik dinlediği ve bu dinlenmelerin uzun olduğu böylece de müzik kulağının geliştiği ifade edilmektedir.¹⁸¹⁴ Dahası seyyar satıcılığı sırasında gördüğü musiki meclisleriyle müzik

¹⁸⁰⁶ Jules Rouanet, *el-Mûsika'l-Arabiyye*, 54.

¹⁸⁰⁷ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 362.

¹⁸⁰⁸ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Eganî*, II, 223.

¹⁸⁰⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 293.

¹⁸¹⁰ Hayreddin Zirikli, *el-'Alâm*, II, 288.

¹⁸¹¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 293.

¹⁸¹² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 224.

¹⁸¹³ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 225.

¹⁸¹⁴ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 225.

tutkusu gelişmiş ve böylece müzisyen olmaya karar vermiştir.¹⁸¹⁵ Sesinin güzelliğinin farkına varınca da müzik eğitimi almak için Vadi'l Kura'ya gidip eğitim görmüştür. Hire'ye tekrar döndüğünde hem enstrüman çalmayı hem de ûd çalmaya öğrenmiştir. Böylece yeni besteler yapmaya ve hızlıca başarı basamaklarını tırmanmaya başlamıştır.¹⁸¹⁶ Ayrıca döneminin önemli müzisyenleri olan Ömer b. Davud el-Vâdî ve Hakem el-Vâdî'dan müzik dersleri aldığı ve onların şarkılarını ezberleyerek repertuarını genişlettiği ifade edilmektedir.¹⁸¹⁷ Kısa zaman içerisinde zaten yetenekli olan Huneyn şöhrete kavuşmuştur. Dönemin önemli kişilerine müzik icra etmiştir. Hatta onun Hişâm b. Abdülmelik'e şarkı söylediği belirtilmektedir. Hişâm b. Abdülmelik bacanağı Ebraş el-Kelbî ile birlikte hac için yola çıktıklarında Kûfe'ye uğramışlardır. Kendini gösterme fırsatını bulan Huneyn, neyzeni ile birlikte Kûfe'nin tepesine çıkarak müzik söylemiştir. Hişâm b. Abdülmelik, Huneyn'in okuduğu şarkıyı Necef topraklarından çıkana dek tekrarlamasını ve mükafat olarak ona 200 dinar, neyzeni için de 100 dinar vermiştir.¹⁸¹⁸ Kûfe valisi Bişr b. Mervân, eğlence meclisleri düzenlediğinde Huneyn 'ûd çalarak şarkı icra etmiştir.¹⁸¹⁹ Belâzûrî'nin belirttiğine göre: Huneyn, Bişr b. Mervân'ın gece eğlence meclisinde şarkı söylediği sırada Şa'bî gelir. Şa'bî valinin hacibine vali ile görüşmek için içeri girmesi gerektiği söyler. Hacib bunu reddince Şa'bî ısrar eder. Şa'bî ısrarı edince, hacib ondan bir dilekçe yazmasını ister, Şa'bî'nin yazdığı dilekçeyi hacib valiye iletir. Vali de mezalim divanının başı olan Şa'bî'den bir şey gizli tutmadığını bildiren cevapla içeri girmesine izin verir. Şa'bî içeri girdiğinde Bişr b. Mervân ve adamları oturmuş ve Huneyn 'ûd çalarak şarkı söylüyordu. Bişr b. Mervân, Şa'bî'ye “*sen olmasaydın almazdım, zira senin dışında hiç kimseyi bu haldeyken içeri girmesine izin vermezdim.*” demiştir. Şa'bî cevap olarak “*senin üç hasletin var bende; üzeri kapatılması gerekeni örtmek, ihsanda bulunana teşekkür etmek ve helal iyiliklerde bulunmak.*” söylemiştir.¹⁸²⁰ Yine bu mecliste bulunanlar arasında Rey valiliği yapmış olan Hâlid b. 'İtab b. Verâe ile Kûfe şurta teşkilatının başkanı İkrime b. Rib'i'nin de olduğu ifade edilmektedir.¹⁸²¹ Tüm bunların yanında Belâzûrî, Şa'bî'nin Huneyn'e 'ûd çalarken direktif verdiği ve kalın tele (el-

¹⁸¹⁵ Farmer, *Tarihü'l-musika'l-Arabiyye*, 71.

¹⁸¹⁶ Jules Rouanet, *el-Mûsika'l-Arabiyye*, 108.

¹⁸¹⁷ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, II, 225; M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 362.

¹⁸¹⁸ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 224.

¹⁸¹⁹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 228.

¹⁸²⁰ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI,319.

¹⁸²¹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI,319; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 228.

Bem) yumuşak vurup akortlunu düşürmesi ve ince tele (el-Zeyr) sert vurarak tınısını inceltmesini söylediğini nakletmektedir.¹⁸²²

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Huneyn dönemin bürokratları ve ileri gelenlerine musiki icra etmiştir. Güzel sesi ve yeteneği sayesinde müzisyenlikte kısa zaman içerisinde büyük bir şöhret bulmuştur. Şarkıları dönemin hitleri halini almıştır.¹⁸²³ Dolayısıyla bölgenin en önemli müzisyeni haline gelmiştir. Hatta Irak bölgesinin musiki alanında birinci ismi olmuştur.¹⁸²⁴ Hatta Jules Rouanet, Huneyn'in Irak'ta müzik sanatının zirvesini temsil ettiğini ve onun haricindeki diğer musikişinasların ise kalıcı olmayan kolay ve ritmik besteler yapma ve söyleme dışında başka bir şey yapmadıklarını söylemektedir.¹⁸²⁵ Huneyn'in bu şöhreti yörenin dışına taşarak Hicaz'a kadar ulaşmıştır. Zira Hicaz'ın ünlü müzisyenlerinden Ubeyd b. Sureyc, Huneyn'in ününü duyunca yanına 300 dinar para alarak Hire'ye gelmiştir. Huneyn'in evine gitmiş ve Huneyn'e *“ben Hicaz'dan Mekke şehrindeyim, bana Hire'nin güzelliği, kaliteli içkisi ve senin güzel şarkılarının haberi ulaştı. Senin yanında ve seninle birlikte harcamak için bu para ile geldim, bu paralar bitince de ayrılıp evime giderim.”* demiştir. Huneyn ona kim olduğunu sorunca da kimliğini gizleyerek Beni Mahzum'dan olduğunu söylemiştir. Huneyn elindeki parayı almış ve tek kişilik odaya yerleştirmiştir. Evini özleyip dönmek istediğinde ise yapılan masrafları düşüp geri kalan parayı ona geri vereceğini belirtmiştir. Onun müzisyen olduğunu hiç kimse bilmeden Huneyn'in yanında iki ay ikamet etmiştir. Ancak iki aydan sonra yaz günü öğle vaktinde Huneyn, Bişr b. Mervân'ın yanından geri döndüğünde İbn Sureyc'in ev halkına şarkı söylediğini duymuş ve sevinçle karşılamıştır. Huneyn onu tanıyınca getirdiği paranın üç katıyla Mekke'ye göndereceğini söylemiştir. Sonra onunla birlikte Irak valisi Bişr b. Mervân'ın huzuruna gitmişlerdir. Bişr, mükafat olarak İbn Sureyce 10 bin dirhem vermiştir. Daha sonra İbn Sureyc tekrar Bişr b. Mervân'ın meclisine gelmiş ve yine 10 bin dirhem hediye almıştır. Akabinde Huneyn onu kıskanıp, yerini ona kaptırma endişesine kapılmıştır. Böylece İbn Sureyc'in eşyalarını hazırlatarak ve Mekke'den getirmiş olduğu parayı da ona iade ederek geldiği gibi geri dönmesini sağlayarak yolcu etmiştir.¹⁸²⁶

¹⁸²² Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI, 319.

¹⁸²³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 294.

¹⁸²⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emşâr*, X, 44.

¹⁸²⁵ Jules Rouanet, *el-Mûsîka'l-Arabiyye*, 108.

¹⁸²⁶ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 231.

Huneyn bölgenin en önemli müzisyeni derecesine ulaşınca haliyle müzik piyasasını eline geçirmiştir. Hatta ona “*Bettatû'l-A'ras*” yani düşünlerin bülbülü denmiştir.¹⁸²⁷ Yine Huneyn'in şarkı söylemediği eşraf, girmedığı ev ve çiftlik olmadığı söylenmektedir.¹⁸²⁸ Dolayısıyla ele geçirdiği bu piyasayı elinde tutmaya çalışmış ve bölgeye gelen müzisyenleri buradan savmaya çalışmıştır. Bunlardan ilki yukarıda değindiğimiz İbn Sureyc'dir. Diğerinin ise Hicazdan Kûfe'ye gelen müzisyen İbn Muhriz olduğu zikredilmektedir. İbn Muhriz, Kûfe'ye gelmiş ve bunun haberi Huneyn'e ulaşmıştır. Huneyn, İbn Muhriz'i tanıyordu. Huneyn, İbn Muhriz'in bölgede şöhret kazanıp etkin olmasından ve onun yerini almasından endişelenmiştir. Bundan dolayı Huneyn, İbn Muhriz'i bölgeden çıkarma planı kurmuştur. İbn Muhriz'e bölgeyi kendisine bırakıp gitmesi karşılığında ne kadar para istediğini sormuş bunun üzerine İbn Muhriz de bin dinar talep etmiştir. Huneyn, beş yüzü nakit kalanını da sonra ödemek üzere İbn Muhriz'e bölgeye bir daha dönmek üzere yemin ettirmiştir. Parayı alan İbn Muhriz bölgeden ayrılmıştır.¹⁸²⁹ Ebû'l-Ferec İsfahanî'nin aktardığı başka bir bilgide İbn Muhriz, Bişr b. Mervân'ı ziyaret ettikten sonra Kûfe'den Basra'ya gitmiştir. Huneyn'in ünü İbn Muhriz'e ulaşınca Huneyn'i görmek istemiş ve onu Basra'ya davet etmiştir. Huneyn, İbn Muhriz'in davetine icabet etmiş ve İbn Muhriz, Huneyn'in tarzında bir şarkı icra etmiştir. Söylediği şarkıyı es-Sakilû-s-Sani¹⁸³⁰, formunda seslendirmiştir. Bundan çok etkilen Huneyn bundan ürkmüş ve şaşırmıştır. Huneyn, İbn Muhriz'e Iraktan ne kadar kazanç beklediğini sormuştur. İbn Muhriz de bin dinar olduğunu söylemiştir. Huneyn ona 500 peşin vermiş geri kalanını ise kısa süre içerisinde ödeyeceğini belirterek Irak'tan ayrılmasını ve bölgeyi kendisine bırakmasını istemiştir. Böylece İbn Muhriz parayı aldıktan hemen sonra bölgeden ayrılmıştır.¹⁸³¹

Huneyn, bölgesinde etkinliğini sağladıktan sonra artık komşu şehirlere müzik icra etmek için gitmeye başlamıştır. Nitekim Huneyn, temettü ve gelir elde etmek için Humus'a gitmiştir. Gittiğinde gençleri ve onların nerede bir araya gelip eğlendiklerini araştırmıştır. Bunun sonucunda gençlerin genellikle günün erken vakitlerinde hamamlarda takıldıklarını öğrenmiştir. Bunun üzerine hemen bir hamam bulup oraya

¹⁸²⁷ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 228.

¹⁸²⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 294.

¹⁸²⁹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 225; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, X, 43.

¹⁸³⁰ Dört vezinli Arapça müzik formu olan bu tarz, ikişerli sert vuruş ve onları takip eden yumuşak vuruştan oluşmaktadır. Hüseyin Ali Mahfuz, *Kamusü'l-musika'l-Arabiyye*, Matbatu Dârü'l-Cumhuriyye, Bağdad, 1964, 72.

¹⁸³¹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 226.

gitmiştir. Gençlerden bir toplulukla tanışmış ve hamamdan gençlerden birinin evine geçmişlerdir. Yemek ve içki ziyafeti yaptıktan sonra onlara aralarında bir müzisyenin olup olmadığını sormuştur. Olmadığı cevabını alınca bir ‘ûd istemiş ve Ma’bed’e ait bir parçayı recez formunda icra etmiştir. Hiç kimse onu anlamayınca seslendirmiş olduğu Ma’bed’in şarkısının onlara ağır geldiğini düşünerek İbn Sureyc’e ait ve hafif¹⁸³² formunda olan şarkıyı seslendirmiştir. Akabinde Hakem’e ait hezec tarzında ve kendi konseptindeki şarkılarından söylemiştir. Ancak hiç kimse ona eşlik edip dinlememiştir. Dahası kendi müzisyenlerinden Ebu Münebbih’in gelmesini istemişlerdir. Ebu Münebbih şarkı söyleyince ona eşlik etmiş ve eğlenmişlerdir. Huneyn, bu durumu utanç verici bulmuş ve geceyi Humus’ta geçirdikten sonra sabah erkenden Hîre’ye geri dönmüş ve böylece bu girişimi başarısız olmuştur.¹⁸³³

Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Kûfe valiliğine gelince Irak’ta müziği yasaklamıştır. Hatta müzik eğlencesi düzenleyen evlere gizli görevliler göndererek denetim altına çalıştığı ifade edilmektedir.¹⁸³⁴ Böylece geçim kaynağı müzisyenlik olan sanatçılar geçim güçlüğü yaşamışlardır. Bundan en çok etkilenenler arasında Huneyn yer almaktadır. Bunun için valinin mezalim divanı kurduğu ve halkın sorunlarını dinlediği bir günde sorununu dile getirmek için valinin huzuruna çıkmıştır. Valinin yanında çekineceği kimse kalmadığında Huneyn, vali Hâlid b. Abdullah’a “*Allah emire ihsan etsin, ben yaşı ilerlemiş bir ihtiyarım ailemi geçindirdiğim bir sanatım vardı ve bunu emir yasakladı.*” demiştir. Hâlid: “*senin sanatın nedir?*” diye sorunca gelmeden evvel abası altında gizlemiş olduğu ‘ûdunu çıkararak “*işte bu benim sanatım!*” demiştir. Bunun üzerine vali “*haydi şarkı söyle*” deyince ‘ûdunu eline alarak tellerine vurmaya başlamış, söz ve bestesi kendisine ait olan şarkıyı seslendirmiştir.¹⁸³⁵ İbn Asâkir, Hâlid’in bu şarkıdan çok etkilenerek oturup ağladığını ifade etmektedir.¹⁸³⁶ Akabinde, Huneyn’e sefih ve ayyaşlara şarkı söylememesi şartıyla özel bir izin vermiştir.¹⁸³⁷ Ebûl-Ferec İsfahanî, Huneyn’in sözünde durduğunu, şarkı söylemek için gittiği meclise

¹⁸³² Üç yumuşak vezin vurgusu ile icra edilen formdur. Hüseyin Ali Mahfuz, *Kamusü'l-musika'l-Arabiyye*, 75.

¹⁸³³ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 226.

¹⁸³⁴ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 362.

¹⁸³⁵ Nehrevânî, Ebû'l-Ferec Muâfâ b. Zekerıyyâ b. Yahyâ Muâfâ (390/1000), *el-Celisü's-sâlihü'l-kâfi ve'l-enîsü'n-nâsihü's-şâfi*, thk. Abdülkerim Sami el-Cundî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, 396; Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX, Dâru İhyai't-Türasi, Beyrut, 2000, XIII, 130.

¹⁸³⁶ İbn Asakîr, *Târîhu Dimâşk*, XVI, 143.

¹⁸³⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 295.

“*aranızda ayyaş ve sefih var mı?*” diye sorduğu ve sorusuna eğer hayır cevabı verilirse içeri girdiğini nakletmektedir.¹⁸³⁸

Huneyn, dönemin en iyi ve en meşhur dört müzisyenlerinden biridir. Diğer üç kişi ise Hicazlı şarkıcılar İbn Süreyv, Gareid ve Ma’bed’dir.¹⁸³⁹ Hicazdaki bu üç müzisyen bir araya geldiklerinde Huneyn’den söz etmişlerdir. Bahisleri arasında onların üç müzisyen oldukları ve onların seviyesinde başka bir müzisyen olan Huneyn’in Irak’ta olduğunu söylemişlerdir. Ne onların Huneyn’i ziyaret ettikleri ne de Huneyn’in onları ziyaret ettiğini dile getirmişlerdir. Huneyn ile görüşmeye karar vermişlerdir. Böylece Huneyn’e onların üç kişi oldukları ve onun tek olduğu dolayısıyla onun ziyarete gelmesinin daha uygun olduğunu belirten bir mektupla birlikte iane göndermişlerdir.¹⁸⁴⁰ Huneyn daveti kabul ederek Medine’ye doğru yola çıkmıştır. Medine halkı Huneyn’in Medine’ye yaklaştığı haberini alınca o güne dek görülmemiş kalabalıkla onu karşılamıştır. Huneyn, Medine’ye ulaşınca Ma’bed şarkıcılarla birlikte kalabalığı evine davet etmiştir. Bunun üzerine İbn Sureyc, Ma’bed’e “*eğer sende mevlam Sükeyne bnt. Hüseyin kadar şeref ve mertlik varsa senin evine gideriz.*” demiştir. Ma’bed, Sükeyne kadar itibarı olmadığını ifade etmiştir. Böylece şarkıcılar ve kalabalık Sükeyne bnt. Hüseyin’in evine gitmiştir. Sükeyne, gelenlere izin verip onlara oda tahsis etmiştir. Oda dolunca kalabalığın bir kısmı evin damına çıkmıştır. Ayrıca Sükeyne, gelenlere yemek ikram etmiştir.¹⁸⁴¹ Akabinde Huneyn’i davet eden Hicazlı müzisyenler, Huneyn’den o dönemin hit şarkısı “*bekeytû ale eş-şebêbî’z-Zâhib*”i söyleyerek konsere başlamasını istemişlerdir. Huneyn onların ilk olarak başlamaları gerektiğini ifade ettiyse de onlar söz konusu hit şarkısını dinlemeden başlamayacaklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine Huneyn söz konusu şarkısını seslendirerek konserine başlamıştır. Güzel sesi ve şarkılarını dinlemek için halk büyük teveccüh göstermiş ve izdiham oluşmuştur. Kalabalığın bir kısmı damın üzerine çıkmıştır. Damın üstünde damın kaldırmayacağı kadar kalabalık oluşunca evin revakı çökmüştür. Çöken enkazın altına kalan Huneyn can vermiştir.¹⁸⁴² Huneyn’in hicrî 110 yılı dolaylarında¹⁸⁴³ hayatını kaybettiğinde 107 yaşında olduğu aktarılmaktadır.¹⁸⁴⁴

¹⁸³⁸ Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 227.

¹⁸³⁹ Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 231; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-ebşâr fî memâlikî’l-emşâr*, X, 43.

¹⁸⁴⁰ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü’l-ebşâr fî memâlikî’l-emşâr*, X, 44.

¹⁸⁴¹ Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 232.

¹⁸⁴² Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 232.

¹⁸⁴³ Zirikli, *el-‘Alâm*, II, 288.

¹⁸⁴⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, IV, 295.

Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, vefat etmesi üzerine Sukeyne'nin irad ettiği şu beyitleri aktarmaktadır: “*Sevincimizi yasa boğdu Huneyn, uzun müddet bekledik meğer biz onu ölümüne sürüklemiştir.*”¹⁸⁴⁵

Huneyn uzun bir müddet müzisyenlik yapmıştır. Büyük kazançlar elde etmesine rağmen müzisyenliği sürdürmesinden ötürü çevresindekilerin eleştiresine maruz kalmıştır. Hatta ona “*50 senedir şarkı söylüyorsun gitmediğin kızade uğramadığın çiftlik, girmedığın ev kalmamıştır.*” denilerek eleştirilmiştir. Bu eleştiri karşısında Huneyn: “*onlar (şarkılar) benim nefesim ve onları insanlarla paylaşıyorum, yüksek gelir talep etmem yüzünden beni kınıyor musunuz?*” diye cevap vermiştir.¹⁸⁴⁶ Yine Ebü'l-Ferec İsfahanî, Huneyn'in yaşının ilerlemiş ve saçlarının ağarmış olmasına rağmen müzisyenlik ve taşımacılık yaptığını aktarmaktadır.¹⁸⁴⁷

Belâzûrî, Huneyn'in musiki icrasına dair birkaç anekdota değinmektedir. Buna göre Huneyn, şarkı söylerken bir taburenin üzerine oturur, ince koyun postundan yapılmış hırka giyer, başını mendil-î mısırî denilen bir başörtü ile sarar.¹⁸⁴⁸ Yine Huneyn söylediği bir şiirinde kendi hayatının konforundan söz etmektedir. Buna göre içkiyi fıçıdan porselen kadehle doldurduğunu, refah içinde olduğunu ve ne geçim sıkıntısı ne de zor koşullarla karşılaşmadığını ifade etmektedir.¹⁸⁴⁹

Huneyn, repertuarı çok çeşitli hem bestekar he söz yazarı hem çalgıcı hem de kompozitör ve nevi şahsına münhasır bir konsepte sahip çok yönlü bir müzisyendir.¹⁸⁵⁰ Solistliğini yaptığı şarkıların söz yazarlarının başında hemşehri olduğu Zeyd b. Adî bulunmaktadır. Zira aynı inanç ve kültürel dokuya sahip olduğu Zeyd b. Adî'nin birçok şiirini besteleyip kompozitöre ederek seslendirmiştir. Bunların arasında ölümüne neden olan konserde icra ettiği şarkı gösterilebilir.¹⁸⁵¹ Ebü'l-Kâş, Huneyn'in söylemiş olduğu 31 adet şarkısına ulaştığını ve Yunus'un Huneyn hakkında aktardığı bilgilerde Huneyn'in tek ve müşterek olarak icra ettiği 15 şarkı yer aldığını ifade etmektedir.¹⁸⁵²

¹⁸⁴⁵ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 232.

¹⁸⁴⁶ Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 294.

¹⁸⁴⁷ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 224-225.

¹⁸⁴⁸ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI,319.

¹⁸⁴⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 223.

¹⁸⁵⁰ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 232; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, IV, 295; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emşâr*, X, 41.

¹⁸⁵¹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 232.

¹⁸⁵² Ebü'l-Kâş, Kasım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (ö. 300/912), *el-Muhtaru min Kitâbi'l-Lehv ve'l-melâhî*, Mekezû'l-Türas li'l-Barmecat, Riyad, 2013, 23.

Yine çağdaşları olan Ma'bed, İbn Sureyc ve Hakem'in şarkılarını icra etmiştir.¹⁸⁵³ İbn Fazlulah el-Ömerî, Huneyn'in musiki sahasındaki yeteneği ve başarısına atfen şöyle demektedir: “Çalgıcıdır onun seviyesine hiçbir çalgıcı göz dikemez ne müzisyen ne de çalgıcının onun seviyesine ulaşma hayalini kurması dahi yararsızdır. Huneyn'in latif nağmelerini duyan kişi onun 'ûduna vurduğu gibi postundan çıkıp adeta ateşin aleviyle yanmaktadır.”¹⁸⁵⁴ Bu değerlendirme her ne kadar mübalağalı olsa dahi Huneyn'in müzikteki kariyerini ifade etmektedir. Zira Huneyn, söylemiş olduğu müzik ile o kadar yer edinmiştir ki artık kendisine nispetle “*el-Ğınau'l- Huneynî*” kavramı müzik literatürüne girmiştir.¹⁸⁵⁵ Bunun yanı sıra şair ve müzisyenler Huneyn'in söylemiş olduğu müziği “*Huneyniye*” tarzı olarak anmışlardır.¹⁸⁵⁶ Haklı şöhretiyle Huneyn hakkında eserler yazılmıştır. Nitekim İshak b. İbrahim el-Mevsılî, Huneyn'in hayatı ve kariyerini ele alan kitap telif etmiştir.¹⁸⁵⁷ Yine Ebu Eyüp el-Medenî Süleyman b. Eyüp b. Muhammed Huneyn hakkında kitap yazanlar arasındadır.¹⁸⁵⁸

Tüm bunların ötesinde Huneyn'in ata sözlerine konu olduğu kaydedilmektedir. Nitekim Huneyn, yaptığı bir sefer dönüşünde Hîre'ye varmadan evvel yol kesicileri tarafından soyulmuştur. Üryan olarak boynuna kırbasını asmış vaziyette Hîre'ye girmiştir. Huneyn'in yaşamış olduğu bu durum, eşyası çalınan kimseleri ifade eden “*Huneyn'in kırbasıyla dönüşü gibi*” atasözüne dönüşmüştür.¹⁸⁵⁹

9.6 Ceradetani

Nu'mân b. Münzir'in şarkıcıları olan Ceradetanilerin, seslerinin güzelliği ve söz yetenekleri ile tanındıkları kaydedilmektedir.¹⁸⁶⁰ Daha sonra Abdullah b. Cud'an bu şarkıcılara yanında istihdam etmiştir.¹⁸⁶¹ Yine Muaviye b. Bekr el-'Amlîkî'nin de bu şarkıcı cariyeleri kişisel müzisyenleri olarak görevlendirmiştir.¹⁸⁶² Himyerî, Muaviye b. Bekr'in şarkı söylemesi için cariyeye alan ilk kişi olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁶³ Buna

¹⁸⁵³ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 226.

¹⁸⁵⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikî'l-emşâr* X, 41.

¹⁸⁵⁵ Hüseyin Ali Mahfuz, *Kamusü'l-musika'l-'Arabiyye*, 91.

¹⁸⁵⁶ İbn Asakir, *Tarihu Dimaşk*, VII, 169.

¹⁸⁵⁷ İbnü's-Sâî, Ebû Talib Taceddin Ali b. Enceb b. Osmân İbnü's-Sâî(674/1276) *ed-Dürrü's-semin fî esmâî'l-musannifîn* thk. ve tlk. Ahmed Şevki Binbin, Muhammed Saîd Haneşi, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Tunus, 2009, 298.

¹⁸⁵⁸ İbnü's-Sâî, *ed-Dürrü's-semin fî esmâî'l-musannifîn*, 384.

¹⁸⁵⁹ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV,314.

¹⁸⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisanû'l-Arab*, III, 118.

¹⁸⁶¹ Câhîz, *er-Raseil*, II, 158.

¹⁸⁶² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, I, 220.

¹⁸⁶³ İbn Hişâm, *Kitâbü't-tican fî müluki himyer*, 345.

karşın İbn Abdірabbih, bunların Arapça şarkı söyleyen ilk kişiler olduğunu zikretmektedir.¹⁸⁶⁴ Tüm bu ihtilafları değerlendiren Yusuf Faysal, bu şarkıcıların en nihayetinde defalarca Nu‘mân b. Münzir sarayında müzik icra ettiklerini söylemektedir.¹⁸⁶⁵

9.7 Hureyre ve Hâlîde

Şarkıcı iki kız kardeş olan Hureyre ve Hâlîde, Beşir b. Amir’in cariyeleridir. Beşir b. Amir, bu şarkıcıları Nu‘mân b. Münzir ile arası bozulmasından dolayı Hîre’den Yemame’ye kaçtığında yanında götürmüştür.¹⁸⁶⁶

9.8 Maviye bnt. Afriz

Nu‘mân b. Münzir’e şarkı söyleyen cariyeler arasında yer alan bu hanım, Hîre’de söylediği müzikle üne kavuşmuştur.¹⁸⁶⁷

Hîre’nin müzik geleneğini sürdüren başka müzisyenler de vardır. Abadis, Zeyd b. et-Tuleys, Zeyd b. Kaab, Malik b. Humame Hîre’de müzik icra eden kişilerdir. Ancak bunların hakkında bilgi olmadığı ifade edilmektedir.¹⁸⁶⁸ Bu gelenek Abbâsîler dönemine kadar devam etmiştir. Nitekim Hârûnürreşîd, Hac dönüşünde Hîre’de Avn el-Ubbadî konağında konaklamıştır.¹⁸⁶⁹ Avn el-‘Ubbadî, Huneyn’in ihtiyar ahfadını Hârûnürreşîd’in huzuruna çıkarmıştır. Huneyn’e ait birçok şarkı icra etmiştir. Avn, yaşlı olması nedeniyle sesinin kısık ve sesinde problemin olması nedeniyle şarkıları pek güzel seslendirmemiştir. Ancak İbn Sureyc’e ait bir şarkıyı söyleyince gayet güzel okumuştur. İbn Sureyc’e şarkının güzel söylemesinin nedeni sorulunca o şarkının dedesi Huneyn’in evinde bestelendiğini ifade etmiştir.¹⁸⁷⁰

¹⁸⁶⁴ İbn Abdürabbih, *‘İkdû’l-Ferid*, VII, 29.

¹⁸⁶⁵ Yusuf faysal Sakr, *Menâzire*, 370.

¹⁸⁶⁶ Abdülkâdir el-Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), *Hiżânetü’l-edebe ve lübbü lübbâbi lisâni’l-‘Arab*, I-XIII, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü’l-Hancı, Kahire, ty., VIII, 393.

¹⁸⁶⁷ Yusuf faysal Sakr, *Menâzire*, 370.

¹⁸⁶⁸ Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 230.

¹⁸⁶⁹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, VIII, 295.

¹⁸⁷⁰ Ebü’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eganî*, II, 230.

10. BİRER MÜZİK İCRAATHANELEİR OLARAK MEYHANELER

Eğlence sektörünün diğeri bir yönü içki mekanlarıdır. Özel meyhanelerin yanı sıra bazı kilise ve manastırlar da bizzat meyhane işletiyorlardı. Nitekim Hîre'deki manastır ve kiliselerdeki rahipler, ibadethanenin ihtiyacı ve görevlilerinin maaşı için manastır veya kilisenin etrafındaki arazileri mabetlerin mülkü haline getirip burada bağ ve hurmalıklar yetiştirerek onlardan içki imal etmekteydiler.¹⁸⁷¹ Bundan dolayı da meyhanelerin kilise ve manastır civarlarında yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu sayede Hîre'de içki sektörü gelişme zemini bulmuştur. Yine İslam'ın bölgede yaygınlık göstermesi ve içkinin İslam beldelerinde yasak olması Hîre'nin bu sektörde teberüz etmesini sağladığı söylenebilir. Hatta civar şehirlerden Hîre'ye içki içmek için seyahatler yapılmıştır. Filvaki civar bölgelerden özellikle Kûfe'nin kurulmasından sonra buradan içki içmek için Hîre'nin meyhanelerine gelenler olmaktadır. Bunlardan Şair Ukayşir, Hîre meyhanelerine en çok gelip gidenleri arasında yer almaktadır.¹⁸⁷² Hîre'nin meyhanelerinden faydalanmaya çalışanlardan bir başkası ise Tuhaym el-Esedî'dir. Tuhaym, Emevî dönemi şöhrete kavuşmamış şairlerinden biri olup çakır keyif olduğu dönemlerde¹⁸⁷³ içki için gittiği Hîre şehrinin soylu ve Hristiyan ailelerini övdüğü şiirleri meşhurdur. Nitekim Müberred eserinde bu ailelerle ilgili bir başlık açarak söz konusu ailelerden bahsetmektedir. Ona göre bu ailelerin en ünlüleri Adî b. Zeyd'in ailesi, İmriu'l-Kays'in ailesi ve Zeyd b. Menât b. Teym'in aileleri idiler.¹⁸⁷⁴ Kuşkusuz Tuheyim, sadece Hîre'nin meyhanelerinden veya ünlü ailelerini değil aynı zamanda manzarası güzel olan yerlerden de bahsetmektedir. Bunlardan biri Zevra denilen bir mekân olup burayla ilgili de şiirler inşat etmiştir.¹⁸⁷⁵ Câhiz, Tuhem'in Hîre'nin önemli ailelerinde Benu Hudae'lere nedimlik yaptığından bahsetmekte dolayısıyla bilgilerinin de buraya dayandığını ima etmekte.¹⁸⁷⁶ Yine Müberred, Benu

¹⁸⁷¹ Abdurrahman Sıdkî, *Ebû Nüvas: Kıssatu hayatıhi ve şi'rihi*, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, ty. 99.

¹⁸⁷² Ebû Gays Muhammed Hayrüdîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî (1893-1976), *el-A 'lâm*, I-VIII, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, VII, 277.

¹⁸⁷³ Tebrîzî, Ebû Zekerîyyâ el-Hatîb Yahyâ b. Ali b. Muhammed Tebrîzî (502/1109), *Şerhu Divani'l-hamase*, I-II, Daru'l-Kâlem, Beyrut, t.y., II, 412.

¹⁸⁷⁴ Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga ve'l-Edeb*, I, 38.

¹⁸⁷⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-büldân*, III, 107.

¹⁸⁷⁶ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *Kitâbü'l-Hayevân*, I-VII, Cilt. Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424, V, 88.

Hudae'nin Hîre'de iskan ettiğinden söz ederek bunların Hristiyan olduğuna dikkat çekmektedir. Hatta Tuhey'm'in de Hrsitiyan olduğunu söylemektedir. Ancak Tuhyem, Benu Hudae'yi Zûrare denilen gömlekler giydikleri için övmüştür.¹⁸⁷⁷ Fakat bu gömleklerin neyi ifade ettiği hakkında bilgi vermemektedir. Tuhey'm'in en dikkat çeken yönü ise onun da Hîre'de içki içen şairlerden biri olmasıdır. Nitekim Abdülmelik b. Mervân (685-705) döneminde Şurta teşkilatından Abbas b. Ma'bed el-Merî, onun bu filinden dolayı tutuklayarak başını tıraş etmiştir.¹⁸⁷⁸ Belazûrî'nin Kûfe valisi Bişr b. Mervân'nın eşinin, Hîre'nin Seylehun mevkiinde bulunan arkadaşı aracılığıyla Bişr'e oldukça kaliteli bir içki getirttiğini belirtilmektedir. Hatta Bişr'in bu içkinin diğer içkilerinden daha iyi olduğunu ifade ettiğini de nakletmektedir.¹⁸⁷⁹ Bu bilgiler bize yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz Seylehun köyünde de önemli bir içki atölyesi veya bir meyhanenin bulunduğunu akla getirmektedir.

10.1 Hânetu Câbir

Hîre'de sahibi Câbir olan bir meyhane olup adını sahibinden almaktadır. Bu meyhane Abbasîler dönemine ait olması dikkat çekicidir Temizliği, kişisel bakımı ve sunum yaptığı eşyaların temizliğine dikkat eden biri olarak kaynaklarda yer alan Câbir'in bu meyhanesi bundan dolayı şöhrete sahipti. Kukusuz meyhaneci Câbir'in içkiyi senelerce bekletip yıllandırmış olması da onun bu şöhretinde hak sahibidir. Kaldı ki burası sadece meyhane olmayıp aynı zamanda Tanbur denilen müzik enstrümanının çalındığı ve müzik eşliğinde raks edildiği bir mekan olarak da dikkat çekmektedir.¹⁸⁸⁰ Abbâsî şairlerinden Ebû Nüvas (ö. 198/813) buranın müdavimlerdendir.¹⁸⁸¹ Ebu Nüvas'ın buraya gelip içki içmesi ile ilgili şunlar anlatılmaktadır: Ebû Nüvas, Vâlîbe b. Hubâb ile tanışarak ondan şiir sanatıyla ilgili temel bilgileri öğrenmiş ve onunla birlikte Basra'dan Kûfe'ye gitmiştir. Onun Kûfe'ye gelmesiyle birlikte yaşamında ciddi anlamada değişiklik yaptığı, içkiye bağımlı bir hayat sürdüğü ve İslamî ahlak sistemini benimsemediği bir çok eylem ve düşüncüyü mubah sayan bir yaşam tarzını benimsediği görülmektedir.¹⁸⁸²

¹⁸⁷⁷ Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga ve'l-Edeb*, I, 38.

¹⁸⁷⁸ Safedî, *el-Va'fi bi'l vefeyat*, XVI, 240.

¹⁸⁷⁹ Belazûrî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VI, 320.

¹⁸⁸⁰ Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 356.

¹⁸⁸¹ Abdurrahman Sıdkî, *Ebû Nüvas: Kıssatu Hayatihi ve şî'rihi*, 98.

¹⁸⁸² İbnü'l-Esîr, Ziyâeddin, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö.637/1239), *el-Meseli's-sair fi edebi'l-katib ve's-şair*, thk., Ahmed Muhammed el-Havfi,

10.2 Hanetu Huneyn el-Hammar

Hîre’de bir taraftan şarabın üretiminin yapıldığı bu atölye diğer taraftan servis edildiği bir meyhane olan Hanetu Huneyn, Emevî dönemine ait önemli içki atölyelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kûfe’nin şairlerinden Ukayşîr (ö. 80/699) buranın müdavimleri arasında bulunmaktadır.¹⁸⁸³ Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, Ukayşîr’in bu meyhaneye gönül bağı hususunda ayrıntılı bilgi aktarmaktadır. Buna göre Ukayşîr, Kûfe’nin sahiplerinden aynı zamanda Kinde kabilesinin hükümdar ailesine mensup olan Eşas b. Kays’ın torunu Kays b. Muhammed b. Eşas’dan para istemiş Kays da kendisine 300 dirhem vermiştir. Ukayşîr her gün içki içebilmek ve kısa sürede içerisinde içkiye harcayarak parayı kaybetmemek için bu parayı almış Kays’ın vekil harcına teslim ederek kendisine meblağdan her gün kendisine 3 dirhem verilmesini talep etmiştir. Böylece Ukayşîr, bu dirhemlerden bir tanesini Kûfe’den Hîre’ye gitmek için binek kiralamaya, 1 dirhemi içki ve 1 dirhemi de yemek için harcamaktadır.¹⁸⁸⁴ Ukayşîr, bu meyhanede içki içmede aşırı giderek her şeyini yitirmiştir. Hatta soğuk bir mevsimde elinde ne varsa yitirdiği için üzerindeki elbiseleri rehin vermek zorunda kalmıştır. Soğuktan dolayı samanlıkta kaldığı da rivayet edilmektedir.¹⁸⁸⁵ Ukayşîr’i tanıyan ve Ukayşîr’in onu tanımadığı bir kadın Kûfe’de onu gördüğünde Huneyn’nin annesi olduğunu söyleyerek Huneyn’in bir hacetini gidermek için geldiğini ve iki dirheme ihtiyacı olduğunu belirterek meyhanede içki karşılığında ondan iki dirhem almıştır.¹⁸⁸⁶ Yine benzer bir şekilde Ukayşîr, Huneyn meyhanesine gittiğinde Huneyn’i bulmamış ve meyhanede bir kadına rastlamıştır. Kadın ona ne istediğini sorunca iki dirhem karşılığında şarap istediğini belirtmiştir. Kadın, ondan iki dirhemi aldıktan sonra meyhanenin arka kapısından çıkıp kaçmıştır.¹⁸⁸⁷ Bunun yanı sıra Ukayşîr’in, Hîre’de içki içtiği sırada Şurta teşkilatı tarafından takip edildiği ifade edilmektedir.¹⁸⁸⁸

Bedevi Tabane, I-IV, Dâru Nehdati Mısır, Kahire, ty. I, 47. Karaarslan, Nasuhi Ünal, *Ebû Nüvâs*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, 2000, X, 205-206.

¹⁸⁸³ Serî er-Raffâ, Ebû'l-Hasen es-Serî b. Ahmed b. es-Serî er-Raffâ el-Kindî el-Mevsilî(363/973), *el-Meseli's-sâ'ir fî edebi'l-kâtib ve's-sâ'ir*, I-IV, thk. Macid Hasan el-Zehabî, Matbuatu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, Şam, 1986, IV, 331.

¹⁸⁸⁴ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, XI, 178-179.

¹⁸⁸⁵ İbn Hamdûn, Ebû'l-Meâlî Bahâüddîn Kâfî'l-küfât Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Alî b. Hamdûn el-Bağdâdî (ö. 562/1167), *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, I-X, Dâru Sâdır, Beyrut, 1417, VIII, 398.

¹⁸⁸⁶ Serî er-Raffâ, *el-Muhib ve'l-mahbub ve'l-meşmum ve'l-meşrub*, IV, 331.

¹⁸⁸⁷ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, XI, 176.

¹⁸⁸⁸ Ebû'l-Ferec İsfahânî, *el-Eganî*, XI, 178.

10.3 Hanetu Dume

Sahibi Dûme adında bir kadın olan Hîre'nin önemli meyhanelerinden biridir.¹⁸⁸⁹ Özellikle müdavimlerinden olan Şair Ukayşir'in bu meyhaneye sıklıkla geldiği nakledilmektedir.¹⁸⁹⁰ Ukyaşir, meyhanenin sahibine kendisine lezzetli bir içki servis etmesi mukabilinde meyhaneyi ve sahibini metheden bir şiir irad edeceğini söylemiştir. Ancak beklediği lezzeti bulmayınca meyhane sahibini ince bir üslupla hicvetmiştir. Kıvrak dili sayesinde de Dûme bu yergiyi övgü sanmıştır. Söz konusu şiirde Dume'nin elini cılız sıksa kara erkek eline benzetmiştir.¹⁸⁹¹

10.4 Kubeysetu'l-Hammar

Kubeyse, Hîre'de hem şarabın üretiminin yapan hem de üretilen şarabı servis eden bir meyhanecidir. Kûfeli Ebu'l-Hassab'ın Kubeyse'in meyhanesine gelip burada içki içtiği ifade edilmektedir. Ebu'l-Hassab, sarhoş bir haldeyken söz konusu meyhaneden çıkınca Hîrede üretilen şarapları öven kasideler irad ettiği nakledilmektedir.¹⁸⁹²

10.5 Sumeyyeku'l-Hammâr el-Hîrî

Sumeyyeku'l-Hammâr, Hîre'de meyhane işletmecileri arasında yer almaktadır. Şair Ukayşir'in müdavimi olduğu meyhanenin sahibidir. Ukayşir söz konusu meyhaneyi beytinde şöyle bahsetmektedir: Sumeyyek'in meyhanesini ziyaret ettiğinde meyhaneciler ile kadehlerin gezdiğini görürsün.¹⁸⁹³

10.6 Yenhumu el-Yehudiyyu el-Hammar

Yukarıda Hîrenin demografik yapısını incelerken ifade ettiğimiz gibi şehir son derece şehir son derece kozmopolit bir yapıya sahiptir. Burada Hristiyanların yanı sıra Yahûdiler de yaşamaktadır. Yenhumu bu cemaat mensubu şahıslardan biri olduğu Deyru Hanna'nın hemen yanında bir meyhane kurmuş ve bu meyhanesinde eşine ender rastlanan lezzetle içki imalatı yapmıştır. Bu içkilerini hem Hîre hem de içki ve eğlence

¹⁸⁸⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I-XXVII; thk. Kâmil Selman el-Cubûrî, Darû'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, I, 407.

¹⁸⁹⁰ Arif Aduldulgani, *Hîre*, 78.

¹⁸⁹¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I, 407-408.

¹⁸⁹² Serî er-Raffâ, *el-Muhib ve'l-mahbub ve'l-meşmum ve'l-meşrub*, IV, 351-352.

¹⁸⁹³ Serî er-Raffâ, *el-Muhib ve'l-mahbub ve'l-meşmum ve'l-meşrub*, IV, 334.

sektörü olarak tamamen buraya bağı olan burasının müdavimi olan Kûfelilere servis yapmaktadır. Kaldı ki onun ürettiği bu içkilerin başta Musul olmak üzere değişik kentlere getirilip satıldığı da ifade edilmektedir.¹⁸⁹⁴

Burada şunu ifade etmemiz gerekmektedir. Burası yani Yemhum'un meyhanesi sadece içki üretilip satan bir işletme de değildir. Burası aslında günümüz gazinolarına benzer bir işletme olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira kaynaklarımız burada özellikle kadın sanatçıların canlı performanslarla müzik yaptıkları bu durumun çok ötelerden eğlence amacıyla buralara gelip ciddi harcamalar yapılmaktadır. Kaldı ki bu şarkıcıların ünlü sahâbe Hasan b. Sabit'in şiirlerini besteleyip okuyor olması ise dikkat çekicidir.¹⁸⁹⁵

¹⁸⁹⁴ Serî er-Raffâ, *el-Muhib ve'l-mahbub ve'l-meşmum ve'l-meşrub*, IV, 352.

¹⁸⁹⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr*, I, 339.

SONUÇ

Hîre şehrinde yeterince arkeolojik çalışmanın yapılmamış olması ve temel kaynaklarımızın şehrin fiziki unsurları hakkında yeterli veri sağlamadığından dolayı şehrin planı, mahalle ve sokak gibi unsurlarını tespit etmekte zorlandığımızı ifade etmemiz gerekir. Ancak sınırlı veriler ışığında şehre bağlı yerleşim yerleri, hapishane, saray ve manastır gibi unsurlar hakkında bilgiler verilmiştir.

Hîre'nin mimarî mekânlarında ilk yapı malzemesi olarak daha çok geçici malzemeler kullanılmıştır. Mimaride kullanılan malzemeye bakıldığında, mimarinin hayatın gündelik akışına göre doğal bir mecrada ve ihtiyaçlar doğrultusunda şekillendiği görülecektir. Nitekim şehirde inşa edilen barınaklar, hayvan yünlerinden dokudukları çadır veya kerpiçten ördükleri geçici yerleşkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da şehrin ilk kuruluşunun itibaren mimarinin belirli bir plan ve projeye göre şekillenmediğini, aksine doğal şartlar çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir. Ancak Hîre şehrinin, bölgenin önemli siyasî merkezi haline gelmesiyle kentte muhkem yapılar inşa edilmiştir. Nitekim dış saldırılardan korunma amaçlı sur ve kaleler, suçluları cezalandırmak için zindanlar ve idârî- siyasî işlerin yürütüldüğü bir takım yönetim merkezleri yapılmıştır. Bilhassa Hîre şehrinde yerleşik hayatın ve devlet otoritesinin hâkim olduğunun göstergesi olarak suçluları cezalandırma yöntemi olarak hapis cezası bu bölgede daha yaygın kullanılmıştır. Böylece şehirde birçok hapishane inşa edilmiş ve suçlular buradaki zindanlarda cezalandırılmıştır. Ayrıca şehirde sivil mimarî unsurları olarak saray, kilise ve manastırlar inşa edilmiştir. İmar edilen bu yapılarda temel inşaat malzemesi olarak kerpiç ve taş kullanılmıştır. Şehrin arkeolojik kalıntıları üzerinde yapılan kazılarda, bahsettiğimiz mimarî yapılarda işlenmiş kabartmalar, rengârenk boyamalar, şık mozaikler, pişmiş tuğlalar, geometrik kubbeler, mermer sütunlar ve şaşalı giriş motifleri bulunmuştur.

Hîreliler kendilerine has bir mimarî form oluşturmuşlardır. İslamiyet'in ilk dönemlerinde oluşturdukları bu tarz, Hîre'ye nispet edilerek “Hîrî mimarî tarzı” adlandırılmıştır. Bu mimarî form, İslam medeniyetinin oluşma sürecindeki mimarîsine örnek teşkil etmiştir. Nitekim Abbâsî halifesi Mütevekkil, Hîrî mimarî tarzıyla yeni bir saray inşa etmiştir. Dahası Türk İslam devletlerinde hükümdar makamının sembolü

olan otağa karşılık gelen sofalı divanhane planındaki köşklerin kökeni Hîrî mimarî tarza dayandırılmaktadır.

Hîre şehrinde birçok kilise ve manastır bulunmaktadır. Söz konusu mabetlerin kuruluş yerleri şehrin dışında; tepelerde, nehir kıyılarında, vadi yamaçlarında ve dağ zirvelerindedir. Manastır ve kiliseler ibadetgâh olmalarının yanında sosyo-ekonomik hatta da birçok fonksiyon icra etmişlerdir. Nitekim manastırların çiftlikler işlettiği, zirai faaliyetlerin yapıldığı, konaklama hizmeti sağladığı, meyhane ve eğlence mekânı işlettiği görülmektedir. Yine manastırlar bir eğitim merkezi görevi üstlenmişlerdir. Burada teoloji başta olmak üzere felsefe, mantık, filoloji ve tıp gibi alanlarda eğitim faaliyeti yürütülmüştür. Manastırlarda Yunanlıların tıp, felsefe ve mantık vs. bilimlerle ilgili kaynakları tercüme edilmiştir.

Hîre şehri bir hanedanlığın merkezi olmasından dolayı hanedanlığın karşılaştığı siyasî hadiselerden doğrudan etkilenmiştir. Sâsânî devletinin zayıflaması neticesinde Hîre, destek ve yardım alamayınca bölgedeki etkinliği ağır darbe almıştır. Ayrıca Sâsânîlerin bölgedeki Arap kabileleriyle mücadelesi Hîre şehrinin siyasî gündemini ve siyasî varlığını doğrudan etkilemiştir. Nitekim Sâsânîlerin bölgedeki Arap kabileleriyle girişmiş olduğu Zûkâr savaşı Hîre'nin siyasî tarihinin kırılma noktasını oluşturmaktadır. Söz konusu savaş sonucunda Bekr b. Vâil'in liderlik ettiği Arap kabileleri ittifakı, Sâsânî imparatorluğuna karşı büyük bir zafer elde etmiştir. Sâsânî ordusu hiç ummadığı bir mağlubiyete uğramıştır. Yenilmez addedilen ve Arap kabileleri arasında korku salan evsanevî Sâsânî ordusu yenilmiştir. Böylece Sâsânî topraklarının fethi için Arap kabilelerinde cesaret uyanmıştır. Bekr b. Vâil kabilesinin liderliğinde örgütlenen Arap kabileleri atağa geçip Sevâd bölgesinin iç kesimlerine doğru akınları yapmışlardır. Akınlar Hz. Ebu Bekir zamanına kadar devam etmiştir. Bu akınlar aynı zamanda sonrasında başlayacak olan İslâm fetihleri için girizgâh olmuştur.

Hz. Peygamber'in (sav) tebliğ faaliyetleri sonucunda Hicaz'da İslamiyet yayılması üzerine Hîreliler, Hz. Peygamber (sav) hakkında araştırma yapmak için dört kişilik bir heyet görevlendirmişlerdir. Heyet içerisinde Ka'b b. Adî de seçilmiştir. Ka'b b. Adî'nin, Hz. Ömer ile ticari ortaklığı bulunmaktadır. Ayrıca Müslüman olmuş ve İslam devletinin diplomasisinde önemli bir figür olara öne çıkmıştır.

Hîre, Müslümanların fethettiği, daha önce Arapların kurmuş olduğu bir devlete başkentlik yapmış olan ilk şehirdir. Bu yüzden Müslümanlar açısından fethine önem

verilmiştir. Ayrıca buranın fethi ile Medain'in önündeki en büyük engel ortadan kalkmıştır. Böylece Sâsânî imparatorluğu artık Medine'nin hedef tahtasında yerini almıştır. Hîre, jeopolitik konumu dolayısıyla fetihten sonra Müslümanların Sevad bölgesindeki en önemli karargâhı haline gelmiştir. Sevad bölgesi fetihleri buradan komuta edilerek Sâsânî topraklarının içlerine doğru akınlar düzenlenmiştir. Ancak Askerî garnizon olarak Kûfe şehrinin kurulmasından sonra Hîre şehri önemini yitirmeye başlamıştır. Bilhassa Emevî döneminde aşırı nüfus artışı nedeniyle Kûfe şehri oldukça büyümüş ve etrafındaki birçok yerleşim merkezini içine almıştır. Bu büyümeden Hîre de nasibini almış ve Kûfe ile birleşik duruma gelmiştir. Hatta kaynaklarımızda Kûfe ve Hîre için Hîreteyn (iki Hîre) tabiri kullanılmıştır. Daha sonra kaynaklarımız Hîre'yi Kûfe'nin Hîresi olarak anmaya başlamıştır. Bu durum aynı zamanda, süreç içinde Hîre'nin öneminin yitirme serüvenini de göstermektedir. Dolayısıyla bundan sonraki Hîre şehrinin siyasî tarihi Kûfe şehrinin siyasî tarihine mündemiç hale gelmiştir.

Hîre şehri İslam öncesi dönemde burada var olan Grek bilim geleneğini İslam sonrasında da sürdürmüştür. Hîre'de Helen kültürünün temel eserleri Arapçaya çevrilmeden önce Süryaniceye çevrilmiştir. Böylece Helenistik kültür Arap coğrafyasında yayılma imkânı bulmuştur. Hîre şehrinin bu birikim sayesinde pek çok âlimin yetişmesine olanak sağlamıştır bunlardan biri Huneyn b. İshak, hayatının ilk döneminde iyi bir Hristiyanlık din eğitimi almıştır. Ancak daha sonra babasının mesleğinden etkilenerek tıp eğitimine yönelmiştir. Cündişâpûr menşeli hekim İbn Mâseveyh'in meclisinde tıp dersleri almıştır. Huneyn, tıp ilminin kaynağına inmek ve en eski tıp literatürüne hâkim olmak amacıyla İskenderiye'de Grekçeden Süryaniceye ve Arapçaya tercüme yapabilecek kadar Grekçe öğrenmiştir. Ayrıca tıp ve felsefe dersi de almıştır. Hipokrat, Aristo, Galen, Dioscorides gibi antik Yunan düşüncesinin öncülerinin eserleriyle tanışmıştır. Söz konusu filozofların eserlerini incelemiş ve bu eserleri Bağdat'a getirmiştir. Ayrıca daha sonra halifenin ve Musa b. Şakir oğullarının desteğiyle Bizans topraklarına tıp, mühendislik, felsefe, müzik gibi alanlarda yazılmış yazmaları ve kitapları getirmek için gitmiştir. Getirdiği kitapları tercüme etmek için de büyük maddi destek görmüştür. Hunyen b. İshak, halife Mütevekkil döneminde Beytü'l-hikme'nin reisliğine getirilmiştir. Bunun yanında Mütevekkilin özel tabibi ve "*emin ale't-tercüme*" unvanıyla da tercüme kurulunun başına görevlendirilmiştir. Çeviride Huneyn b. İshak ekolü oluşmuştur. Artık çeviri belli kural ve ilkelere göre

yapılmaya başlanmıştır. Çeviriler denetimden geçirilmiş, adeta çeviri editörlüğü yapılmıştır. Huneyn'in çevirileri sayesinde Platon, Aristo, Hipokrat ve Galen gibi filozof ve tabipler Müslümanlar tarafından bilinmiştir. Huneyn, ayrıca tıp başta olmak üzere felsefe mantık gibi alanlarda telif ettiği eserlerle ilim dünyasına mühim katkılar sağlamıştır. Yazdığı eserler İslam dünyası ve Avrupa'da ders kitabı olarak işlenmiştir.

Araştırmamızın kapsadığı dönemlerde Hîre şehrindeki dinî gruplar Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlardan oluşmaktadır. Ancak Hîre nüfusunun kahir ekseriyeti Hristiyan tebaadandır. Hîreli Hristiyanlar şehrin ilk fethinden itibaren Müslümanlarla dostane bir ilişki kurmuşlardır. İslam ordusunun saflarında yer almış ve gönüllü bir şekilde Müslümanlara kılavuzluk yapmışlardır.

Hîre şehrinin sosyal ve kültürel hayatında müzik üst seviyede gelişim gösteren kültürel bir öğedir. Nitekim Hîre menşeli müzik, Mekke başta olmak üzere diğer civar bölgelerin müziğini etkilemiş ve esin kaynağı olmuştur. Nadr b Haris, Hîre'ye gelerek 'ûd çalmayı ve Hîre halkının şarkılarını öğrenmiştir. Nadr, Hîreden iki çalgıcı cariye satın alarak Hîre şarkılarını Mekkelilere dinletmiştir. Böylece 'ûd Hicaz ile diğer Arap coğrafyasına yayılmıştır. Ayrıca Ceradetani adlı şarkıcı cariye Hîre'den Hicaz bölgesine gitmiş ve Hîre müzik formunu orada devam ettirmiştir. Huneyn el-Hîrî gibi önemli müzisyenler Hîre'de yetişmiştir. O, dönemin bürokratlarının meclislerinde şarkılar icra etmiştir.

İslam öncesi dönemde Hîrelilerin yazı alanındaki birikimleri İslam döneminde yazının yaygınlaşması ve yazıyla kayıt kültürünün oluşmasında önemli rol oynamıştır. Nitekim Hîreliler okuma yazma öğreticiliği ile kâtiplik yapmışlardır. Hatta Hîreliler, ilk dönem Mushaf istinsahında önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Yine tarihi olayların yazıyla kaydedilmesine Hîreliler öncülük yapmıştır.

İslamî dönemde de Hîre, İslam öncesi edebiyat mirasını sürdürmüştür. Zira fetihlerden sonra da buradan şairler çıkmaya devam etmiştir. İslamî dönemin en iyi üç şairden biri olarak addedilen Ahtal, bedevî hayat tarzına uygun olarak büyümüş, cahiliye dönemi şiirleri ve cahiliye dönemi kabile savaşlarını gelenek ve göreneklerini öğrenmiştir. Ahtal, methiye ve hicivlerinde kabile taassubu ve hizipleşmeyi konu etmesinin yanı sıra kabile hayatına da değinmiştir. Vasef, fahr ve medh konusunda şiirler irad etmiştir. Ancak asıl yeteneği ve en başarılı olduğu konu hicivdir. Hatta hiciv kılıcı

olarak bilinmektedir. Ahtal, Emevî halifelerini çokça methetmiş, onlara muhalif olanları ise yermiştir. Bundan dolayı Emevîlerin resmi şairi olmuştur.

Hîre şehri bulunduğu konum itibariyle ticaret yollarının kesişme noktasında yer almaktadır. Bu nedenle Hîre ile Mekke arasında dikkate değer bir ticari ilişki vardı. Bu çerçevede Mekkelilerle ticari ortaklık kuran Hîreliler onlarla beraber ortaklaşa ticari organizasyonlara imza atıyorlardı.

KAYNAKÇA

- ABDÜLGANÎ, Arif Ahmed : **Târîhû'l-Hîre fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm**, Darû'l-Kinan, Şam, 1993.
- eş-Şi'r ve Eyyamû'l-Arab: fi'l-Asri'l-Câhili**, Dârû'l-Endelüs, Beyrut, 1984.
- ABDÜRREZZÂK, Ebû Bekr **el-Musannef**, I-X, thk. Habîburrahman A'zami, el-Meclisü'l-İlmi, Beyrut, 1403.
- Abdürrezzâk b. Hemmam es-San'ani(211/827):
- ACAR, Cafer: **İlk İslâm Fetihleri: Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı**, Samer Yayınları, Kahramanmaraş, 2020.
- AĞIRAKÇA, Ahmet: **İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/XIII Yüzyıla Kadar)** Çağdaş Basım, İstanbul, 2004.
- AHMED b. HANBEL, Ebû Abdillâh **Kitâbü Fezâ'ili's-şahâbe**, I-II, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983.
- Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855):
- ALÎ b. CA'D, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Ca'd el-Cevherî (ö. 230/844-45): **Müsnedu İbn Ca'd**, thk. Amir Ahmed Haydar, Müessesetu Nadir, Beyrut, 1990.
- CEVAD ALÎ: **el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm**, I-XX Cilt, Daru's -Sâkî, Beyrut, 2001.
- ALÎ, Muhammed: **"Tenkıbatu fi'l-Hîre"** Sümer, Bağdad: Vizaretü's-Sekafe ve'l-İ'lam, 3, 1947: 29-32.
- ALTUNGÖK, Ahmet: **"Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestüri Hristiyanlarının Rolü"** Akademik İncelemeler Dergisi, Sayı, 9, Cilt, 2, 2014.
- "Sâsânî'nin Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri"** Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı; 2, Cilt, 29, 2014, S. 445-487.
- ÂLÛSÎ, Mahmûd Şükrî, Ebû'l-Meâlî **Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-'Arab**, Thk., Muhammed Behcet el-Eseri, I-III, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1959.

Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî (1857-1924):

ANONİM,

Târîhu's-Seardî, Meşru Ma'hedû't-Tûras el-Kürdî, Thk. Edî Şir, 2010,

APAK, Âdem:

Ana hatlarıyla İslam tarihi: Hulefa-i Raşidin dönemi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2020,

Ana hatlarıyla İslam öncesi Arap tarihi ve kültürü, İstanbul: Ensar, 2016

ASKERÎ, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra):

el-Evâ'il, Tanta: Darü'l-Beşir, 1408.

el-Furûku'l-lugaviyye, tşk ve thk. Muhammed İbrâhim Selim, Darû'l-'Ulûm ve's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, ty.

AVCI, Casim:

İslam Bizans İlişkileri, Klasik, İstanbul, 2003.

AYYILDIZ, Esat,

el-Ahtal'ın Emevîlere Methiyeler, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 57, Sayı 2, 2017, 936 – 960.

BAKIR, Abdülhalik:

Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler, I-II, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2004.

BALCI, İsrâfîl:

"Zû Kâr Savaşı ve Arap-Sâsânî İlişkilerindeki Önemi". On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 26 / 26-27 (Eylül 2008): 55-72.

"İran Sömürgesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Harise ve Siyasî Faaliyetleri", EKEV Akademi Dergi, 177-194 (Yıl: 8, Sayı: 19, Bahar 2004), S. 177-194.

BATÂYİNE, Muhammed Dayfallah:

"Arap Kökenli Hristiyanlar ve İslâm Fetihleri ile Olan İlişkileri," çev. Abdülhalik Bakır, **Orta Çağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler**, I, Ankara, 2004.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066):

Delâ'ilü'n-nübüvve, thk. Abdülmü'ti Kal'aci, I-VII, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988

- BİKÂÎ, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-Bikâî (ö. 885/1480): **Naẓmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver**, I-XXII, Dârü'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Kahire, ty.
- BİSBEH, Ahmed Hüseyin: **el-Ahtal: şairu beni Ümeyye**, Dar'ül Kütübil İlmiyye, Beyrut, 1994,
- BOZKURT, Nebi: **“İpek Yolu”**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, XXII, 371.
- Brockelmann, Carl (1375/1956): **Târîhü'l-edebi'l-'Arabî**, I-IV, Arapçaya trc. Ramazan Abdüttevab, es-Seyyid Ya'kub Bekir, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1975.
- İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, trc. Neşet Çağatay, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara, 1964.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870): **et-Târîhu'l-kebîr**, I-VII, thk. Muhammed Abdulmû'id Han, Dairetû'l-Me'arif el-Osmaniyye, Haydarabad, ty.
- BUHL, Fr. : **“Hîre”**, *MEB İslam Ansiklopedisi*, V/I, MEB Basım Evi, İstanbul, 1987, 536-537.
- CÂDELMEVLÂ, Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek, Ali Muhammed Bicavi, Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim: **Eyyâmü'l-'Arab fî'l-Câhiliyye**, el-Matbaatü'l-Asriyye, Beyrut, t.y.,
- CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869): **Kitâbü'l-Hayevân**, I-VII, Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- el-Beyân ve't-tebyîn**, I-III, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1423.
- Resâ'ilü'l-Câhiz**, I-IV, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1964.
- Kitâbü'l-Buḥalâ**, Dar Mektebetü'l-Hilal, Beyrut, 1419
- CLOT, Andre: **Hârûnürreşid ve Abbâsîler Dönemi**, trc. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

- CÛNDÎ, Ali: *fi Târihî'l-edebi'l-Cahili*, Daru't-turas Kahire, 1991.
- ÇAPAK, İbrahim: **İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bakış**, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 9, 2004
- ÇETİNKAYA, editör Bayram Ali, cilt editörü Abdullah Kahraman **Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni: İslam düşüncesinin altın çağı**, V, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.
- MUFADDAL ed-DABBÎ, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 178/794 [?]): **el-Mufaddaliyyât**, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Maârif, , Dârü'l-Maârif, Kahire, ty.
- DAĞ, Mehmet, Hasan Aydın: **Ortaçağ İslam Kültüründe Felsefe; Akımlar, Filozoflar Ve Temel Sorunlar**, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2017.
- DÂKÛKÎ, Hüseyin Ali: **“Hîre”**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998, XVIII, 122-124.
- DAYF, Şevki: **eş-Şi'rü'l-gınâ'î fi'l-Medîne ve Mekke li-'aşri Benî Ümeyye**, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1976
- DEMİRCAN, Adnan: **“Cahiliye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Adeti”** *Asr-ı Saadet Dünyası: Hz. Peygamberin (sav) Doğduğu Çevre ve Toplum*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2015
- “Şeybân”**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2010, XXXIX, 37.
- DEMİRCİ, Mustafa: **Antik Yunan Kitaplarının Abbâsiler Bağdat'ına Yolculuğu**, İslamiyat, 7/ 2, 2004.
- Beytül'l-hikme: kuruluşu, işleyişi ve etkileri**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2016.

- DOZY, Reinhart(1300/1883): **Tekmiletü'l-meacimi'l-Arabiyye**, trc., Muhammed Selim Nuaymi, I-XI, Vizaretü's-Sekâfe ve'l-'İlam, Bağdat, 2000.
- DÛLÂBÎ, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Verrâk ed-Dûlâbî (ö. 310/923): **el-Künâ ve'l-esmâ'**, I-III, thk. Ebu Kuteybe Nazır Muhammed Faryabi, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2000.
- DURÎ, Abdülaziz: **İlk dönem İslam tarihi: bir önsöz**, trc. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.
- DUSSAUD, Rene: **el-Arab fi Suriyye Kable'l-İslâm**, trc., Abdülhamid Devahili, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1959.
- DÛBYAN, Ahmed b. Muhammed b. Abdullah: **Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye**, I-II, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad, 1993
- İBN RÛSTE, Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö. 300/913'ten sonra): **A'lâkü'n-nefise**, thk., M. J. de Goeje, Leiden, E.J. Brill, 1967.
- AHTAL, Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal (ö. 92/710-11): **Divanü'l-Ahtal**, şrh. Mehdi Muhammed Nasırüddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.
- CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammad (400/1009): **es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye**, thk. Ahmed Abdülgafur Attar, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut, 1987.
- EBÛ NUAYM el-İSFAHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038): **Ma'rifetü's-Sahâbe**, thk. 'Adil b. Yusuf el-Aziz'i, Dârü'l-Vatan, Riyad, ty.
- İBN EBÛ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849): **el-Muşannef fi'l-ehâdis ve'l-âşâr**, I-VII, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- EBÛ TÂHİR, Sadreddin Ahmed b. Muhammed b. Silefi (576/1180): **Cüz'ün bi İntihaâb Ebu Tahir es-Silefi**, Şamile nüshası,
- EBÛ'L-BEKÂ, Hibetullah Muhammed el-Hilli: **el-Menâkül-Mezidiyye fî ahbarî Mulukî'l-Esediyye**, Thk. Muhammed Abdülkadir Harisat Salih Musa ed-Deradeke, I-II, Mektebetü'r-Risâleti'l-Hadise, Amman, 1984.

- EBÜ'L-FİDÂ, Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331):
- AHFÊŞ el-ASGAR, Ebü'l-Hasen Alî b. Süleymân b. el-Fazl el-Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928 [?]):
- EBÜ'L-KÂŞ, Kasım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (ö. 300/912):
- İBNÜ'L-ESÎR, Ziyâeddin, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö.637/1239):
- İBNÜ'D-DEVÂDÂR, Seyfüddîn Ebü Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra):
- SAÎD el-EFGÂNÎ: Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî ed-Dımaşkî (1909-1997):
- EFREM, İsa Yusuf:
- 'AZAMÎ, Ali Zarif:
- İBN HACER el-ASKALÂNÎ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî(852/1449):
- ASMAÎ, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb b. Ali (216/831):
- İBN ABDÜLHAK el-BAĞDÂDÎ, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 739/1338):
- el-Muhtaşar fî ahhâri'l-beşer**, Matbaatü'l-Huseyniye el-Mısriyye, Kahire,1968.
- el-İhtiyareyn**, thk. Fahreddin Kabave, Darû'l-Fikrî'l-Muasır, Beyrut, 1999.
- el-Muhtaru min Kitâbi'l-Lehv ve'l-melâhî**, Mekezû'l-Türas li'l-Barmecat, Riyad, 2013.
- el-Meselû's-sâ'ir fî edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir**, thk. Ahmed Muhammed el-Havfi, Bedevî Tabane, I-IV, Dâru Nehdati Mısır, Kahire, ty.
- Kenzü'd-dürer ve câmi' u'l-gurer**, I-IX, nşr. İsa el-Babi el-Halebî, Wiesbaden, Kahire, 1986-1992.
- Esvâku'l-'Arab fî'l-Câhiliyyeti ve'l-İslâm**, Dârü'l-Fikr, Şam, 1974.
- Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri: Süryani Tercüman ve Filozoflar**, trc. Mustafa Arslan, Doz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Târîhü'd-Devletü'l-Farsiye fî'l-Irak**, Matbaatü'l-Fırat, Bağdat, 1927.
- el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe**, I-VIII, thk. Ahmed Abdülmecud, Ali Muhammed Muavvaz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995
- Fuhûletü's-şuarâ** , y.h. Charles C. Torrey, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, Beyrut, 1980.
- Merâsidü'l-ittılâ' 'alâ esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ**, I-III, , Daru'l-Cil, Beyrut, 1412.

- BEKRÎ, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094): **Mu‘cemü me’sta‘cem min esmâ’i’l-bilâd ve’l-mevâzi‘**, I-IV Cilt. Beyrut: Alemi’l-Kütüb, 140.
- BELÂZÜRÎ, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93): **Fütuhu’l-Buldan**, trc., Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- CUBÛRÎ, İbrahim Muhammed Ali: **Ensâbü’l-eşraf**, thk. Muhammed Bakır Mahmûdî, Muahmmmed Hamidullah, İhsan Abbas, I-XIII, Müessesetü’l-A’lemi li’l-Matbuat, Beyrut, 1974-1977.
- İBN SELLÂM el-CUMAHÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumahî el-Basrî (ö. 231/846 [?]): **Merakiz el-Hayeti’l-Fikriyye fi’l-Hire Kable’l-İslam**, Mecelletü’t-Terbiye ve’l’İlm, 2012: 80-115.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/889): **Tabakâtü fuhûli’s-şu‘arâ’**, I-II, thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Dârü’l-Medeni, Cidde, ty.
- ESEDÎ, Bişr b. Mervân : **el-Maârif**, thk., Servet Ukkâşe, el-Heyetü’l-Mısriyyeti’l-Amme li’l-Kitab, Kahire, 1992.
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229): **Kitâbu hurûbi Benî Şeybân me’a Kîsrâ Enûşîrvân**, thk., Arif Ahmed Abdülganî, Darü’l-Arrâb/Daru Nuru Havran, Dîmaşk, 2014
- HAMMUD, Muhammed Abdülhamid: **Mu‘cemü’l-büldân**, Darus-Sadr, Beyrut, 1995.
- HUSRÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Temîm el-Ensârî el-Fihri (ö. 413/1022): **Medresetu Huneyn b. İshak ve ehemiyetihe fi’t-tercümeti’l-Arabiyye**, Mecelletu’l-Ma’rife, Temuz 2001/ 454, 188-222.
- EBÛ’l-FEREC el-İSFAHÂNÎ, Ebü’l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed **Zehrü’l-âdâb ve semerü’l-elbâb**, nşr. Muhammed Alî Bîcâvî, Beyrut, 1953.
- EBÛ’l-FEREC el-İSFAHÂNÎ, Ebü’l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed **el-Egânî**, Beyrut: Daru’l-ihya el-Türaş el-Arabi, 1994.

b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî(ö. 356/967):

HAMZA el-İSFAHÂNÎ, Ebû Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ', Beyrut: Abdillâh Hamza b. el-Hasen el-Daru Mektebeti'l-Hayat, 1961.

İsfahânî (ö. 360/971'den önce):

KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kûdât, thk. Yûsuf b. Ya'kûb b. Hafs el-Kindî et- Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Tücîbî (ö. 350/961): Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

İBN EBÜ'L-HATTÂB, Muhammed Cemheretü eş'âri'l-'Arab, thk. Ali Muhammed b. Ebi'l-Hattab Ebû Zeyd el-Kureşî Bicavi, Dâru Nehdati Mısır, Kahire, ty. (170/786):

CEMMÂİLÎ, Ebû Muhammed el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl, thk. Takıyyüddîn Abdülganî b. Şadî b. Muhammed b. Salim el-Nu'mân, Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Merkezü'n-Nu'man li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslamiyye ve Tahkiki't-Türas ve't-Terceme, San'a, Cemmâîlî(600/1203): 2016

MEYDÂNÎ, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Mecma'u'l-emsâl, (Thk.: Muhammed Muhyiddin Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el- Abdülhamid), I-II Cilt. Beyrut: Darü'l-Marife, t.y. Meydânî en-Nisâbü'rî (ö. 518/1124):

MÜBERRED, Ebü'l-Abbâs el-Kâmil fî'l-lüga ve'l-Edeb, thk., Muhammed Ebu Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Faysal İbrahim, I-IV Cilt, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Kahire, 1997. Sümâlî (ö. 286/900):

AHMED EMÎN, b. İbrâhîm et- Fecrü'l-İslâm, Kahire: Hindavi, 2012. Tabbâh (1886-1954):

BAKIR, Abdulhalik. "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri El-Hîre". Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi 6, sy. 2 (Mayıs 2010): 117-43.

ERKOÇOĞLU, Fatih: Emevî Devletinin Dönüm Noktası: Abdülmelik b. Mervân, Türkiye diyanet vakfı yayınları, Ankara, 2011.

Eskin, Ümit: Abbâsîler Döneminde Valilik, Siyer akademi, 2022, İstanbul.

- SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh (335/946): **Ahbâru Ebî Temmam**, şrh., tlk ve thk. Halil Mahmud Asâkir, Muhammed Abduh Azzam, Nezirü'l-İslam el-Hindi, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire, 1937.
- Eş'aru evladî'l-hulefa ve ahbaruhum, Matbaatü's-Savi, Kahire, 1936.
- A'LEM eş-ŞENTEMERÎ, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. Îsâ el-A'lem eş-Şentemerî en-Nahvî (ö. 476/1084): **Şerhu's-su'arâ'i's-sitte**, I-II, Daru'l-ifak el-cedide, Beyrut, 1983.
- TAÎ, Abdüllatif Hammudî: **el-Huraka bnt. el- Nu'mân b. Münzir; Siretuha ve ma bakiye min şî'riha**, el-Mevarid, 2008/3, 136-150.
- TARÎHÎ, Muhammed Saîd: **ed-Diyaratu ve Emakinu'n-Nasraniyye fi'l-Kûfe**, Matbaatü'l-Mütenebbî, Beyrut, 1981.
- FAYDA, Mustafa: **Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, İFAV, İstanbul, 1989.
- FEVVAZ, Fevvaz Zeyneb bint Ali b. Hüseyin Amili Zeyneb (1332/1914): **ed-Dürrü'l-mensûr fî tabakati rabbati'l-hudur**, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, Kahire, 1312
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415): **el-Kâmûsü'l-muhît**, Müessesetü'r-Risâle, Beytur, 2005
- GUNEYME, Yusuf: **"Medaris el-Hîre, el-Hattu'l-Hîrî, eş-Şî'r ve'l-Emsâl ve'l-Hitabe"** el- Meşrik, Sayı; 30, 1932, S. 737-744.
- el-Hîre: el-medinetu ve'l-memleketu'l-'Arabiyye**, Matbaatü denkur el-hadise, Bağdad, 1936.
- GUTAS, Dimitri: **Yunanca Düşünce, Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça çeviri hareketi ve erken Abbasî toplumu**, trc. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

- GÜNALTAI, M. Şessettin: **İslam Öncesi Arap Tarihi.** Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Antik felsefenin İslam dünyasına giriş,** sdl.,İrfan Bayın, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 200.
- HALÎL B. AHMED, Ebû **Kitâbü'l-ayn**, VIII, thk. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Samerrai, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, ty
- Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791):
- HAMARNEH, Sami Halef: **Târîhu Tûrâsî'l-Ülûmî't-Tıbbiyye 'Inde'l-Arabi ve'l-Müslimîn**, Câmiatü'l-Yermük, İdlîb, 1986
- HAMÎDULLAH, Muhammed: **İslam Peygamberi**, trc. Mehmet Yazgan, Beyan, İstanbul, 2011.
- HASAN, İbrahim Hasan: **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, trc. İsmail Yiğit Sadreddin Gümüş, I-XIV, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2011.
- HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr **Târîhu Bağdâd**, I-XVI, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî (ö. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2002
- 463/1071):
- HAVFÎ, Ahmed Muhammed: **el-Mer'e fi's-Şi'ri'l-Cahili**, Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi, t.y.
- HEYD, W.: **Yakın doğu ticaret tarihi**, trc. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975.
- HÎMYERÎ, Ebû Abdillâh Muhammed **er-Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aktâr**, thk. İhsan b. Muhammed b. Abdillâh b. Abbas, Messesetu Nasır es-Sekâfe, Beyrut, 1980.
- Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî (ö. 727/1327 [?]):
- NEŞVÂN el-HÎMYERÎ Ebû Saîd **el-Hûrû'l-în**, thk. Kemal Mustafa, Mektebetü'l-Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Hanci, Kahire, 1948.
- Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî (ö. 573/1178):
- HİTTİ, Philip K. : **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, trc. Salih Tuğ, I-II Cilt. Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.

- Tarihü'l-Arab Mutavvel**, trc. Cibrâil Süleyman Cebbur Edward Corci, I-II, Darü'l-Keşşaf, Beyrut, 1965.
- Huneyn b. İshak (260/873): **el-Mesail fi't-tıb li'l-müteallimin**, thk. Muhammed Mörsi Arab, Ebû Reyyan Muhammed Ali, Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, Kahire, 1978.
- Nevadirü'l- felasife ve'l-hükema ve edâbü'l-müallimîni'l-kudemâi**, thk. Abdullah Bedevî, Dar Mektebetü Babilyon, Lübnan, 2009.
- Risale-i Huneyn b. İshak ila Ali b. Yahya: fi zekere ma turcime min kutubi calinus**, thk. Mehdi Mukakık, Müessesesi-i Mütalaat-ı İslam, Tahran, 2001.
- Kitâbü'l-aşr makalat fi'l-ayn**, thk. Max Mayerhof, el-Matbaatü'l-Emiriyye, Kahire, 1928.
- el-Mesail fi't-tıb li'l-müteallimin**, thk. Muhammed Mörsi Arab, Ebû Reyyan Muhammed Ali, Dârü'l-Cem'at'î-l-Mısriyye, Kahire, 1978
- İBN ABDÜLBER en-NEMERÎ, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071): **el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb**, I-IV, thk. Ali Muhammed Bicavi, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1991.
- İBN A'SEM EL-KÛFÎ, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî (ö. 320/932'den sonra): **Kitâbü'l-Fütûh**, I-VIII, th. Ali Şirî, Dârü'l-Edva, Beyrut, 1411.
- Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 316/929): **Kitâbü'l-mesâhif: Kur'an'ın kitaplaşması**, trc. Abdülkadir Karakuş, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2022.
- İBN BALABÂN, Ebû'l-Hasen Emîr Alâüddîn Alî b. Balabân b. Abdillâh el-Mısri (ö. 739/1339): **el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân**, I-XVII, thk. Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988

- İBN BATTÛTA, Ebû Abdullâh Muhammed et-Tancî (ö. 770/1368-69) **İbn Battuta Seyahatnamesi**, I-II, Trc., İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- İBN EBÛ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849): **Kitâbü'l-edeb**, thk. Muhammed Rıza el-Kahveci, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut, ty.
- İBN FAZLULLAH el-ÖMERÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (ö. 749/1349): **Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emşâr**, I-XXVII; thk. Kamil Selman el-Cubûrî, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010.
- İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860): **el-Münemmak fî ahhâri Kureyş**, thk. Hurşid Ahmed Faruk, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1985.
- İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406): **el-Muhabber**, thk., İlse Lichtenstadter, Darü'l-Afaki'l-cedide, Beyrut, ty.
- İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282): **Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sultânî'l-ekber**, thk. Halil Şehade, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1988.
- İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282): **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân**, I-VII, thk. İhsan Abbas, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1900.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064): **Cemheretü ensâbi'l-'Arab**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (ö. 218/833): **Kitâbü't-tican fî müluki himyer**, thk. ve nşr, Merkezü'd-Dirasati ve'l-ebhasî'l-Yemeniyye, San'a, 1347.
- İBN HURDÂZBİH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (ö. 300/912-13): **es-Sîretü'n-nebeviyye: İslam Tarihi**, trc. Hasan Ege, I-IV Kahraman Yayınları, İstanbul, 2006.
- İBN HURDÂZBİH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih (ö. 300/912-13): **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik**, Beyrut: Daru's-Sadr Ofset Leiden, 1889.

- İBN İSHÂK, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (ö. 151/768): **Sîretü İbn İshâk**, thk. Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fıkr, Beyrut, 1978.
- İBN KANÎ', Ebü'l-Hüseyn Abdülbaki b. Kani' b. Merzuk (351/962): **Mu‘cemü’s-sahâbe**, I-III, thk. Salih b. Salim el-Misrafî, Mektebetü'l-Gurebai'l-Eseriyye, Medine, 1418.
- İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed (751/1350): **Zadü'l-Mead: Resulullah'ın (s.a.v) Yolu**, I-VI, trc. Şükrü Özen, İklim Yayınları, İstanbul, 1988,
- KELBÎ, E Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819 [?]): **Kitâbü'l-Esnâm**, trc. Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.
- Nesebü Me ‘ad ve'l-Yemeni'l-kebîr**, thk., Naci Hasan, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1988.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö.276/889): **eş-Şi‘r ve’s-Şu‘arâ’**, Darü'l-Hadis, Kahire, 1423.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311): **Lisânü'l-‘Arab**, I-XV, Daru’s-Sadr, Beyrut, 1414.
- İBN SA’İD, Ebü'l-Hasan Ali b. Sai'd Endülüsî: **Neşvetü't-tarab fî tarihi cahiliyyeti'l-Arab**, thk., Nusret Abdurrahma, Mektebetü'l-aksa, Amman, 1982.
- İBN SÎNÂ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037): **Tahriru mesaili Huneyn b. İshak**, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 34 Fa 1589/94.
- Hay bin Yakzan**, trc. Babanzade Reşid, Mehmet Şerefettin Yaltkaya, haz. N. Ahmet Özalp, Yapı ve Kredi Bankası, İstanbul, 1996.

- İBNÜ'L-ENBÂRÎ, Ebû Bekr b. Beşşar Muhammed b. Kâsım b. Muhammed (328/940): **ez-Zahir fî meani kelimati'n-nas**, thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992.
- İBNÜ'L-ADÎM, Ebü'l-Kâsım Kemâluddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (ö. 660/1262): **Şerhu'l-kaSaîdi's-seb'a: et-tivâli'l-cahiliyyat**, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Dârü'l-Maârif, Kahire, 1993.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201): **Bugyetü't-taleb fî tarihi Haleb**, I- XII, thk, Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ty. VI, 1985
- İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233): **el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem** thk., Ammar Reyhavi Muhammed Berekat, I-XXIII Daru'r-Risaletü'l-Alemiyye, Bağdat, 2013.
- İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (289/902): **Üsdü'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe**, I-VIII, thk. Ali Muhammed Muavvuz, Adil Ahmed Abdülmevcud, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- İBNÜ'L-İBRÎ, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ (685/1286), **İslam Tarihi: el-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi**, (Edi.: Ahmet Ağırakça, Trc. Kollektif), İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008.
- İBNÜ'L-KİFTÎ, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhîm (646/1248): **Kitâbü'l-Büldân**, thk., Yusuf Ha dî, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1996.
- İSHAK, Rafeal: **Tarihi muhtasarü'd-düvel**, thk. Anton Salhanî, Daru's-Şark, Beyrut, 1992.
- İSHAK, Rafeal: **İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat**, I-IV, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire; Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut, 1982
- İSHAK, Rafeal: **Ahvalu Nassara Bağdad fi asri'l-hilafeti'l-Abbâsiyye**, Metbaatu Şefik, Bağdat, 1960.
- İSHAK, Rafeal: **Mederis el-Irak kablu'l-İslâm**, Bağdat: Daru'l-Varrak, 1955.

Târihu Nasârai'l-Irak, Matbaatü'l-Mansûr, Bağdad, 1948.

İSTAHİRÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951-52'den sonra): **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik**, I-II Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 2004.

İZGİ, Cevat: **Ekmeleddin en-Nahcuvânî, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1994, X, 548.

KAMİL, Murad: **Tarihü'l-edebi's-Süryani min neş'etihi ile'l-asri'l-hazır**, Darü's-sekafe, Kahire, 1987

KANAVATÎ, Corc Şehata: **el-Mesihîyye ve'l-Hadaratü'l-Arabiyye**, Bağdat: el-Mektebetü'l-Alemiye, 1984.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal: **Ebû Nüvâs, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, X, 205-206.

KARAKÖSE, S, Akdeniz, M.: **Hâkânî'nin Medâyin Harâbeleri Kasidesi Şerhi ve Türkçe Tercümesi**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (62), (2018), 83-110.

EBÛ UBEYD, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838): **Kitâbü'l-Emvâ**, thk. Muhammed Halîl Hirâs, Darü'l-Fıkr, Beyrut, ty.

KÂŞÂ, el-Eb Süheyl: **Safahat min Tarihi'l-Mesihîyyini'l-Arab Kable'l-İslam**, Menşuratu'l-Mektebeti'l-Bulisiyye, Beyrut, 2005.

KATİPOĞLU, Hasan, İlhan Kutluer: **Huneyn b. İshak, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998, XVIII, 377-380

KAYA, M. Cüneyt: **Yûhannâ b. Mâseveyh, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2013, XLIII, 582.

- KELBÎ, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819 [?]): **Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-kebîr**, I-II, thk. Naci Hasan, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1988.
- KELPETİN, Mahmut: **Kitâbü'l-Esnâm**, trc. Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969.
- KESER, Elif: **“Zûkâr Savaşı”**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2013, XXXIV, 506-507.
- KİSTER, M. J. : **Tur Abdin Süryani Ortodoks dinî mimarîsi**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2002.
- KUDÂME b. CA'FER, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 337/948 [?]): **“Hîre: Araplarla İlişkiler Üzerine Bazı Notlar”**, trc. Ali Aksu, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı;9, Cilt. 1, 2005, S. 29-54.
- KUTLUER, İhsan: **Kitâbü'l-Harâc ve şınâ'atî'l-kitâbe**, thk. Muhammed Hüseyin Zebidi, Dârü'r-Reşid, Bağdad, 1981.
- MUHAMMED KÜRD ALİ, Muhammed Ferîd b. Abdirrezzâk b. Muhammed (1876-1953): **“Hubeyş b. Hasan”**, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998, XVIII, 267-268.
- LYONS, Albert s. R. Joseph Petrucelli: **Hıtatü's-Şâm**, I-VI, Mektebetü'n-Nuri, Dımaşk, 1983.
- LYONS, Jonathan: **Çağlar Boyu Tıp**, trc. Nilgün Güdücü, Omaş, İstanbul, t.y.
- MACİD, Abdülmün'im: **Hikmet evi: Araplar Batı medeniyetini nasıl dönüştürdü?** trc. Şaban Bıyıklı, Mehmet Savan, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- MAHFUZ, Hüseyin Ali: **et-Tarihü's-siyasî li'd-devleti'l-Arabiyye**, I-II, Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, Kahire 1982.
- MAHİR, Abdülkadir Muhammed: **Kamûsü'l-musika'l-'Arabiyye**, Matbatu Dârü'l-Cumhuriyye, Bağdad, 1964.
- MAHİR, Abdülkadir Muhammed: **Huneyn b. İshak: el-asrû'z-zehebi li't-terceme**, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1987.

- MAKDİSÎ, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî (ö. 355/966'dan sonra): **el-Bed' ve't-târîh**, I- VI, Mektebe es-Sekâfe ed-Dinîyye, Port Saîd, 1425.
- MA'MER b. MÜSENNÂ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824 [?]): **Kitâbü'd-dîbâc**, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Abdullah b. Süleyman Cerbu, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1991.
- MASSIGNON, Lois: **Şerhu Nekâ'izu Cerîr ve'l-Ferezdak**, I-III, thk. Muhammed İbrahim Hur, Mecm'û'l-Sakafî, Abu Dabi, 1998.
- MECZUB, Abdullah Tayyib: **Eyyâmü'l-'Arab kable'l-İslâm**, nşr. Âdil Câsim el-Beyâtî, Beyrut, 1987.
- MERZÜBÂNÎ, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Merzübânî el-Horasânî el-Bağdâdî (ö. 384/994): **"Havernak"**, *MEB İslam Ansiklopedisi*, MEB Basım Evi, İstanbul, 1987, V/I, 376.
- MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957): **el-Mürşid ila fehmi eş'arî'l-'Arab**, Daru'l-esari'l-İslamiyye, I-V, Kuveyt, 1989.
- MEYDANÎ, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nîsâbûrî (ö. 518/1124): **el-Müveşşah fî Meâhizi'l-'ulemâ' 'ale's-Şu'erâ'**, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- MEYERHOF, Max: **Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher**, thk., Esad Dağır, I-IV Cilt. Darü'l-Hicre, Kum, 1409.
- İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030): **Mecma'u'l-emsâl**, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Darû'l-Ma'rife, Beyrut, ty.
- MURAD KAMİL, Muhammed Hamdi Bekrî: **"mine'l-İskenderiye ila Bağdad"**, *Turasu'l-Yuanî fî'l-hadaratî'l-İslamiyye*, trc. Ahmed Bedevî, 37-100, Dâru Nehdati Mısır, Beyrut, 1980.
- MURAD KAMİL, Muhammed Hamdi Bekrî: **Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem**, I-VII, thk. Ebû Kasım İmamî, Suruş, Tahran, 2000.
- MURAD KAMİL, Muhammed Hamdi Bekrî: **Tarihü'l-edebi's-Süryanîmin neş'etihi ile'l-asru'l-hazır**. Kahire: Darü's-sekafe, 1987.

- NAFİA, Muhammed Mebruk: **Târîhü'l-'Arab: asru ma kable'l-İslâm**, Kahire: y.y., 1948.
- NEHREVÂNÎ, Ebü'l-Ferec Muâfâ b. Zekerîyyâ b. Yahyâ Muâfâ (390/1000): **el-Celîsü's-sâlihü'l-kâfi ve'l-enîsü'n-nâsihü's-şâfi**, thk. Abdülkerim Sami el-Cundî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2005
- NÜVEYRÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333): **Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb**, I-XXXIII, Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, Kahire, 1423.
- O'LEARY, de Lacy: **'Ulumü'l-Yunan ve sebilu intikaliha ila'l-'Arab**, Arapçaya trc. Vehîb Kâmil, Mektebetü'l-Nahda-l Mısıriye, Kahire, 1962.
- ÖNKAL, Ahmet, Mehmet Ali Kapar, edt: **İslam Tarihi ve Medeniyeti: Raşid Halifeler dönemi**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018.
- ÖZTEMİZ, Mutay: **Süryaniler**, Ayrıntı yayınları, İstanbul, 2012.
- PİGULEVSKİA, Nina Victorovna: **el-Arab ala hududi Bizanta ve İran: mine'l-Karni'r-Rabi' ile'l-Karni's-Sadis el-Miladi**, Arapçaya trc. Selahaddin Osman Hâşim, el-Meclisü'l-Vatani li's-Sekâfe ve'l-Fünun ve'l-Âdâb, Kuveyt, 1985
- PİLEVARİAN, Nuran Kara: **Beşiktaş Sahilsaray Çinili Köşkü**, Milli saraylar Dergisi, VII, 2011.
- PORMANN,,Peter E.: **"Tıp"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, 2012, XLI, 96.
- SAFEDÎ, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363): **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, I-XXIX, Dâru İhyai't-Türasi, Beyrut, 2000.
- SAFVET, Ahmed Zeki: **Cemharatü resailü'l-Arabî fi 'usurü'l-'Arabiyye**, I-IV , Mektebetü'l-'İlmiyye, Beyrut, ty.
- SÂİD el-ENDELÜSÎ, Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el- **Tabakâtü'l-ümem: milletlerin bilim tarihi (metin-çeviri)**, trc. Ramazan Şeşen, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014.

Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytî (ö.
462/1070):

SAKR, Yusuf Faysal:

Tarihu Memleketi'l-Menazire (268-634), Beyrut:
Darü'n Nefais, 2014.

SALİBA, George:

İslam bilimi ve Avrupa Rönesansının oluşumu,
trc. Günsel Aksoy, Mahya Yayınları, İstanbul, 2012

SALLÂBî, Muhammed

**I. Halife Hz. Ebu Bekir Hayatı, Şahsiyeti ve
Dönemi**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2009.

SAMERAI, Amir Reşid, Abdülhamid
Aluçi:

Asaru Huneyn b. İshak, Mecmaü'l-Lugati's-
Süryaniyye, Bağdad, 1974.

SEDİLOT, Louis Amelie:

Hulasatü târîhi'l-'Arab, trc. Ali Paşa Mübarek,
Matbaa-i Mehmed Efendi Mustafa, y.y., 1309.

SEMRAİ, Kemal:

Muhtasaru fî târîhi't-tûbi'l-'Arabî, I-II Cilt,
Beyrut, Darü'n-Nidal, 1990

SERÎ er-RAFFÂ, Ebü'l-Hasen es-Serî
b. Ahmed b. es-Serî er-Raffâ el-Kindî
el-Mevsılî (363/973):

**el-Muhib ve'l-mahbub ve'l-meşmum ve'l-
meşrub**, IV, thk. Macid Hasan el-Zehebî, Matbuatu
Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye, Şam, 1986.

SERİN, Muhittin:

"Hamdullah Efendi", TDV İslam Ansiklopedisi,
Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997, XV, 449.

İBN TÂVÛS, es-Seyyid Rağıyuddîn
'Alî b. Mûsâ. (664/1266):

Ferhatü'l-Gari, Merkezû'l-Ğadir li'd-Diraseti'l-
İslâmiyye, Tahran, 1998.

SEZGİN, Fuat:

İslam'da Bilim ve Teknik, I- V, trc. Abdurrahman
Ali, Eckhard Neubauer, İstanbul Büyükşehir
Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 2008.

SHOUFANY, Elias:

**"Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen
Başarılar"**, trc. Ahmet Turan YÜKSEL, Murat Ak,
İSTEM / 6 (Aralık 2005): 281-290.

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-
Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b.
Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-
Bağdâdî (ö. 654/1256):

Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân, thk., Ammar
Reyhavi Muhammed Berekat, I-XII Daru'r-
Risaletü'l-Alemiyye, Bağdat, 2013.

SIDKÎ, Abdurrahman:

Ebû Nüvâs: kıssatu hayatıhi ve şî'rihi, Dâru
İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, ty.

- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz: **Bedevîlikten Hadariliğe Kûfe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Bilimin Yitik Şehri Cundişâpûr**, Ankara Okulu, Ankara, 2015.
- “İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”**, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22 (2010): 99-124.
- Söylemez, M. Mahfuz-Veysi Turun: **“Bibliyografik Eserler ve Müellifleri Üzerine”**, Ed. Mahfuz Söylemez, İslam Tarih Usulü ve Kaynakları, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023.
- SUSA, Ahmet: **el-Arab ve'l-Yehud fi't-Tarih**, Dımaşk: el-Arabi li'l-İ'lan ve'n-Neşr, 1990.
- SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505): **el-Müzhir fi Ulumi'l-Luga ve Envaiha**, (Thk.: Fuad Ali Mensur), I-II Cilt. Beyrut: Darul Kütübil-ilmîyye, 1998.
- ed-Dürrü'l-mensur**, I-VII, Dârü'l-Fıkr, Beyrut, t.y.
- Şerhu şevâhidi Mugni'l-lebîb** I-II, tdk. ve thk. Muhammed Mahmud İbn Telamîd eş-Şankîti, Lecnetü't-Türasi'l-Arabi, 1966.
- el-Hasaisü'l-Kübra**, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut, ty.
- SÜHEYLİ, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed (581/1185): **er-Ravzü'l-Ünüf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li-İbn Hişam**, (Thk.: Amr Abdüsselam el-Selami), I-VII Cilt. Beyrut: Daru İhya' et-Turas el-'Arabi, 2000.
- SÜLEYMAN, Mari b. : **Ahbar Betarik Kısra el-Meşrik min Kitabü'l-Mecdel**, Bağdat: Metbaatü'l-Müsenna, 1899.
- ŞABÜŞTÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (388/998): **ed-Diyarat**, (Thk.: Korkis Avvad. Bağdat): Matbaatü'l-Maarif, 1966.

- A'LEM eş-ŞENTEMERÎ, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. Îsâ el-A'lem eş-Şentemerî en-Nahvî (ö. 476/1084)
- ŞER, Adîy: **Eş'arü's-Şuarai's-Sitteti'l-Cahiliyyin**, (Thk.: Muhammed Abdülmün'im Hafaci). I-II Cilt. Kahire: el-Murasalat, 1963.
- ŞERÎŞÎ, Ebü'l-Abbâs Kemâlüddîn Ahmed b. Abdilmü'min b. Mûsâ b. Îsâ el-Kaysî eş-Şerîşî (ö. 619/1222): **Tarihi Keldu ve Asur**, I-II Cilt, Mektebü'l-Ustad; Sercis Ağacan, Beyrut, 2007.
- ŞEŞEN, Ramazan: **Şerhuhû li-Makâmâtî'l-Harîrî**, I-III, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 2006,
- ŞEYHO, Luvis, Rızkullâh b. Yûsuf b. Abdilmesîh b. Ya'kûb Şeyho el-Yesûî (1859-1927): **“İslam dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerine umumi bir bakış”** İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi 7 (1979): 3-29.
- ŞULUL, Kasım: **Mecânî'l-edeb fî hadâ'îkî'l-'Arab**, I-VI, Matbaatü'l-Abai'l-Yesuiyyin, Beyrut, 1913.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923): **Kitâbu şuarau'n-Nasrâniyye ba'de'l-İslâm**, I-IV, Matbaatü'l-Katolikiyye Abai'l-Yesuiyyin, Beyrut, 1924.
- TAKKUŞ, Muhammed Sühel: **en-Naşrâniyye ve âdâbühâ beyne 'Arabi'l-Câhiliyye**, I-IV, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1989.
- TANRIVERDÎ, Eyüp: **Ficâr Savaşları'na Dair Bir Tetkik**, Hadis ve Siyer Araştırmaları, 2016, cilt: II, sayı: 1, 111-132:
- TERZİOĞLU, Arslan, **Târîhü't-Taberî: Târîhü'r-Rusûl ve'l-Mülûk**, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, I-XI, Dârü'l-Meârîf, Mısır, 1967.
- TERZİOĞLU, Arslan, **Târîhü'l-Arab Kable'l-İslam**, Dârü'n-Nefâis Beyrut, 2009.
- TERZİOĞLU, Arslan, **Târîhü'l-Hulefa'r-Raşidin: el-fütihat ve'l-incazatü's-siyasiyye**, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2003.
- TERZİOĞLU, Arslan, **Arap Kültüründe Çeviri Çalışmaları ve Huneyn b. İshâk Ekolü**, Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, Sayı 23, 2007,
- TERZİOĞLU, Arslan, **Bimaristan**, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1992, VI, 170.

- TUNA, Sedat, **Şair el-Ahtal ve Divanı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2020),
- TURAL, Murat: **Geç Antik Çağ'da Hristiyan Eğitiminin Ruhu ve Manastırlarda Eğitim Anlayışı**, Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi , (2017) III, (2) , 253-277.
- Turun, Veysi: **Farsça Eserlere Göre İran'ın Fethi ve Hz. Ömer**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Birinci Asırda Güney Arap Kabilelerinin İlk Siyasî Oluşumlardaki Rolü**, Ankara: Sonçağ, 2022.
- “İlk Dönem İslâm Tarihçilerine Göre Antik İran”**. İslam Medeniyetinde Öteki, ed. Fadıl Aygan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2023.
- “İslâm Tarihi Kaynaklarında Geçen Sayı Ve İstatistiklerin Otantikliği Üzerine 1: Fütûhât Savaşları Örneği”**. Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi 9/2 (Aralık 2023), 271-288. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.2.07>.
- “Mezdek'in Şahsiyet ve Düşüncelerinin Klasik İslam Tarihi Kaynaklarındaki Yansıması”** Ed. Ayşegül Ayyıldız, BILTEK-IX 9th International Bilgek Congress On Current Developments İn Science, Tecnhnology Adn Social Sciences, Adıyaman: Iksad Publishing, 2024.
- USTA, İbrahim: **İslam Öncesi Arap Mitolojisi**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.
- Usluer, Mehmet: **Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı**, Siyer akademi, İstanbul, 2022.
- VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823): **Fütûhû's-Şâm**. I-II Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997

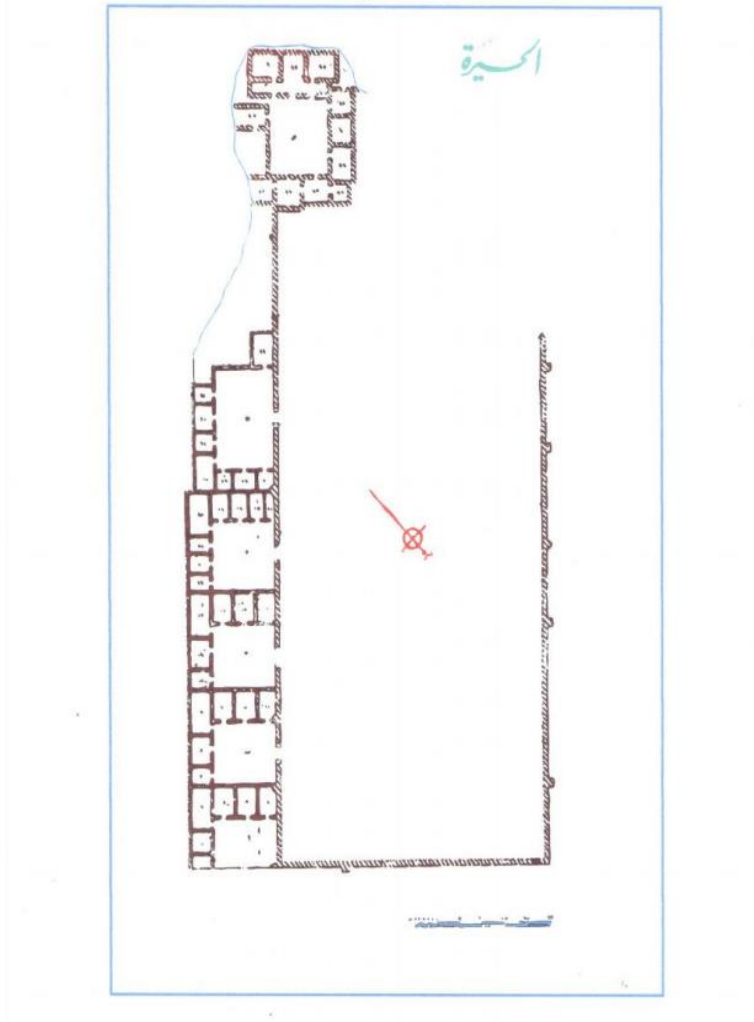
- VEKÎ‘, Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbâ(306/918): **Ahbârü’l-Kudât**, I-III , thk. Abdülaziz Mustafa Murağî, el-Mektebetü’l-Ticariyyetü’l-Kübra, Kahire, 1947.
- VİLLARD, Ugo Monneret de: **Mezopotamya Mimarîsinde Kutsal Mekanlar: Dinî-Doğu Kurumları İncelemesi**, trc. Arusyak Özfuruncu, Yaba Yayınları, İstanbul, 2012.
- WELLHAUSEN, Julius: **Arap devleti ve sukutu**, trc. Fikret Işıltan, Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1963.
- İslam’ın En Eski Tarihine Giriş, trc. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960
- YA‘KÛBÎ, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca‘fer(292/905): **el-Büldân**, thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
- Târîhu’l-Ya‘kûbî, Thk. Abdulemir Mihne), I-II, Şeriketi’l-İlmiyye li’l-metbuat, Beyrut, 2010.
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229): **Mu‘cemü’l-üdeba: İrşadü’l-erib ila ma‘rifeti’l-edib**, I-VII thk. İhsan Abbas, Dârü’l-Mağribi’l-İslamî, Beyrut, 993.
- Mu‘cemü’l-büldân**, I-VII, Daru’s-Sadr, Beyrut, 1995.
- YESVU’Î, el-Eb Salah Ebu Cevdeh el- **Mesihîyyetu’l-Hîre hatte neşeteti’l-İslâm**, el-Meşrik, 167-168.
- YEZÎDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abbas b. Muhammed (310/922): **el-Emâlî**, Matbaatu Camiati Dâireti’l-Maarifî, Haydarabat, 1938.
- YILDIRIM, Kadri **“Eyyâmu’l-Arab (Arap Savaşları) Bağlamında Zûkâr Savaşı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme”**, Marife Dinî Araştırmalar Dergisi 8 / 2 (Ekim 2008): 125-154.
- YILDIZ, Hakkı Dursun ed, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınlar, İstanbul, 1989
- ZAGLÛL, Şehate Seyid: **es-Süryaniye ve Hadarati’l-İslâmiyye**, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Amme li’l-Kitâb, Dârü’l-Ma’rifeti’l-Câmiyye, İskenderiye, 1975.

- ZERKAN, Muhammed Ali: **Huneyn b. İshak: Şeyhû'l-Mütericiminî'l-Arab**, el-Arabî, 1983/1: sayı 192, 131-135
- ZÜBEYDÎ, Ebû Bekr Muhammed b. **Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn**, thk. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhiç ez-Zübeydî (ö. 379/989): Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârü'l-Maârif, Kahire, ty..
- YILDIRIM, Taner- Ahmet Altungök: “Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”, **Turkish Studies:International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Sayı;4, Cilt; 9, 2014: S.1185-1197.
- ZEYDAN, Corci: **Tarihu adabi'l-Lugati'l-Arabiyye**, thk., Şevki Dayf, I-IV Dârü'l-Hilâl, Kahire, t.y.
- İslam Uygarlıkları Tarihi**, trc., Nejdî Gök, I-II Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

EKLER

Ek-1

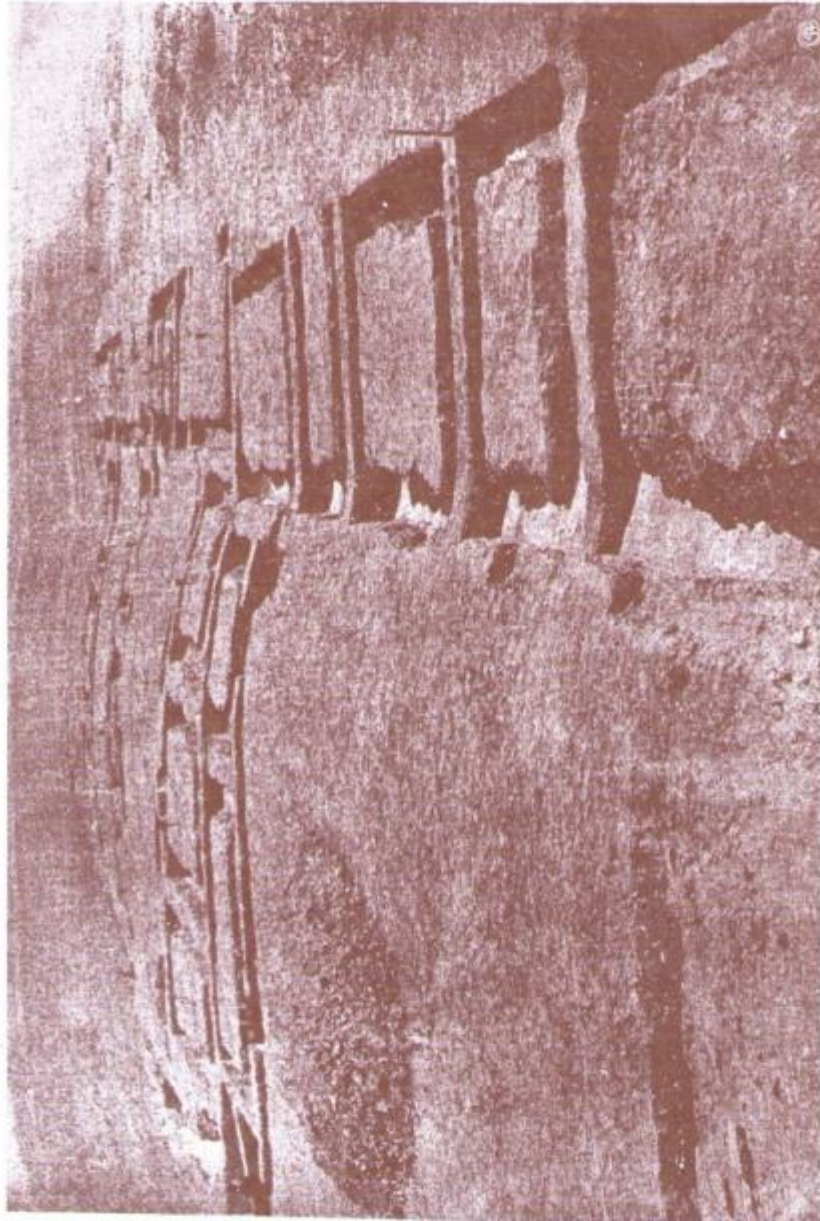
Kilise kazısında tespit edilen mimarî planı

Muhammed Ali, *Tenkîbât fi'l-Hîre*, Sümer, Cilt; 1 ve 2, 1946, 33.

Ek-2

Hîre’de yapılan kazıların planı

Muhammed Ali, *Tenkîbât fî'l-Hîre*, Sümer, Cilt; 1 ve 2, 1946, 34.

Ek-3

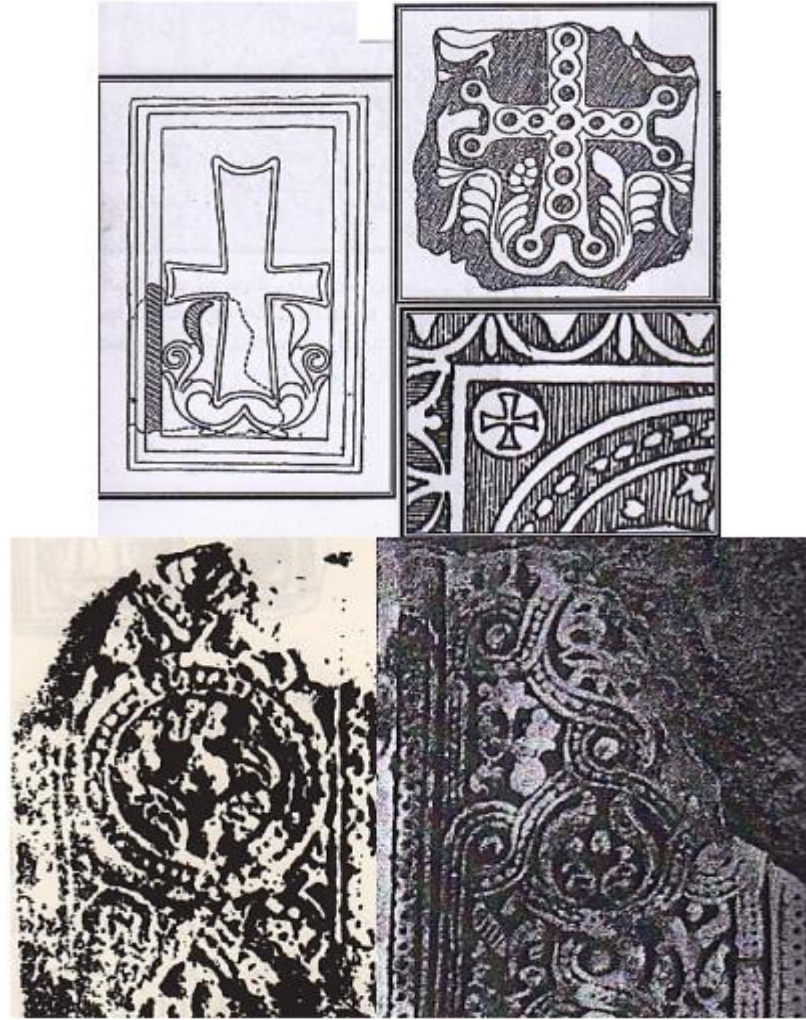
Hîre’de bulunan Kasru’l-Ebyaz’ın duvar kabartmalarından bir parça.

Dussaud, Rene, **el-Arab fî Suriyye Kable'l-İslâm**, Trc. Abdülhamid Devahili, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1959, 39.

Ek-4

Hîre’de yapılan kazılar sonucunda elde edilen mimarî süslemelerinin parçaları.

Gâde Nusa Razûkî, *el-Fezâü'l-Mi'mârî, fî Memlekei'l-Hîre*, Mecelletü'l-hendese, Cilt. 17, 2011, Kûfe, 306.

Ek-5

Hîre’de yapılan kazılar sonucunda elde edilen haç simgeleri.

Fig. 1. The cross symbols found in Hîre.

Nasîr, el-Ka‘bî, *Levhû'l-Kitabâtî'l-Mesihîyyeti-el-'Arabiye*, el-Kûfe, Sene 3, Sayı 1, 2014, 129.

Ek-6

Hîre'de yapılan kazılar sonucunda elde edilen mermerlerin üzerinde tespit edilen yazılar.

صورة رقم (٣): ظهر الرخامة وفيها بقايا طلاء أحمر

صورة رقم (٤): المقطع العلوي من الخطوط المستقيمة المتعامدة

صورة رقم (٥): مقطع في كتابة (بركة من الله)

بركة من الله

صورة رقم (٦): رسم منسوخ من عبارة (بركة من الله)

صورة رقم (١): وجه لوح الحيرة الرخامي

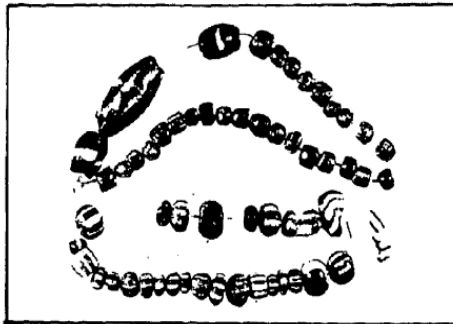
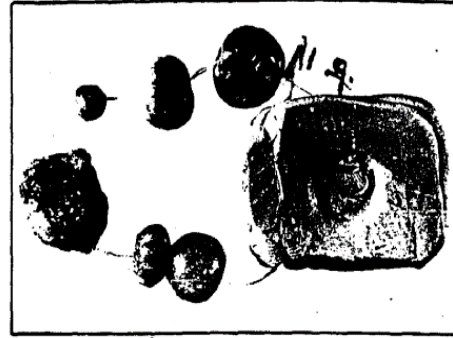
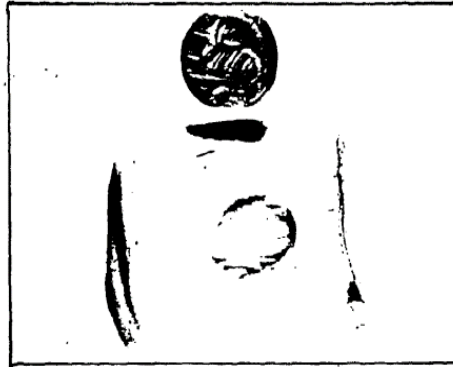
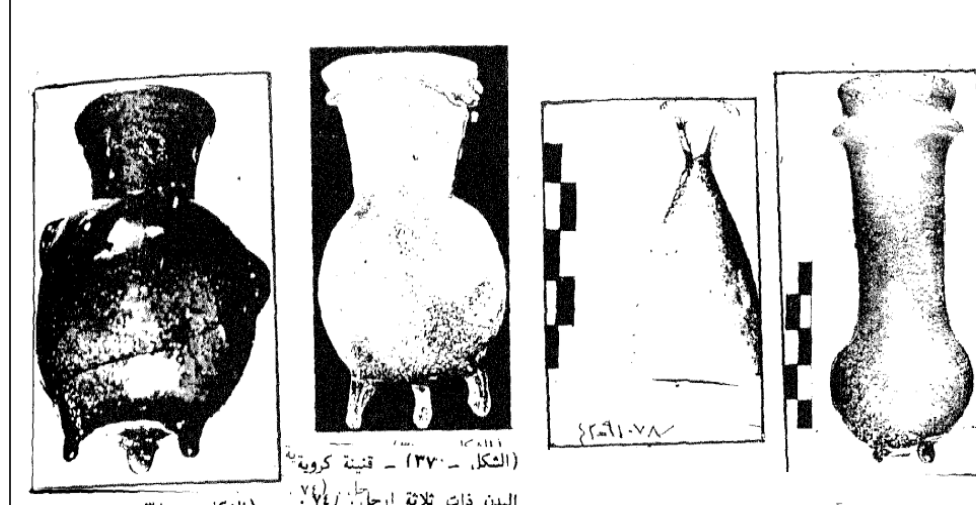

صورة رقم (٢): ظهر الرخامة والترقيم الموجود عليها

Nasîr, el-Ka'bî, *Levhû'l-Kitabâtî'l-Mesihyyeti-el-'Arabiye*, el-Kûfe, Sene 3, Sayı 1, 2014, 128.

Ek-7

Hîre mezarlığında yapılan kazılar sonucunda bulunan bir takım gereç ve süs eşyası.

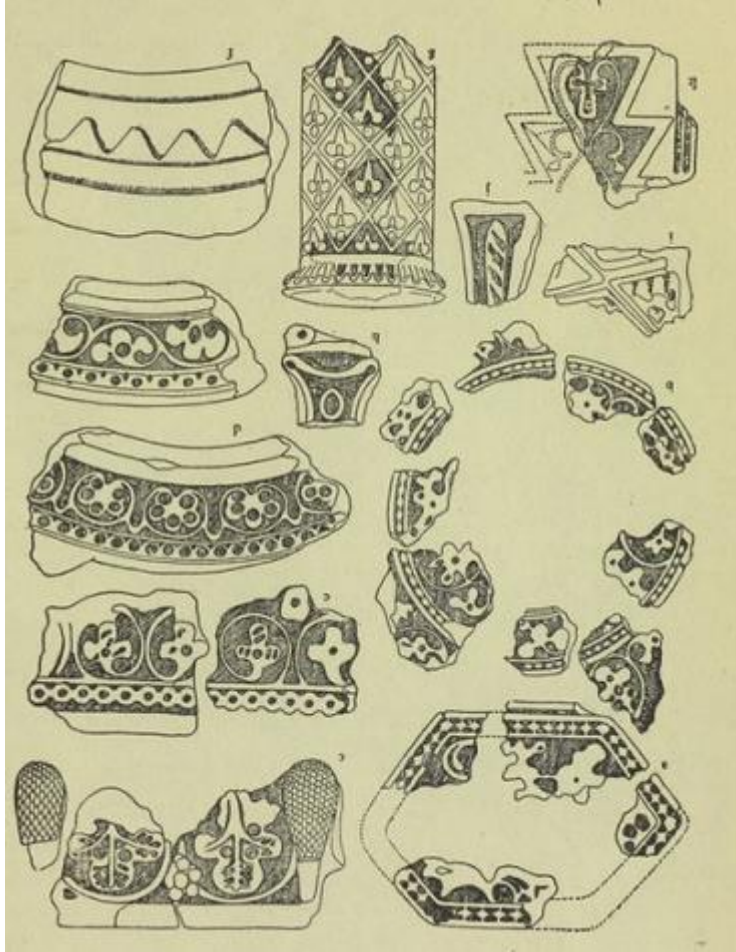

لقد أشارت ماريا الى أن مجموعة "أبو صخير" لاتقع تماماً ضمن أية مجموعة مصنفة مدروسة^(٣١). كما ذكرت أن الاواني الفخار المزججة وغير المزججة من ذات القبضة الواجبة والتقبضتين تؤرخ الزجاج بالفترة بين القرنين الثاني والثالث الميلادي^(٣٢). الا انها اشارت الى أن الاشكال ذات الاضلاع والاخاديد تشير الى أمثلة سورية مشابهة، الا أنها مؤرخة بالقرن الخامس وحتى السابع^(٣٣) كما بنيت أن قطع الزجاج ذات الاخاديد من الوركاء وادي صخير تضعها في تاريخ واحد^(٣٤).

Mâcid Abdullah el-Şems, *Hafriyât Makberati'l-Hîre*, Sümer, Cilt, 45, 1987-1988, 54-56.

Ek-8

Hîre mezarlığında yapılan kazılar sonucunda bulunan birtakım motifler.

Yusuf Guneyme, *el-Hîre: el-medinetu ve'l-memleketu'l-'Arabiyye*, Matbaatü denkur el-hadise, Bağdad, 1936, 19.

Ek-9

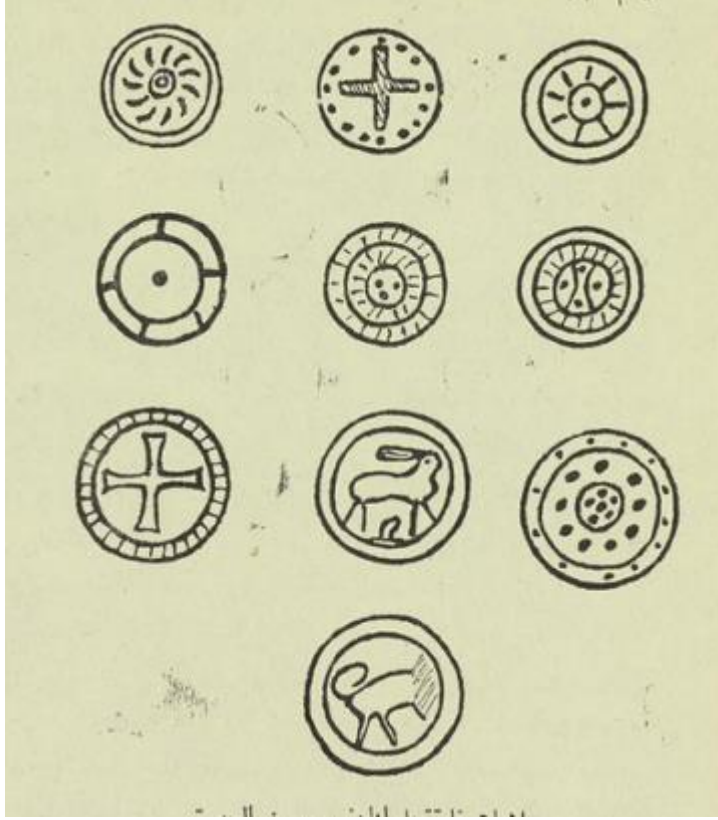
Hîre mezarlığında yapılan kazılar sonucunda kilise duvarlarının kalıntıları arasında bulunan bir haç motifleri.

Yusuf Guneyme, *el-Hîre: el-medinetu ve'l-memleketu'l-'Arabiyye*, Matbaatü denkur el-hadise, Bağdad, 1936, 113.

Ek-10

Hîre mezarlığında yapılan kazılar sonucunda mimarî kalıntılar arasında bulunan süsleme üslupları.

Yusuf Guneyme, *el-Hîre: el-medinetu ve'l-memleketu'l-'Arabiyye*, Matbaatü denkur el-hadise, Bağdad, 1936, 107.

Ek-11

Hîre haritası

<https://www.google.com/maps/search/Hirah/@32.3886934,42.4103413,7z?entry=tu>.

ÖZGEÇMİŞ

2013 yılında Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünden mezun olmuştur. 2017 yılında İstanbul Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ana Bilim Dalı'nda “İslam fethine kadar Hire şehrinin Arap kültüründeki yeri ve önemi” başlıklı yüksek lisans tezini tamamlamış ve “*Hicrî II. Asrın Sonuna Kadar Hîre Şehri*” başlıklı doktora tezini hazırlamıştır.